

САИД АҲМАД

*танланган
асарлар*

III жилдлик

I
ЖИЛД

ҲИҚОЯЛАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2000

Саид Аҳмад... Бу номни ўзбек китобхонига таништиришга, таърифу-тавсифлашга эҳтиёж сезмаймиз. Чунки бутунги кунда бирорта ўзбек хонадони йўқки, Саид Аҳмад китоблари кириб бормаган бўлса. Оқсоқол адабиётимизнинг ўткир мушоҳадага бой романлари, теран киссалари, ажойиб сахна асарлари-ю, ичакузди хангомалари мана неча ўнлаб йиллардан буён халқимиз дилидан жой олган. Халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмаднинг ушбу «Танланган асарлар»ига кирган ҳикоя, хажвлар, хотира ва адабий ўйлари сизга манзур бўлар деган умиддамиз.

Саид Аҳмад.

Танланган асарлар: III жилдлик. — Т.: Шарк, 2000.
Жилд I. Ҳикоялар. — 304 б.

Ўз 2

© «Шарк» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000

ХАЛҚ СЕВГАН АДИБ

Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ ёзувчиси — бу олий унвонлар Саид Аҳмаднинг эл-юрт олдидаги буюк хизматларининг халқ томонидан, давлат томонидан эътироф этилишидир. Чиндан ҳам жонажон Ўзбекистонимизда биронта туман, биронта шаҳар ёки қишлоқ йўқки, у ерда Саид Аҳмадни танишмасин ва ҳурмат қилишмасин. Жуда қўпчилик унинг асарларини ўқиган, ўқимаган бўлса телевизор орқали унинг ҳажвиялари ва миниатюраларини кўриб маза қилган, унинг суҳбатларидан, ҳазил-мутойинбаларидан, ижодкорга хос лутфларидан баҳра олган. Саид Аҳмад буларнинг барига ўзига хос, бетакрор, ёрқин истеъдоди туфайли, қўп йиллар мобайнида халққа қилган сидқидил меҳнати туфайли, қолаверса, юксак инсоний фазилатлари туфайли эришди. Саид Аҳмаднинг ижоди ўзбек адабиётининг XX аср иккинчи ярмида босиб ўтган анча машаққатли, анча мураккаб йўлини ўзида акс эттиради. Унинг сиймосида, тақдирида адабиётимизнинг ярим асрлик тарихи тажасум топган десак хато бўлмайди.

Саид Аҳмад адабиётга уруш арафаларида кириб келди. Унинг «Тортик» деб аталган биринчи китоби ҳикоялар тўплами бўлиб, у нашрдан чиққанида Саид Аҳмад хали йигирма ёшга ҳам тўлмаган эди. Муаллифи ёш бўлишига қарамасдан бу китобни мириқиб ўқиса бўларди. Кези келганда айтиб ўтай — бу юпка китобчани мен ўша кезлардаёқ ўқиб чиққандим ва кейин авайлаб асраб юрардим. Нима ҳам бўлди-ю, 5–6 йил бурун шу китоб менда борлиги тўғрисида Саид Аҳмадга мактаниб қолдим. Саид Аҳмаднинг ўзида бу китоби йўқ экан. «Берасан» деб ёпишиб олди. Афандига ўхшаб бермасликка қўп баҳона изладим. Эсингиздами — афандининг қимматбаҳо узуги бор экан. Бир дўсти сафарга кетаётиб ундан илтимос қилибди: «Шу узугингни менга берсанг. Мусофирчиликда ҳар гал узукни кўрганда сени эслаб юрардим». Афанди ўйлай-ўйлай жавоб берипти: «Кўй, дўстим, узук менга қолақолсин. Ҳар гал уни кўрганда, кадрдон дўстим сўраганида жавоб топиб беролмадим. Бундан ташқари, инсоф билан айтганда, ёзувчининг биринчи китоби ўзида бўлгани яхши-да! Хуллас, ўша кезларда бу китобдаги ҳикоялар менга ёққан эди — уларнинг ҳаммаси бир-бирдан қулгилли, ҳазилга бой, қўнғилочар эди. Мана, масалан, «Суюнчи» ҳикояси. Бир одамнинг хотини ҳомиладор бўлади. Бир қуни ишхонасида ишлаб ўтирса, жияни ҳовлиқиб келиб қолади: «Тугди! Суюнчи беринг, суюнчи! Тугди!» Бу хушхабарни эшитиб йигит ҳовлиқиб қолади. Кечқурун бирга ишлайдиган уч-тўртта ўртоғини бошлаб, янги меҳмоннинг туғилганини нишонлагани уйга боради. Ўтириш

авжи кизигида йигит жиянига «Чакалоқни олиб чик» дея буйрук беради. Жиян ҳам бир зумда буйрукни бажо келтиради — инкиллаб, синкиллаб бузоқчани кўтариб чиқади. Маълум бўладики, сиргир туккан экан. Жуда қулгилли-да, тўғри эмасми? Бошқа хикоялар ҳам шунга ўхшаш воқеалар асосига қурилган, кизик-кизик мазмунга эга эди. Шундай деб ўйлаб юрганымда бирдан китобга Абдулла Қаххорнинг тақризи чиқиб қолди-ку — унда жуда асосли далиллар келтирилиб, ёш ёзувчининг роса «пўстаги» кокилган эди. Китобда Абдулла Қаххорни ранжитган асосий нарса — ёш ёзувчининг ўз касбига, сўз санъатига, ҳажвиётга енгил-елли қарагани-ю, нима қилиб бўлса ҳам китобхонни қулдиришни асосий мақсад қилиб олгани бўлган эди. Тақризда ижодкорнинг китобхон олдидаги, қолаверса, Сўз олдидаги, ўзининг Истеъдоди олдидаги катта масъулияти ҳақида жуда теран ва салмоқли гаплар айтилган эди. Хатто ҳажвиётга мойил ёзувчи ҳам фақат қулдиришни ўйламай, китобхонга салмоқлироқ таъсир кўрсатиш тўғрисида, тўлақонли инсон образини яратиш ҳақида бош қотирмоғи керак эди. Бугунги эркин замонларда бундай талаб барибир ижодкорларга эриш туюлгани мумкин — ахир, буниси нимаси? Ижодкор олдида талаб қўйишга кимнинг ҳақди сиғади? Ижод мутлақо эркин бўлмоғи керак. Ижодкор ҳеч кимнинг кўрсатмасига мухтож эмас. Ижод қўнғил иши, ёзувчи ҳаёлига нима келса шуни ёзмоғи керак. Бу гаплар тўғри — ижод эркин бўлмоғи, ҳеч ким ижодкорнинг боши устида тегирмон тоши юрғизиб, қамчинни қарсиллатиб турмаслик керак. Лекин масаланинг битта нозик жиҳати ҳам бор. Ўзининг эркинлигини даъво қиладиган ёзувчи китобхоннинг эркинлигини ҳам тан олмоғи керак. Ёзувчи ҳушига келган нарсани ёзишга ҳақли бўлса, китобхон ҳам ҳушига келган нарсани ўқишга ҳақли. Китобхонга эътиборсиз қарайдиган, унинг эҳтиёжига қарамайдиган, ундан ўзини банд қўядиган ёзувчи ёзган нарсасини 5000 ёҳуд 50000 нуҳада босиб чиқаришни талаб қилмаслиги, бунинг учун кимдир қалам ҳақи беришни талаб қилмаслиги керак. Абдулла Қаххорнинг шапалоқдеккина тақризи ўша пайтдаёқ ёзувчи зиммасидаги ана шу оғир ва айни чоқда шарафли масъулият тўғрисида ўйлашга ундарди. Эҳтимолки, худди шу тақриз Саид Аҳмаднинг ўзи тўғрисида, ўзи танлаган йўл ҳусусида, китобхон қўнғилини топиш, унинг учун фойдали асар яратиш тўғрисида илк марта жиддий ўйлаб кўришга мажбур этган бўлиши мумкин. Лекин сирасини айтганда, Саид Аҳмад зоҳиран қараганда, сиртига сув юктирмайдиган одамга ўхшаб қўринарди. Ҳар ҳолда, табиатан ҳушчақчак одам бўлгани учун ҳар қандай танқиддан кейин ҳам қўп ўтмай яна аввалгидай ҳазилкаш, қувноқ бўлиб қолаверарди. Холбуки, у пайтларда партия «танқид — келажакнинг меваси» деган шioriни кенг тарқатган бўлса-да, танқидларнинг биров ҳавас қиларлик сиёғи йўқ эди. Аксинча, танқиднинг Мункир-Накирнинг гурзисидан қолишмайдиган тўқмоғи бўлар ва бу тўқмоқ билан урганда одам нақ қулоғига эрга кириб кетили ҳеч гап эмас эди. Шу муносабат билан бир воқеа эсимга тушди. Урушдан кейинги талабалик йилларида Ёзувчилар уюшмаси қошидаги адабиёт тўғрарагига қатнаб юрардик. Бир кун унинг мажлисида Саид Аҳмаднинг «Ошиқлар» деган пьесаси муҳокама қилинди. Пьесанинг мазмуни ҳозир аниқ эсимда йўқ. Лекин муҳокамада ёш ёзувчини шунақа дўппослашдики, унинг аъзойи баданида моматалоқ бўлмаган бирор соғ жойи

қолмаган бўлиши керак. Мажлисдан кейин уч-тўрт киши Саид Аҳмад ака билан бирга ҳар доимдагидек гурунглашиб кетдик. Бирор гап билан таскин бериб, қўнғилини кўтарайлик десак, Саид Аҳмад ака сира ҳам таскинга мухтож одамга ўхшамайди. «Э, қўяберинглар, — дейди у қувноқ оҳангда. — Танқид қилишса қилаверишини. Аллақачон пулини олиб, еб бўлганман».

Лекин мен ўйлайманки, зоҳиран Саид Аҳмад ўша кезларда танқидга бепарводек қўринса-да, аслида у тўғрида ўйлаган ва қўп ҳолларда ўзига тегишли хулосалар чиқариб юрган бўлиши керак. Чунки унинг кейинги ижодида адабиётга борган сари жиддий муносабатда бўлаётгани, аввалгига қараганда чуқурроқ масъулият билан қалам тебратгани яққол сезилиб туради. Бунга унинг устозлардан олган сабоғи ҳам яхши туртки берган бўлиши мумкин. Худди шу йилларда Саид Аҳмад икки забардаст ўзбек адабининг этагидан маҳкам тутди. Булар Абдулла Қаххор ва Гафур Ғулумлар эди. Баъзан ўзи ишлаётган таҳририятларнинг топширигини бажариш учун, баъзан эса бу санъаткорларнинг ижодига мафтуналиги сабаб бўлиб Саид Аҳмад тез-тез улар билан яқиндан мулоқотда бўлди. Кейинчалик унинг «Назм чорраҳаларида» деган китобига ва Абдулла Қаххор ҳақидаги хотираларига қараб ҳукм қиладиган бўлсак, Саид Аҳмад уларнинг теварагига шунчаки «топшириқни бажариб» гирдиқапалак бўлган эмас, балки уларнинг ижодий жараёнларини ич-ичидан зимдан қузатган, бу кузатиш оқибатида санъат асарининг туғилиш сирларини, асар устида ишлаш малакаларини ўрганган. Табиийки, ўтқир зеҳли, билимга чанқоқ, санъатга садоқатли шогирд учун бундай бебаҳо мактаб ҳеч қачон бекор кетмайди.

Ёш адибдаги ўзгаришлар унинг урушдан кейинги ижодида яққол қўрина бошлади — унинг хикояларида лиризм кучаяди, тасвир аниқлашади, қаҳрамоннинг ички дунёсига, хис-туйғуларига эътибор ортади, оддий одамларнинг маънавий гўзаллигини, баркамоллигини тасвирлаш борган сари кенгроқ ўрин ола бошлади. Лекин шунга қарамай, Саид Аҳмад хали ҳукмрон мафкура талаб қилган схемалар асоратидан буткул қутили олмайди, асарларида зўрма-зўракилик ёки юзакиликка ўрин беради. Масалан, «Қадрдон далалар» деган биринчи киссасида бошдан-оёқ конфликтсизлик назарияси таъсирида қалам суради — адиб тасвирида урушдан кейинги қолхоз ҳаёти ҳар қандай қийинчилик ва мураккабликдан холи тарзда кўрсатилган, қолхоз партия ташкилотининг қотиби Пўлатжон қандай ишга қўл урмасин, ҳаммасини ҳамирдан қил суғургандек осон бажаради. Ёҳуд хикояларидан бирида адиб ўша давр талабига бўйсуниб, совет кишинини бениҳоя фаол, партия ишга садоқатли қилиб тасвирлаш мақсадида ўта сунъийликка йўл қўяди — хикоя қаҳрамони сув тошқинида фарқ бўлаётган иккита қўйни қутқармоқ учун ўзини тўлқинлар қаърига отади. Атоқли кирғиз адиби Чингиз Айтматов ҳамқасаба дўстининг хикоясини танқид қилиб, «Бундай тасвирлашда инсон ҳаётининг баҳоси жуда пасайиб кетади-ку!» деб ёзган эди. Яна бир мисол — «Ҳукм» киссаси. Ўзбекистонда бир замонлар амалга оширилган қолхозлаштириш воқеаларига бағишланган бу асар янги босилиб чиққанда мен тақриз ёзиб, уни мактаган эдим. Афсуски, бу кисса вақт синовига бардош беролмади, чунки у ҳам ҳукмрон мафкура яратган схема асосида ёзилган бўлиб, қолхозлаштириш ҳам, қулоқларни синф

сифатида тугатиш ҳам тўғри сиёсат бўлган эди деган хулосага олиб келади. Холбуки, бу хулоса мутлақо тўғри эмас экан. Бу сиёсат кулоқни эмас, дехқонни тугатишга қаратилган, уни батракка, мардикорга айлантирган, қишлоқ хўжалигини бутунлай барбод қилган, мамлакатни сунъий равишда очликка маҳкум этган сиёсат бўлган экан. Бу сиёсат оқибатида юз минглаб одамлар қамоққа олинган, отилган, сургун қилинган, яна юз минглаб, балки миллионлаб одамлар очлик балосига мубтало бўлган ўша йиллардаги қишлоқ ҳаётига бағишланган асарлар чинакамга ҳаққоний бўлса, «улуғ бурилиш йили»да халқ бошига тушган ана шу мислсиз фожеани қайбир даражада ёритмоғи керак эди. Лекин бундай ёритишнинг имкони йўқ эди — адиб асарини ёзишга киришмасданок бу мавзуга қўл урса ёлгон-яшиқларни тўқишга, ҳаётни бўйб қўрсатишга маҳкум эди, акс ҳолда, унга тавқи лаънат осилар ва даҳшатли жазоларга мустаҳик қилинарди. Шунинг учун Саид Аҳмад ҳам ўзи хохла-маса ҳам замон қолипларига бўйинсунишга мажбур бўлган. Лекин шунга қарамай, киссада чинакам юмор билан баъзи бир халқ қаҳрамонларининг характери ёркин ёритилган, улардаги миллий ранглар яхши тасвирланган.

Шу тарзда урушдан кейинги йилларда Саид Аҳмад кийинчилик билан бўлса-да ҳикоядан ҳикояга ўсиб-улғайиб, қалами чарчлашиб, маҳорати ўсиб келмоқда эди. Бу йилларда у бир неча китоб чиқариб, умидли ёш ёзувчи сифатида танилиш билан баробар, ҳаётда ўз муҳаббатини ҳам учратди — у шоира Саида Зуннунова билан турмуш қурди. Лекин унинг оғзи энди ошга етай-етай деганида, тўсатдан бурни қонади — унга сиёсий айб қўйиб, халқ душмани сифатида қаматилар. Бутун мамлакат нечанчи мартадир яна даҳшатли фожеалар даврига қадам қўйган эди. Урушдан кейин ҳали одамлар фашист устидан қозонилган буюк ғалабаларининг сурурини тотиб улгурмай, тўрт йиллик киронли урушнинг мудҳиш азоб-уқубатлари унутилиб бўлмай; яна мафқуравий ҳаётда оқ калтак-қора калтаклар бошланди — ёзувчилар, шоирлар, драматурглар, мунаққидлар, бастакорлар, киночилар, артистлар, рассомлар, олимларнинг бошида ёнғоқ чақила бошланди. Бу ур-сурлар муттасил 5 йил давом этди ва яна қатли ом билан, зиёдиларни қирғин қилиш, авахталарга тиқиш билан яқунланди. Ўшанда ўзбек зиёдиларидан ҳам юзларча одам гуноҳсиз, бекордан-бекорга қамоқларга солинди ва совуқ Сибир ўрмонларига, Қозоғистон чўлларига сургун қилинди. Саид Аҳмад ҳам 5 йил турманинг тупроғини ялашга мажбур бўлди — ҳамма режалар режалигича қолиб кетди, режалар нима бўлипти — не-не умидлар билан турмуш қурган ёш келинчак Саидахон йиғлаб-йиғлаб қолаверди. Лекин икковлари ҳам бу мудҳиш синовга мардоналик билан дош беришди — уларнинг иккови ҳам бутун одамлар экан — бу синовлар ҳар қанча оғир бўлмасин, уларни синдира олмади.

1953 йилнинг қаҳратон қишида Сталин ўлди... Кейин қишнинг забти бўшаниб, совуқлар юмшади, музлар эриб бошлади. Ҳаммаёқда баҳор шабадалари эса бошлади. Одамлар қаддларини тиклаб, енгил нафас ола бошладилар. Саид Аҳмад ҳам совуқ юртлардан она-Ватанга — жонажон Ўзбекистонга қайтди. Саид Аҳмад қайтиши биланоқ енг шимариб ижод қилишга киришди. Афтидан, тўтқунликда ўтказилган йиллар давомида ижод қилиш эҳтиёжи, ёзиш иштиёқи қалбида йиғилиб қолганди. Энди эса у ҳеч қанақа

тўсиқни тан олмайдиган пўртанадек ташқарига отилди. Саид Аҳмад ҳамма насрий жанрларда ижод қилди — ҳикоялар, киссалар ёзди, ҳажвий асарлар яратди, комедия жанрида қучини синаб қўрди. романлар барпо этди. Шу маънода 50-йилларнинг иккинчи ярми ва олтинчи йилларнинг бошлари Саид Аҳмаднинг ёзувчи сифатида қайта тугилиш йиллари бўлди. У фақат кўп ёзгани учунгина эмас, балки ёзганлари санъаткорлик жиҳатидан ҳам юксак даражада бўлгани учун ҳам кўпчилиكنинг диққат-эътиборини қозонди.

Авваламбор шуни таъкидлаш лозимки, Саид Аҳмад биринчи навбатда ўзбек ҳикоячилигининг равангага муносиб ҳисса қўша олди. Унинг «Чўл бургути», «Ўрик домла», «Лочин», «Ҳазина», «Ҳайқирик», «Иқбол чироқлари» каби яна бошқа ўнлаб ҳикоялари адабиётимиз хазинасидан мустаҳкам ўрин олди. Бу ҳикояларда адиб Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор каби устоз ёзувчиларнинг анъаналарини давом эттириб, инсон образини мукаммаллаштиришда янги ютуқларга эришди. Бу ҳикояларнинг кўпчилиги шўро мафқураси ҳукмрон йилларда ёзилган бўлса-да, адиб уларда ҳукмрон мафқура қолипларини ёриб чиқа олган; унинг қаҳрамонлари коммунистик ғояларга хизмат қиладиган юзаки ва шиорнамо инсонлар эмас, балки жуда табиий ва оддий одамлар, уларнинг ишлари ҳам, гап-сўзлари ҳам, ўзларини тутиши, орзу-умидлари ҳам табиий. Улар табиий одамлардек ҳаётда нималаргадир эришса қувонишади, хато қилишса, адашишса, тўсиқларга дуч келиб, муваффақиятсизликка учрашса қайғуришади, изтироб чекишади. Ҳар ҳолда бу одамларнинг қувончлари ҳам, дардлари ҳам ғоятда табиий ва ишонарли. Бу ҳикояларни жозибадор қилган омиллардан яна бири ва эҳтимолки, энг муҳими шундаки, муаллиф ўз қаҳрамонларини дил-дилидан севади, уларнинг гўзаллиги, маънавий қамолоти, руҳий юксаклиги қаршисида сажда қилишга тайёр ва бу туйғуларини ҳикояларда шу даражада теран ҳамда самимий ифодалаганки, улар ўқувчини ҳам ҳаяжонга солади, ўқувчи ҳам ўзи сезмаган ҳолда бу содда, очик қўнгил, гўзал одамларни севиб қолади. Буни қарангки, бир неча йиллар давомида Сталин зиндонларининг бўғиқ хавосидан нафас олган, сургун зулмларининг даҳшатини тотиган, ҳар қадамида инсон ёвузлигининг мудҳишлиги нима эканини, инсоннинг пасткашлиги ва разолати чегара билмаслигига дуч келган Саид Аҳмад, барибир, инсонга ишончини йўқотиб қўймапти, унинг қалбидаги инсонийлик, инсонга муҳаббат совуқ ўлкаларнинг совуқ тупроқларида қолиб кетмапти. Айни ана шу синовларда тобланган гуманизм, шу гуманизм туфайли вужудга келган лиризм ва самимият Саид Аҳмад ҳикояларининг ўзига хос, бетакрор тароватини таъминлайди, уларни бугун ҳам китобхон учун ардоқли қилади.

Саид Аҳмаднинг ҳажвият бобидаги хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. У ижоди давомида ўнлаб ҳажвият тўпламларини эълон қилди ва нихоят ҳозирги пайтда ўзбек ҳажвиятининг устаси даражасига етишди. Ҳажв ёзишга тутинган шоирми ёхуд носирнавис борми — ҳаммаси бугун Саид Аҳмадни устоз деб билади ва унинг фотиҳасини олишга ҳаракат қилади. У ҳажвий ҳикояларда ҳам бир-икки чизик билан инсоннинг тугал портретини чизади. Саид Аҳмаднинг ҳажвнавис сифатида қалами борган сари ўткирлашиб бораётгани унинг «Ҳақдон листа» тўпламида ҳам ёркин кўринади. Муаллиф одамлар ўртасида тез-тез учраб турадиган мактан-чоклик, чаламуллатлик, манманлик, ёлгончилик, хушомадгўйлик,

овсарлик, мешчанлик, калтафаҳмлиқ каби иллатларни бетакрор воқеаларда, шиддатли тўқнашувларда очиб беради. Бу асарлардаги кулги илк асарлардаги каби англашилмовчиликка ёки бирон юзаки карашга асосланган эмас, балки характернинг моҳиятидан келиб чиқади. Хажвлардаги кулгу ҳам ўзига хос салмоқ касб этади — энди у баъзан энгил табассум тарзида қаҳрамонга мойиллик билан сугорилган, гоҳида эса аччиқ истехзо, захарханда тарзида қаҳрамондаги иллатдан хазар қилишга ўндайдиган бўлади. Ҳар ҳолда, Саид Аҳмаднинг аслаҳахонасида кулгининг турлари жуда кўп ва адиб улардан ўрни билан жуда яхши фойдаланади.

Саид Аҳмад ҳажвияси адиб ижодининг халқ ижоди билан чамбарчас боғлиқ эканидан, у халқнинг зукколиги ва донолигидан кенг фойдаланишидан, фольклор асарларига хос санъаткорона тилдан, юксак тасвир воситаларидан, мукамал бадиий шаклдан баҳраманд эканидан далолат беради. Шунинг учун ҳам унинг ҳажвиёти кўпгина телеминиатюралар учун асос бўлди ва халқ ўртасида жуда катта шухрат қозонди.

Саид Аҳмад ижодда катта тажриба орттиригандан сўнг роман жанрида кучини синаб кўрди ва бир неча йиллик машаққатли изланишлардан кейин «Уфқ» трилогиясини яратди. Трилогиянинг биринчи китоби «Қирқ беш кун» (1974), иккинчи китоби «Хижрон кунлари» (1964) ва учинчи китоби «Уфқ бўсағасида» (1969) деб аталади. Бу трилогия 60–70-йиллардаги ўзбек насрида том маънода катта воқеа бўлди. Унинг Давлат мукофотига сазовор бўлгани ҳам бежиз эмас. Унинг қаҳрамонлари ва, айниқса, ҳар томонлама мукамал ишланган Иқромжон ўзбек адабиётидаги ёрқин қаҳрамонлар сафига ҳақли равишда кириб келди. Саид Аҳмаднинг трилогияси биринчи навбатда Фарғона водийсига ва унинг ажойиб одамларига бағишланган. Унинг биринчи китоби Катта Фарғона каналининг қурилишига бағишланган. Маълумки, Ўзбекистонда, Фарғона водийсида сув ҳаёт-мамонт масаласидир. Бу ерда ҳар қанча еринг бўлгани билан етарли сувинг бўлмаса, ҳеч қанақа деҳқончилик ҳақида орзу қилишнинг ҳам фойдаси йўқ. Авваллари Фарғона водийсининг одамлари сув танқислигидан жуда қийналишган эдилар. Улар уруш арафасида хашар йўли билан 45 кун ичида 270 километрлик Катта Фарғона каналини қуриб битирдилар. Ҳеч шубҳа йўқки, бу халқ жасоратининг жуда ажойиб ва бениҳоя нодир қўриниши бўлган эди. Бу мавзу ёзувчи олдида жуда кенг имкониятлар майдонини очар эди — унга қўл урган адиб мамлакат ва халқ тарихига муҳожират қилиши, энг олиёйиб рутбалиқ одамларнинг иш кабинетларига қадам ранжида қилиши, турли ижтимоий табақалар ва тоифаларнинг характери-ю, дунёқарашларини таҳлил қилиши мумкин эди. Ҳар ҳолда, бу мавзу адибга ҳаётнинг турли қатламларини камраб олишга, ундаги турли ранглар ва оҳанглари ифода-лашга йўл очарди. Аммо Саид Аҳмад мавзу кетидан қувмади, у мавзу берадиган имкониятларни бошқа ёзувчиларга қолдирди-да, ўзининг сеvimли қаҳрамонлари — оддий одамлар характерини яратиш йўлидан борди. Биринчи китоб қаҳрамони эндигина улғайиб, ҳаётда мустақил қадамлар қўйиб келаётган Азизжон. Унинг бутун вужуди кучга, ғайратга тўла. У асов дарёга ўхшайди — рўпара келган ҳар қандай тўсиқни ағдариб ташлаб мақсадига эриша олади. Азиздаги шиддат, ғайрат, яшашга ташналик, мардлик ва танглик каби фазилатларнинг миллий илди-лари ҳам трилогияда

яхши очилган. Худди шунингдек, Иқромжон ҳам ўз сиймосида халқнинг энг яхши томонларини мужассам этган одам сифатида кўринади — у ҳаётнинг паст-баландини кўрган, урушда қатнашган, синовлардан бутун чиққан, этикодли, диёнатли, виждонли инсон. Айни шу фазилатлари уни гўзал одамлар, яхши инсонлар қаторига қўшишга имкон беради.

Саид Аҳмадга энг катта шухрат олиб келган асар, шубҳасиз, «Келинлар қўзғолони» комедияси бўлди. Муаллиф бу асарга ҳам турли-туман тажрибалар, изланишлар орқали узоқ йўл босиб келди — унинг бу комедияда марказий ўрин тутувчи қаҳрамони авваллари қай бир қирралари билан бир қатор хикоялар ва ҳажвияларда намоён бўлган эди. Кейин эса Фармонбиби ҳайкалдай қурама образ сифатида «Келинлар қўзғолони»да пайдо бўлиб, ўзининг ғолибона юришини бошлади. Кези келганда шунни айтиш керакки, асар янги пайдо бўлганда айрим танқидчилар унинг фазилатларини, эстетик қимматини тўғри белгилаша олмадилар. Улар асарда чуқур ижтимоий мазмун йўқ, конфликт давр моҳиятини ифодаламади деган баҳоналар билан асарни камситмоқчи бўлдилар. Аммо вақт уларнинг ноҳақ эканини кўрсатди — mana, салкам чорак асрдирки, комедия театр сахналаридан тушмай яшаб келяпти. Қолаверса, унинг олам бўйлаб ғолибона юриши давом этапти. «Келинлар қўзғолони»нинг ўнлаб тилларга таржима қилинганини, кўплаб мамлакатларнинг сахналарида қўйилганини батафсил айтиб қилишга имконимиз йўқ. Лекин 1999 йилда океан ортида — Америка сахнасида қўйилиб, катта муваффақият қозонганини айтмасдан илтимозимиз йўқ.

«Келинлар қўзғолони» — бадиий асар, комедия. Шунинг учун унинг ҳар бир қиррасини ҳаётда бор-йўқлигини суриштириб ўтириш тўғри бўлмас эди. Ёзувчи санъаткорининг муболага қилиш, ҳаёлотига эрк бериш ҳуқуқидан кенг фойдаланади. Шунинг оқибатида, ниҳоятда ўзига хос, бетакрор, кабарик, ёрқин Фармонбиби характери майдонга келган. Фармонбиби келинларининг ошини захар-заққумга айлантирувчи зolim қайнона эмас, балки талабчан, лекин адолатли, инсофли, донишманд аёл. У ўз тажрибасига, яхшилик ҳақидаги ўз тушунчаларига таяниб, оилавий ҳаёт тизгинини қаттиқ ушлаб туради. Шунинг учун томошабин бу бағри кенг, фикри теран, ҳаётга чуқур қарайдиган меҳрибон аёлни севиб келди.

Саид Аҳмад бутунги ўзбек адабиётининг чинорларидан, оксоколларидан бири бўлиб қолди. Биз уни шундай деб атаётган эканмиз, бунда фақат унинг ёши улғейлигини назарда тутаятганимиз йўқ. У ўз истеъдоди билан, қаламининг ўткирлиги билан, бетакрор қаҳрамонлар галереясини яратгани билан бу шарафли номга муносиб ижодкордир.

Санъаткор устоз бугун муборак саксон ёшга қадам қўйди. Биз бу бетакрор адибга узоқ умр тилаймиз — халқимиз учун янги-янги асарлар яратиб бераверинг, Саид Аҳмад ака!

*Озод ШАРАФШДДИНОВ,
профессор, Беруний мукофоти совриндори.*

САРОБ

«Ота қарғиши мисоли ўқ — у охиратда эмас,
шу дунёнинг ўзида нишонга тегади».

*(Бухоролик 100 йил яшаган темирчи
Усто Амин бобонинг ўғитларидан)*

Бугун лагеримизга янги маҳбусларни олиб келишди. Қўринишидан уларни янги деб бўлмасди. Эгниларидаги кийимларига, елка ва тиззаларидаги рақамларга қараганда, кўп йиллардан бери лагердан-лагерга кўчиб юрган дайди маҳбуслар эканини дарров пайқаш мумкин эди.

Одатда, янги келган маҳбусларнинг оёғида янги этик, янги ботинка, эғнида оҳори тўкилмаган костюм ё гимнастёрка бўларди. Лагеримизнинг блатной-зўравонлари уларнинг эғнидаги кийимларни кўришлари биланок ўзаро тақсимлаб олардилар. Орадан бирон ҳафта ўтиб, ўша кийимларни блатнойларнинг эғнида кўрардик.

Бу галги этапда келганлар зўравонларимизга ёқмади. Ҳар бири ўн-ўн беш йиллаб СССРнинг жамики лагерларида яшаб, қирриқ бўлиб кетган, наинки бировга ўз кийимини берадиган, аксинча, бировларникини қийқиртириб ечиб оладиган, бети қаттиқ маҳбуслар эди.

Солдатлар, лагер назоратчилари уларни битта-битта-лаб санаб, ювилавериш ранги унниқиб кетган кулранг куртқаларидаги, шимларидаги рақамларни текшириб ўтказа бошладилар. Шунда маҳбуслардан биттаси менга жуда таниш туюлди. Унинг рамгин ва лекин лоқайд кўзлари... Қаерда кўрганман уни? Таниш, жуда таниш!

Олди тиканли сим билан тўсилган баракда янгиларни бир неча кун карантинда сақлайдилар. Ҳозирча уларни бошқа маҳбусларга қўшмайдилар. Овқатни ҳам пақирда обориб берадилар.

Баҳорнинг илик-иссиқ кунлари эди. Янгилар яланғоч бўлиб барак олдидаги майдончада чалқанча ётиб, баданларини офтобга тоблардилар. Улар Шимол лагерларида ойлаб офтоб кўрмай, ранглари синикқан кишилар эди. Уларни бир-икки ойгина ёз бўладиган, офтоб эса турман орасидан худди доқа орқасига ёқилган шамдек хира кўринадиган, бизда баҳор офтоби чарақлаб турган шу кезларда ҳам киши бўронлари увиллаб турган жойлардан олиб келишган. Бу маҳбуслар учун Жезқозғон энг яхши

курортлардан ҳам афзал эди. Яланғоч ётганларнинг баданнида игна санчиб ёзилган сўзлар, турли шармсиз сувратлар, бирида «туккан онамни унутмайман» деган ёзув бўлса, бошқасининг кўкрагида харита, аёл кишининг расми билан бир шиша ароқ тасвирланган. Тагида: «Мана шулар бизни хароб қилди», деган ёзув бор. Деярли кўпчилигининг кўксида яланғоч аёлларнинг турли ҳолатдаги сувратлари бор эди. Бу манзара қамқонадаги «рассом»ларнинг асарлари намойиш қилинаётган кўрғазмага ўхшарди.

Менга таниш туюлган маҳбус эса негадир ечинмай, кийим-боши билан офтобда ётарди.

Ким у? Кўзимга жуда иссиқ кўриняпти. Бориб ўзидан сўрасаммикан? Бунинг имкони йўқ. Соқчилар, назоратчилар уларга яқин йўлатмайди.

Мендан сал нарида ёши етмишлардан ошган, умрининг ўн беш йилдан ортиғини лагерларда ўтказётган Олимжон домла ҳам уларга маъюс қараб турибди.

Домла ғалати одам эди. У ҳеч ким билан сирлашмасди. Бировга на дардини айтарди, на қувончини. Кўпчилик уни орқаворотдан «индамас домла» деб атарди. У яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бирдек лоқайд эди. Аммо, унинг ҳозирги ҳолати бошқача. Офтобда яланғоч ётганларга қараб ичи ёниб, қуйиб, ўртаниб кетаётгани шундоққина билиниб турарди. Зимдан унга кўз ташлайман. Уни ҳеч қачон бундай алфозда кўрмагандим. У йиғларди. Кўзларидан оққан ёш соқолларига томарди. Домла қимирламас, ҳар киприк қокқанда мижжаларида тўпланиб қолган ёш дув тўкиларди.

Назоратчи келиб сим тўсиқнинг бериёғида тўпланиб қолган томошабин маҳбусларга, кетинглар, деб буюрди. Маҳбуслар нари кетишди. Домла ҳам ёшли кўзларини кафтига артиб, бошини эгганича кетди.

Мен лагерда рассом эдим. Бир вақтлар рассомлик мактабида ўқиганим яшаш, ишлаш қийин бўлган бу жойларда асқотди. Вазифам — маҳбусларнинг кийимларига рақам ёзиш, жез қонида ишлаб қайтган бригадаларнинг қанча руда қазиб чиқарганини катта-катта плакатларда акс эттириш ва уларни лагернинг кўринарли жойига илтиб қўйиш эди.

Тушликдан кейин устахонамга бош назоратчи бир қоп кийим олиб келди-да, шуларга то кечки овқатгача рақам ёзиб, тайёр қилиб қўйишимни буюрди.

Бу янги келганларга бериладиган кийимлар эди. Шимларнинг чап тиззасидан юқориси, куртқаларнинг ел-

касидан пасти совун қутисича келадиган жойидан қайчида қийиб олинган. Устидан оқ латта тикиб қўйилган эди. Агар маҳбус рақам ёзилган латтани олиб ташлаб қочиб кетса, кидирувчилар кийимидаги қийиб олинган жойидан билиб оладилар. Шу латталарга маҳбусларнинг рақамини ёзишим керак. Рақам офтобда ҳам, қор-ёмғирда ҳам ўчмайдиган қора лак билан («Кузбас лак» билан) ёзилади. Лак совуқда тошдек қотиб қолади. Новвойхонадан тошқўмир чўғини куракчада олиб келиб, лак солинган банкани унинг устига қўйдим. Лак эригандан кейин боя назоратчи бериб кетган рўйхатга қараб рақамларни ёзишга киришдим. Рақам ёнига маҳбуснинг исм-фамилияси қайд этиб қўйилган эди. Ўн еттинчи курткага рақам ёзмакчи бўлиб рўйхатга қарадим-у ҳайратдан ёқамни ушладим. «ЕЕ3781» рақами ёнига «Кимсанбой Ёлкинов» деб ёзиб қўйилган эди. Эрталабдан бери хаёлимдан кетмаётган «ким у?» деган жумбоқ ечилган эди.

Олисада қолган беозор, шўх, ерга урса осмонга сакрайдиган тизгинсиз болалигим, тезроқ катта бўлиб азиз ва жонон Ватанга хизмат қилиш, «халқлар дохийси, улду ва меҳрибон отамиз Сталинга содиқ бўлиш» орузси юрак-юракларимизда жўш урган қайноқ ёшлигимиз кўз ўнгимдан чакмоқдек бир ялт этиб ўтди.

Кимсанбой! У бизнинг болалардан чиққан қахрамонимиз эди. Ўттизинчи йилларда унинг суврати газеталардан тушмасди. Мактабларда, пионер уйларида, истироҳат боғларида, ёшлар лагерларида одам бўйи қилиб чизилган сувратлари бир қарашда кўзга ташланадиган жойларга илиб қўйиларди. Ва суврат тагига: «Пионер! Қахрамон Кимсанбой Олимжоновга салют бериб ўтишни унутма!» деб ёзиб қўйиларди. Бугун Ўзбекистон болалари ундан ибрат олишга, у адо этган ватанпарварлик жасоратини тақрорлашга қасамёд қилишарди.

Унинг отаси Олимжон Раҳмонов район маориф бўлимининг мудирини эди. Тарих билимдони бўлган бу одамни райондаги жами тарих ўқитувчилари устоз деб атадилар. Ҳатто уйига ҳам келиб ундан Туркистон тарихи бўйича билмаганларини сўраб, билиб олардилар. Унинг уйида китоб кўп эди. Алоҳида битта уйдаги тоқчаларга жуда ноёб китоблар териб қўйилган эди. Домла бу китобларни бировларга бермасди. Зарур бўлса, шу ерга келиб ўқишгагина руҳсат берарди. Амир Темури, Мирзо Бобури, Наршахий, Форобий, Шарафиддин Али Яздий, Нажмиддин Кубро, Ал-Беруний, Хўжа Ахрор, Аҳмад Яссавий каби ақломаларнинг ўтган асрларда хатотлар томонидан

қўчирилган ноёб қўлёзмаларини Домла кўз қорачиғидек асрарди. Кечалари еттинчи лампа ёруғида тонг отгунча мутулаа қиларди.

Кўпинча Домланинг уйига кекса зиёлилар тўпланиб, тарихда ўтган ўзбек мутафаккирлари тўғрисида суҳбатлар қилишарди. Йиғилганлар Олимжон домланинг билимига, билагонлигига қойил қолардилар. Суҳбат ўз-ўзидан ота-боболари Шаҳрисабз барлосларидан бўлган буюқ шоир Мирзо Абдулқодир Бедилга бориб тақаларди. Бедилхонлик бошланарди, кўплашиб Бедилнинг сирру сеҳрга тўла ғазалларининг мағзини чақишга киришиб кетардилар. Албатта, Олим домланинг талқинлари ҳаммани лол қолдирарди. Ушандай суҳбатларнинг бирида гап айланиб Фузулийнинг битта ғазалига бориб қадалди. Меҳмонлардан бирови Фузулий ҳам ўзбеклар орасида Алишер Навоийдек машҳур эканини, унинг кўп ғазаллари ўзбек ҳофизлари томонидан қўшиқ қилиб айтилишини гапириб қолди.

— Домла, Фузулийнинг бир ғазали бор, мағзини сира чақолмадим. Кўп билимдонлардан сўраганимда тайинли бир жавоб беролмадилар. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Олимжон домла нариги хонадан Фузулийнинг девонини олиб чиқди. Кўзойнақ тақиб, дўстининг тиши ўтмаган ўша ғазални топди. Чироққа солиб икки-уч марта ўқиди.

— Хўш, қайси жойига тушунмадингиз? — деб сўради дўстидан.

— Фузулий шундай деб ёзади: «Ғамларим шунча кўпки, туянинг устига ортсам, зиндонга ташланган кофирлар озод бўлади». Хўш, нима учун озод бўлади? Тушунмадим.

Домла ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, туянинг устига ғам юқини ортса, нега кофирлар озод бўлади? Домла кўп ўйлади. Кейин бошини қўтариб меҳмонларга қаради.

— Гап бундоқ. Бу сирнинг маънисига етиш учун Фузулий яшаган даврга мурожаат қилиш керак. Ўша даврдаги ривоятларни, мақола маталларни, ҳатто қўшиқларни ҳам билмоқ керак. Бир ривоятда, одамлар Аллоҳдан, эй танграм, зиндонда ётган кофирлар қачон озод қилинади, деб сўрабдилар. Аллоҳ, туя игнанинг тешигидан ўтгандагина кофирлар озод қилинади, деб жавоб қилган экан. Фузулий ана шу ривоятни ғазалига асос қилиб олган. Яъни, «Менинг ғамларим шунчалик кўпки, туянинг устига ортсам, қўтаролмай олиб, илдек бўлиб

колади». Ипдек озиб қолган туя игнанинг тешигидан бемалол ўтиши мумкин. Демак, кофирлар зиндондан овоз қилинади.

Домланинг бу қадар билимдонлигига қойил қолишди, таҳсинлар ўқишди.

Домланинг бўйига етиб қолган эгизак кизлари бор эди. Шу эгизаклардан кейин кўрган болалари турмади. Бир ёшга тўлар-тўлмас вафот этавердилар. У ҳар гал ой-куни яқин қолган хотинининг дўппайиб қолган қорнига қараб: «Кимсан, ўғилмисан, кизмисан?» деб қуларди. «Агар қиз бўлсанг, отингни Кимсаной қўяман, ўғил бўлсанг, Кимсанбой қўяман», дерди ширин бир энтикиб. Хайрият, ўғил тугилди. Оти Кимсанбой бўлди. Шу бола ўн икки ёшга кирди. Бешинчи синфда ўқийди. Домла китоб титиш билан овора. Тонг отгунча ўтириб нималарнидир ёзади. Ёзган мақолалари «Маориф ва ўқитувчи», «Маданий инкилоб» газеталарида бот-бот босилиб туради.

Кимсанбой мактабда фаол пионерлардан. У Ленин, Сталин тўғрисида ёзилган шеърларни ажиб бир маҳорат билан декламация қилади. Уни район, ҳатто вилоят миқёсида ўтадиган тантанали йиғинларга, слётларга, ўқитувчиларнинг конференцияларига чақириб, шеърлар ўқитишади. Олимжон домла унга, болам, бунақа ҳавойи ишларга жуда ҳам берилиб кетма, ё артист бўлмоқчимисан? Яхшиси, дарсингни тайёрла. Жамоат ишлари дардан кейин бўлсин, деб насихат қиларди. Бир хонада домла қалам қитирлатади, Кимсанбой бошқа хонада ҳар хил ҳаракатлар қилиб, баланд овоз билан шеър декламация қилади.

Бир куни мактаб директори уни дарс пайтида идорага чақиртирди.

Директорнинг кабинетида нотаниш одам ўтирарди.

— Бу ўртоқ сен билан гаплашгани келганлар. Сизларни холи қолдираман, гаплашиб олинглар, — деб директор чиқиб кетди.

Нотаниш одам гапни нимадан бошлашни билмай бирпас унга тикилиб ўтирди. Кейин портфелидан газета олиб унинг олдига қўйди. Бу Москвада чиқадиган «Пионерская правда» газетаси эди.

— Иккинчи саҳифадаги мақолани яхшилаб ўқиб чиқ, — деди у, — сувратга ҳам яхшилаб қара. Қаҳрамон пионер Павлик Морозов шу бўлади.

Кимсанбой ўрисчани дуруст билмасди.

— Павлик Морозовни халқ душманлари ваҳшийларча ўлдиришган. У ватанга содик, Ленин-Сталин ишига

ҳаётини бағишлаган замондошимиз. Унинг отаси халқ душмани, Шўро тузумини ағдариб ташлашни ният қилган. Павлик ўша душманнинг сирини фош этади. Ҳозир Шўролар жумхуриятининг ҳамма жойида Морозовчилик ҳаракати бошланиб кетди. Ёш ватанпарварлар ички душманларни фош қилиш учун қасамёд қилмоқдалар. Сен ҳам шу ҳаракатга қўшилишинг керак. Бу сенинг муқаддас бурчинг. Биз айтган ишларни бажарсанг, сени Бутуниттифок пионерларининг «Артек» номи лагерига юборамиз. Фаол пионерларнинг Москвада бўладиган слётида ҳам қатнашасан. Ўша ерда буюк устозимиз, дохийимиз Сталинни кўрасан.

Кимсанбойнинг кўзлари яшнаб кетди. Муқаддас пойтахтимиз улуғ Москвани, тирик дохийини кўриш, Қора денгиз соҳилидаги жаҳон болалари дам оладиган лагерда шохсупага кўтарилиб шеър ўқиб берса борми!.. Кимсанбой шошиб қолди.

— Мен нима иш қилишим керак?

— Аввало, ўртамизда бўлиб ўтган бу суҳбатни бировга айтмасликка сўз берасан. Бундан кейинги суҳбатларимизни ҳам сир сақлайсан. — У шундай дея туриб, портфелидан бир варақ қоғоз олиб унга узатди. — Бунга имзо чекиб бер. Аввал ўқи, кейин имзо чек.

Қоғозга шундоқ сўзлар ёзилган эди:

«ТИЛХАТ. Менким, Кимсанбой Олимжон ўғли ГПУ ходими М. Мансуров билан бўлган суҳбатимизни бировга айтмайман. Отам Олимжон Раҳимовнинг хатти-ҳаракатларини кузатишга сўз бераман. Уйга келадиган меҳмонлар билан нималар тўғрисида гаплашганини ёзиб бераман. Агар бўлиб ўтган гапларни, отам ҳақида тўпланган маълумотларни бировга айтсам, жиноят кодексининг тегишли моддаси бўйича жазоланаман».

— Ўқиб бўлдингми? Энди имзо чек!

Кимсанбой ўйлаб ўтирмай тилхат остига имзо чекди.

— Тилиннга эҳтиёт бўл. Отанг ҳақида ёзиб қўйган хатларни ҳар ҳафтанинг душанба кунлари ўзим келиб, шу ердан олиб кетаман. Агар бировга айтсанг, ё отанга билдирсанг, худди Павлик Морозовдек ҳалок бўласан. Янаги келишимда, агар айтганларимни уйдalasанг, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соат билан мукофотлайди. билдингми?

ГПУ ходими Мансуров ҳар душанба куни мактабга келар, Кимсанбой ёзиб қўйган маълумотларни ўқиб кўргач, бошқатдан ёздирарди.

— Керакли гапларни ёзиш керак. Фактларга сиёсий тус беришни ўрган! Бобокалон дохийимиз Карл Маркс: «Дин — халқ учун афюндир», деган. Уйимизга келган меҳмонлар Аҳмад Яссавий деган реакция диндор шоирни кўкларга кўтариб макташди. Халқни асоратга солувчи шеърларини ўқишди, деб ёзиш керак. Алишер Навоий «Хамса»ни, «Чор девон»ни ёзганда Пушкиннинг ҳабаш бобоси Ўрта Ер денгизининг жанубий қирғоқларида чиғанок териб юрарди. Мирзо Улуғбек Самарқандда Расадхона барпо этган пайтларда ўрислар хохолларнинг малайи эди, чипта ковуш кийиб юришарди, деган гапларни айтишди, деб ёзгин!

— Бунақа гапларни энди сиздан эшитиб турибман... Қандоқ қилиб ёлғонни ёзаман?!

Бирдан Мансуровнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёзавермайсанми, тирранча! Айтмаган бўлишса, энди айтишади! Халқ душманлари ҳамма гапларни бирдан айтиб қўя қолишмайди. Улар ниҳоятда пихини ёрган, ниқобланган ёвларимиз.

Кимсанбой бир ҳафта мобайнида жонини жабборга бериб тўплаган маълумотларини қайтадан, Мансуров айтгандек қилиб ёзди. Тагига имзо чекди.

— Ха, балли! Мана шунақа қилиб ёзиш керак. Менга қара, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соат билан мукофотлади. Ма, такиб ол! Эҳ-хе, сени ҳали қанча мукофотлар кутяпти!

ГПУнинг пионер ташкилоти номидан берган соатини Мансуров Кимсанбойнинг билагига такиб қўйди.

Кимсанбой ўзида йўқ шод эди. Эртага болаларнинг кўзини ўйнатиб такиб юраман, деб қувончини ичига сиғдира олмай Мансуровга миннатдорчилик билдириб, у билан хайрлашди. Мансуров кетар чоғида: «Қанақа ёзишни билиб олдинг-а?» деб эслатиб қўйди.

Бу хил маълумот ёзишлар уч ойдан ортиқ давом этди. Бу орада «пионер ташкилоти» Кимсанбойни велосипед билан ҳам мукофотлади. Ўша ойнинг охирига бориб Кимсанбой Бутуниттифоқ пионерлари слётида қатнашиш учун Москвага кетди. Ўзбекистондан Кимсанбойга ўхшаган «Морозовчи»лардан яна ўн бир бола бор эди. Слёт қатнашчиларидан ўн етти нафар бола «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. Улар орасида Кимсанбой Олимжонов ҳам бор эди. Кимсанбой Иттифоқ оксоқоли Калинин қўлидан орден олар экан, президиумда қарсақ чалаётганлар орасида «буюк дохий, халқлар отаси Сталин»га кўзи тушди. Ўзини туютолмай хўнграб юборди.

У Москвадан қайтиб келганда дадаси йўқ эди. Олимжон домла билан яна етти ўқитувчи камоққа олинган экан.

Улар нима гуноҳ қилган эканлар, деб хайрон бўлган одамлар газетада босилган «Маорифга уя қурган қузғунлар» номли мақолани ўқиганларидан кейин нима гаплигини билдилар. Биров: «Буни каранглар-а, домла туппатузук одам эди, одамнинг олмаси ичида, деганлари бежиз эмас экан», деса, яна бирови: «Пухта ниқобланган, айёр одам эди», дейди. «Қинғир ишнинг кийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади, хушёр бўлиш керак, бунақалардан ҳали орамизда қўп бўлиши мумкин», дейдиганлар ҳам бўлди. Дунёнинг ишлари хўп қизиқ-да, ота — сотқин, боласи — чин ватанпарвар!

Кимсанбойни икки марта терговга чақириб, отаси билан юзлаштирилди. Олимжон домла бу ишларда ўғлининг ҳам қўли борлигини билмасди. Юзма-юз пайтида Кимсанбой айтган гапларни эшитиб ёқасини ушлади. Терговчининг: «Шу гаплар ростми? Тасдиқлайсизми?» деган сўроғига жавоб бермади. Пешонасига шапиллатиб уриб: «Э-э, аттанг, аттанг! — деб ўғлининг бетига қараб: — Илоё, жувонмарг бўл! Умринг хор-зорликда ўтсин», деб юзига фотиҳа тортди.

Москвадан «Тройка» Олимжон домлани ўн беш йилга ҳукм қилгани тўғрисида қоғоз келди.

Орадан саккиз йил ўтди. Кимсанбой йигирма ёшга тўлди. 1942 йили у армия сафига чақирилди. Қишлоқлардан фронтга кетаётганларни тантанали кузатиш маросимига юздан ортиқ комсомол аъзолари тўпланди. Бўлажак жангчилар номидан «Хурмат белгиси» ордени нишондори Кимсанбой Олимжоновга сўз берилди.

— Мен ҳаёт-мамот жангига кетяпман. Халқ душманининг ўғли бўлиб эмас, асл ватанпарвар, дохий Сталин фарзанди бўлиб урушга қираман. Бугундан бошлаб фамилиям Олимжонов эмас, Ёлкинов бўлди. Кўксимда буюк Сталин билан жангга қираман! — У шундай деб қўйлағи ёқасини ечиб юборди. Унинг кўксига игна санчиб ишланган Сталиннинг суврати бор эди. — Улуғ дохий жангда менга мадакор бўлади, — деб сўзини тугатди Кимсанбой.

Қарсақлар янгради. Олқишлардан маст бўлган Кимсанбой кўксини очганча тантанавор илжайиб турарди...

Шу тобда камоқхонанинг кулранг куртқасига «ЕЕ3781» рақамини ёзар эканман кўзларимга ишонмай,

ракам ёнидаги фамилияга яна бир марта қарадим. Адашмабман. Унга «Кимсанбой Ёлкинов» деб ёзилган эди.

Боя офтобда ётган маҳбусларга қараб юм-юм йиғлаётган Олимжон домла — Кимсанбойнинг отаси. Қийимини ечмай ётган, боши бир томонга қийшайган маҳбус — собиқ қахрамон пионер Кимсанбой Олимжонов эди.

Олимжон домла ўғлини таниди. Аммо, Кимсанбой отасини танимади.

Орадан беш-ўн кун ўтиб янги маҳбуслар карантиндан чиқди. Уларни учта-тўрттадан қилиб баракларга жойлаштиришди. Очиқ конда портлатилган руда харсангларини вагончаларга ортадиган бригадаларга қўшиб юборишди.

Кимсанбой лагернинг ўзида — «зона»да қолдирилди. Чунки унинг ўнг қўли синиб, қийшиқ битиб қолган. Юрганда боши уёк-буёкка оғиб кетаверади. Қўзи ҳам хиралашган. Олдида турган одам туман орасидан кўринадиганга ўхшайверади. Лекин эшитиш қобилияти жуда кучли.

Янгилар келгандан кейин лагердаги маҳбуслар ҳаёти бирдан ўзгариб кетгандек бўлди. Ҳаёт ҳаёт экан-да. Маҳбуслар ҳар қандай азоб-уқубатлар ичида ҳам, эртага уларни дахшатли фожеа қутаётганини сезганда ҳам яшаш тарзини ўзгартирмайди. Оғир, жуда оғир меҳнатдан толиқиб келиб, тўрт қошиққина сули бўтқани еб олиб, баракда ўринга ечинмай ётиб ором олади. Назоратчи маҳбусларни санаб, баракни устидан қулфлаб қўйгандан кейин бир дамгина асил инсонликка қайтгандек бўладилар. Бу барак уларнинг дахлсиз ватани, уйи, ҳовлиси бўлиб туюлади. Бунда уят, жуда уят латифалар айтилади. Барак деразалари қулгидан зириллаб кетади. Бунда маҳбуслар ҳаёлларига эрк берадилар. Бошларидан ўтган воқеаларни сўзлаб берадилар. Айтаётган саргузаштлари, албатта, ёлгон гаплар. Ҳеч ким ёлгон айтмасан, демайди. Ёлгон бўлса ҳам қизиқ бўлса бас.

Бири профессорнинг ўғлиман, деб Большой театрнинг ёш бир раққосасини йўлдан урганини, жуда озғин экансан, деб эрталаб уйдан хайдаб юборганини худди рост гапдек ҳаяжон билан айтиб беради.

— Шу десангиз, — деб гап бошлайди яна бири, — СИБЛАГдалиқ пайтимда жуда бадтарин, жохил бир начальнигимиз бўларди. Бир қўзи шишадан эди. Жаҳл билан столи муштлаганда шиша қўзи отилиб чиқиб столга, ундан сакраб ерга тушарди. Шиша қўзни қўпчилик бўлиб излаб тупроқдан топиб, ювиб берардик. Бир куни қўзи

отилиб ерга тушганда билдирмай бир тепган эдим, руда олиб кетаётган транспортёр лентасига бориб тушди. Руда билан вагонга тўкилди. Буни ҳеч ким сезмади. Ўша куни кечгача эллик киши қўзни қидиришди. Топилмади. Началник янги қўз буюртма қилиш учун Москвага кетди. Бир ой йўқ бўлиб кетдию янги қўз билан келгунча отпус-кага чиққандек яйраганмиз, — дея гурур билан бирт ёлгон ҳикоясини қула-қула тугатади.

Яна бири «Огонёк» журналида босилган чиройли бир йигитнинг сувратини қийиб олиб машҳур киноактрисага ўлдим-қуйдим деб ёзган хатига қўшиб жўннатганини, актрисадан «иккинчи бунақа аҳмоқлик қилманг, бу ўз эримнинг суврати-ку» деган жавоб олганини айтганда барак ичи бомба портлагандек қулгидан ларзага тушганди.

Янгилар келгандан кейин бу қулгилар, бу хил қувнок суҳбатлар барҳам топганди. Бунга сабаб — янгилар асосан «сексотлар», «стукачлар» эди («сексотлар», «стукачлар» маҳбуслар тўғрисида бошлиқларга яширинча маълумот бериб турадиганлар).

Янги келганлар ичидаги зўравонлар «маҳаллий» зўравонларнинг қўзини очирмай қўйди. Улар ошхонага бориб қўпчилик билан овқатлангани ор қиладилар. Бизнинг зўравонларимиз уларга овқат ташиб, қўлини артишга сочик тутиб турадилар. Қариндошларидан посилка олганлар қуруқ қўл билан қолаверадилар. Тукқан онаси пишириб юборган тансиқ ширинликлар ҳам ўша зўравонларнинг насибаси бўлиб қолганди.

Сексотларни, стукачларни бир лагерда узоқ ушлаб турмасдилар. Уларнинг айбончилиги очилиб қолиши билан бошқа лагерга жўнатардилар. Агар жўнатмасалар маҳбуслар уларни албатта ўлдириб юборардилар.

Кимсанбой ҳам фаол сексотлардан эди. Воркута лагерда маҳбуслар уни уриб, маълумот ёзадиган ўнг қўлини тирсагидан синдиришган эди. Балхаш лагерда орқа миясининг пастига, қоқ энсасига белжуракнинг сопи билан уриб чуқурга ташлаб кетишган. Соқчилар унинг додлаган овозини эшитиб чуқурдан чиқариб олишган. Ана шундан кейин унинг ўнг қўли тирсагидан қотиб, боши гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўздан-ўзи бурилиб қоладиган, соғ қўли билан тўғрилаб, олдинга қаратиб қўйса, боши мусичанинг қалласидек олд-орқасига силтаниб, бориб-келаверадиган бўлиб қолганди.

Июль ойининг охирларига бориб ҳаво ниҳоятда исиб кетди. Дарахтсиз, гиёҳсиз, тупроғига мис қуқуни аралашган ер қиздирилган товадек бўлиб, кирза ботинканинг таг

чармидан ўтиб, оёкни куйдирарди. Махбуслар баракларнинг соя томонларида жон сақлашарди. Тердан шалаббо бўлган куртқаларини тошларга, қизиган тупрокка ёзиб қуритишарди. Кўпчиликнинг куртқаси ювилавериби рақамлари ўчиб кетганди. Шундай пайтларда менга иш кўпаярди. Кийимида раками ўчган махбусларни соқчилар дарвозадан чиқаришмас, менга юборишарди.

Олимжон домла олдимга келиб, орқа ўгириб тиззаларида, елкасини тутди. Янгилар келгандан бери домла олиб кетди. Яна беш-олти ёш қаригандек эди.

— Домла, яхши юрибсизми? — дедим елкасига рақам ёзарканман.

— Худога шуқур, ўлмаган қул яшайвераркан.

— Шу дейман, домла, ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолди. Катталарда инсоф йўқ-да, сизни ишга чиқармасалар ҳам бўларди.

Домла сергакланди. Унинг кўнглида, нега бундай даяпти, сексот эмасмикан, деган хаёл ўтди-ёв!

— Жуда унчалик қари эмасман. Берган нонини оқлаб юрибман.

Сут ичиб оғзи қуйган одам қатикни ҳам пуфлаб ичди, дегандек, домланинг ҳам кўп марта оғзи қуйган кўрилади.

Қамоқхоналарнинг «телеграфи» жуда аниқ ишлайди. Қайси лагерда қандоқ воқеа юз бергани уч кунга қолмай ҳамма лагерларга етиб боради. Қайси шаҳар турмасида кимлар ётгани, улар қайси модда билан айбланаётганлари, улар орасида сексотлар бор-йўқлигини аниқ биладилар. Янгиларнинг кўпчилиги сексот экани тўғрисидаги хабар ўша кунлик келган эди. Олимжон домла узоқ йиллардан бери қамоқда яшаб лагер ҳаётининг минг бир чийригидан ўтиб, пишиб кетган одам эди. Шунинг учун ҳам у биров билан дардлашмас, ўз ёнига ўзи қоврилиб юраверарди.

Махбусларни конвойлар ишга ҳайдаб кетгандан кейин уч минг кишилик лагер бўшаб қолди. Менинг эрталабки хизматим ҳам шу билан тугади.

Энди баракка кетмоқчи бўлиб турганимда калласини лиқиллатиб Кимсанбой келди.

— Биродар, шу ортиб қолган лакни менга берсангиз.

— Лакни нима қиласиз? — дедим.

— Керак. Йўқ деманг.

— Майли, олинг, — дедим лак солинган тунука банкани унга узатиб.

— Раҳмат, — дея орқасига бурилар экан, соғ қўли билан калласини барак томонга тўғрилаб қўйди-да, аста кета бошлади.

Ажаб, Кимсанбой таниб бўлмас даражада ўзгариб кетибди. Навқирон ёшида юзларини ажин қоплабди. Кўз косалари чуқурлашган, сочлари тўкилиб, боши яланғочланиб қолганди. Аммо кўзлари, овози ўша-ўша, болалигидагидек эди. Кунлар чидаб бўлмас даражада исиб кетган бўлишига қарамай у ҳамон томоғигача тугмалари қадалган куртқасини тердан бижғиб кетган бўлса ҳам ечмасди. У ҳар куни эрталаб қора лак олгани олдимга келадиган бўлди. Шундай кунларнинг бирида унинг кимлигини ўзига айтдим.

— Отангиз сизга ҳўп билиб от қўйган экан. Қаранг, кимлигингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

Унинг кўзлари олазарак бўлиб қолди. Қўлига тиралиб ўрнидан турмоқчи бўлганди, чап қўли кучсизлик қилиб яна ўтириб қолди.

— Кимсанбой, мenden яширмай қўя қолинг, — дедим босиқлик билан. — Икковимиз битта қишлоқнинг боласимиз. Кимлигингиз қафтимнинг чизигидек аён. Сиз Павлик Морозовнинг садоқатли издошисиз. Ўз отангизни ГПУга сотганингиз учун «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланган Кимсанбой Олимжоновсиз. Сизларни фронтга кузатиш маросимида қишлоқ комсомолларига: «Мен кўксимда буюк Сталин билан жангга қираман», деб кўкрагингиздаги Сталин сувратини минбарда туриб кўрсатганингизда мен ҳам бор эдим. Сизга қора лак нима учун кераклигини биламан. Сталиннинг сувратини чаплаш учун керак. Бунақа қилишнинг энди фойдаси йўқ. Саратон иссиғида терлаган баданга буюк ёпишмайди. Кўчиб кетаверади. Бундан ташқари... — деб зимдан унга назар ташладим. Боши ўнг томонга бурилиб қолганди. — Кўксингизда Сталин борлигини зеклар аллақачон билиб олишган. Якшанба куни сизни ечинтириб, кўкрагингиздаги қора лакни керосин билан, солярка билан, бензин билан Сталиннинг суврати кўрингунча ишқаламоқчилар. Кўксингиздаги Сталинни минг-минглаб махбусларга кўрсатишмоқчи. Сизга маслаҳат, хўжайинингизга айтинг, сизни ё вақтинча қамаб қўйсин, ё бошқа лагерга жўнатиб юборсин.

Хоинни огоҳлантириб тўғри иш қилдимми, билмадим. Ҳар ҳолда бир қишлоқдан бўлганимиз учун шундай қилдимми, билмайман, билмайман.

Кимсанбойнинг калласи чапдан ўнгга, ўнгдан чапга мултасил бориб келаверди. Худди тутқанок тутаетганга

ўхшарди. У машаққат билан ўрнидан туриб, бошини барак томонга тўғрилаб қўйди. Барибир боши ён томонга силкиनावерганидан йўлни кўролмайд гандираклай бошлади. Икки марта йиқилди. Яна турди. Кўр одамдай тусмоллаб юра бошлади. Унга ҳам раҳмим келди, ҳам ундан жирканиб кетдим.

Эртасига у қора лак олгани келмади. Тушликка яқин учинчи баракда нимадир бўлди. Ўша томонга санитар югуриб ўтди. Лагер касалхонасининг жарроҳи — каторжник Штокман ва замбил кўтарган икки санитар изма-из ўша ёққа югуриб кетишди. Бир оздан кейин замбилда конга беланган Кимсанбойни касалхонага олиб ўтишди.

— Кўксига пичоқ санчибди, — деди барак навбатчиси. — Баттар бўлсин! Итга ит ўлими. Махбуслар барибир уни тирик қўйишмасди.

Кечкурун ишдан қайтган Олимжон домла касалхона бараги олдида уёқдан-буёққа асабий бориб-келиб турибди. Эшик олдида махорка чекиб турган санитардан:

— Ахволи қалай? — деб сўрадим.

— Билмадим, ҳозирча бир нима дейиш қийин. Пичоқ юрагига бир сантиметрча кирган.

Эрталаб санитар олдимга келиб:

— Бемор Ёлкинов сизни сўраяпти, — деди.

Кимсанбой кўкка боқиб ётибди. Ора-сира ожизгина инграб қўяди. Тепасига бориб ахволини сўрадим. Унинг ҳуши жойида эди. Фақат кўп қон кетганидан жуда ҳолсиз, бемажол.

— Ҳамқишлоқ, яқинда муддатингиз тугаб уйга кетасиз, — деди у паст товущда. — Илтимос, дадам қамоқдан қайтиб келган бўлса, менинг узримни етказинг. Гуноҳини қони билан ювди, деб айтинг.

У чарчадим, ҳартугул, анча пайтгача индамай ётди. Навбатчи санитар, керакли гапни айта олмаяпти, деб ўйлаб бизни холи қолдириб чиқиб кетди.

— Бу дунёнинг азобларидан қутилишимга санокли соатлар қолган. Сиздан ўтиниб сўрайман, Штокманга айтинг, жоним узилиши билан танам совумай, жасадим котмай туриб кўксимдаги Сталин сувратини терим билан шилиб олсин. Фашистларнинг концлагерида ўликларнинг терисини шилишда Штокман ассистентлик қилган. Қандоқ шилишни яхши билади. У дунёга ҳам Сталин билан кетмай. У билан битта қабрда ётгулик қилмасин.

Унинг бу гаплари илтимос эмас, васият эди.

— Хотиржам бўлинг, албатта унга айтаман, — деб ваъда бердим.

Фашистларнинг концлагерида Кимсанбой Ёлкинов ўликхонага қоравул бўлган деб эшитган эдим. Ўлган асирларни тиканли сим билан ўралган жойга саржинга ўхшатиб тахлаб қўйганлар. Қиш чилласида ўликлар тошдек қотиб, музлаб қолади. Уларнинг оғизларидаги тилла тишларини олғирлар қоқиб кетмасин, деб кўриқлашарди. Баданида яра-чақаси йўқ ўликларни ичкарига, иссиқхонага олиб кирганларида муз эриб, мурдаларнинг бадани юмшаб қолади. Шундан кейин терисини шилиш осон бўлади. Бу терилардан танноз хонимларга сумкачалар, танга-чақа соладиган ҳамёнчалар, қайишлар ясашарди. Баъзан ёрилган барабанларга ҳам қошлашар эди.

Кимсанбойнинг олдида чикиб, жарроҳ Штокманнинг хонасига кирдим. Ёлкиновнинг васиятини унга айтдим. Штокман бош чайқади.

— Буни хатто хаёлингизга келтирманг. Умримда бунақа иш қилмаганман. Аммо, қилмаган ишимни зўрлаб бўйнимга қўйиб, отувга ҳукм қилишганди. Кейин отув ҳукмини йигирма йиллик каторгага алмаштиришди. Кечирасиз, яна бошқатдан отувга ҳукм этилишни истамайман!

Шу билан Штокман гапни қисқа қилдию мени хонасидан чиқариб юборди. Эрталаб борганимда санитар Ёлкиновнинг сахар пайтида жон берганини айтди. Ичкарига кириб мурдани кўрмоқчи бўлдим. Икки санитар унинг устидаги чойшабни очиб, Сталиннинг сувратини томоша қилишаётган экан. Пичоқ Сталиннинг чап кўзидан сал пастроғига санчилган эди. Дохийнинг суврати шу қадар махорат билан ишланган эдики, худди тирикка ўхшаб кўринарди. Ажаб, ўлик танада тирик Сталиннинг суврати.

Мендан олдин Олимжон домла келиб мурдага узок тикилиб ўтирганини, ўпкасини босолмай ўкириб йиғлаганини айтиб беришди. Қайтиб чиққанимда домла эшик кесақисига бошини тираб, ҳолсиз бир алфозда турарди.

— Домла, бир мусулмоннинг боласи оламдан ўтди, — дедим. — Шунга жаноза ўқитсак бўлармиди?

Домла индамади. Узок сукутдан сўнг:

— Унга жаноза лозим эмас, — деди. — Кўкрагида кофирнинг суврати бор. Энди у бежаноза, бекафан қўмилади.

У шундай дедию, гандираклаб-гандираклаб, барак орқасига ўтиб кетди. Дохий Сталиннинг жасади тупроққа қўмилмади. Уни ичига похол тикиб мавзолейга, устози Ленин ёнига ётқизиш қўйдилар.

Бу ерда эса у бир хоиннинг баданига ёпишиб, атиги битта мурда аранг сиғадиган гўрига шерик бўлиб ётибди.

Шу билан ичимиздан чиққан хоиннинг жирканч умри яқун топди.

1999 йил, 17 июнь

АЗРОИЛ ЎТГАН ЙЎЛЛАРДА

*Собиқ шўро терговчилари қўлида
азоб чеккан юртдошларимга бағишлайман.*

Зўр кураш кўрамиз, деб келганларнинг ҳафсаласи пир бўлди. Биринчи даврадаёқ кураш аланга олмай, чўғилигича қолди.

Икки полвон ярим соатдан бери ҳадис олиб, томошабинларни зериктириб юборди. Даврада ўтирганларнинг тоқати тоқ бўлди.

— Ажрим киворинглар, кураш кўргани келганмиз!

— Жалол полвон чиқмаса кураш кизимайди. Жалол чиксин!

Жалол полвон етмиш ёшларга борган, эллик йилдан бери кураш тушади, шу пайтгача кураги ер кўрмаган полвон.

Ишқивозлар уни беҳудага курашга чақиришаётган эдилар. У даврага чиққани билан талабгор бўлмагани учун қайта жойига бориб ўтиради. Курашаман, деб келганларнинг кўпчилиги ундан енгилган, ҳаммасининг алами ичида эди.

Ишқивозлар талаб қилаверганларидан кейин баковул уни даврага судраб чиқди. Қўлидан ушлаб ўртада айлан-тириб юрди.

— Мамлакатимизнинг мутлак чемпиони, юзлаб ёш чемпионларнинг устози Жалол полвонга талабгор борми? — деди у даврага мурожаат қилиб.

Ҳеч ким чиқмади. У билан бир беллашсам армоним йўқ, деб келган ўспирин полвонлар одоб саклаб жим ўтиришарди.

Орка каторда ўтирган йиғирма беш ёшлар чамаси бир йиғит ўрнидан турди.

— Мен беллашаман!

Ҳамма унга қаради. У танаси худди чўяндан қўйил-гандек, микти бир йиғит эди. Елкалари кенг, билакларидан мушаклари бўртиб чиқиб турган, очик кафтига битта

одам бемалол ўтирса яна икки бармоғи ортиб қоладиган бўз йиғит эди. Даврада кимдир ҳазил қилди:

— Вой-бў, баданига миҳ қоқсанг қайилиб кетади-кў!

Кимдир, Жалол уни икки ямлаб, бир ютиб юборди, деб юборди.

Жалол полвон писанд қилмагандек мийғида қулиб турарди. Унинг жилмайиши ёш полвоннинг нафсониятига тегди.

— Қўй, болам, мен гўдаклар билан курашмайман. Ўз тенгинг билан беллаш, — деди унга насихат қилгандек.

— Йўқ, фақат сиз билан курашаман. Билиб қўйинг, енгаман! Курагингизни ерга ишқайман!

— Катта кетма, бола! Менинг курагим фақат ўлганимда — гўрда ётганимда ерга тегади.

«Майли, майли, беллашсин, боланинг сазаси ўлма-син, хўп денг, полвон бува!» деган овозлар чиқди.

Баковул икки томоннинг розилигини олиб: «Бўстонликлик Жалол полвон ёзёвонлик Эрмат полвон билан беллашишга рози бўлди!» деб эълон қилди.

Жалол полвон ерга ўтириб этигини ечаркан, қилаётган иши ўзига қор қилиб, энди кунинг шу мишиқи гўдакка қолдим Жалол, шу норасида болани енгиб, нима обрў топасан, дерди ичида.

Эрмат полвон эса уни писанд қилмай, енгаман, деган-дек мағрур турарди. Унинг бу «сурбетларча» туриши Жалол полвоннинг ғашини келтирди. Энди ўзингдан кўр, бола, деб ўрнидан турди.

Баковул уларнинг белбоғларини бошқатдан бойлаб, омин, деб фотиҳа берди.

Жалол полвон бепарво эди. Кани, бир уриниб кўрсин, деб қўйиб берди. Эрмат унинг белбоғи орқасига қўлини сукиб, билагига уч марта ўради. Жалол полвон хотиржам эди. Эрмат: «Ё эгам, ўзингдан мадад!» деди уни бир силтаб кўтариб, оёғини ердан узди. Яна бир марта силкинганида кўкрагигача чиқарди, турган ерида икки айланиб чап ёнбошга отди. У болалар чойнак қопқонини бураб қўйиб юборгандек чир айланиб, яна кимирламай туриб қолди.

— Энди, бас, хумордан чиқдингми. — деди у ракибининг қулоғига. — Энди навбат менга! — У шундай деб Эрматни бир силтаб кўтардию ерга отди. У ерга чалқанча тушди. Жалол полвон тик турганча энгашиб унинг икки елкасидан босди. Эрмат типирчилади. Ракибининг чайир қўллари ҳамон унинг елкасини ерга қапиштириб турарди. Шунда... Шунда Жалол полвон

ракибининг ўт чакнаган кўзида гўдаклар йиғлаганда оқадиган шаффоф, бокира ёшларни кўриб, сесканиб кетди. Унинг елкасидан кўлини олиб, ажиб бир меҳрибонлик билан кўлидан тортиб турғазмоқчи бўлди. Аммо Эрмат унинг кўлини силтаб ташлади.

Эрмат ўкириб-ўкириб йиғлади. Бу йиғи Жалол полвоннинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Болам, йиғлама, кўзёшингни ют, биров кўрмасин, деди унинг қулоғига шивирлаб, Эрмат шу заҳоти яктагининг енгини кўзига суртди. Увол, увол, дерди Жалол полвон. Мана шу бола менинг ўрнимга қолади. Уят иш қилиб қўйдим. Боланинг шохини синдирдим. Аттанг, аттанг...

Жалол полвон гулдурас қарсақ товушлари остида давралдан чикиб кетди. Этагини тутиб пул йиғмади. Ёнқоқзор оралаб уйи томон кетди. Йўл-йўлакай, бу енганимми, деб ўзидан ўзи сўраб борарди. Енгилганим, енгилганим! Майда болалар билан бел олишадиган бачкана полвон бўлиб қолдингми, Жалол, дерди бошини сарак-сарак қилиб.

Эртага жавоб беллашуви бўлади. Нима қилай? Беллашмасам, полвонлик шаъним тупроққа қоришади. Беллашсам-у, атайин йиқилиб берсам, унда нима бўлади? Полвонлик ғуруримни қаёққа яшираман...

Шундай хаёллар билан кетар экан, яқин орада аёл кишининг қикирлаб қулгани эшитилди. Аланглаб қаради. Уч тегиримон сув оқадиган сой бўйидаги харсанг устида ўғли Қўчқорвой Нурим сартарошнинг келини Одина бағрига босиб ўпяпти. Одина қийшанглаб қулар, Қўчқорнинг юзига беозор шапатиларди. Соининг шовуллашидан улар оёқ товушини эшитмасди. Ўз ишлари билан машғул эдилар. Қўчқор Одина тиззасига ўтказиб олиб, юз-кўзларидан, лабларидан тинмай ўпарди.

Жалол полвон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Қўчқорнинг ерга тушган дўпписини олаётган Одина сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Вой, мен ўлай... дадангиз! Шарманда бўлдик! — дедию тугмалари қадалмаган ҳарир кофтасини очик қолган оппоқ кўкрагига босганича кочди.

Қўчқор нима қилишини билмай дадасига қараб тургач: «Йигитчилик — итчилик экан-да, дада, — деди. — Бу аҳмоқ, эримди турмадан чиқармасанг, ўзимни сувга ташлайман, деб...»

— Дуруст, дуруст... Бир одамгарчилик қипсан-да, баракалла! Агар қучоклаб турмаганимда, бағрингга босиб, томоғининг тагидан ўпмаганимда албатта, ўзини

сувга отарди. Менга қара, кўппак, хотинингни олдига шу алпозда борма! Юзингни артиб ол, ҳаммаёғинг кип-кизиллаб бўёғи бўлиб кетибди.

Жалол полвон гўдрана-гўдрана нари жўнади.

Полвон ўглининг шу жувонга анчадан бери айланишиб қолганини биларди. Одинанинг эри қамалмасдан буруноқ бошланган эди бу савдо.

Нурим сартарошнинг ўғли Собитзўр Одинани Чустнинг Олмосидан опқочиб келганди. Хусни бир дунё, юзи сутга чайқаб олингандек, кўзлари-ку... Бу дунёда унака кўз бўлмаса керак. Машҳур рассом Чингиз Аҳмаров уни Нанайда кўриб қолганда, бу жувоннинг кўзларида лазер нури бор, қараган жойига ўт қўяди, деган эди. Қўчқор оҳудек ҳуркагич шу дилбарга элакишиб қолди. Неча марта учрашувга чакирди, келмади. Эридан кўрқди. Эри уни ҳаддан ташқари рашк қиларди.

Собит зўр қишлоқда тизгинсизлиги билан машҳур эди. Қўнглига келган ҳар қандай ишни тап тортмай қилиб кетаверарди. Баъзан у икки-уч ойлаб йўқ бўлиб кетар, поездларда лўлиларга қўшилиб қимор ўйнар, йўловчиларни қарта ўйинига тортиб, чўнтақларини қоқлар эди. У йўқ пайтларида қишлоқ тинчиб қоларди. Одамлар Собит йўзида қишлоқ дам олади, дейишарди. Баъзан у бор буд-шудини ютқазиб уйига қоронғи тушганда майкачан қайтиб келарди. Беш-ўн кун уйида «мўмин-қобил» бўлиб юрарди-да, яна сигирми, бузоқними ўғирлаб, лўлилар тўдасига қараб кетарди. Омади келган пайтларда бир халта пул билан қайтар, сигир-бузоқ эгаларини сахийлик билан рози қилиб, ўз қўнглида гуноҳлардан фориғ бўларди.

Собит зўр Одинани Олмосдан опқочиб келгандан кейин номи ўзига ярашмай қолди. Худди онаси бошқатдан тукқандек яхши бола бўлди-қўйди. Қўни-қўшнилар Собитга худо инсоф берди, деб севинишди.

Собит отасига қўшилиб тўю маъракаларга боради. Нурим сартарош ичкарига — қариялар олдига кириб кетганда Собит ташқарида қолиб самоварчига қарашар, келди-кетдига чой ташир, ошпазга ўтин ёриб берарди. Унинг бир чиройли қобил бола бўлганидан севинган ҳамқишлоқлар, «Қаранг-а, худо инсоф бераман, деса ҳеч гап эмас экан», дейишарди.

Собит Одинани ер-қўкка ишонмасди. Одина эса бу эркалашлардан талтайиб кетган эди. Рўзғор ишларига қўл урмасди. Хатто ечиб ташлаган кийимларини қайнонасининг олдига ташларди. Овқатни еб, идиш-товоқни йи-

виштирмай индамай туриб кетаверади. Қайнонаси, жавраб-жавраб кир ювар, жавраб-жавраб ховли супурар эди. Баъзан у эрига нолиб қоларди:

— Нега индамайсиз, бошимизга чиқиб олди-ку, қайнотамисиз, нимасиз? Мен кимман? Қайнонамани, келинмани? Мундоқ насихат қилиб қўйсангиз бўлмайди-ми?

Нурим сартарош босиқлик билан жавоб қиларди:

— Қўй, хотин, кўнам зорланма. Ўғлинг шунга андармон бўлиб, киморбоз дўстларидан кечди. Ёмон қилиқларини ташлади. Шу келин, деб юртга қўшилиб қолди. Икки марта жума номозига ҳам олиб бордим. Келинингдан нолима, унга раҳмат де. Ўғлинг ҳозир мисоли мажнун.

Собит ҳар куни кечкурун жомда иссиқ сув опкириб хотинининг оёғини ювиб, оппоқ сочиққа артар, тирсиллаб турган болдирларига шапалатиб уриб қўярди. Кейин уни даст кўтариб тўшакка ётқизарди. Одина бу хизматларга муқофот сифатида узук тақилган бармоқларини унинг пешонасига тегизиб ўпиб қўярди.

Собит ҳали тонг ёришмай елкасига милтиқ ташлаб тоққа чиқиб кетарди. Тоғнинг салқин ҳавосида қанотлари қарахт бўлиб қолган беш-тўртта қаклик уриб келарди. Хотини уйқудан тургунча қакликларнинг патларини юлиб, тозалаб, тузлаб қўярди. Одина ховлига чиққанда шамол учириб юрган патларни кўриб бурнини жийирарди. «Шу қаклик ўлғир ҳам жонимга тегиб кетди-да», деб нолирди.

Собитга отаси, болам, ўртоқларинг ҳашарга айтса, қолмагин. Энди сен юрт ичига кириб қолдинг. Кексалар олдидан саломсиз ўтмагин, ўтирган бўлсанг, ўрнингдан туриб салом бергин, деб насихат қиларди. Онаси бўлса унинг қўйлақларини жуҳуд домлага обориб дам солдирарди. У ёзиб берган аллақандай қоғозларни чойга иви-тиб ичирарди.

Қулларнинг бирида эшик тақиллаб қолди. Собит эшикни очса, остонада машҳур рассом Чингиз Аҳмаров турипти.

— Келинг, мулла ака, — деди Собит унга ҳайрон қараб.

— Келиннинг сувратини ишлашга рухсат берсангиз. Париж кўрғазмасига юбораман.

Собитнинг бундан беш ой олдинги қони кўпирди. Панжалари муштга айланди.

— Қани, яхшиликча жўнаб қолинг, бўлмаса бир қорхал бўлади. Мени ким деб ўйладингиз, хотинини томошага қўядиган хезимкашлардан деб ўйладингизми?

Аҳмаров бир сўз айтмай орқасига қайтди. У шунақа жавоб бўлишини аввалдан биларди. Зора унга худо инсоф бериб рози бўлса, деб ўйлаганди.

Лекин бу бекиёс истеъдодли рассомда бир-икки марта кўрган одам қиёфасини ёддан чиза олиш қобилияти бор эди. Барибир ишлайман, дея дилига тугиб қўйди.

Қўчқор Одинага етишиш учун бор ҳунарини ишга солди. Собитни хўкиз ўғирлади, деб қамади. Тергов пайтида мотоцикл ҳам ўғирлагансан, деб сохта гувоҳга рўпара қилди. Ўзи унинг томига ташлаб қўйган бир халта кўкнорини ҳам «дело»га ёпиштирди. Собит саккиз йилни бўйнига олиб кетдию, хотини милиция терговчиси — капитан Қўчқор Жалоловга қолди. Хоҳлаган пайтида учрашиб, айш-ишрат қилишга имкон яратилди. Бир кун Одина унга эркаланиб, ўлсин, тўнка эримдан айниган тухумнинг ҳиди келарди, деб қулди.

Яқинда, бир ҳафтача бўлди, Собит турма қоровулини ўлдириб қочган эмиш, деган гап тарқалди.

Бу гапни эшитган Нурим сартарош боласидан умидини узиб қўйди. Энди уни эплаб бўлмайди. Бу бола қон тўкиб қўйди. Унинг ичидаги аждар уйғониб кетди. Энди у дуч келганга ўт пурқайди, дуч келганига ғажиб ташлайди, деб афсус-надоматлар чекди.

Шу тобда кўзи олдида бўлиб ўтган ҳодиса Жалол полвонга негадир таъсир қилмади. Унинг ҳаёли эртага бўладиган кураш билан банд эди. Нима қилсин, беллашмаса, Жалол полвон қочди, дейишади. Беллашса, бир навқирон йигитнинг дили вайрон бўлади. Эрмат енгилса курашга қўл силтаб, иккинчи марта даврага чиқмайдиган бўлиб кетади. Агар унга йиқилиб берса, эллиқ йил елкаси ер искамай келган, шу охири курашдан кейин полвонликни ташлаб, умрининг қолганини тоат-ибодат билан ўтказаман, деб аҳд қилиб қўйган. Кураш - бошқаларга охири жангдан тўнининг чангини қоқиб, даврдан бош эгиб чиқиб кетиш Жалол полвонга ўлим билан баробар эди.

У шундай деб ўйладию, дарров фикридан қайтди. «Жалол, шунақа паст одаммисан? Бир оёғинг гўрда турибди-ю, шон-шавкатни ўйлайсан-а! Уят, уят!»

У бир-бирини инкор қиладиган ҳаёллар гирдобида тўлғаниб-тўлғаниб уйқуга кетди.

...Бугунги курашга кечагидан икки баробар кўп одам келган. Уч автобусда шаҳардан ишқибозлар, енгил машиналарда туманлардан полвонлар келишган. Кечаги кураш телевизор орқали кўрсатилган эди. Жавоб беллашув қандоқ бўлар экан, деб келганлар сон-саноксиз.

Кабобпазлару морожнийчиларнинг қўли-қўлига тегмайди.

Жалол полвон бугунги беллашувга хушламайроқ келди. Ўзига қолса, мен енгилдим, деб қайтиб кетишга ҳам рози эди. Уни бу ерга фақат орият олиб келганди.

Саккиз беллашувдан кейин Жалол полвон билан Эрмат полвонга гал келди.

Эрмат полвоннинг ковоғи солиқ. Ундан кечаги мағлубиятнинг захри кетмаганди. У рақибига тилар-тиламас, ҳатто, бетига қарамай қўл берди. Унинг авзойи бузук. Агар бугун Жалол полвонни тупроққа қориштирмасам, фалон-пистон бўлай, деб дўстларининг даврасида оғзига ёмон сўз олиб қўйган. Полвон халқи жазавага тушганда берган ваъдасини унутадиган қавмдан бўлади. Кечаси билан Жалол полвон ўйлаб-ўйлаб, Эрматга йиқилиб берай, энди зўр келиб қаёққа борардим, шу ёш полвонга бугунги ғалабаси қанот бўлсин, деб ният қилганди. Беллашув пайтида ниятидан гурури голиб келди. Бу ўжар, ўзига ортиқча бино қўйган полвончанинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Эрмат ҳам астойдил эди. Унга асло белини бермасди. Жалол полвон уни ўзига тортганда, бир кучаниб қўлини чиқариб юборарди. У эллик йил курашиб хали бунақа бели бақувват полвонни кўрмаган эди. Кўпдан синалган усулини қўлламоқчи бўлди. Рақибини бағрига қапиштириб кўтарганда ҳар қандай полвон ҳам тоб беролмасди. Бунинг учун аввал Эрматни бағрига тортиши керак. Аммо Эрмат сира белини бермасди. Ҳамла билан бир-икки марта уни кўксига қапиштирди ҳам. Аммо Эрмат бир кучанганда Жалол полвоннинг бақувват қўллари узилган занжирдек чиқиб кетарди. Жалол полвон пайт пойлаб уни бағрига босди. «Ё тангрим!» деб оёғини ердан узди. Ҳамма жим. «Жалол ютди, Жалол ҳозир уни ерга қапиштиради» деган овозлар эшитилди. У рақибини энди ёнбошга отмоқчи бўлиб турганда ёнғокзордан кетма-кет икки марта ўк товуши эшитилиб қолди. Ҳамма ёнғокзор томонга қаради. Отилган ўк гўё Жалол полвоннинг қон томирига, бақувват пайларига теккандек бўлди. Бир дам қони айланишидан тўхтагандек, пайлари дуторнинг таранг ипларига сув сепилгандек бўшади-қолди.

— Ур, ур, болам! — деди Жалол полвон инграб. — Шу топда ерга отмасанг, кейин мени енголмайсан!

Эрмат нима бўлаётганини тушунмасди.

— Ур, шошиб турибман! Зудлик билан кетишим керак, ур!

Эрмат уни даст қўтариб ўнг ёнбошга отди. Жалол полвон икки қулочини ёзганча ерда ётар экан: «Енгдинг, енгдинг, бола!» деди.

Эрмат уни қўлидан ушлаб турғизиб қўйди. Жалол полвон этигини ҳам киймай ёнғокзор томонга ўқдек учиб кетди.

Даврада шивир-шивир гап айланиб қолди: — «Ёнғокзорда Собит зўр Қўчқор билан Одинани отиб кетибди...»

Икки марта ўк отилгандаёқ Жалол полвоннинг юраги мудхиш воқеа юз берганини сезганди.

Саккиз йил мусичадек бир-бирининг патини ялаб яшаган, эри ишдан кечикса остонада интизорлик билан кутадиган, келиши билан бўйнига осиладиган хотинининг бир дақиқада эридан кўнгли қолиши мумкинми?

Уйга олиб келишганда Қўчқорнинг танаси хали сову-маганди. Билагидаги соати чиқиллаб юриб турипти, миллари бепарво айланыпти. Ундан дам ўтмай қандайдир шўх куй таралади. Хотини Гуландом фарёд уриб унга ўзини отди. Отдию бир дақиқа ўтмай нафрат билан сапчиб ўридан туриб кетди. Мурдадан француз атирининг ҳиди келарди. Унинг юзларида, бўйниларида, кўкракларида кипкизил лаб бўёғининг излари аниқ кўриниб турарди.

Шу топда ўлган Қўчқор эмас, Гуландом эди. Орзулари, кўксига ёнган оловдек муҳаббат, эркаланишлари бир зумда жон берди-қўйди.

Марҳумнинг йиғирмаси ўтгунча ҳам Гуландомнинг кўзида ҳеч ким ёш кўрмади. Гўё у эрининг эмас, бегонанинг маърақасида юргандек эди. Қулоғидан зирагини, бўйнидан шода-шода марваридларини, бармоқларида чакнаган узукларини олиб қўймади. У азадор уй соҳибаси эмас, тўй эгасидек эди.

Гуландомнинг борадиган жойи йўқ эди. Тўйда келин томондан биронта тирик жон келмаганди.

Полвон ўғил уйласам, қудаларим билан борди-келди қилсам, деб орзу қиларди. Афсус ундай бўлмади.

Қўчқор Оҳангарон томонларда милиция терговчиси бўлиб ишларди. Бир тўйда Гуландомга кўзи тушадидио ҳаловатини йўкотади. Ётса ҳам, турса ҳам кўзидан Гуландом кетмайди. Неча марта йўлини тўсиб гапга солмоқ-

чи бўлади. Аммо киз ёввойи капгардек унга туткич бермас, ошиқ йигитнинг ёлворишларини эламас эди. Охири Қўчқор кўпдан синалган усулини қўллайди. Гуландомнинг укасини мотоциклда одам уриб кетган, деб қамаб қўяди. Гуландом бош эгиб Қўчқорнинг олдига боришга мажбур бўлади. У қилади, бу қилади, кизнинг уёғидан ўтади, буёғидан ўтади, алдайди, аврайди. Фалон вақт фалон жойга кел, укангни кўрсатаман, дейди. Шундай учрашувлардан кейин Гуландомда Қўчқорга мойиллик сезила бошлади. Қиз тегадиган бўлади, Қўчқор уйландиган бўлади. Қўчқордан кизниқига совчи келади. Ота унамайди. Жаллодга берадиган кизим йўқ, деб узил-кесил жавоб қилади.

Гуландомнинг онаси эрига ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлади.

— Рози бўлинг, дадаси, бўлмаса, шармандамиз чиқади. Йигит ўлгир қизимизни бошқа эрга теголмайдиган қилиб қўйган.

Хотинининг гапи оғзида қолади. Ота сапчиб ўрнидан туриб ичкари уйдан Гуландомнинг сочидан судраб чиқади. Кўча эшигидан итариб чиқаради

— Иккинчи бу уйда қорангни кўрмай! Оқ қилдим, — дейди.

Гуландом кечалари айвон даҳанига ўтириб, шум тақдирини қарғарди. Бегона хотин қўйнидан чиқиб келган наҳс эр билан ётганига ўксиб-ўксиб йиғларди. Шундай пайтларда бу пушти куйган, зурёдсиз эрининг гўрига ўтлар қўйиб юборгиси келарди.

Жалол полвоннинг буйрагига бирдан оғриқ кирди. Чидаб бўлмас бу оғриққа Жалол полвон тишини-тишига қўйиб чидаб берди. Уч кун маъракага ким келди, ким кетди, билмасди. Ўзи билан ўзи овора эди. Охири у белини кўтаролмай букчайиб қолди. Докторлар оғриқни босадиган укол қилишди, барибир сал фурсатдан кейин яна оғриқ бошланаверди.

— Бу узоқ давом этадиган дард, — дейишди врачлар. — Агар тезроқ тузаламан десангиз, Бухорога боринг. Давоси ўша ерда. Бухоро санаторийсидан шифо топасиз. Албатта боринг, йигирма кунда тузалиб қайтасиз.

Оғриқ чидаб бўлмас бир ҳолга келди. Полвон жиянини чақиртирди.

— Жиян, ахволимни кўриб турибсан. Оғриқ зўрайиб кетди. Келгунимча бола-чақанг билан шу уйга келиб тур. Ховлини шундоқ ташлаб кетаверсам ҳам бўлаверарди. Ўғри оладиган ҳеч вақо йўқ. Биласан-ку, мол-дунёга

ҳирс қўймаган одамман. Аммо уйда бировнинг омонати бор. Жиянингни ўртоғи чет элга ишлагани кетган. Мана-ви машина билан битта чамадонни ташлаб кетган. Омонатга хиёнат бўлмасин, деб халигача итдек қўриқлаб ўтирибман. — У дарвозаси очиқ турган гаражга қаради. Устига брезент ёпилган «Волга»нинг филдираклари кўри-ниб турарди. — Эҳтиёт қил, болаларинг қизиб-нетиб ўтирмасин.

Қўчқорнинг ҳовлиси полвоннинг уйидан олти эшик нарида. Тошкентнинг энг яхши усталари қурган. Таги ертўлалари саккиз хона уй. Ҳаммасига чўғдек ёнаман деб турган гиламлар тўшалган. Шифтларида биллур қандиллар. Жавонларида япон, хитой, немис чиннилари. Ҳовли ўртасида фавворали тўртбурчак ҳовуз. Полвон хонларнинг саройидек ҳовлини кўрганда, болам, уч уйландинг, худо сенга фарзанд бермади. Боланг бўлмаса, чақанг бўлмаса, шунча уйни нима қиласан, деди. Эр-хотинга иккитагина хона бўлса етарди-ку, деганда Қўчқор гапга чап бериб, ха энди, бу ҳам бир ишқибозчилик-да, деганди.

Остонада эшик кесақисига суяниб Гуландом турарди. У узоққа кетаётган кайнотаси билан хайрлашгани келган.

— Болам, — деди полвон унга, — азадор хотинсан, бўйнингдан, кулоқларингдан анави ялтир-юлтирларни олиб қўй. Ўзбекчиликда айб бўлади. Дўст бор, душман бор, ўзингни эҳтиёт қил. Энди сени кўриқлайдиган эринг йўқ. Хайҳотдек ҳовлида бир ўзинг қоляпсан. Кулоғингдаги зирак жуда қимматбаҳо буюм эмиш. Самовардаги чойхўрлар эрмак қилиб, полвоннинг келини иккита «Волга»ни қулоғига илиб юрибди, дейишяпти. Уйда ёлғиз ётма. Хайр энди, соғ-омон бўлинглар. Сизларни Оллоҳга топширдим. Мен Бухоройи шарифга кетдим.

Жалол полвон тўнини елкасига ташлаб, кафти билан ўмганини босиб, инқиллаб, сафар анжомлари солинган халгани аранг кўтарганча букчайиб чиқиб кетди.

Етмиш йил яшаб бирон марта дардга чалинмаган, фақат болалигида кизамиқ бўлган, кўкйўтал бўлган Жалол полвон умримнинг қолганини ҳам ана шундай доктору дори нималигини билмай ўтказаман, деб ўйлаган эди. Бандасининг айтгани бўлмас экан. Дард ҳам, дармон ҳам худонинг иродасидан. Ҳеч касал бўлмаган одам дардни оғир кўтаради. Жалол полвон беш кун бош кўтармай, шифтга боқиб, оҳ-воҳ қилиб ётди. Умида емаган уколларни еди. Кўнгли айниб-айниб, қўланса дориларни ютди.

Мана, беш кун ўтиб, энди кўзини очди. Шунда қаерда ётганини билди. Атрофига қаради. Палатада ундан бошқа

яна уч бемор бор эди. Улар етмишга етиб-етмаган, кўп дард торганликлари шундоққина билиниб турган кишилар эди. Бирининг ияги асабдан баъзи-баъзида чап томонга тортадиган, бири андак дудуқланадиган, бири оёғи ногирон одам эди.

Юрса ер силкинадиган, орқаси битта стул ўриндигига сиғмайдиган Жалол полвон беш кунда бир бурдагина бўлиб қолди.

Тоғу арчазорларнинг шаффоф ҳавосига ўрганган бу одам дард билан бўлиб дори хидига тўлган палатанинг бўғиқ, қўланса бўйини сезмаган экан. Жони сал ором олиб, энди сезяпти.

— Меҳмон ако, бизде жидо кўрkitиб юбордингиз-ку! Хайрият кўзди очдингиз. Худо хоҳласа кризис ўтди. Апарасияга кўнманг. Буйрак сабел нозик нарса. Тиг теги-зиб бўлмайду.

Жалол полвон ияги чап томонга тортадиган бу одамнинг гапларидан бухоролик эканини билди.

— Ман кафил, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Томирингизга беш кундан бери гимодез деган дори томизишади. Бу дори конни тозалайди. Йўқ демай билагингизни тутиб бераверинг. Бу ер касалхона эмас, санатория. Сизни шахардаги катта касалхонага олиб кетишмоқчи эди. Аҳволингиз оғир бўлгани учун безовта қилишмади. Энди ҳаммаси ўтди. Буёғига ўзимизди қўли енгил дўхтирларимиз даволайверадилар.

Ҳамшира қиз Жалол полвонга дори ичириб, чиқиб кетаётганда дудуқланадиган бемор уни тўхтатди:

— Сангча бону, меҳмонди гулайсага олиб чиқсак мейлиму?

— Ойтимуллодан сўрай-чи, — деб чиқиб кетди ҳамшира. Жалол полвон «ҳамширанинг исми қизик экан, бу Ойтимуллови ким бўлди экан», — деб ўйлади.

Бир оздан кейин эғнидаги оқ халати ўзига ярашган навбатчи врач кирди. У эллик ёшларни қоралаб қолса ҳам юзида битта ҳам ажини йўқ, кўҳлик аёл эди. Ўнг чеккасида тароққа сўз бермаган зулфи қулфнусха зирагига илиниб турарди.

Оёғи ногирон бемор тилга кирди:

— Қаерларга юрибсиз, Ойти? Ишқингизга ўллик-ку!

Ойти унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

— Бошқа палаталарга ҳам жазманларим кўп, акамулло!

— Аёким мундоқчинин бўлмаганда сизни ўзим опкочиб кетардим.

— Ундоқ бўлса, оёғингизни шу бугуноқ тузатиб қўйганим бўлсин. — У шундай деб ёнидаги ҳамширага юзланди. — Аравачани олиб келиб отахонни бир боғ айлантинг. Тоғ ҳавосига ўрганган одам палатада жуда кийна-либ кетди.

У беморларнинг кон томирини ўлчаб, «Зўр, зўр, юрак эмас, паравоз. Овқатдан қисмасак, қутуриб кетибсизлар», — деди.

— Ундоқ бўлса бир кунга уйга жавоб беринг, момонинг қулоқига секретний гапим бор эди.

Ойти, ёмонсиз, ёмонсиз, раис бова, дея қулиб чиқиб кетди.

Аёллар кирган палата бирдан ёришиб кетгандек бўлди. Улардан қувонч ва нур қолди.

— Барака топкур, зап файзли аёл-да. Беморнинг оғриғини икки овиз сўз билан тузатвори-я!

Жалол полвон ўзим юраман, дейишига қўймай уч кишилашиб уни аравачага ўтқазиб ташқарига олиб чиқиди. Ҳаво очик, гир-гир шаббода эсиб турипти. Қўлига стакан, пиёла ушлаган беморлар сув ичгани булоқ томонга кетишяпти.

Бу ердан чиққан булоқ суви нақд буйрак касалининг тайёр давоси эди. Жуда кўп одамлар буйрак оғриғидан вой-войлаб келиб, шу сувдан шифо топиб, хандон-хушон уйларига қайтиб кетганлар. Учта чол полвон ўтирган аравачани навбатма навбат итариб хиёбон айланишар эди.

— Бу ерда аёлларнинг исми қизик экан — деди Жалол Полвон ҳайрон бўлиб. — Сангча, Ойти... бу нима дегани? — Қўлтиқтаёқда судралиб келаётган бемор тушунтира бошлади:

— Сизнинг тошкентингизга Тошхон, Тошбиби деган аёллар борми? Бале, бизнинг Бухор тилига Сангча дегани Тошкент тилига Тошча дегани. Оналари бошинг тошдан бўлсин, дўхтарим, деб шунақа исм қўядилар. Ойти дегани асли Ойтўта дегани. Бу Ойхола деган маъно беради, ўрисларнинг тёта деган сўзи ҳам шундан олинган бўлиши керак. Сизлар эркакларни мулла ака дейсизлар, биз акамулло деймиз, опамулло деймиз. Дўхтир опанинг исми дамулмента бошқача. Яъни Истат Фузайловна. Тушундингизми?

Полвон тушундим дегандек бош ирғаб қўйди. Улар сўлимгина шийпончага чиқиб чак-чақлашмоқчи бўлишди.

— Меҳмон, ўзларини қаердан сўраймиз? — деди ияги силкинадиган бемор.

— Сўраманг, — деди полвон. — Юртим жуда узокда, тоғлар орасида. Ўзларингдан сўрай. Сизларга нима бўлган? Кўп дард тортганга ўхшайсизлар.

— Ха, нимасини айтасиз, Гулояннинг тошкентлик италоғи уравериб, ҳаммамизни инвалид қилиб кетган. Балки эшитгандирсиз у итни? Кўчқор Жалолов деган терговчи, ха, онангни...

— Хой, хой, оғзингга қараб гапир «Ойти» келяптилар. — Фузайловна ўтиб кетгандан кейин у сўзини давом этдирди: — Ўша падар лаънат кўп ишлар қилиб кетди. Бутун бир шаҳарни боқса етадиган бойлик олиб кетди ўша итнинг бо таси.

— Сўкин: й гапир, — деди дудукланадиган бемор аранг гапириб.

— Сўкаман, нега сўкмас эканман! У аблахнинг отаси эшак, онаси мочахар!

Жалол полвоннинг вужуд-вужудига минглаб игна санчилгандек бўлди. У дунёга келиб ҳали бунақа ҳақорат эшитмаган эди. Тишини-тишига қўйиб чидади.

— Гулояннинг ўзи ҳафта-ўн кунда бир келиб Кўчқорнинг йиққан-терганларини чамадонига солиб олиб кетарди. Унинг терговчилари Фарғонада, Хоразмда, шу бизнинг Бухорода иш олиб борарди. У аблах жуда ҳам шафқатсиз, жаллод эди. Хотинларимизни ҳам, келину кизларимизни ҳам қамаган эди...

Ҳамшира Сангча Амонова уларни тушликка чақирди.

— Қани, тойчоқларим, дўмбоқларим, авқотга.

Унинг бу гапига Жалол полвоннинг гаши келди:

— Ия, биз унинг бобоси тенги бўлсак, бу тирранча кизалок эрмак қиялпими?

Уччала бемор баробарига хандон ташлаб кулиб юборишди.

— Шу кизалокнинг икки куёви, бир келини бор. Саксонинчи йилда неварам кўричак бўлиб касалхонага тушиб қолди. Сангчани ўшанда биринчи кўришим эди. Қарасам, у тил-жағли, оёқ-қўли чаққон, сухсурдек киз. Кенжа ўғлимга киз қидириб юрган пайтимиз эди. Бош врач олдига кириб Сангча деган ҳамширангиз бор экан, ахлоқ-одоби қандоқ, деб сўрадим. Бош врач кулди.

— Бу кизнинг биринчи эридан уч, кейингисидан тўртта боласи бор. Эри аварияга учраб ҳалок бўлгандан кейин ота-онасининг кистови билан эрининг йилини ўтқазиб эрга теккан. Отаси бир юз бирга кирди. Онаси тўксон олти ёшда оламдан ўтган. Битта опаси ҳозир саксон бир ёшда.

Жалол полвон бу гапга ишонқирамай «Йўғ-е», деб юборди.

— У Ойтимуллодан уч ёш катта. Қаранг, юзида битта ҳам ажини йўқ. Сочларига ҳалигача оқ ораламаган. Ойти эллик бир ёшда бўлса, у демак эллик тўртда бўлади. Хали зуваласи пишиқ. Қизларига совчи келса янглишиб Сангчани кизлардан биттаси бўлса керак, деб гапга солиб кўришади.

Жалол полвон ё алҳазар, деб юборганини билмай қолди.

— Бухоронинг тагига олтин бор. Мана шу ичаётган сувимиз ҳам тилло қумлар орасидан ўтиб келаётган бўлса ажаб эмас, — деди қўлтиктаёқда судралиб келаётган бемор. Пошшою амирлар ҳам аҳмоқ эмас. Тилло пиёлада шароб ичишган. Тилло меъдани тозалайди. Одамлар бекорга тилло тиш қўймайди. Қайнотамнинг дадаси заргар эди. Йилига бир марта битта бухор тангани эговлаб кукунини кап отарди. Ана шу одам бир юз етти ёшда оламдан ўтган.

Кечқурун Сангча Амонова дори ичиргани кирганда полвон унга разм солиб қаради. Унинг жилмайишга мойил бўлиб турган маъсум лаблари, куюк киприклари куршовида қолган мастона кўзлари, ҳали пардоз кўрмаган юзлари қарамаганни ҳам ўзига қаратади. Жалол полвон етмиш ёшли чол бўлатуриб унга беҳаёларча қараб турганидан уялиб кетди. Тангрим, ўзинг кечир, тавба қилдим, деб истиғфор келтирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Сангча чиқиб кетар экан, билиб қўйинглар, болакайларим, телевизорни ровна соат ўнда ўчириб кетаман, деди.

— Ундай қилма, болам. Бугун соат ўну ўнда Марям билан Гулбахорнинг концерти бўлади. Марям «Қурбон ўлам»ни, Гулбахор «Барно йигит»ни айтади. Ўчирма, жон болам, — деб ёлборишди чоллар.

— Бўпти, — деди Сангча раҳми келиб. — Меҳмон, — деди у Жалол полвонга. Сиз фамил чой ичмай туринг. Кўк чой буйракни ювади. Ҳозир айтаман, ҳаммангларга бир чойнакдан кўк чой келтирадилар.

Бироздан кейин патнисда чойнакпўш кийдирилган тўртта чойнак келтириб стол устига қўйиб кетишди.

Ияги силкинадиган бемор анчагина гапдон экан.

— Меҳмон, биз сизнинг исми шарифингизни билмаймиз, сиз бизникени билмайсиз. Келинг, яхшилаб танишиб олайлик. Менинг исмим Ҳамро Очил. Мана шу жойдаги колхозга раис эдим. Шу санаторияга ерни мен

Ўзим ўлчаб берганман. Манави лангнинг, яъний чўлоқнинг оти Ихтиёр Камол, қоракўл совхозига директор бўлган. Анаву соқовнинг оти...

— Соқов дема, дудук де.

— Хўп, бўпти. Унинг оти Зулфиқор, фомиласи... — айтаверайми, деб унга қаради. Зулфиқор менга бари бир дегандек қўл силтаб қўйди. Унинг фомиласи Гадовев. Пахта заводига директор бўлган. Ана энди сиз ўзингизнинг исми шарифингизни айтинг.

— Мен унақа машхур одам эмасман, пўристой бир полвонман, холос. Полвон ака десанглар бўлади.

Орага жимлик чўкди. Хар ким ўз чойнагидан чой қуйиб қайтара бошлади.

— Чойни бир қайтарсанг чой бўлади, икки қайтарсанг мой бўлади. Уч қайтарсанг, гижинглаган той бўлади, — деди Зулфиқор Гадовев.

Жалол полвон яна Қўчкор тўғрисида гапириб қолишмасин, деб, асли камгап одам бўлишига карамай, узундан-узок гап бошлади:

— Эллик беш йилдан бери кураш тушаман. Манаман деган зўр полвонлар билан беллашганман. Худонинг меҳрибонлигидан ўргилай, умримда енгилиш нималигини билмай ўтдим. То ўлгунимча шундоқ кетаман, деб ўйлагандим. Аммо бир ёш боладан йиқилиб, шармандаи-шармисор бўлдим. Касалим ҳам шундан. Бола ниҳоятда кучга тўлган, абжир, кураш ҳадисини олган паҳлавон экан. Урди, мени чалпак қилиб ерга урди. Белбоғимни тирсагига ўраб қисганда белим чўрт узилиб кетади-ёв, деб ўйладим. Белбоғим худди сим аркон бўлиб суяк-суяқларимгача қисарди. Қуймичим билан ерга зарб билан тушдим. Ичак-чавоқларим аралаш-куралаш бўлиб кетди, деб ўйладим. Даврадан оғриқ азобида, юрт кўзига қараёлмай, шармандаи-шармисор бўлиб чиқиб кетдим. Дўхтирлар буйрагингиз жойидан қўзғалибди, дейишди. Мана энди, қариганимда дардга чалиниб ўтирибман.

Беморлар унинг бу гапларини қулоқ қоқмай тинглашарди.

— Хар бир одамнинг ичига дард бор. Э, нимасини айтасиз, биравники ошқора, биравники пинҳона. Мана, бизди олсак...

Хамро Очил Зулфиқорнинг гапини бўлди:

— Яна анаву ифлос, итдан таркаган Қўчкор Жалол тўғрисида гап бошламоқчимисан, гадойнинг боласи? Қўй, ўшанинг харом отини оғзингга олма.

Полвон бир кизарди, бир бўзарди. Ноилж чидади. У шунча, узундан-узок гапириб уларни чалғитмоқчи бўлганди. Бари бир гап айланиб яна ўғлига келиб тўхтади...

— Эртага бизниқига нонушта қилсак. Уйим яқин, шу ердан кўриниб туради. Бир яйраб сарёкли ширчойхўрлик қилсак. Тандирдан янги узилган, ушлаган қўлни куйдирадиган мойли патирни ширчойга тўғраб еган одам прама жаннатга тушади. Нима дейсизлар, жўралар?

— Билмадим, — деди полвон. — Бу ернинг коидасини унчалик билмайман. Дўхтирлар қўнишармикан?

— Билдирмаймиз-да. Улар то ишга келгунча биз нонушта қилиб бўламиз. Ширчой сахар пайтига ичилади. Тушундингизми, жўра?

Полвон яна гап Қўчкордан бошланмасин, деб дарров хўп, деди.

Хамро Очилнинг ҳовлиси катта, иморатлари ҳам раисчасига қурилган. Хоналари кенг, шифти баланд. Қандайдир патнисларга қараб чизилган гул, тарвуз, қушларнинг сувратлари билан бежалган эди. Хона жихозлари ночор эди. Биров ҳавас қилса бўладиган гиламу жавонлар йўк. Бир китоб жавонида беш-ўнта пахта гулли пиёла билан тўртта чойнак бор эди.

Полвон кўп раисларнинг уйларида бўлган. Уларникида қимматбаҳо мебеллар, деворларда ҳам, оёқ остида ҳам эрону туркман гиламлари, япон, хитой, немис чинилари тоқчаларда, жавонларда чақнаб кўзни оларди. Жалол полвон Хамро раиснинг завқи пастроқ экан, деган ўйга борди. Ё бўлмаса кўп қиз узатгану хар тўйда қизлар уйни бўшатиб кетаверган, деб дилидан ўтказиб қўйди.

Хамро Очил унинг кўнглидан ўтаётган гапларни сезди.

— Ажабланыпсиз-а, Полвон ако? Бу уйдаги қимматбаҳо буюмлар музейларда ҳам топилмасди. Бебаҳо чиниларнинг кўплигидан йўталсанг чинни овози ярим соат жаранглаб хонада айланиб юрарди. Мен қамалганимда болаларим бир чеккадан сотиб ўша онангни... Қўчкорга олиб беришипти, на гилам қопти, на чинни асбоб.

Полвон ҳеч бўлмаса шу ерда Қўчкорнинг номи тилга олинмас, деб ўйлаган эди. Йўқ, бўлмади.

Дастурхонга ажойиб неъматлар тортилган эди. Катта-қўрғоннинг ушласа уқаланиб кетадиган пашмагидан тортиб, Бухоронинг машхур ёғли ҳолвасигача, хар бири «Жигули»нинг филдирагидек ёғли патирлар...

Ховлида ҳеч ким йўқ.

— Келинлар, қизлар сахарлаб бу таомларни тайёрлаб бирлари ишга, бирлари ўқишга кегишган.

Ёши олтмишларга бориб қолган озғин бир хотин патнисда тўрт чинни ширчай кўтариб кирди. Ҳамро Очил туриб патнисдаги чинниларни олиб дастурхонга қўйди. Шунда Жалол полвоннинг кўзи хотиннинг бармоғига тушди. Унинг ўнг қўлидаги ўрта бармоғи худди ипга осиб қўйгандек саланглаб турарди.

— Қани, ширчай совумасин. Патир қайноқлигида тўғранлар, мазаси бошқача бўлади. Мурч сепсак-ку, мазаси янаям бошқача бўлади-я, аммо буйракка аччиқ нарса тўғри келмайди-да.

Меҳмонлар ниҳоятда тотли ширчай билан овора бўлиб ҳеч бирдан садо чикмади. Ҳамро Очил жимликни бузди:

— Полвон ака, хотинимнинг бармоғини кўриб хайрон бўлдингиз-а? Бу ўша падарлаънат Қўчқор терговчининг иши. Мен уйланганимда онам раҳматли бармоқларидаги узукни чиқариб, келинга, болам бу узукни катта бувим таққанлар, у кишидан кейин мен таққанман, энди сиз тақинг, деб хотинимнинг ўрта бармоғига тақиб қўйган эдилар. Узукнинг иккита мошдек олмос кўзи бор эди. У пайтда хотиним озғин, бармоқлари ҳам қаламдек ингичка эди. Икки бола тукқандан кейин эт қўйиб, семириб кетди. Бармоқлари ҳам йўғонлашиб қолди. У шу узукни қирқ йилдан оргиқ тақди. Аммо қўлидан қўймади. Тўнғичимни уйлантирганимизда хотиним, келиннинг бармоғига шу узукни тақиб қўймоқчи бўлди. Уввало уринди, бармоғидан чиқаролмади. Узук гўштдор бармоғи териси орасида қолиб кетибди. Келинга Бухородан бошқа узук опкелиб бергандим. Мен қамалганимдан кейин ҳам аблах Қўчқор терговчи уйни обис қипти. Келинларимнинг, кизларимнинг ҳамма тақинчоқларини опти. Хотинимнинг бармоғидаги узукка кўзи тушиб, шунча уринибди, чиқазолмапти. Охири узукни омбур билан қисиб бор кучи билан тортибди. Узук бармоқнинг терисини, гўштарини сидириб чиқибди. Бармоқ бўғинлари узилиб кетибди. Ҳозир кўрдингиз-ку, битта бармоғида жон йўқ, тўртта бармоқ орасида латтага ўхшаб осилиб қолган. Қир юволмайди, ҳамир қоролмайди, игна ушласа, жони йўқ бармоқ халақит беради.

Гап нимадан бошланса охири Қўчқор билан тугарди. Жалол полвон Бухорога келганига пушаймонлар еди. Минг ўлиб, минг тирилди.

— Шу десангиз, дея гапини давом этдирди Ҳамро Очил. — Эрта-индин пенсияга чиқсам, колхоз машинасини топширишим керак бўлади. Ҳар қалай ўттиз-қирқ йил

машинада юрган одам пиёда қолмай, деб кенжамга битта «Волга» олиб бердим. Номер олдик. Правоси йўқ бола миниб-негиб юрмасин, деб калитини хотинимга бериб қўйдим. Аблах Қўчқор ҳали мойи артилмаган яп-янги машинани ҳам олиб кетибди. Илоё буюрмасин, илоё аварияга учраб ўлиги хор бўлсин! Ота-онаси тобути кетида фарёд уриб қолсин...

Жалол полвон дод деворай деди. Бирдан, кутилмаганда юрагига санчиқ кирди. Томири тўхтаб-тўхтаб ура бошлади. Ҳамро Очилдан юрак дориси борми, деб зўрға сўраёлди. Раис «ҳозир, ҳозир» деганича югуриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин дори солинган қутичани кўтариб кирди.

— Хотинимнинг ҳам юраги хуруж қилиб туради. Манавуни тилингизнинг тагига ташлаб олинг, ҳозир ўтиб кетади — У шундай деб полвонга валидол таблеткасини узатди.

— Чайнаманг, ўзи эриб кетсин, — деди Зулфиқор Гадов.

Жалол полвон юрак оғриғи қандоқ бўлишини энди билди.

— Доктор чақирайликми? — деди Ихтиёр Камол.

— Йўқ, йўқ, ҳожати йўқ, ҳозир ўтиб кетади, — деди аранг ўзини тутиб полвон.

Полвонни палатага опкириб ўрнига ётқизиб қўйишди. Санчахон унинг қон босимини ўлчаб лабини тишлади.

— Сизга нима бўлди, кўзичоғим? Бирон нимадан диққат бўлдингизми?

Полвон бошини сарак-сарак қилди. Истат Фузайловна Санча ваҳима қияпти, деб бошқатдан қон босимини ўлчади.

Полвонни доктор кўраётганда бошқалар ташқарига чиқиб туришган эди.

— Бу одамнинг ичи тўла дард. Сиз билан биздан кўра аламли кунларни кўрганга ўхшайди. Оғир, босиқ одам экан, ёрилиб дардини айтмаяпти.

— Сизга ҳаяжонланиш мумкин эмас. Кўрган яхши кунларингизни эсланг, — деди Истат Фузайловна.

— Дўхтир опа, энди менга жавоб берақолинг. Худога шукр, буйрагим дуруст бўлиб қолди. Юракни Тошкентда даволатсам ҳам бўлади.

Ойти бошини сарак-сарак қилди:

— Буйрак билан ҳазиллашманг. Ҳали тузалгани йўқ. Биласизми, буйрагингиз жойидан силжиган. То тузалма-гунизча кетишни ўйламанг.

Полвон яна бирон ой туришга ҳам рози эди. Аммо шерикларининг гаплари унинг жон-жонидан ўтиб кетяпти. Эрталаб турибок бисмиллосига Қўчқорни падарлаънат, деб сўкишади. Кечқурун ётишда ҳам яна ўша гап. Бу гапларга қандоқ чидайди? Ўша аблахнинг падари менман, сиз оғизга олиб бўлмайдиган уят гаплар билан сўкаётган онаси менинг хотиним, деб айтолмасди.

— Зулфиқор Гадовев бундан икки ой олдин неварасини кўёвга чиқазган эди. Эртага қуда чақирик қилишяпти. Албатта боринг. Кўпни кўриб дилингиз ёришади. Яна ўн марта томирингизга гимодез юборсак, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Энди аравачадан тушинг. Пиёда юринг. Аммо оёқни ерга зарб билан ташламанг. Сувда сузгандек белга оғир келмайдиган қилиб юринг.

Полвон лом-мим деёлмай қолди. Тани бошқа дард билмас экан. Агар эшитаётган юзлаб ҳақоратларининг биттасини у эшитганда эди, ҳовли ўртасида сочини ёзиб дод дерди. Билмайди-да. Буни полвоннинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Энди буёғига Полвон кўзим кўр, қулоғим қар деб яшашга мажбур. Қийин, жуда қийин бундоқ қилиш. На илож!

Эрталаб нонуштадан чиқиб бир стакандан булок суви ичиб, кундалик насиба — укол еб, шийпончада ўтиришган эди, Зулфиқорнинг ўғли келиб машинада олиб кетди.

Ойтимулло кўпни кўриб дилингиз ёзишади, деганди. Қаёқда, меҳмонлар учун дастурхон тайёрланган хонага қадам босишлари билан полвонни электр токи ургандек бўлди. Кўзлари тиниб боши айланди.

Девордаги кип-кизил чўғдек эрон гилами ўртасида илиб қўйилган заррин рамкада ниҳоятда кўхлик аёл кишининг катталаштирилган фото суратини кўргандаёқ Полвоннинг ранги ўчди. Сувратдаги аёлнинг қулоғида келини Гуландом тақиб юрган зиракни кўрди. Полвон Гуландомнинг қулоғидан олиб, салмоқлаб кўриб, тақма, азадор хотинсан, олиб қўй, деган эди ўшанда.

— Бу кимнинг суврати? — деб сўради полвон Ихтиёр Камолдан.

Ихтиёр қўлтиктаёғини деворга суяб, стул томон интилар экан, мувозанатини йўқотиб ёнбошга оға бошлади. Полвон ушлаб қолмаганда йиқилиши аниқ эди.

— Хозир сўраманг, полвон ака, кейин айтаман, бу аёл ўзига ўт қўйган.

Кўчадан қўш машинанинг кетма-кет сигнали эшитилди. Болаларнинг бакирик-чакириклари бошланди. Бун-

дай пайтларда болаларга худо беради. Қуда тараф албатта болаларга турли совғалар олиб келишади. Бирига жевачка, бирига шоколад, бирига сувотар тўппонча таркатадилар.

Аввал аёл қудалар ҳовлига киришди. Зулфиқорнинг хотини уларнинг оёғи тагига оқ сурп пойандоз ёзди. Келинлик либосида ял-ял ёниб кирган неварасини бағрига босиб, кўзёш қилиб олди. Зулфиқор эркак қудаларга ҳам худди шунақа оқ сурп пойандоз тўшади. У олдига келиб бош эгиб турган невараси Бахшанда келинчакнинг пешонасида ўпиб, бахтли бўл, болам, борган жойингда палак отиб, ували-жували бўл, деб елкасини силаб қўйди. — Энди даданг билан кўриш.

Бахшанда ўрик тагида ўпкаси тўлиб, ҳикиллаб турган дадаси олдига борди. Дадаси қирқбеш ёшлардаги жиккак, кўзлари чакнаб туган чиройли киши эди. Бахшанда юзидан тўр пардани олиб дадасининг бўйнига осилди. Болалик пайтларидагидек, худди биров ота бағридан тортиб олмоқчи бўлаётгандек ёпишиб олганди.

— Онанг раҳматли кўрмади бу қунларни. — деди у боласининг бошларини, елкаларини силаб.

У ўзини тутишга уринарди. Аммо унинг иродасидан хаяжони зўрлик қилди. Йиғлаб юборди.

Кузатиб турганлар ҳам қаттиқ хаяжонда эдилар. Охири бувиси келиб Бахшандани отаси бағридан, бўлди, бўлди, духтарим, бас энди, дея олиб кетди.

Аёлларни ҳовли этагидаги хонага, эркакларни кираверишдаги меҳмонхонага олиб киришди. Дастурхонга қуюк-суёк тортилди. Зулфиқорнинг кенжа ўғли хокандозда исирик тутатиб чиқиб кетди. Ўтирганлар баҳоли қудрат бири юз сўмлик, бири эллик сўмлик узатдилар. Удум шунақа, исирик тутатган одамга албатта пул бериш керак.

Зулфиқор қудаларига полвонни таништирди.

— Ихтиёрни ҳам, Ҳамрони ҳам танийсизлар. Полвон ака биз билан санаторияда бирга даволаняптилар. У киши кўп яхши одам. Босиқ, мулоҳазали, андишали.

Полвон ичидан зил кетди. У ўйларди, шу андишалар, шу мулоҳазали одамнинг фарзанди бу оилага чексиз жафолар қилган. Қаршингизда ўтирган шу андишалар одам — одам эмас, бўрининг, шоколниг отаси...

Ҳали бир-бири билан танишиб улгурмаган одамлар одатда уёқдан-буёқдан гапириб, охири суҳбат мавзуини топиб оладилар.

Айний театрига Обид қизик билан Мирза қизик келганини, роса қизик хангомалар айтиб одамларни кулдирганини, Баховуддин пирим зиёратидан қайтаётган Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов Лабиҳовузга чой ичгани келишганини, одамлар ўраб олганини, Девонбеги мадрасасининг гумбазигача одам тўлиб кетганини, икки соатдан ортиқ шеър ўқитишганини гапиришарди.

Бу бўлаётган гаплар Полвоннинг қулоғига кирмас, икки кўзи девордаги суратга қадалган. Назарида сувратдаги аёлнинг қулоғида зирак қимирлаётганга ўхшайверди. Ихтиёр Камол меҳмонларга мулозамат қилиб, кириб-чикиб турган Зулфиқорнинг қулоғига нимадир деди. У бош ирғаб, хўп, деб чикиб кетди-да, биллагига иккита тўн ташлаб кирди.

— Қудажонлар, бу меҳмонларимизни, — у полвон билан Ихтиёр Камолга ишора қилди, — дўхтирлардан қарзга олиб келганмиз. Кетишмаса бўлмайди. Полвон аканинг томирларига дори юборадиган пайт бўлди. Нима дейсизлар? Жавоб берайлига...

Зулфиқор полвон билан Ихтиёрнинг елкасига тўн ташлади.

Улар иқовлашиб машинада қайтишар экан, Зулфиқорнинг уйдаги аёлларнинг пазандалигига тасаннолар айтишарди.

— Дўстим, — деди Полвон, палатага киришгач, — ўзига ўт қўйган аёл тўғрисида кейин айтаман, деган эдингиз. Айтинг, нима бўлган?

— Хунук иш бўлган, жўражон, жуда хунук, анаву ярамас, ит эмган Қўчқор Зулфиқорни қамаб, кўп азоблар берди. Зулфиқор ҳам анойи одамлардан эмас. Хоннинг саройидек уйни қуришга гиштни қайдан олдинг, тахтани қайдан олдинг, деб қийин-қистовга тутаверди. Зулфиқор иморат учун нимаики олган бўлса, ҳаммасига гишт заводидан, тахта искалатидан, семону тунукагача чек ёздириб олган экан. Бундан иш чиказолмаган терговчи, қанча пахта сотиб олгансан, қанча сотгансан, деб қийнайверади. Пахта заводини уч марта ревизия қиладилар, пичокка илинадиган бирон ишқал тополмайдилар. Тиллангни, бойлигингни қаерга яширгансан, деб яна дўппослайдилар. Зулфиқор мена бунақа нарсалар йўк, деб азобларга чидаб беради. Бу орада бир ярим йилга яқин вақт ўтиб кетади. Охири Зулфиқорнинг хотини билан келинини қамаб тергов қиладилар. Гулоян Қўчқор тайёрлаган хужжатларни кўриб, бўлмайди, деди. «Уни шундоқ қўйиб юборсак гап тегади. Хужжатларни икки йилга кесиш мумкин бўлади-

ган қилиб тайёрла. Хотини билан келинини шу бугун қўйиб юбор», деб ўзи Қарши томонга ўтиб кетади.

— Қўчқор Жалолов ўша куни Зулфиқорнинг хотинини қўйиб юборади. Унинг ёлғиз қолган келини олдига тун ярмида қиради. Қўлларини қайриб, уни зўрлайди. Қулоғидаги зирагини олиб, тонгга яқин чиқариб юборади. Телба бўлиб қолган жувон хали осмон оқармай туриб уйга келади. Холдан тойган қайнонаси ухлаб ётарди. Хали уйғонмаган қизи Бахшанда тепасига келиб узок қараб туради. Харом вужуди билан унга яқин келолмайди. Ошхонага кириб керосин тўла тунука банкани кўтариб чиқадию бошидан қуяди. Гугурт чақиб юборади.

Том бўйи бўлиб ёнаётган олов ҳовлининг у бошидан-бу бошига югурар, шу олов ичидан аёл кишининг бўйиғи овози эшитиларди. Уйғониб кетганлар унга яқин боролмасдилар. Челақлаб сув сепсалар ҳам ўт ўчмасди.

Зулфиқорни турманинг ичида суд қилиб икки йил берадилар. Икки йиллик муддатни ўтаб бўлди, деб чиқариб юборадилар. У қамокдан чиққанда келиннинг қирқи ўтиб бўлганди.

Ихтиёр Камол столда аллақачон совуб қолган чойни симириб, инсоннинг боши тошдан экан, жўра, деб ўтирган ерида қўлтиқтаёғига кўксини тиради.

Ташқаридан одамларнинг овози эшитила бошлади. Бир оздан кейин томирга дори томизадиган мослама кўтариб Сангча кирди.

— Бугун вақтида укол олмадинглар жужукларим, гимодез томизиш ҳам кечикиб кетди.

Сангча полвонга фақат қувноқликка яратилган бир малак бўлиб кўринади. Ер юзи шунақа нузли одамлар билан мунаввар, деб ўйларди у. Худо жами гўзалларни оламларни маҳлиё қилиш учун, инсонлар қўнглидан бадбинликларни қувиб, вужуд-вужудини эзгуликка чулғаб, яхшиликларга чорлаш учун яратгандек эди.

Полвон салкам икки соат билагида игна билан бир литрли шишадаги гимодез суяқликнинг охириги томчиси қолгунча қимирламай ётди. Кўзини уйқу босди. Ҳамшира қуймичига укол қилгандагина уйғонди. Хали офтоб ўчмаган. Беморлар кечки салқинда хиёбонларда сайр қилиб юрардилар. Ихтиёр Камол ҳамон қўлтиқтаёғини иягига тираб қимирламай ўтирипти. Полвоннинг уйғонганини сезгач, ташқарига чиқмаймизми, дея ўрнидан тура бошлади. Полвон ҳам турди. Икковлашиб ҳовлига чиқишди. Булоқдан бир пиёладан сув ичиб, ўзлари ўрганган шийпонга чиқиб ўтиришди.

— Уч кундан кейин муддатим тугайди. Кетсам, сиз зерикиб колмасмикинсиз, деб ўйлайман. — деди Ихтиёр Камол.

— Мен ҳам кетсам керак, — деди полвон.

Аслини олганда бу меҳрибон, қайғунга қайғудош одамга Полвоннинг меҳри тушиб қолганди. Фақат, фақат Қўчқордан гап бошламаса бўлгани. Бари бир бўлмади. Қўчқорнинг номи аралашмаган суҳбат суҳбат ўрнига ўтмай қолди.

— Оёғинга нима қилди, деб сўрамадингиз, ўзим айттай. Терговчи Қўчқор Жалол мени қамокка олган кунийёк, олтинларингни, бойликларингни қаерга яширгансан, деб кечасию кундузи ухлатмай сўроқ қилди. Менда бунақа нарсалар йўқ, десам, ишонмайди. Уради, тепади, қўлларимни қайиради. Мен бир чорвадор одам бўлсам, менда тилло нима қилади дейман, қани ишонса! Икки барзанги ерга ётқизиб қўл-оёғимни босиб турди, яна бири стулга чиқиб икки тиззамнинг кўзига сакраб тушди. Оғриқ азобида ҳушимдан кетиб қопман. Тиззаларимнинг ошиғ-мошиғи жойидан қўзғаб қопти. Докторлар гипсга солишди, бўлмади. Охири ромитонлик мош табибни чақириб келишди. Қўли энгил экан, ошиқ-мошиқни жойга солди. Оғриқ қолгандек бўлди. Лекин тиззаларимдан пастида жон йўқдек. Шу-шу, қўлтиқтаёққа осилиб, судралиб юрибман. Қўчқор Жалол ҳароми, ғарнинг боласи битта гапни билади. Олтин, олтин қани? Яширган жойингни айт. Айтмасанг, қўлларингни ҳам синдираман, дейди. Бўлмади. Болаларимни, куёвимни чақиртирдим. Уларни чўлдан зудлик билан олиб келишди. Кенжам ахволимни кўриб додлаб юборди. Икки тарсакидан кейин болам шўрлик жим бўлиб қолди. Уларнинг ҳаммаси чўпон. Совхоз қўйларини боқишади. Хар бирининг хусусий икки-уч юздан қўйи бор. Бунга ҳукумат рухсат берган. Терисини, жунини, гўштини давлатга сотишади. Бундан ташқари, план устига қўшимча маҳсулот бергани учун яхшигина мукофот пули ҳам олишади. «Болаларим, қўйларингни битта қолдирмай сотинглар. Пулини манавуларга келтириб беринглар», дедим. Болаларим ота сўзидан чикмайдиган қобил болалар эди. Хўп, деб чиқиб кетишди. Совхоз қўй сотиб олмайди. Олганда ҳам пулини бир йил судраб чала-ярим қилиб, каттагина солиқ олиб, баракасини кетқизиб кейин беради. Мингга яқин қўйни бозорга чиқариб бўлмаса! Болаларим нима қилишларини билмай икки мотоциклда чўлдаги чўпонлар олдига боришади. Совхознинг Қизил-

қумда бир юз қирқ минг қўйи боқилади. Икки юздан ортиқ чўпон қишин-ёзин саратонни саратон демай, чиллани чилла демай офтоб тигида қуйиб, чўл бўйлаб қўй хайдашади. Норменгли деган чўпон уларга бошчилик қилади. У асли Сурхондарёнинг Шерабод туманидан. Ёшлигида Шофирконга келиб қолган. Норменгли ҳалол, покиза одам, чорвачилик унга отакасб бўлган. Болаларим ўша Норменглининг олдига бориб, ниятларини айтидилар. Норменгли бошини қашлаб узоқ ўтиради. Ерга кўзини қадаганча тинмай сигарета чекади. Ярим соатча шу алпозада ўтириб ўрнидан туради, уёқ-буёққа юради. У ниҳоятда асабий, ҳозир биров билан муштлашмоқчидек муштларини тугади. Норменгли кейинги пайтларда уйқусизлик касалига мубтало бўлганди. Ана олиб кетади, мана олиб кетади, деб ўтов олдига чиқар, олисда тўзон кўтарилса, то етиб келгунча ўзини қўярга жой тополмасди. Машинада ё зоотехник, ё ветврач келганини кўргандан кейин кўнгли жойига тушарди. Норменглининг туман марказига бормаганига ҳам уч ойдан ошди. Гулоян айғоқчиларининг кўзи тушса уни ҳам рўйхатга тиркаб қўйишларини билади. Яхшиси, ёмон кўзларидан йироқроқ юрай, деб чўл кезгани кезган эди.

Норменгли бир қарорга келди шекилли, жойига ўтириб: «Кетаверинглар, — дейди у, — ҳамманг ўз отарингга бор. Эрталаб олдиларингга одам боради».

Эрталаб Норменглининг ўғли тўнғичимникига мотоцикл кажавасида бир қоп сабзи-пиёз, картошка ташлаб кетади. Кетар чоғида келинимга пиёз тагида пул бор, ҳаммасини терговчига берманглар, эллик минги ўзларингга қолсин, ҳали сизларга пул кўп керак бўлади, деб жўнаб кетади.

Ўғлим Қўчқор Жалолга пулни олиб борганда у бола бечорага бақириб беради.

— Мен сенларга пул деганим йўқ. Тилла танга олиб кел, деб айтганман, тушундингми? — дейди.

— Бизда унақа нарса йўқ. Умримда бир донасини ҳам ушлаб кўрмаганман.

Қўчқор тажанг бўлади.

— Бундай қиласан. Хозироқ Бухорога бориб катта бозордан Ашот деган армани кабобпазни топасан. Мени Қўчқор Жалол юборди, деб қўлига пулларни бераман. Хушёр бўл, олдида одам йўқ пайтида у билан гаплаш. Нима қилишни унинг ўзи билади. — деб тушунтиради.

Нафсинга ўт тушкур Қўчқор Жалол юзта бухор тангани олгандан кейин «Айби исботланмади» деб мени қўйиб юборди.

Уйни тинтув қилганда олиб кетган битта қўл соат билан Парижда мукофотга беришган олтин медалимни қайтиб бермади. Уни «антиқа» тери учун олгандим. Танлов ҳаками билагимга ҳар ўн беш дақиқада куй чададиган швейцар соатини тақиб қўйганди. Афсус, жуда қимматли эсдалик эди. Хай, жанозасига буюрсин...

Чикқанимнинг эртаси кеч қоронғида Норменгли келди. Қўйлардан биронтасини ҳам соттирмаганини, пулларни чўпонлар тўплаб берганини айтди. Бунақа одамгарчиликдан қўзларим ёшга тўлди. Ўзимни тутолмай ҳиқиллаб йиғлаб юбордим. Ифлос Қўчқор шунча азоб берганда ҳам мижджамга ёш келмаганди. Чўпонларнинг одамгарчилигидан таъсирланиб кетибман.

Кечқурун палатада улфати чор бўлиб, чой ичиб ўтиришарди. Телевизорда биринчи ўзбек космонавти Шариповнинг хонадонини кўрсата бошлади. Қариндош-уруғлари, қўни-қўшнилари, ёр-биродарлари Шариповнинг оналарини табриқлашапти. Ховли одамга тўлган. Хаманинг қўлида гул.

Чой хўплаётган Ҳамро Очил, қандай бахтли оила бу! деб юборганини билмай қолди.

— Отасига раҳмат! — деди Ихтиёр.

— Шундоқ фарзанд ўстирган онасига минг-минг раҳмате! — деб юборди Зулфиқор.

Фақат Жалол полвоннинг тилига гап келмасди.

Ҳамро Очилнинг файласуфлиги тутиб кетди.

— Биласизми, инсон нима учун фарзанд ўстиради. Меҳнат қилиб, топиб келган ош-нони учунгина эмас, ўлганингга гўрингга қўядиган мрамар тоши учунгина эмас, эл-юртдан олиб келадиган отангга раҳмат, деган биргина сўзни эшитиш учун ўстиради. Отангга лаънат, падарингга лаънат, деган сўз олиб келадиган фарзанднинг юзини худо тесқари қилсин!

Мана шу суҳбат асносида Жалол полвон минг ўлиб, минг тирилди. Ўзидан ўтганини ўзи билади. Мум тишлагандек, тилини ютиб юборгандек забун эди у.

— Мана, масалан, аблах Қўчқор Жалолнинг отасига ҳеч ким раҳмат, дермикин? Қани, айтинглари? Нима дейсиз, Полвон ака?

Жалол Полвон нималардир деб ғудранди. Нима дега-нига ҳеч ким тушинмади. Унинг ранги оқариб кетган,

қошлари ўртасига тугунчак тушиб, бир нуктага тикилганча телбанамо алпозда ўтирарди.

— Йўк, — деди Ихтиёр Камол. — Ҳеч ким раҳмат демайди. Шундай ифлос бола ўстирган сендек отага минг, миллион марта лаънатлар ёғилсин, дейди.

Жалол полвон ҳолсизланиб ўрнидан турди, маст одамдек чайқала-чайқала ҳовлига чиқиб кетди.

— Бечоранинг яна қон босими ошиб кетди шекилли, — деди Зулфиқор. — Ё юраги хуруж қилдимикин?

У шундай деб чўнтагини кавлаб, валидол қидира бошлади.

Жалол полвон кечаси ухлаёлмади. У ёнбошидан, бу ёнбошига ағдарилаверганида қароват ғичирлаб, шерикларини ухлатмади. Охири ўрнидан туриб, шиппагини кийдию ташқарига чиқиб, ҳар гал ором оладиган шийпонда ўтириб ўй-ўйлаб кетди.

Кеча сокин. Тик этган товуш йўк, ой ҳам синдирилган патирдек яримтагина бўлиб қолган. Полвоннинг ҳолига қулгандек яқингинада бақа қуриллайди. Кетма-кет, чўзиб-чўзиб қуриллайди.

Полвоннинг ичида нимадир ёнаётганди. Ичидаги олов чиқиб кетишга йўл излаётганга ўхшарди. Охири бир хўрсинганида бўғзини куйдирди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Одамнинг жони ҳам шунақа чиқиб кетармикин? Йўғ-е, ундаймасдир. Полвон, жилмайиб туриб жон берганларни кўрган.

— Э, аттанг. Эсиз умр, эсизгина умр-а! Худо мени одамларнинг лаънاتини эшитиш учун яратган бўлса иложим қанча! — деди у афсус-надоматлар билан.

Полвоннинг даволаниш муддати тугади. Уни кузатгани аэропортга чиқишди. Полвон самолёт трапига оёқ қўя туриб, кутинглар, бир хафтага қолмай келаман, деб такрорлади.

Самолёт ҳавога қўтарилганда полвон бирдан енгил тортиди. Бадбахт ўғли туфайли ёғилган қарғишлар, ундан азоб чеккан аламзада одамлар ерда қолди.

Қишлоқ ўша-ўша, одамлар ўз ташвишлари билан овра. Чолларга ҳар куни бўлмаса ҳам қунора наҳорга ош бўлиб турибди. Биров қиз узатаяпти, биров ўғил уйлаяпти. Яна биров оламдан ўтган отаси ё онасига йигирма оши беряпти.

Фақат Нуриим сартарош бу ошларга боролмайди. Одамлардан юзи шувит. У дўконини ҳам очмай қўйган. Қулоғига бир хунук гап кирди-ю дўконга қулф солди. «Нуриим ўша одам овчиси Собитнинг отаси-да, боласидан

ўтиб қаёққа борарди. Бўйнингга лунги бойлаб, кекиртагинга устара тортиб юбориши ҳеч гап эмас. Хукумат йўли билан бошқа сартарошхона очиш керак».

Шу гап қулоғига кирдию Нуримнинг қирқ йиллик касби барҳам топди. Кўчага ҳам чикмай томорқасида ғимирсиб юради.

Кундуз соат бирларда самолётдан тушган полвон қишлоққа кун ботмай кириб келди.

Нурим сартарош эшиги олдида омбурга тикилиб қолган хашақларни олаётган эди. Жалол полвоннинг қораси кўриниши билан ишини ташлаб шошилганича уйига кириб кетди. Унинг полвонга кўринишга бети чидамасди. Ўғлини отиб кетган боласи учун албатта мендан қасос олади, деб ўйларди. Полвон эса унга қараёлмасди. Шу тинчгина оилани хароб қилган ўғли учун Нурим албатта мендан ўч олади, деб ўйларди. Полвон Нуримдан, Нурим Полвондан қочиб юрарди. Полвон шу топда, ҳозир Нурим кетмонми, болгани кўтариб чиқади, менга ташланади, деган ўйда сергакланиб келарди. Нурим эса Жалол ҳовлимга бостириб кирадию ҳозиргина хашаги олинган омбурга мени икки буклаб тикади дея қочиш учун девор наҳрасини мўлжалга олиб, дағ-дағ титраб турарди.

Йўк, Жалол полвон индамай ўтиб кетди.

У уйига келганда жияни томда кечаги шамол учуриб туширган тарновни жойига ўрнатаётган эди. У тоғасини кўриб ишини шоша-пиша битқизиб, томга энгашган тут шохига осилиб пастга тушди.

— Келдингизми, тоға? Ахволингиз дурустми?

— Шукур-шукур, — деди полвон айвон даҳанига ўтирар экан. — Битта чой қўйиб бер. Бухоронинг таъм-сиз сувини ичавериб тинкам қуриди.

Жияни газга чойгум қўйиб чиқди.

— Жиян, — деди полвон. — Шу машинани юрғизса бўладими, бир, кўрчи.

— Акумулятори ўлган, уни бир кун тоққа қўйиш керак.

Қўчқор машина акумуляторини чиқазиб, сувини тўкиб гараж тоқчасига қўйган эди.

— Зарур бўлса ҳозироқ устага бериб келаман, эрта-лабгача тайёр қилиб қўяди.

— Жуда зарур. Бухорога шу машинада кетаман. Устага олиб бор, ўшанақаси акагни ҳам чақириб кел. Гуландом уйда бўлса айт, тез келсин.

Жияни чой дамлаб чиқди, кейин чанг босган аккумуляторни велосипед орқасига ўрнатиб жўнаб кетди.

Полвоннинг катта жияни автомобил назорати бошлигининг ўринбосари эди. Бухорога машинани шу миниборгани дуруст. Йўлда инспекторлар бўлар-бўлмасга тўхтамайди.

Полвон новвот сувидек тоғимли чойни хузур қилиб ичаркан, ўзинга шукур, ўзинга шукур, деб қўйди. Бирпасда чойнакни бўшатди. Пешонасидан терларни сидириб яктагининг этагига қўлини артиб ховли пастидаги ўтинхонага кириб кетди. Кўмир қукунлари ўрнашиб асли ранги қандоқлиги билинмай кетган каттагина чамадон кўтариб чиқди. Супурги билан ўбдон чангини қоқиб латта билан артди. Чамадон қулфланган эди. Уриниб очолмади. Гаражга кириб омбир билан катта бир отвертка олиб чиқди.

Шу пайт Гуландом келиб қолди. Қайнотаси билан йиғлаб кўришди. У энди ўзини олдирган, кўзи тағларида, иягининг пастиди майда ажинлар пайдо бўлган. Аввалги шиддати йўк. Йиғидан ҳўл бўлган киприклари орасида илгари чакнаб турадиган ўт сўнгандек эди. Овози ҳам сўлғин. Шу бир ой ичида сўлиб, эртанги тақдирдан умидини узган афтодаҳол бир алпозда эди. Полвон унга қараб раҳми келди. Бечора...

Полвон уни бағрига босиб бошларини силади. Юпатмоқчи бўлди. Нима деб юпатди? Уни овутадиган қандоқ сўз бор дунёда? Гуландом эса унинг бағрида ўқсиб-ўқсиб йиғларди.

— Болам, қандоқ қиламиз, пешонамиз шўр экан. Бахт бизга бетини эмас, кетини кўрсатган бўлса, кимга зорланамиз? Бор, болам, муздек ариқ сувида бетларингни ювиб ол!

Полвон тугунчасидан бир сурат олиб унга узатди.

— Ия, ота, бу менинг зирагим-ку! — деди хайрон бўлиб Гуландом.

— Йўк, болам, сеники эмас, шу келинчакники. Сен унинг зирагини тақиб юрган эдинг. Эринг аблах уни зўрлаб, кейин қулоғидан чиқариб олган. Бу келинчак ҳозир йўк. Номуси барбод бўлганига чидамай, ўзига ўт қўйган.

Гуландом сесканиб кетди. Беихтиёр икки қулоғига қўл юборди. Шу топда унинг икки қулоғи ўтда қуяётгандек эди.

Гуландом қайнотаси «такма бу зиракни», деганда олиб қўйган эди.

— Утир. Энди манаву чамадонни очамиз.

У шундай деб чамадон қулфининг тагига отвертка тикиб кўчириб олди, қопқоғини очди. Елимхалтага солинган бир зарбоф тўнни олиб халтадан чиқазди. Бухоро зардўзларининг ноёб бу намунаси аслида амир вазирларидан бириники эди. Полвон тўнни наматга ташлаб, хинд чойидан бўшаган тунука банкани олди. У жуда оғир эди. Қопқоғини очиб ичидагиларни дастурхонга тўкди. Бухоро тилла тангалари жаранглаб кетди.

— Биласанми, болам, шу тилла учун эринг совхоз директорининг икки оёғини синдирган.

Полвон бир тўрвани олди. Тугунини ечиб ичидагиларни тўкди. Улар аёлларнинг турли хил тақинчоқлари эди. Полвон қийшиқ бир узукни қўлига оларкан, овози титраб деди:

— Э худойим-а, бу қандоқ кўргилик! Узукка яхшилаб кара болам.

Гуландом узукни қўлига олди. Узук негадир доира шаклида эмас, тухумга ўхшаш узунчоқроқ эди.

— Бу узук бир хотиннинг қўлидан омбурда тортиб чиқарилган. Бечора хотиннинг бармоқ бўғинлари ажралиб кетиб, шалвираб қолган. Бармоқ териси шилиниб, гўшти чиқиб қолган. Кўряпсанми, унда омбур қирган излар қолган.

Уюлиб ётган тилла тақинчоқларни титкилаб бир медални олди.

— Бу уйингдаги эринг тақиб юрган соатнинг эгасиники. Ҳали ҳаёт. Бу соат билан медални Францияда мукофотга беришган.

Гуландом сапчиб ўрнидан турдию кўча томонга ўқдек отилиб чиқиб кетди. Полвон тақинчоқларни яна халтага солди. Тилла тангаларни чой қутига битта битталаб санаб ташлади. Бухор танга роппа-роса 100 дона чиқди. Николайнинг сурати солинган танга бир юз саксонга эди.

Полвон шу ишлар билан банд экан, Гуландом келганини сезмай қолди.

— Мана, — деди у, — зиракни чамадонга ташлар экан. — Мана соат.

Гуландом югурганда соат механизмлари ишлаб кетган эди. Бир-икки дақиқадан кейин соат шўх бир куйни чалди. Бу соат ўлиб ётган Кўчқорнинг билагида шу куйни чалиб турганди.

Полвон чамадон тагида яхшилаб қоғозга ўралган китобчага ўхшаш қаттиқ бир нарсани олиб очди. Ҳали тахибузилмаган, банкдан олинган долларлар эди.

Чамадонда булардан ташқари сопига олмос, бриллиант қадалган ханжар, тилло, қумуш қуйма нақшлар қадалган қизил бахмал камар бор эди.

Полвон буюмларни жой-жойига қўйиб, чамадон қопқоғини ёпти.

— Мана, болам, — деди Полвон Гуландомга. — Қўйнимизда чаён бор экан. Топган нарсасини инига ташийдиган қаламуш бор экан.

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Бир оздан кейин эшикдан бир милиция майори билан полвоннинг жияни кириб келди. Бу марҳум синглисининг ўғли Салоҳиддин эди.

У тоғасининг анча ўзига келиб қолганидан севинди. Хол-аҳвол сўради.

— Жиян, сендан битта илтимос. Бошлиқингдан икки кунга рухсат сўра. Манаву машинада Бухорога борамиз. Жуда зарур иш бор. Йўқ дема, жиян.

Салоҳиддин чаккасини кашлаб туриб жавоб қилди.

— Бизда йўл ҳаракати ойлиги кетяпти. Майли, бир кунга борай. Бораману яна самолётда орқага қайтаман. Майлими?

— Майли, — деди полвон жиянидан хурсанд бўлиб.

Кичик жияни машинани ювиб, ёғларини текшириб сафарга тайёр қилиб қўйди. Энди эрталаб битта аккумулятор қўйса бўлади. Бемалол кетаверсалар бўлади.

Полвон эртаси азонда Салоҳиддин билан йўлга чиқди.

Гуландом эшик кесақисига суяниб мунғайганча машина орқасидан қараб қолди.

Полвон эртасига самолётда қайтиб келди. Унинг чехраси очиқ эди. У умрида бир марта савобли иш қилдим, ҳамма вақт қурашда полвонларни йикитиб ранжитардим. Рақибларим албатта енгилганлари учун менга раҳмат айтмагандирлар. Шуларнинг уволига қолдим, деб ўйларди.

Полвон кишлоқда бир нохушлик устидан чиқди. Гуландом бир банка керосинни Кўчқорнинг гўрига селиб ўт қўйиб юборипти. Гўр ловуллаб ёнипти. Тепасидаги дарахтлар ҳам куйиб кетибди. Гуландомнинг ўзи аллақакка қойиб бўпти. Қаёқка кетган, тирикми, ўликми, ҳеч ким билмасди.

Полвон кечқурун самоварга чиқди. Чойхўрлар билан хардамхаёл, узук-юлуқ гаплашиб кишлоқ халқини эрталаб уйига таклиф қилди.

— Нима полвон ака, юртга ош берасизми? — деб сўрашади.

— Эрталаб биласизлар, — деди у чойхонадан чикиб кетаркан.

Кишлоқда ош берилса, оқсоқоллар сабзи тўғрашга киришади. Масжид омборидан идиш-товоқ олишади. Стол-стул, дастурхон деган гаплар бор. Қизиқ-ку, хе йўк, бе йўк, эрталаб уйга чақиряпти.

Полвон уйга келиб жиянига сув иситиб беришни сўради. Ювиниб, тоза кийимларини кийди. Хуфтон номозини узоқ ўқиди. Икки қўлини кўкка кўтариб Аллоҳга илтижолар қилди.

— Тангрим, бу жонни ўзинг бергансан. Энди омонатингни ол. Сен берган жонга қасд қилиб гуноҳга ботишни истамайман. Жонимни ўзинг ол.

Полвон бу гапларни беш-олти мартадан такрорлади. Тоғ тепасида қимирламай туриб қолган ойга узоқ тикилиб ўтирди. Тун осуда. Тик этган овоз йўк.

— Берган неъматларингга минг бора шуқр. Давридаврон сурдим, қурашлардан яккакифт бўлиб чиқдим. Хорлик-зорлик кўрмадим. Энди бас, қийналиб кетдим. Ўз болам мени юрт кўзида шармисор қилди. Омонатингни ол, аллоҳим. Бас, энди кетай. Бу дунёда энди яхшилар яшасин.

Тонг отар махали Жалол полвоннинг жони узилди.

Жанозага кишлоқнинг катта-кичик ҳаммаси келди. Фақат Нурим сартарош келолмади. Юрт кўзида унинг юзи шувит эди.

Орадан тўрт кун ўтиб, Чорвоқ денгизида чўмилаётган болалар кирроқдан бир жуфт туфли топиб олдилар. Бу Гуландомнинг туфлиси эди.

1999 йил, апрел

ҚИШДАН ҚОЛГАН ҚАРҒАЛАР

Насибжон ховлисида анча берида машинадан тушди. Эшик олдида икки «Жигули» турибди. Кимлар келди экан? Уни йўқлаб келадиган яқинлари йўк эди-ку. Тинчликми ўзи? Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да, дея остона ҳатлади. Хотини чорпояда омонатгина ўтириб, гуруч то-залаяпти.

Айвонда дастурхонга тугилган уч-тўрт тоғора. Улардан сомса, хасип, варақи ва аллақандай ёқимли ҳидлар келади. Хотини оёқ шарнасида бош кўтарди.

— Тинчликми, нима гап ўзи? — деди Насибжон хайрон бўлиб.

— Вой, уруғларингиз келишди, — деди қувонч билан Анзират. — Қуллуқ бўлсинга келишипти. Холангиз билан аммангиз бирам дилбар жувонлар экан. Бир гапириб, ўн қулишади-я, барака топгурлар! Тоғангизни айтмайсизми, бирам меҳрибон, бирам доно...

Анзиратнинг гапи оғзида қолди.

— Менинг ҳам уруғларим бор эканми! Дадам билан аям ўлгандан кейин буларни қарғиш тегиб қирилиб кетган деб юрган эдим...

— Э-э, гапингиз курсин! Кириг, ичкарига кириг, анчадан бери кутиб ўтиришипти.

Айвон пешида совун қутисидек радиоприёмникни қулоғига тутиб, ўн икки ёшлардаги бир қиз ўтирарди. Унинг қулоқларида сўлкавойдек тилла балдоқ. Бўйнида шода-шода марварид. Хамма бармоқларида қўша-қўша тилла узук. У Насибжонга қараб, тилла тишга тўла оғзини очганча радио эшитарди.

Насибжон хотинига, бу ким, дегандек қаради.

— Вой, танимасангиз, таниб олинг. Бу келинимиз. Холангизнинг кизлари, қуда бўламиз, деб атайин кўрсатгани олиб кептилар.

— Оббо, битта шу етмай турганди.

Насибжон хотинига ёмон қараш қилди. Унинг бу қарашда, уларни нега уйга киритдинг, деган маъно бор эди.

Насибжон билан Анзиратнинг турмуш қурганларига ўн тўққиз йил бўлди. Тўнғич ўғиллари институтга борди. Насибжон бирон марта бўлсин, хотинини уруғлариникига олиб бормаган. Улар ҳам жиянимиз бор эди, деб ақалли бир марта қадам изи қилиб келишмаган. Ораларидан нима гап ўтган, билмасди. Эри шундоқ-шундоқ бўлган, деб айтмаган. Анзират ўзича, уруғларидан уйланмагани учун юз кўрмас бўлиб кетишган бўлса керак, деб ўйларди.

Насибжон қариндошлари еб-ичиб ўтирган уйга томон юраркан ўзи устидан чиқарилган ҳукми эшитиш учун суд залига қираётгандек бир аллозда эди. У кириши билан катта холаси сапчиб турди-ю уни бағрига босди.

— Вой, сен қанақа меҳрсиз бола чиқдинг! Ахир мен онагинангни синглициман. Холагинам ўликми, тирикми деб бирор марта хабар олмайсан! Сен ўзи кимга торгандинг?!

— Ҳа, бу шунақа! — дея уни опасининг бағридан тортиб олди Робия холаси.

У қошини бир-бирига улаб, энлик қилиб ўсма қўйган семизгина, сўлқиллама жувон эди.

— Сен турилганда опагинам ўғил кўрдим, деб қандок суюнган эди! Сени еру қўкка ишонмасдим. Эртаю кеч опичлаб юрардим. Шу елкагинамда ухлаб қолардинг, ширингина бўлиб.

Насибжон шу меҳрибон Робия холасиникига охириги марта борганида институтнинг иккинчи курсида ўқирди. Тирикчилиги оғир бўлганидан дурустроқ ўқиёлмай, стипендияга илинмай қолди. Кийим-боши тўзиган, ейишичишининг ҳам мазаси йўқ эди. Бирон нима тамадди қилиб келай деб шу холасиникига борди. Холаси ош дамлаб қўйган экан. Дамланган ошнинг хиди димоғига урди.

— Ҳа, яхши юрибсанми? — деди холаси шу пайтда нима қилардинг келиб, дегандек столга тўқиллагиб чойнакни қўяркан. — Аксига олиб, уйда нон ҳам қолмапти. Жиянларинг бир-биридан қулоқсиз. Эрталабдан жаврайман, магазиндан нон опкелиб, кейин ишингизга кетинглар деб, қани қулоқ солса! Шунча бола ўстириб, куним қотган нонга қолиб ўтирибман!

Ўғил-қизлар бирин-кетин бирови ўқишдан, бирови ишдан келишди. Тоғажон-тоғажон, деб унинг бўйнига осилишди. Онаси уларни бирин-кетин имлаб чақириб, олиб чиқиб кетди. Бироздан кейин улар лаблари ёғдан йилтираб киришди.

Холасининг қилмишидан Насибжоннинг дили вайрон бўлди. Шу уйга иккинчи қадам босмаганим бўлсин, дедию, чиқди-кетди.

— Ҳой, шошма, ҳозир овқатга унайман! Қуруқдан-қуруқ кетма, — деганча қолди холаси.

Мана, йигирма уч йил бўпти уни кўрмаганига. Бугун жияним катта лавозимга ўтибди, деб келибди.

— Холагинанг гиргиттон, гап мундок. Кимсан, энди каттакон министрсан! Ёт бегоналар ёнингда еб-ичиб юрмасин. Бош ёрилса бўрк ичида, деган гап бор. Жиянингни ёнингга ол. Помошник қилиб, ол. Нима қиласан бегоналарга сир бериб. Иложи бўлса, жиянларингдан яна биттасини ўзингга шопир қил. Худо хоҳласа, икковимиз куда бўлаимиз. Кенжа қизим оқи оқ, қизили қизил бўлиб турибди. Эшигимдан совчиларнинг оёғи узилмай қолди. Шу қизим ўғлингга муносиб. Отингни камчила, бўлмаса қуруқ қоласан!

Гапирганда ясама тиши шик-шиқ қилиб турадиган Нурмат тоғаси салмоқлаб гап бошлади.

— Холанг саводсиз бир нарса, аммо юрт кўрган хотин. Етти йил поездларда проводник бўлиб, бормаган шахри қолмаган. Ўзинг биласан проводник оғир иш, бир кунда неча-неча одам билан гаплашади. Холанг ўрислаб сўкканида ўрислар ҳам қулогини бекитиб кочиб қоларди. Топмади эмас, топди. Топганини болаларини ўқишга жойлашга сарфлади. Ўзинг яхши биласан, ҳозирги домлаларнинг нафси ҳаққалак отиб кетган. Ноинсофлар, пешона терини тўккандек, берганингни бармоғига туфлаб санаб олади. Холанг бечора болаларининг ҳаммасини дипломли қилди. Унинг гаплари қулоғингдан турсин, помошник масаласи — ўйлаб кўрса арзийдиган масала. Энди менинг гапимни эшит. Ёшим ўтиб, куч-қувватдан қоляпман. Қариганда уруғларингни қўмсаб қоларкансан. Кўргим келади. Энди қариганимда бир яхшилик қилиб кетай. Ҳали сен келгунингча ҳовлингни айланиб чиқдим. Энди сен кимсан, министрсан! Бунақа уй, бунақа ҳовли сенга ярашмайди. Олдингга ўзингга ўхшаган казо-казолар келади. Уларни манави чолдеворга қандай олиб кирасан?! Энди сенга обрўйингга яраша уй керак. Ўзимча чамалаб чиқдим. Икки қаватли уй қураимиз. Ун икки хона бўлади. Зал уйга энг камида олтмиш киши сиғади. Тагида билиардхона, фин ҳаммоми, спорт зали бўлади. Менга қара, гишт заводлари ҳам сенга қарайди. Тахминан етмишта гишт заводинг бор, деб эшитдим. Тахта искалатинг ҳам юздан ошар эмиш. Ҳар қайсисидан бештадан тахта олганингга ҳам бутун уруғ-аймоғингга етади. Директорларингга мени кўрсатиб, шу одам менинг вакилим, деб қўйсанг, тамом, у ёғини ўзим келиштираман...

Меҳрибон тоғаси уни иккинчи курсни тугатиб, энди таътилга чиқаман, деб турганда қидириб борганди. Кимсан, каттакон базанинг мудир катта бошини кичик қилиб келибди.

— Ҳой, сен кимга ўхшаган чиқдинг?! Уруғимизда бунақа одам бўлмаганди-ку?! Тоғам бечора участка қуряпти, қийналиб кетгандир деб ўйламадингми? Сандан ош-нон сўраётганим йўқ. «Хорма, бор бўл»га ҳам ярамайсанми? Эртага каникулга чиқасан. Умрингни бекор ўтказма. Эртаниндин қиличини кўтариб киш келади, ишлаб беш-тўрт тангани белингга тугиб қўйсанг, тешиб чиқмайди. Мардикор бозорига чиқиб, бизни уятга қўйма! Меникига кел. Битта студент ўртоғингни ёнингга олиб, гишт қуясан. Ҳар кун овқатингдан ўзим хабар олиб тураман. Уч ойда, ўх-хў, қанча гишт қуйиш мумкин! Эртага бориб, машинада олиб келаман. Кўриб оласан, кейинг ўзинг бораверасан.

Насибжон кашкадарёлик ҳамкурси билан тоғасининг участкасида уч ойда эҳ-хе, қанча гишт қуйиб ташлади! Саксон мингдан ошган чиқар... Тоға айтганини қилиб, ҳар куни тушликка икковига тўрттадан сомса олиб келиб, қуйилган гиштлиқни кўздан кечирарди. Ва албатта, балли деб қўярди. Фирт пиёздан иборат сомса шунчалик Насибжоннинг меъдасига тегдики, биров сомса деса, кўнгли айнийдиган бўлиб қолди.

Тоғанинг ҳисоб-китоб қиладиган пайти келди. Негадир у шошилмасди. Насибжон пулдан гап очган эди, жеркиб ташлади.

— Уялмайсанми, бегона эмасман-ку! Қочиб кетаётганим йўқ. Арзимаган шу хизматингни миннат қилиб, ҳақ сўрагани қандоқ тилинг борди? Манаву бола, майли, у бегона. Уч-тўрт сўм берсам бўлади. Аммо, сен ўзимизни-кисан, жиян! Ҳашарга ҳақ сўраса, айб бўлади. Унақа паст бўлма, жиян. Шу гапни сен айтмадинг, мен эшитмадим.

Уч ойлик меҳнати қуйган Насибжон ҳамкурс ўртоғи олдида юзи қора бўлди.

Насибжон меҳрибон тоғасини шундан кейин кўрмади. Кўргани тоқати йўқ эди. Тўғри, бир марта кўрди. Ўша йили киш жуда миждов бўлганди. Қор ёғади, эрийди, ёғади, эрийди. Насибжон брезент туфлида шилт-шилт хўл қор кечиб, пойабзал дўконига борди. Кеча олган стипендиясига туфли олмоқчи бўлди. Бир туфлини энди қўлига олган эди, таниш овоз эшитилди. Пештахта орқасида шу Нурмат тоғаси турарди. Демак тоғаси базани силлиққина топшириб, шу дўконга ўтиб олибди-да.

— Стипендия тегибди-да, жиян? Дидинг дуруст, яхши туфли танладинг.

Насибжон пулини санаса уч сўм етмаяпти.

— Тоға, уч сўм етмаяпти. Етмаганини эртага ташлаб ўтаман.

— Унақа эмас-да, жиян! Бу ҳукуматнинг моли. Ревизия босса, шу уч сўм учун мени нима қилади, биласанми? Қўй, менга жабр қилма. Пулингни бутлаб, кейин туфлини олиб кет.

Насибжон тоғасига «хайр» ҳам демади, индамай чиқиб кетди. Мана, шундан бери «меҳрибон» тоғасини энди кўриб турипти.

— Энди мундоқ қилсак, — деди тоғаси ясама тишини шақиллатиб. — Мен ҳам қариб қолдим. Кетадиган вақтим бўлиб қолди, шекилли. Биттагина ўғлимдан кўнглим нотинч. Мендан кейин у нима бўлади, билмайман, Мана,

бахтимизга сен министр бўлдинг. Бу ҳам худонинг инояти. Султон суягини хўрламас, деб бекорга айтмаганлар. Шу болани ёнингга ол. Эски шаҳар бозорини олиб бер. Ўзинг биласан, бозорда катта бўлган бола, эплаб кетади.

У ёнида ўтирган ширакайф йигитни туртди.

— Тур ўрнингдан, министр тоғанга қуллук қил! Бозор сеники бўлди, нодон! Энди қўпам ичаверма! Бунақа ичиш раҳбар одамга ярашмайди!

Кўкрагига Брус Лининг суврати туширилган майка кийган, барзанги йигит ўрнидан туриб, қўлини қўксига қўйиб қуллик қилди. Унинг оғзи тўла тилла тиш, Бўйнига ҳар бири конфет донасидек тилла тросс осиб олган.

Насибжон хайрон. Бу тилла троссинг баҳоси бирон минг доллар турса керак, деб кўнглидан ўтказди. Уруғларининг ҳаммаси тилла тишли, гўё топган бойлигини оғзига жойлагандай. Улар бўлар-бўлмаста хандон отиб қулишар, қулганларида оғзиларида чирок ёниб тургандек бўларди. Хотинларнинг бўйни, қулоғи, билагои, бармоқлари, «Арча байрами»ни эслатарди. Бугун Насибжоннинг уйига уруғлари эмас, «Ювилерторг»нинг кўчма дўкони келгандек эди.

Насибжоннинг тоғаси билан холаси шунчалик ишонч билан гапирдиларки, нимаики сўраган бўлсалар оғизларидан чикмай туриб, вазир жиянлари бажарадигандек эди. Аммо Насибжон бу гапларга на «ҳа деди, на «йўқ» деди. Нимаики эшитган бўлса, ичига ютиб ўтираверди. Ҳукумат унга бу лавозимни фақат уруғ-аймоқларингни таъминла, деб бергандек эди.

Холаси ийманиб, қимтиниб ўтирган синглисига ачитма гап қилди.

— Бошқа қўйлагинг йўқми?! Министрнинг уйига шу алпозда келдингми?! Бу штапел ўлгурни Ачавотнинг лўлилари ҳам киймайди-ку!

— Қандоқ қилай, опа, бир этак бола. Эрим рабочийгина одам бўлса! Топганини болаларнинг бошига етказсам, эгнига етказолмайман! — деди Салима ўқсиб.

— Эринг ҳам ўзингга ўхшаган худо урган қайсар! Проводник вақтимда икки-уч марта, юр, олиб кетай, дедим. Эринг кўнмади. Ҳамма тишининг тилладан қўйдириб берардим. Мана, юрибсан, итнинг кейинги оёғи бўлиб!

Тоғасининг қудаси — кўзиқориндек пак-пакана, негадир бўйни йўқ, боши икки елкаси орасига чаплаб қўйилгандек, ёнига қараш учун ўрнидан туриб буриладиган, кўсанамо бир одам гап бошлади:

— Хой, инсофларинг борми?! Бола бечорани қўй сўйгандек, нимта-нимта қилиб бўлиб олдиларинг-ку! Менга нима қолди? Нуқул шақир-шуқур суяги қолди... Энди гап бундок, «Сабис» дагилар номардлик қилиб нафақанинг энг пастини бердилар. Бергани нос пулимга ҳам етмайди. «Сабис» бошлиғи бир гап айтди, жон-жонимдан ўтиб кетди. «Сенга нафақа уёқда турсин, эски пайтава ҳам хайф» деди. «Хукуматга сариқ чақалик фойданг тегмаган, фақат зараринг теккан!» дейди. Қандок қилай, бўйим паст, бўйим паст, бўйним йўк. Ёнимга қарайман десам, ўрнимдан туриб бурилишим керак... Менга биттагина «Трудовой» ёздириб бер! Нафақамнинг бўйини ҳам жичча чўзиб қўй. Сен эшитганмисан-йўкми, яқинда мени машина уриб кетган. Бўйним ўлгур бурилмай қолди-ю машина шартта урди-кетди! Икки ой касалхонада ётдим. Хозир ўша уриб кетган шопирдан ойига беш юз сўлкавойдан хонаки нафақа олиб турибман.

Ховлида нимадир тарақлаб кетди. Маст одамнинг сўкингани эшитилди.

— Шармандаларни нега уйга киритдинг, келин! Хайда уларни!

Хонадагилар пилдир-пис бўлиб қолишди. Тоғанинг ранги қув ўчди. Робия холанинг ўсма туташтирган қошлари уланган жойидан узилиб кетгандек бўлди.

— Ошга пашша тушди, ака! — деди қўрқа-писа... — «Деворий газета» ўлгур келди.

«Деворий газета» — бу Насибжоннинг ўртанча тоғаси Турғунбой. Унинг шунақа ичадиган одати бор эди. Хафтада бир ичади. Ичганда ҳам бирваракай ичади. Кайф қилиб, ҳамма ака-ука, амма-холалариникига боради. Навбати билан бўралаб сўкади. Кайфи тарқалгунча, ўзи чарчагунча сўкади. Маҳалла уни хафтада бир чиқадиган «Деворий газета» деб атарди.

Турғунбой авваллари ичмасди. Мўмин-қобил, ювошгина одам эди. Қўли гул ганчкор уста эди. Шаҳарнинг мухташам саройлари у чеккан ажиб, чиройли нақшлари билан бетакрор мўъжизага ўхшарди. Рўзгори тинч шу одамнинг хонадони бирдан ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Биттагина ўфилларини ялаб-юлқаб, шамолни раво кўрмай, пуф-пуфлаб, унга ойдин истиқбол тилаб яшардилар. Эр-хотин шу арзанда боласини Афғон урушига кузатар экан, бағирларидан бир нима узилиб кетгандек бўлди. Таги тахтли онланинг эшигини очиб, қизига нон синдиришган эди. Келиннинг сарполари ҳам тахт эди. Ота-она орзуси чексиз эди. Олисда — Афғон заминидан

портлаётган бомбалар уларнинг хонадонидан ҳам портлади. Темир тобутида ўғлининг жасади келди.

Эшикдан соқчилар қуршовида тобутни олиб киришганда онаси фарёд уриб ўзини тобутга отди. У қайта ўрнидан турмади. Ховлида қиёмат кўпди. Ўша куни эшикдан қўш тобут чиқди.

Келин тушадиган ясагуели уй хувиллаб қолди. Турғунбойнинг ёркин орзулари қора ерга кўмилди. Тўйга атаб қазилган ўчоққа ўт ёқилмай қолди. Йигирма етти йил «сен» демай, сизлаб яшаган хотинидан, ўн саккиз йил бағрига, меҳрига ўраб ўстирган боласидан туманга қоришиқ хотирларгина қолди. У ичди, ичаверди. Ёр-биродарларининг насиҳатини олмади. Тани бошқа — дард билмас, ўзимдан ўтганини ўзим биламан, деди-ю ичаверди.

Бугун дам олиш куни эмас. Турғунбой одати бўйича фақат дам олиш кунларигина ичарди, бугун у ичди. Ичмаса бўлмасди. Ўғлига унаштирилган қизни кеча дан-филлама тўй қилиб, ёр-ёр айтиб қуёвга чиқаришди. Турғунбой кечаси билан мижжа қоқмай, тебраниб-тебраниб ўтирди. Сахар пайти бир дунё ғам билан, судралгандек қабристонга борди. Қўшмозор бўлиб ётган хотини билан ўғли пойига тиз чўкканича қўз ёшларини тиёлмай узок тилолот қилди.

Гўрков келиб қўлтиғидан кўтармаганда ҳали-бери ўрнидан турмасди.

— Болам, ўзингизни қўлга олинг. Ахир сиз эр киши-сиз. Манаву ётган юзлаб марҳумларнинг ҳам ота-онаси, фарзандлари бор. Қандок қиламиз, бу худонинг иродаси.

Турғунбой бир сўз демай бошини экканча дарвоза томон кетди.

Қайтишда у ичди. Тўйиб-тўйиб ичди.

Унинг дардини айтадиган одами йўк эди. Ака-укаларига ёрилмасди. Умуман, уларни кўришга тоқати йўк. Қилаётган ишларини кўриб бир отадан, бир онадан туфилганига пушаймонлар ерди.

Бир вақтлар акаси Нурмат тоғанинг даранглаган пайтлари бўлган. Пойабзал базасида мудир пайтларида айтгани айтган, дегани деган, беш минг, ўн минг сўм деган гаплар оғзининг ели эди. Шаҳарда ўнта «Победа» бўлса, биттаси шуники бўлган.

Узоқ-яқин юртлардан келадиган мижозлар шундок шаҳри азимдан унинг уйини топиши жуда осон эди. Хўроз тарновли оқ уй қаерда, деса бўлди, ёш бола ҳам мана, деб кўрсатиб берарди.

У қилган тўйлар ҳали-ҳали оғизларда дoston. Унинг тўйига бир марта келган хофиз кистир-кистирдан тушган пулга бемалол ўғил уйлaса бўларди. Отасига, онасига бағишлаб ўтказган маъракаларига ҳам ҳар эҳтимолга қарши икки гуруҳ хофиз айтиб қўярди. Ашула айтса айтар, айтмаса ош еб кетаверади, дерди.

Унинг орқасида қанча ипириқилар рўзғор тебратишарди. Шаҳарнинг пастқам маҳаллаларида хуфя «искалатлари» бўларди. Нурмат тоға бу жойларга бирон марта бормаган. Бу ишларни синглиси Робия бошқарарди. Чех туфлилари у вақтларда отликқа ҳам йўқ, пиёдаларга йўл бўлсин пайтлар эди. Нурмат тоға базага келган бу хил туфлиларнинг ҳидини чиқазмай, ўша бировнинг назари тушмайдиган хуфя «искалат»ларга жўнатар эди.

Нима бўладию маҳалланинг «қитмирлари» хид олиб, хуфя омбор тўғрисида тегишли жойга хабар қиладилар. Кечаси мелиса босади. Уйнинг эгаси саксон ёшларга бориб, хилвираб қолган кампирни сўроқ қиладилар.

Ер тагида илон кимирласа биладиган Робия бўлган воқеани ўша кечасиёқ эшитади. Маҳаллага бормаи қўяди. «Омбор»да минг жуфт туфли бор эди. Яхшиям уч кун олдин олти юз жуфтини олиб кетгани, бўлмаса салкам мингта туфлига куйиб қоларди.

Ховлининг эгаси Робия қаерда туради, асли оти нима, билмасди. Ижара пулини вақтида тўлаб турганидан кейин суриштириб нима қиламан, деб ўйларди.

Робия унинг уйига борганда қора халат кияр, оқ дока рўмол ўраб қари хотинларга ўхшаб оларди. Кампирнинг нурдан қолаёзган кўзлари унинг юзларини дурустгина кўрмаган. Шу сабаб ховли эгаси бўлмиш бечора кампир милиция саволларига тайинли бирон жавоб беролмади.

Шундоқ шаҳри азимда Робияни қидириш осон гап эмасди. Уни излаш қора пўстакдан бурга қидиришдек гап эди. Хилвираб, омонат бўлиб, ана кетаман, мана кетаман, деб турган кампир уч кундан кейин жон таслим қилди. Саксон йил тоат-ибодат қилган: тонг саҳарларда худодан имонимни саломат қил, деб илтижолар қилган бир муштипар кампир юзи қаро бўлиб аллоҳ даргоҳига қўчди. Милиция тинтув пайтида олган туфлиларни эгасиз мол сифатида давлат ҳисобига ўтказди.

Ўша кезлари байрам арафасида милиционерларга янги ёзлик форма беришга тайёрланаётган эдилар. Фақат қора туфли топиш муаммо бўлиб турган эди. Шаҳар милициясининг бошлиғи юқори идоранинг руҳсати билан пул ўтказиб, туфлиларни ўзларига олиб қолди.

Байрам намоишини тартибга солиб турган милиционерларнинг оёғида қора туфли кўрган Робия, «Қора туфли кийган оёқларнинг синсин», деб қарғарди.

У бўлди, бу бўлди, ака-сингил бир мўмин-мусулмон, муштипар кампирнинг фожиавий ўлимига сабаб бўлди.

Бу сир сирлиғича қолди деб ўйлашади. Аммо Турғунбой бу гаплардан хабардор. Шунинг учун ҳам ака-сингилларини кўришга тоқати йўқ. Кўрди, сўкаверади. Айниқса ичиб олгандан кейин уларни чарчагунча, кайфи тарқагунча сўқарди. Унинг бунақа чидаб бўлмас ҳақоратли сўзларига чидамай иложлари йўқ эди. Бу тентак пиёниста укамиз сирни очиб қўйишдан ҳам тоймайди, деб мум тишлаб ўтиришарди.

Авваллари онласи жам, тинч пайтларда Турғунбой жияни Насибжондан хабар олиб турарди. Дам олиш кунлари ўғлини юбориб уни олдириб келарди. Ичига иссиқ кирсин, деб ўзи ош дамлаб едирарди. Кетаётганида чўнтагига зўрлаб пул солиб қўярди.

Биргина Насибжон хотини билан бориб уйини йиғиштириб, ховлисини супуриб келишарди. Уйда бирон тансиқрок овқат қилсалар насиба олиб борардилар. Турмуши тангроқ Салима деган синглиси ҳам кўп келарди. У серфарзанд, қурилишда бетончи бўлиб ишлайдиган эрининг топганини учма-уч қилиб рўзғор тебратадиган мунглигина бир хотин эди.

У тез-тез келиб, жавраб-жавраб уйини супуриб-сидириб кетарди.

— Агар шунақа ичаверадиган бўлсангиз, билиб қўйинг — келмай қўяман! — деб таҳдид қилар, барибир акаси ичишни, Салима эса келишни қўймас эди.

Турғунбой бўлса, ичиб олиб акасиникига, опалариникига бориб эринмай сўкиб келишини қўймасди. Шу «вазифа»сини бажариб бўлиб, Насибжонникига гандирақлаб келарди-ю, чорпояда оёғини осилтириб ухлаб қоларди. Насибжон уни тўшакка ётқизиб қўярди.

Эрталаб уйғониб жиянидан, келинидан уялганиданми, улар туришгунча кетиб қоларди.

Анзират унинг бу хил келишларини малол олмасди. Фақат, «Аттанг, шундай одам» деб қўярди.

Турғунбой уруғлари ўтирган хонага шердай ўкириб кирди.

Нима қилиб ўтирибсанлар?! Бу болага етти ёт бегона эдиларинг-ку! Амалдор бўлгандан кейин нимирлаб қолдиларингми? Қани, жўналаринг!

Ака-сингилларнинг дами ичига тушиб кетди. Сухбатнинг гули бўлиб ўтирган Нурмат акаси тилини ютиб юборгандек жим эди. Хар ҳафтада уйига келиб, айтадиган сассик гаплари опасига ёд бўлиб кетган: «Чайқовчи-сан... Пулдан бошқа дардинг йўқ... Харом емаган кунинг уйқунг келмайди... Сен одамхўрсан, айтайми, қанақа одамхўрлигингни? Манаву шерикларингга айтайми? Кўрқасан-а!»

Турғунбой мункиб-мункиб чой хўплади.

— Эшитдиларингми, тиш дўхтирларнинг омади кепти.

— Нима бало бўпти?! — деди тоғаси, гап бошқа ёққа бурилганидан суюниб.

— Ия, хали хабарларинг йўқми?! Шаҳарда янги тоифа йўлтўсар-қароқчилар пайдо бўпти. Трамвайдами, автобусдами, кўчадами — тилла тишли одамни кўрса, оғзига омбир тикиб, тишини суғуриб олятканмиш. Кўчада, дўхтирхонада лунжини боғлаб олганларнинг сон-саноғи йўқ!

— Гапинг ўлгур ўзингдан ҳам совуқ!

Робиянинг гапи оғзида қолди.

— Итига тилла тиш қўйдирган отарчи артист бор эди-ку, шу бечоранинг бошига қора кун тушиб қопти. Итининг калласини кесиб, олиб кетишипти. Итнинг калласини олган қароқчилар тилла тишли одамни тинч қўярмиди!

— Хой, ярамас, топиб келган гапинг шуми?

— Гапнинг каттасини ҳозир эшитасанлар. Кетасанларми-йўқми?! — у атрофга аланглади. Токчадаги дазмолни кўриб, чайқалди, чайқала бориб қўлига олди. — Кетмасаларинг, шу билан уриб дабдала қиламан.

Қўзиқоринга ўхшаган меҳмон биринчи бўлиб ўзини эшикка урди. Катта холаси Робия дод, деганча югуриб ҳовлига чиқиб кетди. Бирпасда уй бўшаб қолди. Қўлида дазмол билан ҳовлига чиққан Турғунбой: «Ўртоқлар, бугун тозалик куни, яъни «санден», уй дизенфекция қилинади!» деди тантана билан. — Гап шу — бу уйга иккинчи қадам босмайсанлар! Қораларингни кўрмай! Сен қол, кетма! — деди у Салимага. — Сен булар тоифасига кирмайсан. Онам раҳматли ўрдакнинг тухумини босган эканми, билмадим, очиб чиққанларининг биттасига ҳам сув юкмайди-я!

— Онам раҳматлига тил теккизма, дийдоринг қурсин!..

Опаси уни қарғай-қарғай, акаси сўка-сўка чиқиб кетди.

— Энди менам кетай, — деди Салима. — Бориб, болаларга овқат қилай.

— Нима қиласан овқат қилиб?! Мана, қўраяпсанми, бир қозон палов дамлоғлик турибди. Шундан битта тоғорага босиб берамиз! Опаларингни ҳайдаганимга хафа бўлдингми? Қўй, хафа бўлма! Улар одаммас. Ачинма.

Турғунбой ҳар галгидек жаврай-жаврай чорпоёда уҳлаб қолди.

Насибжон йигирма йилдан ортиқ йўқ бўлиб кетган, оч-яланғоч қолганда ҳолинг не, деб бир марта хабар олмаган, бир коса ошини раво кўрмаган, брезент туфлида қор кечиб келганда уч сўм пулини аяган, саксон минг фишт кўйдириб, ҳаққини бермаган, энди юртга қўшилиб, меҳнати билан эл назарига тушганда, ҳукумат илтифоти-га эришганда, вазирлик лавозимига лойиқ топилганда, гўшт исини сезган аридек пайдо бўлган уруғларидан нафратланиб кетди.

Турғунбой тоғаси маст бўлса ҳам, рост айтди.

— Э-э, жиян, буларнинг гапига кирма! Уларни кишдан қолган қарғалар деб, ўз ишингни қилавер! Билиб қўй, саратон қанча қизиса, совуқ кунларни соғинган қарғалар шунча қаттиқ қағиллайди.

БУҚАЛАМУН БИЛАН УЧРАШУВ

— Сиз мени танимайсиз, укагинам. Кўп жойларда жонифидо қилиб ишлаганман. Бадбахт шўро кадримизга етмаган. Ишла, деса ишлайверибмиз, ишлайверибмиз. Шунча ишлаб бирон кун рўшнолик кўрмадик...

Ана шу «рўшнолик» кўрмаган одам ҳозиргина эшикдан кириб келди. У икки қўллаб кўришаркан, қаламларига қудрат, қаламларига қудрат, дея бармоқларимни бирма-бир эзиб чиқди.

— Ривоятларда айтилишича Хизр бобонинг ўнг панжаларидаги бармоқларида суяк йўқ эмиш.

Унинг бу ишидан ансам қотиб, «Хотиржам бўлинг мен Хизр бува эмасман», дея қўлимни силтаб ҳовучидан чиқариб олдим.

— Шундай дейсиз-у, ammo ёзувчи халқи ярим хизр ҳисобида юради. Сиз мени танимайсиз. Бир чеккада қолиб кетган бандийи мўминдирман. Келмоғимдан мурод шулдирким, мен бечорани «пенсия» масаласида бисёр ранжитдилар. Арзиҳол қилишдан мурод ёрдмингиздан нича умидворликдир. Танимасни сийламас, деганларидек аввал кимлигимни шошилмай айтиб берсам...

Сизни жуда яхши танийман, — дедим.

Бирдан унинг попуги пасайиб қолди. Умидвор бўлиб турган кўзлари маънос тортди. Икки қоши ўртасига тугунча тушди. Кимлигини билган ёзувчидан мадад кутиш беҳуда эканидан ҳафсаласи пир бўлди. Мени ҳам хаёл тортди. Ўйлаяпман. Кўз олдимда тирикчилик деб ҳаром-харишдан ҳазар қилмаган, етим-есирнинг ҳақини сесканмай бемалол ҳазм қилиб кетаверадиган бир кимса пайдо бўлди.

Сиз ҳам албатта танийсиз. Бу тўғрида гурунгларида кўп гапирганман. У партиёга ўтаётганда, динга муносабатингиз қандай, деган савол тушади. Шунда у жавоб ўрнига сумкасидан колбаса чиқариб фарч-фарч тишлаб кўрсатган.

Унинг динсиз эканига қаноат ҳосил қилган мажлис аҳли иккинчи саволга ўтадилар. Бу хийла нозик савол эди.

— Отангиз ўттизинчи йилда қаерда ва нима иш қилган?

Қаҳрамонимиз пастки лабини сўриб андаккина шифтга боқиб тургандан кейин дадил жавоб беради.

— Илтимос, бундай саволни берманглари. Менинг отам ҳеч қачон бўлмаган.

Унинг овозига шартта уришди.

— Нима, одам атодек отасиз туғилганмисиз? Ёки онангиз тушларида хомила бўлганмилар. Айтаверинг...

— Мен отамдан воз кечганман. Отам босмачи бўлган. Шу гапни эшитишим билан ундан воз кечиб фамилиямни ўзгартирганман.

— Масалан ўзингизга қанақа фамилия танлагансиз?

У яна остки лабини сўриб шифтга қараб ўйланди. Охири жуда айтиш қийин бўлган гапни зўрлаб тилига чиқарди.

— Икромов деган фамилияни танладим.

Партия ўқуви курсининг штатсиз лектори даҳани қап-гапга ўхшаган йигит сўради.

— Хозир фамилиянгиз унақа эмас-ку...

— Икромов халқ душмани бўлиб кетгандан кейин ноилож Юсупов деб ўзгартирдим.

Ўтирганлар орасидан кимдир пичинг қилди.

— Кўп эрга тегадиган хотинлар неча марта эрга тегса, шунча фамилия орттирадилар. Шу фамилия билан тинчиб кетдингизми ё яна ўзгартирдингизми?

— Усмон Юсупов билан Хрушчевнинг ораси бузилгандан кейин ўйлаб-ўйлаб ўзимга бир умрли фамилия кўйдим. Яъни Диёров деб бошнурт олдим.

Бугунги йиғинга қатнашаётган туман партиё комитетининг идеология ишлари бўйича секретари Фатхуллин ўтирган жойида гапга қўшилди.

У ўзидан катта кишиларни ҳам малай деяверарди.

— Ўху, толковий малай шул. Бундан отличний коммунист чиқа. Ул партиё учун атисидан кечди. Динсиз эканини доказат этиш учун колбаса йиб курсатди. Бунинг ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Только патриот коммунистгина колбасани шулай ейиши мумкин. Bravo, bravo!

Колхоз раиси бугунги туман газетаси билан ўзини елиб ўрнидан турди.

— Манаву газетада сизнинг «нечун мен Ислам динидан воз кечдим» деган мақолангиз босилибди. Ўқиб чиқдим. Шу нарсани ёзишга сизни биров мажбур қилдими ё ўз хоҳишингиз билан ёздингизми? Шунга жавоб беринг.

— Дил амри билан ёзганман, — деб жавоб қилди Диёров. Жаҳон пролетариатининг отаси Карл Маркс «Дин халқ учун афюндир» деганлар. Мақоламда Ислам динининг реакция моҳиятини фаш қилишга ҳаракат қилдим. Ўсиб келаётган соғлом авлодларимизни эшонумуллалар бошлаётган хатарли йўлдан огоҳ қилишни ният қилганман.

— Вот молодец, — деб юборди завкига чидамаган Фатхуллин. — Партия сафига фидойи патриот келиб қўшилаётганидан горжус!

Мажлис бир овоздан Диёровни Ленин партиёси сафига қабул қилди. Мажлис қарорини туман партиё қўмитасининг бюроси ҳеч қандай гап-сўзсиз тасдиқлади. Ва уни қорақўлчилик совхозни қабул пунктига мудирлик лавозимига тавсия қилди.

Диёров бу лавозимда уч йилдан мўлроқ ишлади. Бу давр орасида туман раҳбарларининг хотинлари икки жуфтдан сур, шерозий териларидан қалпоқ кийишди. Факат прокуроргина уни ўзига яқин йўлатмасди. Диёров юрак ютиб прокурорнинг шофёридан икки хил антика тери бериб юборди. Прокурор шофёрини бўралаб сўқиб териларни қайтариб юборди. Кечга яқин прокурорнинг хотини келиб, қўяверинг, мулла ака, бизнинг хўжайин шунақалар. Бирор нима берадиган бўлсангиз ўзимга бераверинг, дедию боя қайтиб келган териларни ҳар бирига уч сўмдан тўлаб олиб кетди.

Прокурорнинг хотини ишни пишиқ қилишда эридан қолинмасди. Мабодо эри бу териларни қаёқдан олдинг, деб сўраб қолса, жарақ-жарақ пулини тўлаб олганман, иншонмасангиз суриштиринг, дейди. Ҳар бири беш юз

сўмлик терига уч сўмлик тўлаб квитанция олмаганлиги ҳам бир сахийлик аломати эди.

Айёрликни билмаган содда, ҳалол чўпонлар унга уч йил ем бўлишди. Боқимларидаги қўйлардан тушган териларни мушук териси баҳосида Диёровга сотиб кетишар, мушкулларини осон қилгани учун унга қайта-қайта миннатдорчилик билдиришарди. Шундай қилиб Диёровнинг итини туваги олтидан бўлиб кетди. У Довистон, Чеченистон, Аваристон томонлардан келиб улгуржи харид қиладиганларга тери тайёрлаб кўярди...

Коса кунда эмас, кунда синади деганлари рост экан. Диёровнинг косаси бемаҳал чил-чил бўлди. Яъний у чечен мижози Русланга элликта терини сотаётганда қўлга тушди. Ана шундан кейин у олти йилга қулоғини ушлаганча қамалиб кетди. Тагин ҳам уни коммунистлигини инобатга олишди. Бўлмаса нақ ўн йилга кетарди. У олти йил бандиликда туз-насибасини татиб қайтиб келганидан кейин нима ишлар қилди, қаёқларда юрди, билмайман. У бугун олдимда афтодаҳол бир алпозда ўтирипти.

У узоқ сукутдан кейин, шунақа денг-а, танийман, денг-а, деди.

— Бу шўро дегани менга кўп азоблар берган. Биримни икки қилмади. Яхшиям мустақиллик бўлиб менга ўхшаган бекорга азият чекканларнинг кўксига шамол тегди. Яшайдиган замон ана энди келди.

— Ундай деманг, сиз «фидойи» коммунист эдингиз. Шу партия учун диндан кечдингиз. Отангиздан кечдингиз.

— Замон шунақа эди, — деди у афсус бир оҳангда. — Энди маълум бўлди. Менинг отам миллий қахрамон экан. Халқ озодлиги учун курашган. Мен шундай отам борлигидан фахрланаман.

Унга жавоб қилдим.

— Лекин отангиз сиздек фарзанди борлигидан ор қилади. Сиз қамокдалигингизда келиб сизни суриштирди...

— Тирик эканми? — деди у шошиб.

— Ҳа, тирик экан. Канада деган мамлакатда яшаркан. Қариб қопти. Ўзбекистон мустақил бўлганидан кейин кишлоғингизга келди. Раҳбарлар уни иззат-икром билан кутиб олишди. Совға-саломлар беришди. У ҳам касалхона қурилишига аллақанча минг доллар берди. Сизнинг отадан кечганингизни эшитиб кўп афсуслар қилди. Бундай фарзандим йўқ, оқ қилдим, деди.

Диёровнинг боши эгилди. Ердан кўз узоқмай қолди.

— Мени отамдан кечишга мажбур қилишди...

Унинг гапини шарт бўлдим.

— Ёлғон! Партияга ўтиш учун, ҳукуматдан амал илтиж қилиб отадан кечгансиз.

— Қўрасиз, мен ўзимни оқлайман.

— Бундай қилишга энди умрингиз етмайди. Отангизни ҳам энди бир умр кўрмайсиз. Қандоқ қилиб ўзингизни оқлайсиз. Отангиз ўтган йили қазо қилдилар. Канададаги укаларингиз қишлоққа келиб юртга ош бериб аза очдилар. Сиз эса диндан кечдингиз.

— Қўрасиз, ҳали ўзимни оқлайман.

— Нима, еган қолбасани туфлаб ташлайсизми? Эндиги умрингиз азобда ўтади. Ахир, имонсиз яшаб бўладими?

Ундан жирканиб кетдим.

— Мени уйимга нима истаб келдингиз? — дедим кўзларига тикилиб.

— Пенсия масаласига ёрдам берсангиз. Атиги бир минг бир юз сўм берар эмиш. Нимага етади? Пенсия берадиганларда инсоф борми, ўзи?

Ўрнимдан туриб жағига бир туширай дедим-у, ўзимни босдим. Шу исқирт билан олишиб ўтираманми. У садкайи мушт кетсин. Ўзимни босиб қазаб билан гапирдим.

— Қайси хизматларингиз учун «пенсия» талаб қиляпсиз? Ўз отангиздан кечганингиз учунми, динни ҳақорат қилганингиз учунми, умрингизда атиги уч йил ишлаганингиз ва уч йил сурункасига давлат мулкани талон-тарож қилганингиз учунми?

Мендан бирон иш чиқашидан умидини узди шекилли тунд бўлиб қолди.

— Мустақиллик бўлса ҳам биз ёруғликка чиқмас эканмиз-да, майли асли шўр пешона банда эканмиз. Мустақиллик, мустақиллик дейсизлар, қани юзага чиққанимиз. Бу мустақиллик менга нима берди?

Ёши катта одамни сенлаб юборганимдан ўзимни койидим.

— Сен мустақилликка нима бердинг? Атрофга қара, нималар бўлаётибди? Қўчага чиқиб уёқ-буёққа қара, осмон ўпар иморатларни кўр. Қуллик юқини елкасидан ирғитиб ташлаган юртдошларимизнинг юзларига, кўзларига боқ.

Э, — деди у қўл силтаб. — Бу иморатларни еб бўлмаса. Қуруқ савлатининг кимга кераги бор?

Э, ношукур банда. Қориндан бошқа ташвишинг борми ўзи?

– Мени сенлама.

– Сизлашга арзайман. Қани, туёғингни шиқиллат!

У ўрнидан турди. Бир нима деб тўнғиллади. Ё мени сўқди, ё мустақилликни сўқди. Орқасидан итариб кўчага чиқариб қўйдиму эшикни ичидан занжирлаб қўйдим.

У кетди. Менинг кўксимда оғир тош қолди. Бир ярим йилдан кейин янги аср бошланади. Наҳотки шу искирт ҳам биз билан янги аср дарвозасидан кирса. Янги аср остонасида бу суприндиларни эски калишдек ечиб ташлаб кетсак қандоқ яхши бўларди-я.

Шу учрашувдан кейин уни кўрмадим. Эшитишимча у кишлоғига бориб намоз пайтида масжидга кириб, намозхонлардан узр сўраган эмиш. Ҳеч ким унинг бетига қарамапти... Бошини эгиб масжиддан чиқиб кетибди. Уч кундан кейин унинг ўлигини адр орқасидаги толзордан топишибди. Масжид имоми жаноза ўқишга рухсат бермабди. У мусулмончиликдан чиқиб кофир бўлган, деб кишлоқ кабристонига кўмишга ҳам ижозат бермабди. Тўртта одам унинг ўлигини замбарда олиб бориб чакалакзорга кўмишибди.

Менга факат бир нарса таскин беради. Шу искирт биз билан ХХІ аср дарвозасидан ўтадим, деган ташвишим бор эди. Хайрият, у жағи айрилган эски калишдек дарвозанинг бу томонида қолиб кетди.

1998 йил, июнь.

А З О Б

Вилоят ҳокими Эргаш Носиров уйига алла-паллада қайтди. Болалари ухлаб ётишибди. Хотини олиб келган овқат томоғидан ўтмади. Бир-икки қошиқ татиган бўлди-ю, косани нари суриб қўйди.

– Қаёқда эдингиз? Хавотир олиб ухломмадим.

Эргашвой жавоб ўрнига, соатига қаради: бирдан ошибди.

– Поччам оламдан ўтибдилар, ўша ёқда эдим.

– Вой, ўлмасам, – деди хотини тамоман уйқуси қочиб. – Нега менга хабар қилмадингиз? Борардим. Ахир, ота ўрнида ота эдилар.

Эргашвойнинг ёшлигида ота-онаси оламдан кўз юмиб кетади. Уни онаси ўзининг тўрт боласи қатори бағрига босади. Поччаси тиниб-тинчимас одам эди. Иморат қурадиганларнинг ҳожатини чиқарарди. Тўнғич ўғлини ёнига

олиб, арракашлик қилиб, қучоққа сиғмас ғўлалардан тахта тиларди. Ром ясар, битмаган иморатларнинг томини ёпарди. Хулласи, кишин-ёзин унга бирдек иш топилиб турарди. Эргашвой шу меҳнатқаш одамнинг қўлида муҳтожлик нималигини, етимлик нималигини билмай ўсди. Уста Туроб ўз болалари қатори уни кийинтирди, едирди, ичирди. Ёшига етиб, институтда ўқиётган пайтларда Тошкентга бориб, топган-тутганини қўлига бериб келарди. Аммо унга асло насиҳат қилмасди. Ўзининг эс-хуши жойида, насиҳат ортиқча деб биларди. Шу етимгина укасига меҳрибонлик қилаётган эридан опаси миннатдор эди. Баъзан кўзёши тўкиб, уни чин дилдан дуо қиларди.

Умри меҳнат билан ўтган уста Туроб оламдан ўтди. Эргашвой тўрт азамат жиянлари ёнида бел боғлаб, «вой, отам»лаб тобут олдида борди.

Хотини пиқ-пиқ йиғлаб: «Эртага мени ҳам олакетинг, янгам бечоранинг ёнида бўлай!» деди.

– Хўп, – деди Эргашвой. – Энди озроқ мизғиб олай, жуда чарчадим.

У шундай дедию ётоққа кириб кетди.

Эргашвойнинг вилоят ҳокими қилиб тайинланганига атиги икки ой бўлди. Хали тузук-қурук иш бошлаган ҳам йўқ эди. Вилоят қатта, унда тоғ ҳам, дарё ҳам, чўл ҳам бор. Илгариги ҳоким бир чиқиб кетганича икки-уч кунлаб уйга қайтиб келолмасди. Эргашвой аввал ҳам ҳокимиятда кичик лавозимларда ишлагани сабабли туманларни, хўжаликларни яхши биларди.

Эргашвой энди кўзи юмилганда сигир маъраб уйқусини қочирди. Бу қанақа сигир бўлди? Қўшниларникими деса, овози ховлидан келяпти.

Эргашвой тўннини елкасига ташлаб айвонга чиқди. Хотини столга бошини тираб йиғлаяпти. У оёқ товушини эшитиб бошини қўтарди: икки кўзи жикқа ёш эди.

– Бу қанақа сигир? – деди Эргашвой хотинига зардали товушда.

– Қўштегирмонлик раис Нормат ака ташлаб кетди.

– Хозир сигир олишга қурбимиз етмайди, деб айтмадингми?

– Айтдим. Эй, келин, хотин кишисиз-да, эркакларнинг ишини тушунмайсиз. Эргашвой жигаримдек бўлса, ундан пул оламанми – ҳоким бўлганига суюнчи бу, яъни подарка, соғиб ичаверинглар, энди шу она-бола сигир сизларники, – деди.

Эргашвойнинг пешонаси тиришди. Бир сўз демай ётоққа кириб кетди. Шу ётганича соат бешдан ошганида

уйғонди. Уйғондию «уяли» телефон билан Кўштегирмонга – Нормат раисга қўнғирок килди. «Лаббай», деган уйқули товуш эшитилди.

– Нормат ака, ҳозир сизга машина боради, бизникига келинг, бирга нонушта қиламиз.

– Ўзимнинг машинада боравераман, — деди раис. — Шофёрингизни овора қилманг.

– Илтимос, хўп денг. Бошқа гаплар ҳам бор, албатта орденларингизни ҳам тақиб келинг!

– Хўп бўлади, ҳоким бува! Телевизорга чиқамизми?..

Энди унинг овози жарангларди. Она-бола сизгир кучини кўрсатди, деб ўйлаётган бўлса керак. Қаловини топсанг қор ёнади деб, бекорга айтмаганлар, илинди. Жуда чиройли бўлиб илинди.

Кўштегирмон билан вилоят марказининг оралиғи атиги ўн тўрт километр, ҳозир йўлга чикса, ўн беш минутга қолмай етиб келади.

Эргаш Носиров ДАНга телефон қилиб, ким биландир гаплашди. Кейин ховлига чиқиб, она-бола сизгирни кўздан кечирди.

Ўх-хў, бунақа сизгир бозорда фалон пул бўлса керак. Хотинининг гапига қараганда, кунига уч маҳал соғиш керак экан. Нечук шунча пулли нарсани текинга ташлаб кетди экан? Ахир, у Тошкентга қурултойларга боришганда ўзига ўхшаган серхарж раислар билан ресторанларга киришарди, ақалли бир марта бўлсин, «Сен ҳам юр!» демаган. Эргашвойнинг ҳамёни бунақа харжларни кўтармасди. Шунинг учун ҳам мехмонхона буфетида енгилгина овқатланиб қўя қоларди.

Пахтакорлар қурултойига боришганда Нормат раис орденларни тақиб оларди. Чиндан ҳам унинг орденлари кўп эди. Йилора орден оларди. Бошқа раислар ҳазил қилиб «Норматнинг икки костюмлик ордени бор», дейишарди. Сал оғзи ботирроқлари: «Леонид Ильич бўлиб кет-э!» деса, бошқаси: «Яхши дўхтир танишим бор, чап кўкрагингни кенгайтириб беради!» деб одамларни қулдиради. У юрганда жаранг-журунг овоз чиқарди, хатто қурултойга раислик қилаётган раҳбар унга: «Нормат ака, кимирламай ўтиринг, орденларингиз жаранглаб доклад эшитишга халақит беришти», деганди. Ўшанда қурултой аҳли гурра қулиб юборганди.

Эргашвой бир гал қурултойга борганда Нормат раис мехмонхона пастиди уни қутиб турган экан.

– Мундоқ қилсак, — деди раис унинг олдига келиб, — эрталабки мажлисга сен қатнашмасанг ҳам бўлади. Чорва масаласи кўрилади. Сенга алоқаси йўқ гаплар.

У шундай дея туриб ёнидан бир даста пул чиқариб унга узатди:

– Тахтапулдаги чойхонага бориб, ўн кишилик ош буюр! Водий раислари билан ошхўрлик қиламиз. Хўпми, акаси? Масхарабоз Обид калтани ҳам топ, бир қулишиб ўтирайлик.

Эргашвой ғалати бир ҳолга тушди. Бу раис мени ким деб ўйлапти? Жуда ўзидан кетибди-ку!

У жаҳл билан пулларни унинг чўнтагига тикиб қўйди.

– Мен сизга малай эмасман! Қурултойга сизнинг чамадонингизни кўтариб юришга, дастёрлик қилишга келмаганман!

Раис ундан бунақа гап кутмаганди. Ювош, баёв бола деб биларди.

– Сени ўсадиган кадр бўлади деб ўйлаган эдим. Шу феълинг бўлса, икки дунёда ҳам косанг оқармайди. Ёнимга олиб, ўсишингга ёрдамлашмоқчи эдим. Қўлимдан ҳар иш келишини биласан-ку, энди ўзингдан кўр! Шу кичкинагина амалингдан ҳам айрилиб қоласан.

Эргашвой қатъий қўл силтади:

– Пешонамдагини кўравераман, ака!

Нормат раис бир замбар лой бўлиб қолган эди ўшанда.

Нормат ҳар қандай бир сўзли ўжар райком котибини ҳам ўзига ром қилиб оларди. Кишлоқ раҳбарларининг, айниқса, райком котибларининг отпускиси киш пайтига тўғри келарди. Шунга қарамасдан улар дам олиш учун Ялтагами, Сочигами кетишарди. Бу пайтда на денгизда чўмилиб бўлади, на сохилда ўзини офтобга тоблаб бўларди. Ҳеч бўлмаса муолажасидан фойдаланаман, массаж, хилма-хил ванналарга тушиб таранг асабларимни юмшатиб келаман, деб ўйлашарди.

Қайси бир райком котиби курортга кетса, Нормат раис орқасидан кассири билан етиб борарди. Санаторийга яқин жойдан ижара уй олиб, котибнинг хизматини қиларди. Қиш, ҳаммаёқ қор, дам олиш мавсумининг энг зерикарли пайтлари. Ана шундай пайтларда Нормат уларнинг жонларига оро кирарди. Қунора ошхўрлик, поринхўрлик кимга ёқмайди, дейсиз. Бир чемодан қазми, бир халта Ўзганнынг девзираси, қоғоз қутидаги Дашнобод анори тугагунча ҳар қуни қозон қайнаб турарди. Ана шундай курорт мавсумларида Нормат кўп ишларини биткашиб оларди. Котиблар билан ёшроғи бўлса ота-бола,

ўрта яшар бўлса, кадрдон, кексароқ бўлса «фарзанд» бўлиб кетарди.

Бир гал Рискиев деган райком котибининг орқасидан борганда иши юришмади. Унинг ошқозони хасталигидан фақат парҳез таом еяр экан, «базми жамшидга» бормади. Укол олиб, дори ичиб, санаторийдан чиқмади. Нормат бегоналарга едирадиган анойилардан эмасди. Шунча йўл босиб, олиб борган нарсаларини қайтариб олиб келди. Эсиз шунча пул. Икки кишига бориш-келиш палон пул, дея афсусланди.

Баъзан у кайф қилган пайтларида, «палончи» котибми, нима деб ўтирибсан, гаҳ, десам қўлимга қўнади, йўригимга юрмай кўрсин-чи, ўғлига мотоциклни ким олиб берган, Нормат аканг олиб берган, деб мақтанарди.

Унинг бу хил қилиқларини Эргашвой яхши биларди. Шунинг учун ҳам ундан узоқроқ юрарди.

Ташқаридан машина овози эшитилди. Олтита седонали иссиқ нон, шиша банкада асал кўтариб, орденларини жаранглатиб, хандон-хушон Нормат кириб келди. Эғнида янги костюм, бошида тахтакачдан янги чиққан чустдўппи. Соқоли ҳафсала билан олинган. Икки лунжи худди арчилган шафтолига ўхшарди. Будённийникига ўхшаган шоп мўйлови лок суртилгандек ялтирарди. Ундан гуп-гуп атир хиди анкийди. У йўл-йўлакай жовраб келарди.

— Қаранг, ровна ўн тўққиз минутда етиб келибман, — деди у билагидаги соатига қараб. — Уйингиз билан менинг уйим ораси 19 минутли йўл экан.

Норматнинг билагидаги шу соат бир вақтлар Эргашвойники эди. У стипендиясидан ортдириб йиғиб юрган пулига Саудиялик бир талабадан сотиб олган эди.

Бундан уч йил олдин касаба союзлари қурултойига борганда делегатлар учун махсус очилган магазинда Бельгияда тикилган аёллар пальтоси сотилаётган эди. Эргашвой биттасини танлади. Ёнидан пул чиқазиб сананган эди 40 сўм пул етмади. Хайрон бўлиб турган эди Нормат раис келиб бирданига учта пальтони қоғозга ўратди.

— Биттаси хотинимга, бешик тўйларига княди. Биттаси келинимга, яна биттаси... — Раис бир қўзини қисиб қўйди, — бир жононга. Нега серрайиб турибсан? Олмайсанми?

— Азроқ пул етмаяпти, деди Эргашвой.

— Пулинг йўқ экан, нима қилардинг магазинга кириб.

Эргашвой билагидан соатини чиқарди.

— Раис бува шу соатни олмайсизми, Швейцарияники, аник юради.

Нормат соатни қўлига олиб қуловига тутди.

— Эҳ-хе, ҳафтанинг ҳамма кунларини, қайси ойлигини ҳам кўрсатар экан. Қанча берай?

— Ўзим уч юз эллик сўмга олгандим. Сиз икки юз сўм берақолинг.

— Ундоқ эмас-да, укагинам, юз сўм берсам ҳам бўлардию сенга жавр бўлмасин, деб юз эллик сўм берман.

У шундай деб пештахта устига учта эллик сўмлик ташлади.

Бу воқеадан Эргашвой ранжимасди. Қўлидан кетган кадрдон соатига ачинмади. Хотинининг пальтони кўрганга қувончи олдида, соат нима деган гап...

Норматнинг оғзи гапдан бўшамасди.

— Билардим, билардим! Бир куни жонажон вилоятимизга ўзингиз ҳоким бўлишингизни билардим! Вилоятимиз энди ҳокимга ёлчиди, кўркмай ишлайверинг. Ёнингизда тоғдай бўлиб, ўзим туриб бераман! Қани, бироргаси кўз олайтириб кўрсин-чи? Бизга ўхшаган иш кўрган, тажриба ортирган акаларингизга суйансангиз, доғда қолмайсиз. Ҳаммага ишонаверманг. Кимга қанақа муомала қилишни ўзим айтиб тураман. Мана, нонуштага Ургутнинг асалидан олиб келдим. Маъқул бўлса, эртага бир фляга ташлаб кетаман.

Улар эндигина бир пиёладан чой ичишган эди, кўча томондан ДАН машинасининг товуши эшитилди.

— Қани кетдик, — деди Эргашвой.

Ташқарида вилоят шофёрларининг «офати» — ДАН инспектори кутиб турарди. Сигир билан бузукни ҳам шу ерда кўриб, Нормат хайрон бўлди.

— Нормат ака, мени ким деб ўйладингиз? Сигирингизни олиб кетинг! Мен бунақа суюнчиларга ўрганмаганман.

— Ия-ия, кизик бўлди-ку! Мен дилдан чиқариб...

ДАН инспектори сигир-бузукнинг арқонини раиснинг қўлига тутқазди.

Қани, кетдик, ака! Мен йўл бошлайман. Орқадан шошилмай етаклаб келаверасиз.

Нормат илтижо билан Эргаш Носировга қаради.

Бу қанақаси бўлди, укам? Агар шунчалик бўлса, одам юбораман, олиб кетишади.

Йўқ, ўзингиз хайдаб кетасиз!

Эргашвой шундай деди-ю, ичкарига кириб кетди.

Машина қўзғолди.

— Орқамдан қолманг! — деб буюрди инспектор.

Инспектор айтганини қиладиган қайсар одам эди. Уни гапга қўндириб бўлмас эди. Норматнинг ўғли йўл қоидасини бузгани учун ҳужжатларини олдириб қўйганда раис олти марта ялиниб бориб ҳам уни гапга қўндирилмаган. Қайтадан имтиҳон топширишга мажбур қилган. Ўтолмаган. Хозир унга ялиниб-ёлворишдан иш чиқмаслигини билади. У имиллаб бораётган машина орқасидан сигирни судраб борарди.

Эрталаб ишга кетаётганлар, автобусдагилар, машинадагилар унга ажабланиб қарашади. Йўловчилар кўкраги тўла орден, савлатли кишининг сигир етаклаб келаётганини кўриб ажабланишарди. Одамлар кўп сут берадиган сигирни вилоят кўрик-танловига олиб кетяпти шекилли, деб ўйлашарди. Аммо, Нормат обрўли одамнинг жасадини қабристонга олиб кетаётгандек, машина орқасидан буюк бир мотамсаролик билан борарди.

— Жон ука, бирорта юк машинасини тўхташиб бер. Чиказиб олай.

— Мумкин эмас, ўзингиз пиёда етаклаб борасиз!

— Хеч бўлмаса, сигир етаклашга бирорта одам топиб бер, қанча сўраса бераман!

— Мумкин эмас. Ўзингиз оборасиз. Биласизми, сизнинг вазнингиздаги одам қунига ўн беш километр пиёда юриши керак. Бошингизни қўтариб юринг, телевизорга олишяпти.

Нормат дўпписи билан юзини беркитди. У ҳеч қаёққа қарамас, юзи ёпик бўлгани учун йўлни кўролмади ҳар қадамда қоқиларди.

Йўлда учраган одам борки: «Сигир неча пул бўлди? Ё сотгани олиб кетяпсизми?» деб қайта-қайта сўрайди. Норматнинг тили гапга келмайди. Мум тишлагандек, гунг бўлиб олган.

Шахардан чиқиш йўли қавланган, водопровод қувурини алмаштиришаётган эди. Ўтиб бўлмади. Тахминан, бир ярим километр орқага қайтиб, бошқа йўлдан кета бошлашди.

— Жон укам, шу сигирни ҳам олақол, мен кетдим! — деди зарда билан Нормат раис.

— Менга сигир керак эмас, ўзингизга буюрсин!

— Дуч келган одамга текинга бериб юбораман.

— Бўлмайди, — деди инспектор. — Халқ мулкини кўз қорачиғидай асраш керак, раис!

Шу алпозда улар шаҳар чеккасига чиқишди. Инспектор машинасини тўхтатди. Радия орқали аллаким биландир гаплашди. Кейин:

— Бу ёрига йўлни ўзингиз биласиз, мен кетдим, — деди-ю машина тезлигини ошириб жўнаб кетди.

Раис сигир-бузоқ билан кўча ўртасида қолди...

Тўрт кундан кейин вилоят халқ депутатларининг сессияси бўлди.

Хар гал шунақа йиғин олдида Норматвой атрофига одам тўплаб, латифа айтиб қулдирад, баъзи кичик раҳбарларнинг юришини қилиб кўрсатарди. Бу гал Нормат раис ҳаммадан олдин залга кириб, бир ўзи ўтирибди. Бошқалар мажлис олдида гурунглашиб юришибди.

Тўрт кун олдинги воқеа аллақачон овоза бўлиб кетган. Бугун албатта унинг тақдири ҳал бўлади, деб ўйлашарди. Зал одамга тўла. ДАН инспектори ҳайъатда ўтирган Эргаш Носировга нимадир деб, орқароққа бориб ўтирди. Нормат раиснинг ичида бир нима узилиб кетгандай бўлди. Кўзлари тиниб, боши ғувиллади.

Ҳоким вилоятда қорвага қишки озуқа тайёрлаш ёмон аҳволда эканлиги тўғрисида аниқ фактларни келтириб, маъруза қилди. Кўпгина хўжалик раҳбарлари аёвсиз танқидга учради.

Нормат, энди менга навбат келди деганда, ҳоким бошқа масалани бошлади. Юраги тарс ёрилаётган Нормат, менинг масалам охирида бўлади шекилли, деб ҳукм қутаётган судланувчидек қарахт бир алфозда эди. Охирида видео кўрсатиб, шарманда қилади, деб атрофга жавдираб қарарди.

Нормат раис тўғрисида гап бўлмади. Шу билан қутулдиммикан, деб ўйларди у.

Уч-тўрт ой вақт ўтди. Нормат раиснинг вилоят маркази кўчаларида сигир етаклагани одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетди. Бу орада вилоят микёсида қанча-қанча йиғинлар ўтди, фаоллар мажлиси бўлди, халқ депутатлари сессияси бўлди. Бироқ ҳоким ҳамон жим эди. Шу йиғинларнинг ҳаммасида Нормат раис юрагини ҳовучлаб ўтирди. Чақиришмаса ҳам борди. Мен йўғимда масаламни ҳал қилиб қўйишмасин, деб ҳадиксиради. У озиб, шоп мўйловлари осилиб қолди. Шу алфозда ҳадик билан яшаш раиснинг жонига теги. Шунча йил раислик қилдим, худога шукр, уйим бор, жойим бор, машинам бор, бола-чақамни уйли-жойли қилдим, бас энди — ишни топширишим керак деган ўйга келди раис. У умрида бирор марта ариза ёзмаган, хат битмаган. Қоғозларга

имзо чекиб юраверган экан, ариза ёзиш, наинки ариза. оддий хат ёзиш ҳам шунчалар кийин эканини энди билди. Икки соат ўтириб беш-олти варақ қоғозни қоралади, келиштира олмади. Охири у котиб болани чакириб, ариза ёзиб беришни буюрди.

— Чарчадим, раҳбарлик ишга чоғим келмай қолди. Вазифамдан озод қилишингизни сўрайман, деб ёз!

Котиб, нега қўйинг, унақа қилманг, демади. У ҳамма вақт раис нима деса, айтганидан ҳам афзал қилиб қоғозга туширган.

Нормат раис эрталаб соқолини қиртишлаб, орденларини тақиб, вилоят ҳокимлигига ариза топшириш учун борди. Ҳокимнинг олдида одам бор экан. Котибадан аризани киритиб юборди. Ичкаридаги одам чиқиб кетди ҳамки, ҳоким уни чақирмади.

— Эй қизим, менга қара, мен келганимни ҳокимга айтдингми? — деди у тоқати тоқ бўлиб.

— Йўқ, — деди котиба. — Аризангизни бердим, холос.

— Жон болам, кириб айт, олдингизга кирмоқчи, деб айт!

Котиба ичкарига кириб, бир даста қоғоз кўтариб чиқар экан: «Киринг, кутяптилар», деди.

Нормат раис журъатсизлик билан эшикни очди. У албатта мени бўшатади, бу даргоҳга охириги марта киришим, деб кўнглидан ўтказди.

Ҳоким қандайдир бир жиддий ҳужжатни ўқияпти шекилли, унинг кирганини сезмади. Орденларнинг жиринглашини эшитиб, бошини кўтарди.

Эргашвой ўрнидан туриб кутиб олди. У раис билан креслода ўтириб эмас, диванда ёнма-ён ўтириб гаплашди.

— Нима бўлди? Ишламайман, деб ариза ёзibsиз?

— Ха-а, энди, — деди раис. — Шунча ишладим, етар энди бу азобларга чидай олмайман.

— Сизга ким азоб беряпти, айтинг?

— Сиз! — деди Нормат. — Тўрт ойдан бери кутаман. Неча-неча йиғинлар ўтди, аммо менинг масаламни мажлисдан-мажлисга қолдирасиз. Қўйинг, ўладиганнинг ўлгани дуруст, уйдагиларнинг тингани дуруст.

— Сизга ким айтди масалангиз қўрилади, деб?

— Ёш бола эмасман, ўзим биламан.

Эргашвой қизишиб кетди.

— Менга қаранг, раис ака! Сизга ҳеч ким азоб бераётгани йўқ, сиз ўзингизга ўзингиз азоб беряпсиз. Бу яхши. Одам ўз қилмиши учун ўзини ўзи жазолай олса, ўзига ўзи азоб бера олса, у одамга ишонса бўлади. Сиз яхши

раиссиз, ишни биласиз, хўжалигингиз вилоятда энг намунали хўжалик. Бу жиҳатдан кўнглим тўқ. Сиз ишлайсиз! Аризангизни ўзингиз йиртиб ташлайсизми ё эсдаликка менда қолсинми?

Раиснинг Будённийникига ўхшаган мўйловни титради. Нима учун ўрнидан турганини ўзи ҳам билмади. Нима учун ҳоким томонга қўл узатди — эслай олмади. Аризамни қайтиб бера қолинг, демоқчи эди, шекилли Эргаш Носиров унинг очик кафтига тўрт букланган аризани қўйди. Нормат қоғозни бурда-бурда қилди-да, қаёққа ташлашини билмай, охири чўнтагига солди.

— Келишдик-а? — деди ҳоким. — Хар хил хаёлларга борманг, ишингизни давом эттираверинг!

Нормат раис у билан хайрлашаётганда негадир гавдасининг оғирлигини сезмади. Эшик туткичига энди қўл узатган эди, ҳоким уни тўхтатди.

— Сизга битта гап айтай, асло эсингиздан чиқарманг, кўкрагингиздагиларни олиб қўйинг. Буларни берган ҳукумат аллақачон йўқ бўлиб кетган.

Орадан тўрт ой ўтиб, вилоят ҳокими Эргаш Носиров поччасининг йил ошини ўтказди. Одам кўп келди. Улар орасида Нормат раис ҳам бор эди. Аммо унга ҳеч ким эътибор бермади. Ҳатто танишмади ҳам. Қўпчилик унинг кўксигадаги орденларга қараб, юзининг қанақалигига унча эътибор бермаган экан. У эл қатори ош еб чиқиб кетди.

1998 йил.

ҚОРАКЎЗ МАЖНУН

Қуръони қаримдан:

«Сизлардан қайси бирингиз ўз динидан қайтса ва шу кофирлигича ўлса, бас, ана ўшаларнинг (қилган савобли) амаллари ҳабата (бекор) бўлур, улар дўзах ахлидурлар ва у ерда мангу қолурлар».

(Бақара сураси, 217-оят.)

Ҳадиси шарифдан:

«Жаннатга кирадиган ўн нафар хайвондан бири бу — «Асхоби қахф»нинг вафодор итидир».

(Ал-жоме ал-Қабир.)

Саодат ая бомдод намозини ўқиб жойнамоз пойида узок ўтириб қолди. Бундан уч йил олдин оламдан ўтган эри уста Туробга атаб Қуръон тиловат қилди. Ўрис шаҳарларида дайдиб қолиб кетган ўғли Бўрихонга худодан

инсоф тилади. Бахти очилмай, гулдек умри хазон бўлаётган кизи Кумрига ачиниб, шу фариштагинанинг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижо қилди.

Кампир ҳар сахар ички бир эзгинлик билан шу гапларни такрорларди. У қўл чўзиб жойнамознинг бир бурчини қайириб ўрнидан турди.

Сентябрь оёқлаб, сувлар тиниккан, ариқ тубларидан бола-бақра ташлаб юборган пиёлами, чойнак қопқоғими, қошиқми шундоққина кўриниб турибди. Қирғоқлар зах тортиб, экин-тикин сув сўрамай қўйган палла.

Кўшни ховлилардан мактабга кетаётган болаларнинг инжиқликлари, хархашалари, оналарнинг ялиниб-ёлворишлари эшитилиб турибди. Кампир бу товушларга бир дам қулоқ тутиб, бошини тебратиб, қулиб қўйди.

Саодат ёшлигида жуда чиройли киз бўлганди. Соцларни тақимини ўпарди. Тараганда шамшод тароқ ушлаган қўллари сочининг учигача етмасди.

Ярмини қислаб туриб, буёғини тарарди. Опаси бу соцларни қирқта қилиб ўрганда яна шунчаси ортиб қоларди.

— Э, сочинг курсин! — дерди опаси. Қўлларим толиб кетди, сочингни ўрдиришга одам ёллаш керак.

Кўчада амиркон махси-ковушни фирчиллатиб, соцларини селкилатиб юганда қараган ҳам қарарди, қарамаган ҳам. Ёш қизалоқлар орқасидан келиб соцларини кўзига суртиб қочишарди.

Мана, йиллар ўтиб соч ҳам оқарди, сийраклашди-ю, барибир ўша узунлигича қолди. Учига бирор нарса тақмаса ҳурпайиб бўйни, елкаларини тутиб кетади. Шунинг учун ҳам у сочининг учига ўғри тутар сандикнинг калитини осиб қўяди. Сандикни очаётганда калитни ечиб олмайди. Сочи узун бўлганидан тиззаласа калит бемалол қулфга етади. Энди янги уйларга сандиқ урф бўлмай қолди. Хамма уйни пўрим жавонлар босиб кетди.

Бундан ташқари, қулфни даранглатиб очадиган калитларни ясайдиган усталар қолмаган.

Кампирнинг соцлари ҳамон ёшлигидагидек. Фақат ярмидан қўпи оқариб кетган. Орқасига ташлаб қўядиган, учи бирлаштирилган икки ўрим сочининг учига эрининг фронтдан олиб келган оғиргина медалини осиб қўйган. Тайёр илгаги ҳам бор, сочни пастга тортиб туради.

Ховлининг ярмига яқин жойга тангадек офтоб туширмайдиган қари тут барглари сарғая бошлаган. Қуриган шохига баҳорда илиниб қолган варракнинг қамиш қовур-

ғалари скелетдек бўлиб турибди. Фақат узун латта думи шамолда илондек тўлғонади.

Шу тут тагида бир оппоқ ит супурги устида ухлаб ётибди. Кичкинагина, белида белбоғдек иккита — бири қора, бири жигарранг чизиги бор. Худди кимдир атайлаб бўяб қўйганга ўхшаб кўринади. Тумшуги билан икки кўзи қоп-қора. Бир кўзнинг тепасида тўмтоқ қоши ҳам бор. У кампирнинг оёқ товушидан бир кўзини эринибгина очди-ю, чала ярим керишиб, яна уйкуга кетди.

— Ҳа-а, жонингни ҳузурини билмай ўл-а! Супургини-ям ҳаром қилдинг.

— Қўй, уришма, опаси, Қорақўз хали бола-да!

— Нима деяпсиз, ойижон! Бу ит ўлгурга мен нега опа бўларканман?! — деди Кумрихон нолиб.

— Агар Қорақўзни яна супурги билан урсанг, унга косов отсанг, билиб қўй, укаларингни кетиб қоламан.

— Вой, ойижон-эй, ит ўлсин, одамдан азиз бўлмай! Шу итни деб бизни ташлаб кетмоқчимисиз? Қўйинг-э!

— Шу билан овуниб юрибман. Қаёкка борсам ёнимда. Бир қадам нари кетмайди. Менга айтчи, укаларинг, сингилларинг ҳафтада бир хабар олса олади, олмаса йўқ. Касалхонада ётганимда шу итгина кўкрагини қорга бериб ховлида бир ой дераза тагида ётган. Сенлар қўни-қўшнининг кистови билан бир-икки хабар олдиларинг, холос.

— Ойижон, қўйинг энди... — деди Кумри норози бўлиб.

Итнинг бир қулоғида, бўйнида, оёқларида қон қотиб қолган эди.

— Аҳмоқ! — деди кампир. — Қаёқларда санқиб юрганингни?! Яна маржабозликка бордингни? Мажнун бўлмай кеткур! Аҳволингни қара, хотин талашиб роса таъзирингни ебсан-ку! Э ўлмагин-а, шилинмаган жойинг қолмапти... Энди ўзингдан кўр. Мажнун, яраларингга дори суртаман. Илло, дод демайсан!

Кумрихон итнинг бўйнидан босиб турди, кампир яраларига йод сурта бошлади. Ит гингшийди, ингиллайди. Кумрихоннинг қўллари тишламоқчи бўлади.

— Ана, бўлди. Энди овқатингни берамиз.

Бир ойдан бери ўғли сурункасига кампирнинг тушига қиради. На ётишида, на туришида халоват бор. Ўғлини ўйлагани ўйлаган. Ёши саксонга яқинлашиб, куч-қувватдан қола бошлаган, боламини кўрмай ўлиб кетаманми, деб қуйиб-ёнади.

Ўғли Бўрихон олтмиш еттинчи йили армияга кетган. Ҳарбий хизмати тугади ҳамки уйга қайтмади. Ўшаёқлар-

да уйланиб бола-чакали бўлиб, қолиб кетди. Баъзи-баъзида ундан «Я здоров» деган икки энликкина хат келарди. Яқин ўн беш йилдирки, адресни унутиб қўйганми, ишқилиб, шу ўрисчагина хат ҳам келмай қўйган.

Кампир кўни-қўшниларикига ҳам чиқмайди. Уйда ўтиравериш қон бўлиб кетади. Баъзан кийим-бошларини апил-тапил тугиб — ўғиллари ё қизларидан бириникига отланиб қолади.

Барибир борган жойида ҳам ҳаловат топмайди. Қизи Қумрихонни ўйлаб қайтиб келади. Қумрихон бахти чопмади. Икки бор турмуш қилди, фарзанд кўрмади, қайтиб келди. Бирон жойда ишлаб овунай деса хайҳотдек ховлига, мункиллаб қолган онасига ким қарайди. Ака-укалари, сингиллари: Опа, қўй ишлама, тирикчилигинг бизнинг бўйнимизда, онамга кара, деб қўйишмади.

Кампирнинг ўғиллари бизникида туринг, ойи, деб худонинг зорини қилишса ҳам, отанг чиққан уйни ташлаб кетолмайман, мен ҳам шу уйдан чиқазиламан, деб қўнмади.

Кампир жуда доно хотин эди. Болаларим ҳафтада бир марта хабар олишса, етти кун уйим тўлади, албатта, улар қуруқ келишмайди, шу баҳона Қумрининг ҳам кўни ўтади, дея кадрдон уйдан жилмасди. Оналар шунақа — бахти чопмаган боласи билан бирга бўлади.

Ўтган йили ўтли-шудли, хар иш қўлидан келадиган невараси Анваржон, тоғамни топиб келаман, деб чиқиб кетди. Шу кетганча йигирма кун деганда дарагини топиб келди.

Бу гапдан хабар топган қўшни хотинлар кампирни қутлагани кирдилар.

— Бувижон, ташвишланманг, тоғамнинг ишлари «беш». Рўзғори бут, тирикчиликдан камми йўқ. Учта боласи бор. Ўзи ўзбекчани эсидан чиқариб юборибди. Мен билан ўрисча гаплашди. Битта соғин эчкиси, тўртта қанор қопдек чўчкаси, ўнтача чўчкачалари бор экан. Қиш забтига олганда шу молларини ҳам уйига опкириб олишаркан. Бўчка-бўчка самогон-ароқ ясаб, киши билан ичишаркан. Қишлоқдагилар тоғамни «Бўрихон» демай: «дядя Боря» деб чакиришар экан.

Бу гапларни эшитиб кампир ер ерилмади-ю, кириб кетмади. Боласи тушмагўр-эй, қўшни хотинларнинг олдида шу гапларни айтиб ўтирибди-я! Бировга сўзини бермайдиган эррайим кампирнинг шохи синди, остона хатламай уйда муқим ўтириб қолди.

Қачонгача чилла ўтираман, деб кампир бугун қизиникига отланиб қолди. Кампирнинг ниятини сезган Қорақўз

остонага бориб ўтириб олди. Яқин бир ойдан бери ҳеч қаяққа бормаган Қорақўз ўзида йўқ шод эди. Бошини бир томонга эгиб ирғишлар, тезроқ чиқмайсиэми, дегандек хар хил овоз чиқариб ғингширди.

Кампир шошилмасди. Ўсма экилган бир бўйра ер олдида чўнкайиб, ўсmalarнинг серсув, бўлиқ барглари-ни тагидан кертиб узарди. Охири кафти ўсмага тўлғач, райхоннинг гул отмаган шохларидан синдириб олиб, ўсмага қўшиб дастрўмолига ўради. У қиз невараларига, келину кизларига албатта ўсма олиб борарди. Ниҳоят, кампир тугунни қўлтиқлаб чиқди. Қорақўз ўтирган жойидан бир сапчиб қўча томон отилди. Кампир унинг кетидан бораркан, ҳой, мунча шошасан, секинроқ, деб жаврарди.

Қорақўз унинг гапига тушунгандек қўча ўртасида тўхтаб орқасига қарайди. Кампир етиб келгунча яйраб қулоғини қашлайди. Бир қулоғини диккайтириб, биттасини шалпайтириб эркалик қилади. Орқа оёғида туриб бир-икки айланади. Кампир етиб келиши билан яна ўйноқлаб югуриб кетади. Йўлда учраган мушукларни тирақайлатиб қувиб, ним қизил тилини осилтирганча ҳансираб қайтиб келади. Дарахтлардаги мусичаларга ирғишлаб ақиллайди. Ариқдан шапиллатиб сув ичади. Баъзан йўл четига чиқиб, пахса девор тагини ҳўл қилиб қайтади. Велосипед миниб ўтган болаларга эргашиб узоқларга кетиб қолади.

Кампир унинг қилиқларига андармон бўлиб йўл юрганини сезмайди. Қорақўз донлаб юрган товукларни қақағлатиб, тўрт тарафга тўзғитиб юборади. Йўлда учраган итлар билан искашиб, қувлашмачоқ ўйнайди. Қўча бетидаги уй остонасида тинмай ақиллаётган каламушдек кучукни тупроққа қориштириб булғалади. Ариқ бўйидан қўпориб ташланган тўнғак соясида ётган бўрибосар итга ҳам зўрлик қилмоқчи бўлганди, таъзирини еди. Бўрибосар унинг гардонидан тишлаб улоқтириб ташлади. Йўл ўртасига бориб тушди, тупроққа қоришди.

Кампир бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳой, жинни, сенга ким қўйибди отанг тенги ит билан олишишни!

Қорақўз унга қарай олмади. Йўлнинг бусёғига маъюс аллозда, югурмай охиста кетди. Барибир Қорақўз ит-да, итлигини қилади. Бир қора итнинг думини ҳидлаб, очик турган эшиқдан кириб кетди. Бир оздан кейин унинг вангиллагани эшитилди. Эшиқдан чиқаётганда ичкаридан отилган эски туфли қок белига тушди.

Катта йўлга чиқишди. Бу йўлнинг ўнг ёғи Чирчикқа, чап ёғи Тошкентга олиб боради. Олдинлаб кетган Қорақўз, қаёққа юрайлик дегандек кампирга қаради.

— Абдумалик акангникига борамизми, Дилбар опангникигами? Дилбар опанг домда туради. Итдан хазар қилади. Сени уйига киритмайди. Энди нима қиламиз? Майли, шуникига борайлик. Ётиб қолмаймиз. Чикқунимча ховлида болалар билан ўйнаб турасан.

Қорақўз бу гапларга тушунади. Хар гал кўча бошига келганда албатта кампир шу гапларни такрорлайди.

Олисан баланд иморатларнинг қораси кўринди. Қорақўзнинг сабри чидамади. Илдамлаб кетди. Кампир унга етолмай халлослаб қолди. Қорақўз югуриб эмас, ғилдираб кетаётганга ўхшайди. Бир зумда кўринмай кетди.

Учинчи қаватнинг болахонасида ўйнаётган болалар Қорақўзни кўриб, бувим келаяпти, деб қийқиришди. Тапир-тупур қилиб зинанинг икки поясини битта қилиб пастга югуриб тушишди. Биттаси Қорақўзга конфет, биттаси сергўшт суяк берди. Бирпасда ховли болаларга тўлиб кетди. Қорақўзнинг бошини, орқасини силлашди. У эраkhонада Дилбархон кўринди. Онангиз келяпти, деган хушхабар олиб келган Қорақўзга меҳр билан боқди. Унга қанд ташлади.

Нихоят, хансираб кампир етиб келди. Болаларга қурт, ёнғок, туршак улашди. Қорақўз ҳам умидвор бўлиб кўлига қаради.

-- Сенга йўқ, бевафо! Мени йўлга ташлаб кетгансан. Орқангдан халлослаб югуриб, тилим оғзимга сиғмай қолди.

Қорақўз гуноҳкорона бош эгиб турди. Кампир конфет ташлади, Қорақўз илиб олдию қувончдан ховлини шамолдек айланиб чиқди. Кампир қизи билан кечгача эзилиб гаплашди. Ўғлини эслаб кўзёш ҳам қилиб олди. Қумрининг бетоделигидан, мен бир бало бўлиб кетсам, у шўрлик нима бўлади, деб афсус-надоматлар қилди. Гап орасида Қорақўз эсига тушиб, овқат-повқат бердингми, деб сўраб қўярди. Кампир аср намозини ўқиб, кетишга шошилди.

— Энди кетай, шом намозини уйгинамда ўқирман.

— Овқат қилаяман, ойнажон, еб кетинг. Бир кечагина ётиб кетсангиз нима бўлади. Уйингизни бўри еб кетармиди!

Кампир тугунини қўлтиклаб пастга тушди. Ховлида болалар билан яйраётган Қорақўзнинг кетгиси келмайди.

Болалар туфлаб улоқтирган калтакни ўтлар орасидан топиб келади.

Кампир йўлга тушди. Қорақўз эркаланиб, ирғишлаб гоҳ ундан ўзиб, гоҳ орқада қолиб қулоғини қашлайди.

Уйда Саодат аянинг йиллаб қалбида қалашиб ётган ғуборларини таркатадиган, кўксидан тоғдек босиб ётган армонларини ушатадиган оламшумул бир янгилик кутиб турарди.

У уйига яқинлашганда эшиги олдида уёқдан-буёққа шошиб юраётган одамларни кўриб, юраги хапқираб кетди. Қадамини тезлатди. Эшик олдида турганлар унга куллук бўлсин, севиниб қолдингизми, қариганингизда дилингизга ёруғлик тушгани муборак бўлсин, дейишарди.

Кампир ҳажга кетаётганларга пенсиядан йикқан пулларини «Ҳожи бадал» учун бериб юборган эди. Ҳаж қабул бўлди, деган хушхабар келган бўлса керак, ўзингга шукр, Аллоҳим, деб остона ҳатлади.

Шоҳига катта лампочка осилган тут тагидаги супада ёши олтмишлардан ошган бир нотаниш одам ўтирарди. Унинг кўзлари... бундан ўттиз икки йил олдинги Бўрихоннинг кўзлари эди. Кампир вой болам, деб унга талпинди. Супага югуриб бордими, учиб бордими, билмайди. Бағрида ўғлини кўрди. Ундан ароқ ва шам ёқилган уйнинг хиди келарди. Кампир буни сезмасди. Ғойибининг ҳозир бўлганидан маст-аласт эди. Қарахт эди. Бахтиёр эди. Ўғлининг бошларига, елкаларига кўз ёшлари тўкиларди.

Ўғли унинг бағридан чиқишга уринар, аммо кампирнинг қок суяк, чайир қўллари уни бўшатмасди.

— Ну зачем, зачем плачеш, мама, вот и приехал, хватит, хватит, — дерди ўғли.

Она бу гапларни эшитмасди. Эшитганда ҳам барибир тушунмасди.

Кампир ҳушини йиғиб боласини бағридан бўшатди. Серрайиб турган Қумрига:

— Нега бакрайиб турибсан, Раҳмон қассобни чақир, боламнинг оёғи тагига оғилдаги қўйни сўйсин! Қўшнисникида телефон бор, ака-укаларингга, сингилларингга, акам келди, деб хабар қил! — деди.

Қорақўз кампирнинг оёғи тагига ўтириб олган. Бу нотаниш одамга ғашлик қилиб тинмай ирилларди.

— Қаёқларда юрандинг? — деди кампир ўғлига. Ўғли онаси нима деяётганини тушунмай елка қисди. — Тушунмадингми? Сен бошқа одам бўлиб кетибсан.

Кампир унинг юзларига қараб эзилиб кетди. Қариб, адоён тамом бўпти. Башарасига ҳам ўша томонларнинг нукси уриб, ўзбеклиги қолмабди. Эллик бир ёшда етмиш яшар чол бўлиб қўя қопти.

Раҳмон қассоб аллақаякка тўйга кетиб қолган экан, топиб келишди. Кўча томонда қўш машинанинг гуриллагани, ўғил-қизларининг овозлари эшитилди.

Абдумалик қўй етаклаб кирди. Қизлари, куёвлари картон қутилларда халталарда мева-чева, олма-узум кўтариб киришди. Бир зумда ҳовли гавжум бўлиб қолди.

Бўрихон укаларини ҳам, сингилларини ҳам танимади. Улар ҳам буни танишмади.

Бўрихон бегона уйга кириб қолган одамдек қовушмай турарди. У укаларига, сингилларига нима дейишни билмасди. Тўғри, нима дейишни биларди. Аммо, тил билмаса нима қилсин? Уйлаб-уйлаб, «Салям!» деди. Жигарлари кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмай хайрон туриб қолишди.

Қассоб оғилдан каттакон, боқувдаги қўйни судраб чиқди. Бўрихоннинг оёғи тагига ётқизиб, укам, қани бир фотиха беринг, деди. Э, дарвоқе, ўзбекча билмаслигингизни эсимдан чиқарибман, қани, омин денглар, кампир энамизнинг умрлари узун бўлсин, ғойиблари ҳозир бўлгани рост чиқсин, омин!

Қассоб шундай деб қўйнинг бўғзига пичоқ тортди.

— Ну зачем, зачем? — деди Бўрихон. — Ведь барана жалько, все равно я столько мясо не ем! У нас баранина не едят.

То ярим кечагача кампирнинг ҳовлиси тўйхонага айланиб кетди. Тарқаш пайтида Абдумалик акасини меҳмонга таклиф қилди.

Ховли жимиб қолди. Қумри она-болага супага жой солиб берди. Кампир боласига тикилиб мижджа қокмади. Бўрихон тўйғунича ичган эди. Оғзидан гуп-гуп ароқ хиди келиб турибди. Кампир рўмолининг учи билан бурнини беркитганча ўтирибди. Ростдан ҳам шу одам менинг боламми, деб ўйларди кампир. Қариб кетибди, сочлари тўкилиб, бошининг ярми яланғочланиб қопти. Қўп ичадиган одамлардагина бўладиган захил бир бефайзлик зоҳир эди унинг юзларида. Кўзларининг тағи салкиган, тишлари тамақидан жигарранг тусга кирган. У отаси ўтган уйда, туккан онасига, жигарларига бегона бўлиб бепарво ётибди.

Саодат кампир уни чақалоклигида худди шу супада бешикка белаб тебратарди. Уч ёшга киргунча шу супада

бағрида олиб ётган эди. Бўрихон дўмбоққина бола бўлганди. Уни ёмон кўздан асрасин, деб кийимларига тумору қўзмунчоқлар такиб қўярди. Султонимга атаб унга кокил қўйганди. Олти ёшга тўлганида уни эр-хотин Туркистонга олиб бориб ҳазрат Яссавий макбарасининг шайхига атаганларини бериб, кокилини кесдиришган, қўй сўйиб худойи қилишган эди.

Бўрихон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилди. Шунда... шунда унинг устидаги оқ чойшаб сирғалиб елкалари, кўкси очилиб қолди. Кампирнинг баданидан чаён ўрмалагандек сесканди. Ўзини орқага ташлади.

Бўрихоннинг бўйнидаги занжир учида бут ялтирарди. Кампирнинг кўзлари тинди. Бир дам уни шуур тарк қилди. Телбадек сапчиб ўрнидан турдию айвон томонга чекинди.

Бўрихон армия хизматини ўтагандан кейин ҳам уйга қайтмади. Ўрмон ичкарасидаги қишлоқ бутхонаси қўнғироқчисининг эрдан қолган қизига ошиқу беқарор бўлиб қолди. Қаллиғининг отаси, бошқа диндаги одамга қизимни бермайман, деб туриб олди. Қиз Бўрихонни христиан динига киришга ундади. Ишқ-муҳаббатдан кўзини парда босган Бўрихон ҳеч иккиланмай рози бўлди. Уни черковда чўқинтиришди. Кейин черков оқсоқоли келин билан куёвга тож кийдириб, никоҳ ўқиди.

Ана шундан кейин Бўрихон хотини, қайнонаси билан ҳар куни черковга бориб чўқинадиган бўлди. Қайинотаси ўлгандан сўнг унинг ўрнига черков қўнғироқчиси қилиб қўйишди. Нимаики иш бўлса, барини у бажарадиган бўлди. Пилиги сўхта бўлган шамларнинг учини қайчилайди, ёниб тамом бўлганларини алмаштиради.

1970 йилнинг кеч кузида бир мусулмон боласи диндан чиқди...

Оҳ, отагинаси тирик бўлганда шу супа устида болта билан чопиб ташлардия! Кампир айвон томон тисарилиб борар экан, ана шундай ўйларди. У айвонга етолмай хушидан кетиб йиқилди. Қорақўз унинг атрофида улиб айланарди. Қумри ётган уйнинг эшигини тимдалаб, уни уйғотмоқчи бўлди. Қумри уйқусини бузган итни қарғай-қарғай ҳовлига чиқди. Қорақўз унинг этагидан тортиб кампир ётган жойга судради. Қумри онасининг беҳуш ётганини кўриб қўрқиб кетди. Қариб, муштдеккина бўлиб қолган онасини даст кўтариб айвонга олиб чиқди. Боши остига ёстиқ қўйиб, сув ичирди. Елкаларини укалади. Кампир кўзини очди. Хали тонг ёришмай туриб Абдумалик машинада келиб акасини олиб кетди. Унга Тошкент-

нинг мустақилликдан кейинги манзарасини кўрсатмоқчи, Чорсу бозоридан унинг болаларига совға-саломлар олиб бермоқчи эди.

Бўрихон учун Ўзбекистонда мустақиллик бўлди, бўлмади барибир эди. У ўзга юртнинг фуқароси, ўзга эътиқоднинг сиғиндиси эди. Туғилган юртга муҳаббат туйғуси уни тарк қилганига кўп йиллар бўлган. Она тили кадим-қадим замонлардаёқ нутилиб кетган Шумер тили катори туманлар орасида қолиб кетганди.

Эрталаб кампир ҳеч нарса бўлмагандек ўрнидан турди. Қумри қараса, онасининг қолган қора сочлари ҳам бир кечада оқариб, ажинлари кўпайиб кетибди.

Қумри онасининг нега бунақа бўлаётганини билиб турарди. Боя ақаси тонг ёришмай ҳовли этагидаги ёнғоқ тагида деворга қараб чўкинаётганини кўриб хайрону лол қолганди. Аёллар умуман титимсак халқ бўлади. Ақаси Абдумалик билан ҳовлидан чиқиб кетгач, ичкари уйда турган чемоданини титкилади. Шунда сариқ бахмалга ўралган бир нарсага кўзи тушди. Ушлаб кўрди. Қутичага солинган нарса тўппонча эмасмикан, деб бахмал тугунни ечиб қаради. У христианларнинг муқаддас китоби Инжил эди. Уни ушлаган қўллари қуяётгандек шошиб яна бахмалга ўраб қўйди.

Кампир бождод намозини ўқиётиб, ҳар саждага бош қўйганида жойнамозга кўзёшлари томарди. У жойнамоз бурчагини қайириб, эрига атаб Қуръон тиловат қилди. Бахти чопмаган Қумрига бағишлаб, шу фаррихтагинанингни йўлини оч, деб Аллоҳга илтижолар қилди. Ҳойибдан ҳозир бўлган ўғлининг номини тилга ҳам олмади.

Саодат ая шу боласига тўлғоқ тутаётганда офтоб чарақлаб турарди-ю, ёмғир шаррос қуяётган эди. Деразадан ҳовлига қараб турган доя хотин: «Бўри болалаяпти» деганди. Шунинг учун ҳам ўғлига у Бўрихон деб исм қўйганди. Орадан эллик бир йил ўтиб, бу болани мен эмас, бўри туққан экан, деган хаёлга борди.

— Ойи, кийинасизми? Абдумаликнинг машинаси ҳозир келиб қолади. Ўғлингиз тайинлаб кетган.

— Ўзинг боравер, мен шу ерда қоламан, — деди кампир.

— Ахир, акам кечқурун поездга чиқади. Хайрлашмайсизми?

— Ўзи келган, ўзи кетаверади. Машина келса, чемоданини ташлаб қўй. Бу уйга энди қайтиб келмасин, — деди кампир қатъий қилиб.

— Ойижон-ей, жуда қаҳрингиз каттик-да! Бугун кета-

ди, қайтиб кўраимизми-йўқми, болам-бўтам деб кузатиб қўя қолсангиз нима қилади-я! — деди зорланиб Қумри.

— Бу болани мен эмас, бўри туққан... Бир марта дадам қани, деб сўрамади-я! Қандоқ ота эди-я, раҳматли.

Кўчадан машина овози келди. Қоракўз ўқдек отилиб чиқиб кетди. Бир оздан кейин кампирнинг невараси Абдунабининг атрофида гир айланиб кириб келди.

— Ия, хали ҳам кийинмай ўтирибсизми? Уйимиз қариндош-уруғларга тўлиб кетди. Дадамнинг ўртоқлари ҳам келишган. Қани, бўла қолинглар!

— Мен бормайман, — деди кампир. — Қумри боради. Чемодан ўлгурни ола кетинглар.

— Ия, қизиқ бўлди-ку! Амаким бугун кетадилар-ку!

Кампир индамай уйга кириб кетди, кейин деразадан бошини чиқариб:

— Сен боравер, болам. Мен билан ўтириб қон бўлиб кетдинг. Жигарларинг билан бирпас ёзилиб келасан, — деди Қумрига.

Машина кетди. Кампир хайҳотдек ҳовлида бир ўзи қолди. Унинг кўксига аллақайдан келиб тушган бир парча муз кечадан бери эримай, вужуд-вужудини қақшатарди.

У уйга кириб тугун кўтариб чиқди. Ундан Бўрихоннинг гўдаклигида, болалигида кийган кийимларини олиб қаради.

Илгари кампир баъзи-баъзида бу кийимларни ҳидлаб йиғларди. Энди кўксига муз уни йиғлашга қўймади. У ҳовли ўртасига ҳазон тўплаб гугурт чакди. Гуриллаб ёнаётган гулханга Бўрихоннинг кийимларини бирма-бир ташлай бошлади. Гулханда Бўрихоннинг болалиги ёнарди. Қоракўз гулхан атрофида айланар, гоҳ аланга тафтига чиқолмай нари кетарди. Бир бўҳча кийим зум ўтмай ёниб қулга айланди. Шамол куйиндиларни ҳовлининг тўрт тарафига учириб кетди.

Қумрининг кўнгли бир нимани сезди, кўча бошига етмай машинадан тушиб қолди. Уйга келганда онаси кафтини янгига тираб, қимирламай ўтирибди. Қоракўз унинг хаёлларига шерик бўлгандек, у ҳам олд оёқларига даханини қўйганча кўзларини юмиб, қимирламай ётибди. Қумри уёқ-буёққа қаради. Ҳовлидан қуйган латта хиди келяпти. Кўшиллардан бирортаси эски-тускиларни ёндирапти шекилли, деб ўйлади. Ҳовлининг супрадек жойи қорайиб қолганини кўриб хайрон бўлди. Яқин бориб қараса қорайган ерда болалар қўйлагига қадаладиган ўн-ўн бешта қовжираган тугма сочилиб ётибди. Қумри нима бўлганини билди. Ичидан зил кетди.

— Ойи, — деди у, — нима овқат қилиб берай?
Эрталаб ҳам ҳеч нарса татимадингиз. Бунақада толикиб
қоласиз-ку.

Кампир бошини сарак-сарак қилди.

— Иштаҳам йўқ, болам. Ичим тўла муз. Танамга аста
тарқалапти.

Қумри кўркиб кетди.

— Кўп қуйинманг энди, бўлар иш бўлди. Худонинг
иродаси бу.

— Э, қизим-а, бола туғмагансан-да, билмайсан!

Кампир қизига ҳеч қачон «туғмагансан» деб айтма-
ган. Айтса, таъна қилаётгандек бўларди. Қизининг
шундоқ ҳам дарди ичида. Бу гапни бегона айтса, чи-
даш мумкиндр. Аммо ўз онанг айтса, юрагингни кимга
очасан?

Қумри онасининг гапини малол олмади.

— Фарзанд доғи ёмон бўлади, болам.

— Ахир акам тирик-ку, шукр қилмайсизми?

Кампир унинг гапини чўрт кесди.

— У йўқ энди!

Кампир сўзини охирига етказа олмай ёнбошига беҳуш
йикилди. Қорақўз безовталаниб сапчиб туриб кетди.
Қумри онасини кўтариб, кўрпача устига ётқизди.

Эшик тақиллади. Қорақўз дарвоза томон югурди.
Қумри онаси билан овора эди. Ховлига маҳалла мачити-
нинг имом-хатиби билан мутаваллисиди кирди. Кампирнинг
ахволини кўриб, бир-бирига қараб олишди.

— — Қизим, — деди мутавалли, — бемаврид келиб
копмиз. Онахондан сўюнчи олмоқчи эдик.

Улар айвон олдига келишди. Сўнгги нафасини олаёт-
ган кампирга:

— Онажон, кеча муборак ҳаж сафаридан қайтдик.
Сизнинг хажингиз қабул бўлди, — дейишди.

Имом-хатиб Саодат аянинг «Ҳожи бадал» бўлгани
тўғрисидаги ҳужжатни узатди. Кампир қўлини кўтара
олмади. Қўзини аранг очиб, ўзингга шукур, Аллоҳим,
дея олди, холос. У кизига бир нима демокчи бўлган эди,
тили калимага келмади.

Қумри унинг нима демокчилигини билди. Югуриб
уйга кирдию иккита оҳорли тўн кўтариб чиқди.

— Ойим шу кунга атаб саклаб юрган эдилар.

У шундай деб икковининг елкасига тўн ташлади.

Кампир икки кун шу алпозда ётиб, сал ўзига келган-
дек бўлди. Тилга кирди.

Аслини олганда, унинг умри тугаган эди. Бу хушха-

бар унинг тугаб бораётган умрига умр улаган эди. Бу хол
шамнинг ўчиш олдидан бир доп этишига ўхшарди.

— Укаларингни, сингилларингни чакир! Васият
қилиб қўяй. Сен кўркма, қизим. Ўлим ҳақ. Бу жон
дегани Аллоҳнинг тандаги омонати. Ундан кочиб қутилиб
бўлмайди. Пуф этади-ю, чиқади-кетади.

Кампирнинг болалари етиб келишди. Қумри онаси-
нинг орқасига ёстиқ қўйиб берди. Қатор ўтирган болала-
рига, невараларига қарар экан, кампир мамнунлик би-
лан:

— Худога шукр, тобутим олдида борадиган ҳассақаш-
ларим кўп экан, — деди. — Эшитинглар, болаларим.
Абдумалик, энди буларга сен ота ўрнида оталик қиласан.
Қумри, қизим, энди сен менинг ўрнимга қоласан. Абду-
набини шу ховлида уйлантиринглар. Йилимни кутиб
ўтирмай тўй қилаверинглар. Шундоқ қилсаларинг, арво-
ҳим шод бўлади. Абдунаби келин билан Қумрининг олди-
да қолсин. Шу уй уники. Онам гўрида тинч ётсин, де-
санглар Қумрини асло ёлғизлатиб қўйманглар.

Кампирнинг лаблари қуруқшади. Қумри пиёладаги
сувга пахта ботириб оғзига томизди.

— Шошиб турибман, болаларим. Мени оталаринг ол-
дига олиб кетишга келишяпти. Энди бўёгини эшитинг-
лар. Ҳамма тадоригимни кўриб қўйганман. Йилим ўтгун-
ча бўладиган маросимларга етарли пулни Қумрига бериб
қўйганман. Қизим, қулоғимдаги зирагимни, махси-кову-
шимни ғассолга бергин. — У энди айтмоқчи бўлган
гапидан ийманди шекилли, жилмайди. — Азага келган
хотинлар олдида хунугим чикиб ётмайин, қошимга
ўсма...

Кампир шу жилмайганча ичидаги муз эримай осонги-
на жон берди.

Ховлига тумонат йиғилди. Унга «Ҳожи она» деб жа-
ноза ўқишди. Тобутни кўтаришаётганда Қорақўзни қаб-
ристонга бормасин, ёмон бўлади, деб қўшинининг ҳужра-
сига қамаб кетишди.

Кампирнинг қирки ўтгандан кейингина ховлидан
одам оёғи товсилди. Эгаси кетиб файзи йўқолган ховлида
Қумри ва Қорақўз мунғайиб қолишди.

Бир кун Қорақўзнинг миждаларида ёш кўриб Қумри-
нинг юраклари эзилиб кетди. Қорақўзга қўшилиб у ҳам
йиғилди. Аста қўл юбориб унинг бошларидан силади.
Олдин бу итни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Неча марта
қосов билан урган. Оёғи остида ўралашганда тепиб юбор-
ган. Қорақўз ҳам уни унчалик суймасди.

Ана энди икки мунглиф бир-бирига қараб юм-юм ёш тўкишяпти.

Қорақўз энди кечалари дайдиб кетмай қўйди. Хар куни ҳали тонг ёришмай туриб (кампир бомдодга турганда) уйғониб кетарди.

Кампирнинг болаларидан иккитаси Тошкентда, биттаси Чирчиқда, иккитаси Қибрайда яшайди. У тонг отгандан то кун ботгунча ҳаммасининг уйига борарди. Кампирни тополмай, ҳориб-чарчаб қайтиб келади.

Бугун ҳам тонг саҳардан Қорақўз чиқиб кетди. Пилдираганча Чирчиқ томонга йўл олди. Кимёгарлар шаҳарчасида кампирнинг кенжа кизи туради. Ўғли магнитофон жинниси. Хамманинг овозини тасмага ёзиб юради. Шу йил баҳорда бувисининг овозини ҳам билдирмай ёзбди. Ўшанда кампир супада ўтириб, аллақаяқларда дайдиб келган Қорақўзга танбех бераётган эди.

Қорақўз Кимёгарлар шаҳарчасининг энг чеккадаги «дом»га етиб келганда кампирнинг невараси шиша банкада сут олиб келаётган эди. Қорақўз унга думини ликиллатиб ялтоқланди. Унга эргашиб учинчи қаватга чиқди. Уйга кирмай қайтиб тушди. Бир оздан кейин кампирнинг овози эшитила бошлади. Қорақўзнинг қулоғи динг бўлди. Яқин икки ойдан бери йўқотган кадрдон кишининг овозини эшитиб йиғлаётгандек янгишди. Қорақўз учинчи қаватга отилиб чиқди. Эшикни тимдалаб вовуллади. Яна қайтиб тушди. Болахонага қараб вовуллайверди, вовуллайверди...

Магнитофондан кампирнинг овози келарди.

«Қорақўзгина, қаёқларда санқиб юрибсан? Хеч уйда ўтирасанми-йўқми? Қорнинг ҳам очгандир? Тентаккина. Гапимга қулоқ сол, нега беозор мусичани қувансан?...»

Қорақўз акиллар, ерни тимдалаб орқасига тупроқ отарди. Шу ховлида кеча тўй бўлганди. Ширакайф йигитлар микрофони баланд қўйиб, хеч кимни ухлатмаган эди. Уйқуга тўймаган одамларга тонг маҳали акиллаётган итнинг бу қилиғи малол келарди. Қутурган бу ит қаёқдан пайдо бўлди, уни йўқотиш керак, деб ўйлашарди.

Қорақўз одамларни жонидан безор қилиб, тинмай вовуллар, у ёқдан-бу ёққа югуриб акиллагани акиллагани эди.

— Дайди итларни тутадиганларни чақириш керак, — деди биринчи қават болахонасига чойшаб ёпиниб чиққан касалманд бир киши.

— Қутурган бу, болаларни тишлаб олмасин-да! Уни отиб ташлаш керак! Ҳой, кимнинг милтиғи бор? — деб асабий кичқирди учинчи қаватдан биттаси.

Кампирнинг овози ҳамон эшитилиб турибди. Қорақўз акиллашини қўймайди.

Шу пайт тўртинчи қаватдан кимдир варанглатиб ўк узди. Қорақўз вангиллаб ёнбошига ағдарилди. Орқа оёғини бир-икки силкитиб жимиб қолди.

Магнитофон тасмаси ҳамон айланарди.

«... Қорақўз ўлмагур, Мажнунгина, яна қаёққа кетясан? Маъшуқаларинг олдигами? Келинни қачон кўрсатасан? Лайлингги бир олиб кел, кўрай...»

Қорақўз кампирнинг овози келаётган болохона томонга юзини бурганча жонсиз ётарди.

1999 йил, январь.

МЕҲРИБОН

Поезд Тошкентга яқинлашган сари Қундузхоннинг юраги қаттиқроқ ура бошлади. Бундан икки йил аввал шу станциядан унга оқ йўл тилаб қолган она энди йўқ. У ўтган йили баҳорда туғруқхонада ўлган. Қизнинг назарида, она перронда ҳамон рўмол силкиб тургандек эди.

Поезд станцияга кириб келди. Перрон тўла одам. Хамма вагон эшигига қараб югуради. Улар орасида фақат она, Қундузхоннинг онаси йўқ, холос.

Қиз чамадончасини кўтариб вагондан тушди, одамлар орасидан туртина-туртина четга чиқиб, дадасини қидира бошлади. «Телеграмма етиб келмаганмикин» деб дилидан ўтказди Қундузхон. Йўқ. Дадаси одамлар орасида кўринмади. Онаси бўлса, албатта, чиқар эди. Гул тутиб кутиб оларди. Қизнинг атрофга жавдираб турган кўзлари хомуш ерга боқди. Қиз кўнгли ўксиди.

Не-не орзу-умидлар билан ўстирган фарзандининг балоғат ёшини кўролмаган оналар, фарзандлик қарзини ўтолмай армонда қолганлар калбини тирнаб келган дарду аламини ифода қилиб бўлармиди.

Атрофни қувноқ қулгига тўлдирган мана шу одамлар орасидан Қундузхон бундан икки йил аввал йўқотган онасининг меҳрибон-мунис сиймосини қидиради. Қани у, кўзи ёриб, бир парча этда ўз истикболини кўролган ва унга бахт тилаган она! Ёшлик йиллари унинг сочларини майда қилиб ўриб қўядиган меҳрибон қўллар қани? У энди абадий йўқликка кетди.

Қундузхон бўшашиб чамадончасига ўтирди. Нягини кафтига тираб, бир нуқтага тикилганича ҳаёлга толди.

Она ўлди. Тўғруқхона дояси кўлида йиғлаб турган чакалоқ хали кўз очмай она сутидан, висолдан бегона бўлди. У кунлари Қундузхон Москвада ўқишда эди. Бу қайғули хабарни кизига қандай қилиб билдиришни билмаган ота узок вақт сукут сақлади. Охири ёзишга мажбур бўлди.

Қундузхон ўзини ҳар қанча тутишга уринмасин, оғир йўқотишнинг азоби уни қийнар, эзар эди. Ёзги имтиҳонлар бошланди, бир фандан йиқилди. Қайта топширилиш учун ёз бўйи тайёрланди. Яна ўқиш бошланиб, Тошкентга келолмай қолди. Уни фақат синглиси, хали на онасини ва на онасини кўрмаган чакалоқнинг аҳволи қийнар эди. «Онасиз ҳоли нима кечди экан?» Қундузхон фақат шу ҳақда ўйларди.

Қундузхон бош кўтариб атрофга қаради, одамлар аллақачон таркаб кетган, уни тўрт сутка йўл босиб олиб келган поезд бир зумда бўшаб қолган. Газета киоскада олдида сочига оқ оралаган, ўрта ёшлардаги бир хотин унга қараб турарди.

— Сиз Қундузхон эмасмисиз? Дарров танидим, сурагингизга ўхшар экансиз. — Хотин тез-тез юриб келиб, у билан кучоқлашиб кўришди. Хали ўзини ўнглаб олмаган Қундузхон бу хотиннинг бағрида кўпдан унутилган ўз онасининг исини туйди.

Бир эслаб кўринг! Оналарда қандайдир бир ис бўлади. Болалик йилларимизда она бағрида эркаланиб ётарканмиз, димоғимизга ўрнашиб қолган ўша она исини катта бўлганимизда ҳам унутолмаймиз.

— Дадангиз зарур бир иш билан идорада банд бўлиб қолдилар. Ўзим чиқдим.

Қундузхон бир сўз демади. Бу хотин ким, нима учун у Қундузхонни қутгани чиқди. Бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмади. Она исидан маст бўлган киз итоат билан унинг кетидан шаҳар майдончасига чиқди.

Хаво очик, куз офтоби тилла ранг япроқлар устида чакнар, тирик осмонда қумушдек ялтираб қаптарлар учарди. Машина асфальт йўлдан текис сувиб, куз шамоли тўккан барглари икки томонга учириб борарди. Машина ойнасидан баланд, ҳушқомат иморатлар лип-лип ўтиб турибди. Кўчалар гавжум, тугилиб ўстан, гўдаклик йилларининг энг беозор кунлари ўтган «Шарк» кинотеатри олдидан ўтаркан, Қундузхоннинг кўз олдида яна ўша мунис-мехрибон онанинг ёкимли сиймоси гавдаланди.

Машина курант рўпарасидаги уч қаватли бино олдида тўхтади. Хотин чамадонни кўлига олиб ерга тушди-да, Қундузга йўл берди. Катта дарвоза олдидаги саҳнда ўроқлари билан ўйнаб юрган икки ёшлардаги кизча югуриб келиб хотинга ташланди.

— Танияпсизми? — Хотин Қундузга ўгирилди, — синглингиз Лолахон.

Қундузхон кизнинг кўзига қаради-ю, унда ўз онасининг кўзини кўрди. Юраги уриб кетди. Кизчани кўтариб бағрига босди. Лола ётсираб ўзини четга тортди ва хотинга қараб талпинди.

— Вой, опанглар-ку, Москвадаги опанглар-ку, — деди хотин Лолани бағрига босиб.

Лола кўзларини катта-катта очиб Қундузга қаради.

— Менга нима олиб келдингиз?

— Сенгами, анча нарса олиб келдим.

— Ухлайдиган қўғирчоқ ҳам олиб келдингизми?

Қундуз жавоб ўрнига унинг юзидан ўпди.

Уйга киришди. Хотин ичкари хонага кириб йўл-йўл ҳалат кийиб чиқди-да, стол устига ёйиб қўйилган дастурхонни очиб юборди.

— Қундузхон, аввал бир душга тушиб оласизми-а?

— Майли, — Қундузхон гўё сеҳрлангандек жавоб берди.

Вақт жуда тез ўтарди. У душдан чиқиб артинаётганда ҳам «бу хотин ким, нега мунча мехрибончилик қилади?» деган савол миясидан нари кетмасди. Хотин кирди, кўлидаги хитой шоҳисидан тикилган ҳалатни унинг елкасига ташлар экан, қўшиб қўйди:

— Размерингизни билмадим. Кенгроқ бўлса тузатиб берарман.

Шу пайт Лолахон хали енги ўрнатилмаган кўйлакни этагидан судраб кирди.

— Опа-чи, опа, аям менга кўйлак тикиб бердилар. Жудаям кўйлагим кўп. Қизил кўйлагимни кўрсатайми?

Хотин югуриб келиб унинг қўлидан кўйлакни олди.

— Вой, кизим тушмагур-э, хали битгани йўқ-ку.

Қундузхон турган ерида қотиб қолди. Синглисининг «аям», бу хотиннинг «кизим» дейиши унинг қулоғига ўқдек қадалди. Демак, демак, у...

Қундуз юзини панжалари билан беркитиб, ичкари уйга югурди, ўзини қаравотга ташлаб, йиғлаб юборди. Унинг кўзи олдида яна она гавдаланди. У кизига хомуш термилар, нимадир демоқчи бўлгандек лабларини жуфтлаб турарди. Қундуз кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетган

ёстикни суриб кўйиб, ўнг ёнбошига ағдарилган эди, деворда, зарҳал рамкадан кулиб қараб турган онасининг суратига кўзи тушди.

Эшикдан мўралаб турган Лола ҳайронликда кўзини пирпиратиб, орқасига қайтди.

— Ая-чи, ая, опам йиғлаптилар.

Хотин хомуш ўтириб қолди. Электр чойнагининг жўмрагидан париллаб буғ кўтарилар, тўлқини адашган радиоприёмник муттасил хириллар эди.

— Сиз ҳам йиғлаясизми? — Лола хотиннинг елкасига осилди. Хотин қизчани тиззасига ўтқазиб, унинг бошини силади.

— Бошингиз оғрияптими?

— Ҳа, кизим, бошим оғрияпти.

Хотин машаққат билан ўрнидан турди-да, аста-секин юриб Қундузхон ўтирган уйга кирди. Қундузхон ҳамон онасининг суратига термилиб, хомуш ўтирарди. Хотин ҳам суратга қаради.

«Қани эди, ўз болаларингга ўзинг бош бўлсайдинг, бахтини кўрсайдинг. Мен сенинг бахтингга шерик бўлмоқчи эмасдим... Сенинг йўқлигингни билдирмасам, болаларинг аёзда совқотмаса, кири ювуксиз, қозони осиксиз қолмаса, дейман. Уларни ўзинг ният қилгандек тарбия қилсам, дейман. Байрамларда, тўю тамошаларда ўксинмаса, етимлиги билинмаса, дейман...»

Хотин рўмолининг учи билан кўз ёшларини артиб олди-да, қўлини Қундузхоннинг елкасига қўйди.

— Ҳаммасига тушунаман. Оғир, жуда оғир. Бирок менга ҳам... Ўзганинг фарзандига она бўлишдек оғир иш йўқлигини биламан.

Хотин юрагини тўлқинлатиб турган фикрларни айтиш учун сўз тополмади. Хўрсинди.

Дарҳақиқат, она ўз боласини шўхлик қилганда уришади, вақти келганда жазо беради. Аммо ўзганинг боласига шундоқ қилиб бўладими. Уларга оналик қобилиятининг энг нозик воситалари билан ёндашмоқ керак.

Ўғай оналар ҳақида эл оғзига тушган турли-туман латифалар, чидаб бўлмас таъналар тушунчамизга елимдек ёпишиб қолган. Бу муносабатлар ҳамон улар хизматини камситиб келади.

Қундузхон кечки овқат вақтида ҳам хомуш ўтирди. Ечиниб ўрнига ётаркан, томоғини бўғиб келаётган алам ва изтиробни қайтармоқчи бўлиб ҳарчанд уринса ҳам бўлмади. Бегона хотинни она деб аташга тили бормас, бунга уни мутлако ҳуқуқсиз деб биларди.

Кўшни хонада чирок ўчди. Девордаги соат ўн бир марта занг урди. Хотин ҳамон ухлолмай, уй ичида куймаланиб юрарди. Лоланинг ижирғаниб йиғлаган овози эшитилди. Яна чирок ёнди.

— Вой, кизим, иситманг бор-ку. — Бу хотиннинг овози эди.

Қундуз шошиб, ёстикдан бош кўтариб, қулоқ солди. Шкаф эшикчаси ғийқиллаб очилди. Оёқ товуши. Лола ҳамон инграрди.

Қундуз қия очик эшикдан кўшни хонага қаради. Хотин Лоланинг қўлтиғига қўйган термометрни олиб чирокқа солиб қаради-да, уни бир силкиб стол устига қўйди. Лоланинг қаравотчасига энгашиб, унинг кўз милкларини йириб кўрди ва уни кўтариб, уйнинг у бошидан бу бошига юра бошлади.

Қундуз ўрнига келиб ётди. Ўзганинг фарзандида ўзига нисбатан фарзандлик хиссини қўзғатолган хотинга юрагининг аллакаерида муҳаббат учқуни йилт этиб кетганини сезмай қолди.

Кўзини уйқу босди.

Дадаси ишдан кеч қайтди. У иш кийимини ечиб, болаларини уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида юриб Лоланинг қаравоти тепасига келиб энгашди.

— Қундузхон келди.

— А?! — У хотинининг кўзига қаради.

Унинг бу қарашида уч маъно бор эди. Бири, кўпдан соғинган кизини кўришга шошилиш, иккинчиси, севган онасидан ажралган қизнинг изтиробни ҳолатини кўришга юраги дов бермаслик, учинчиси ўғай онага бўлган муносабатда бирон кўнгилсизлик бўлмаганмикин деган шубҳа эди.

— Ухлаяпти, — деди хотин у ётоқ эшигини очаётганида, — безовта қилмай қўя қолинг, чарчаб келган, ухласин.

У овоз чиқармай бир йўталиб олди-да, ичкари кирди. Стол устидаги кўк абажурли чирокдан Қундузхоннинг юзига ҳавойи бир нур тушиб турарди. «Онасининг ўзи, кўзи ҳам, юз тузилишлари ҳам худди онаси...» дея дилидан ўтказди ота.

Эр-хотин аллавақтгача ухлаёлмади. Эр тез-тез папирос чекар, хотин эса Лоланинг тепасидан нари кетмасди.

Қундузхон уйғонганда, дадаси катта тошойна олдида юзига совун кўпигини суриб, соқол олаётган эди. У апилтанил кийиниб дадасининг олдига чиқди.

Ота ойнадан қизининг аксини кўриши билан қўлидаги бўюмларини ташлаб, уни бағрига босди.

Қундуз, гўё шу икки йил ичида ҳеч қандай воқеа бўлмагандек, ўзини қувноқ тутди.

— Қизим, дадангдан хафа эмасмисан?

— Нега хафа бўлай, жуда тўғри қилгансиз...

Улар стол атрофига ўтиришди. Дастурхонда хонаки печеньелар, атиргул нусха торт ва турли хил мевалар бор эди.

— Аянг сенинг келишингга уч кундан бери тайёрланди.

Аянг сўзи Қундузхоннинг қулоғига ғалатирок эшитилди. Лекин ота олдида ўзини тутди. Сездирмади.

— Ишга кетадиган вақтим бўлиб қолди, аянг Лолани докторга олиб кетган эди, сен бир оз дам ол, ҳозир келиб қолар.

Ота тез-тез кийиниб, уйдан чиқди. Қундузхон ёлғиз қолди. У бир оз хаёл суриб тургач, ичкари уйга кириб, гардеробни очди. Кичик илгакчаларда Лоланинг текис дазмолланган қўйлақлари, кичик уйга кирди, унда Лоланинг ўйинчоқлари. Хоналарнинг ҳаммаси озода, дераза пардалари ошпок, уй анжомлари йилтирарди. Хамма ёқда дидли, меҳрибон хотиннинг қўли сезилиб турарди.

Қундузхон йўқотган онасини яна топгандек бўлди, бу хотинда ўз онасини — унинг меҳру мухаббатини кўрди.

Нариги уйдан Лоланинг овози эшитилди. Қундузхон югуриб чиқди. Хотин қўлидаги буюмларни столга қўяётган эди.

— Дадангиз кетиб қолдиларми?

— Ҳозир кетдилар. Лола тузукми, аяжон?

Хотин турган ерида донг қотиб қолди. Қундуз уни аяжон деб атади, у ё янглиш эшитдимми?! У хурсандлигидан энтикди. Бу сўз унинг юрагига илиққина бориб тегди. Она қўнгли тоғдек қўтарилди. У бахтдан энтика-энтика Қундузхоннинг бошини силар, эркаларди.

Қундуз унинг оғушида она исидан маст бўлиб қўзларини юмди.

1955 йил.

МУҲАББАТНИНГ ТУҒИЛИШИ

Кеча жуда ойдин эди. Азамат теракларнинг япроқлари қумуш астарларини ойга тутиб, ором уйқусига кетишган. Фақат ариқлардаги тинмагур сувларгина қўнғироқ чалиб сапчишади, қирғоқлардаги гиёҳларнинг барглари-

ни тортқилаб, уларни узоқларга олиб кетмоқчи бўлишади. Уяларида мудраган қушлар эса уйқусираб патирлаб қўйишади.

Шу ором ва фароғатга тўла саратон тунида боғ кўчадан бир қиз билан бир йигит келади. Уларнинг соялари олдинга чўзилган, худди шу сояни босиб олмоқчи бўладилар-у, етолмайдилар. Баъзан уларнинг бу узун соялари дарахт сояларига қўшилиб кетади-да, яна пайдо бўлади.

Улар анҳор кўприги устида тўхташди. Икковининг сояси кўприк устига қўндаланг тушиб ётиб олди.

— Қачон кетасан? — бу қизнинг овози эди.

— Ҳозир кетаман! — деди йигит бир қадам орқага тисарилиб. Унинг сояси кўприқдан ошиб, сув бетига тушди. Ойнинг сув жиридаги чақини ўчди.

— Йўқ, Мирзачўлга қачон кетасан, деяпман.

— Бирон ҳафтадан кейин кетсам керак, — деди йигит бепарволик билан. Энди у яна олдинга чўзилди. Сув жилвасида яна ойнинг қумуш тангаси чакнади. — Ўзи уйинг қаёқда? Етай деб қолдикми.

Қиз орқасини ўгириб олди.

— Ўн йил бирга ўқиб, ҳалигача уйимни кўрмагансан-а, қўй-э. — Унинг овозида қандайдир ўпками, таънами, нимадир бор эди.

Улар бир неча минут сўзсиз туриб қолишди. Қиз кўприк панжарасига бағрини бериб, сув оқиб кетаётган томонга қараб турарди. Сув шалоплаб сохилга урилади, орқага қайтмоқчи бўлади, аммо оқим кучи уни қўйига, туннинг сирру сеҳрига тўлган қўйнига олиб кетади.

— Совқотдим, — деди қиз титраган товуш билан.

— Уйингга кета қол бўлмаса, — деди йигит унга, раҳми келиб.

Қиз кескин бурилиб йигитга қаради. Қаради-ю, унинг қўзига тикилиб индамай қолди. У вужудида, қалбида нималар бўлаётганини билмасди. Унинг гоҳ йиғлагиси, гоҳ кулгиси, гоҳ бутун кечани остин-устин қилиб қўшиқ айтгиси келарди.

Кетаман, хайр, — деди йигит унга қўлини узатиб, унинг ҳам қўли титрарди. Йигит бир неча қадам нари кетди. Тўхтади. Орқасига ўгирилди, нимадир демоқчи бўлди. Деёлмади. У ҳам шарақлаб оқаётган анҳорга қаради. Шамол эсди. Терак барглари шитирлади. Аллақайда бузоқ уйқусираб маъради. Кимдир, жуда олисда қўшиқ айтди. Яна тинди. Йигит қайтиб келди-да, қизнинг билагидан ушлаб қаттиқ сикди. Унинг сочларини қўлла-

рига ўраб энтикди. Кейин тез бурилиб, узун соясини орқасига эргаштириб кеча қўйнига кириб йўқ бўлди.

Қиз у билан хайрлашганини, билагини ушлаганини, сочларини қўлларига ўраганини сезмади. Фақат олисдан тош йўлда кўндаланг тушиб, бир кўриниб йўқ бўлган соясинигина эслаб қолди, холос. Қиз ҳам ўз соясини олдинга ташлаб, тош ётқизилган кўчада аста-секин юриб кетди.

Бу қиз худди шу бугун ўнинчини битириб, балоғат гувоҳномасини олди. Мактаб ҳовлисида ҳали ҳам чироклар ёниб турибди. Хайрлашув зиёфатига келган ҳамсинфлар ҳали тарқалишганча йўқ. Ховлини тўлдириб танца тушишяпти, қўшиқ айтишяпти. Тонг отиши билан улар ҳар томонга тарқаб кетишади. Улардан фақат бирга олдирилган суратгина ёдгор қолади, холос!

Шундаймикин?

Дўстлик-чи, ўн йиллик хотиралар-чи, бирга кечирган аччик-чучук кунлар-чи, ҳар куни бир неча бор дарсга чақирган кўнғирок товуши-чи, ота-онадек меҳрибон ўқитувчилар-чи... Ҳаммаси энг ширин хотира бўлиб ёдда қолади. Мана шу азиз нурга, оҳангга тўлган беғубор хотиралар орасидан бўй чўзиб, қад кўтариб, ҳаммадан олдинда, ҳаммадан баланд бўлиб Омоннинг киефаси кўринади. Нега?

Бу саволга қиз жавоб тополмасди. Жавоб ҳам излаб кўрмасди. Шу ойдин кечада ҳамма нарса унинг хотиридан кўтарилди-ю, биргина Омоннинг юзи, кўзи, гавдаси, бутун борлиги билан пайдо бўлди.

У тош йўлдан битта-битта босиб шу йигит ҳақида ўйлаб борарди.

Омон синфдошлар ичида энг шўх, энг уришқоқ бола эди. У қизлар билан чиқишолмас, уларга кун бермас эди. Ёнига бирон қиз ўтириб қолса зарда билан бошқа партага ўтиб кетарди. Пардоз қилган қизларни жуда ёмон кўрарди. Бир кун Санобар деган қиз юзига упу суриб келганда унинг қўлини қайириб, дастрўмоли билан юзидаги упани артиб ташлаган эди. Қизлар ҳам уни хушламас, минг хил лақаб қўйиб чақиршарди.

Имтиҳоннинг дастлабки кунлари эди. Омон синфда ҳеч ким йўқлигини билиб эшикни зичлаб беркитди-да, ғайри табиий бир товуш билан деди:

— Азиза, ўнинчини битирганимиздан кейин менга тегасанми?

Шунда Азиза жаҳл устида унинг юзига бир шапалок урди-да, йиғлаб чиқиб кетди. Бу сирни уларнинг иккови-

дан бўлак ҳеч ким билмай қолди. Омон шундан кейин қизга рўбарў келишдан қўрқиб, ўзини четга олиб юрди.

Кунлар ўтиши билан Азиза ўша воқеани тез-тез эслайдиган ва ҳар вақт эслаганда юрагининг аллақаери жиз этиб кетадиган бўлиб қолди. Ҳар гал мактаб ҳовлисига кириши билан кимнидир, ниманидир жонсарак бўлиб кидирарди. Унинг шўх, қувноқ қулгилари камроқ эшитиладиган бўлиб қолди. Ҳамиша чакнаб турадиган кўзларида билиб бўлмайдиган ички бир дардининг ифодаси сезилиб турарди. Омон ҳам уни зимдан кузатар, кўзи-кўзига тушганда бирдан тунд бўлиб қоларди.

Имтиҳонлар тугаб биров ишга, биров ўқишга кетадиган бўлди. Азиза қўйиб берса, ихтиёрини Омоннинг қўлига топширишга тайёр эди. Бугунги хайрлашув кечасида Омон Мирзачўлга, МТСга кетишини айтди. Ҳамма унинг бу қарорини чапак чалиб қарши олганда Азиза бир сесканиб кетган эди. Танца бошланди. Азиза Омонни четга чақириб, ундан ўйига кузатиб қўйишни сўради. Омон унга жавоб бериш ўрнига:

— Бай-бай-бай. Мунча атирга беланмасанг. Роса гупиллаб кетяпти-ку, — деди.

Азизанинг «О тентак, ҳаммаси сен учун» деб юборишига оз қолди. «Кел, кузатиб қўя қол» деб ёлворди унга.

Шовкин тўла мактаб ҳовлисини ортда қолдириб, улар икковлашиб боғ кўча томонга йўл олишди. Ой нури боғу-роғларга оппоқ нур сочиб турган шу сокин саратон тунида уларнинг иккови жимгина келишаркан на унисидан, на бунисидан садо чиқарди. Бу жимликни Омон бузди.

— Ўша беъмани гапимни эсингдан чиқаз, Азиза. — У шундай деди-ю бу камгап, лекин ниҳоятда ажиб бир ҳис хаяжонга тўлган қиз олдида ўзини кўрсатиш учун азим теракними, анҳор бўйидаги шохлари тарвақайлаб кетган толними илдизи билан кўтариб осмонга отгиси келди.

Қиз ҳам унинг бу ҳолатини сезиб турарди.

Қанақа беъмани гап, эсимда йўқ, — деди қиз ўша «беъмани» гапни яна эшитгиси келиб.

Омон тил чайнади.

Ҳа, синфда икковимиз ёлғиз қолганда бир гап айтган эдим-ку.

Ҳа, — деди Азиза чўзиб. — Ўша гапни борди-ю эсимдан чиқазмасам-чи?

Омон юришдан тўхтади.

Унақа бўлса, бу юзимга ҳам яна ур, шундай қилсанг яхши бўлади, сени кузатмай қайтиб кета қоламан.

Азиза нима дейишини билмай гангиб қолди:

— У вақтда ёш бола эдик.
— Нега ёш бола бўларканмиз. Ўн беш кун бўлди, холос. Дарров қатта бўлиб қолибмиз-да. — Омон шу гапни айтди-ю, шарақлаб кулиб юборди. Тол бутоғида мудраган мусича чўчиб кетди.

— Бўлмасам-чи, мана, — деди Азиза, шу бугун бундан ярим соатча олдин қўлига теккан етуклик аттестатини баланд кўтарди, балоғат гувоҳномасининг зар ёзувлари ой нурида ялтираб кетди. — Мана, қатта одам бўлиб қолганимизнинг гувоҳи. Энди мени ёлғиз ташлаб уйингга кетиб қолмайсанми?

— Йўк, — деди Омон унинг билагидан ушлаб.

Азизанинг бадани дириллаб кетди. Дарров қўлини тортиб олди.

— Ўшанда юзимга ёмон ургансан-а.

— Айтдим-ку, у пайтда ёш бола эдик. Энди қатта одамсиз.

— Энди ўша гапни айтсам урмайсанми?

— Гап билан ураман, — деди Азиза, — йўк, урмайман, нахотки сени урсам. Сени урадиганнинг қўли синсин.

Омон маст одамга ўхшаб каловлаб қолди. Кетма-кет уч марта қоқилди. Толнинг қаллагига бошини уриб олиб, дўпписини тушириб юборди. Осмонга қараб баркашдек ой баландлаб кетганини энди билди. Хўрсинди, гапи гапига қовушмай, қаёқдаги кераксиз гапларни алжий бошлади. Унинг бу ҳолатини қиз кезиб турарди...

Хозир у тош йўлдан битта-битта босиб ёлғиз келаркан, Омон ҳақида, ўзи ҳақида, юрагини ўртаётган алланималар ҳақида ўйлаб борарди.

Она уни қута-қута чирокни ўчирмай, супа ўртасида аллақачон ухлаб қолганди. Қиз гулзор четидаги ўша супага ўтирди. Энгашиб райҳоннинг бир шохини синдирди-да, димоғига олиб келди. Райҳон иси уни чинакамига маст қилган эди. Унинг негадир ўкириб-ўкириб йиғлагиси келарди. Гуллар орасига кириб, чалқанча ётиб, қимирламай ойга қараб то у ботиб кетгунча қараб ётгиси, шу гулларнинг ҳаммасини бирма-бир юзига суртгиси, ойнанинг оқ ипак толасидек кўринмас нурларига чирмашиб, хув ўша юлдуз тўла осмонга чиккиси, бутун оламга етгудек овоз билан қўшиқ айтгиси келарди.

Она супа ўртасида ширин уйқуда ётарди.

Э фофил она, кўзингни оч, кизингнинг юрагига қулок сол. Унинг қалбига муҳаббат келди.

1959 йил.

КЎЗЛАРИНГДА ЎТ БОР ЭДИ

Зинапоянинг бошида оқ халатли аёл кўриниши билан Мутал шошиб ўрнидан туради. Ундан бирон гап чикмагандан кейин бўшашиб яна жойига ўтиради. У шу тахлит уч соатдан бери ўтирибди. Шаҳар аллақачон ухлаган. Аммо бу ерда кирди-чикди. Телефон дам ўтмай жингиллайди. «Тез ёрдам» машинаси тинимсиз келиб-келиб туради. Ранги бўзарган, кўзлари бесаранжом аёлларни носилкаларда юқорига олиб чиқиб туришибди. Кутиб турганларнинг кўзида ташвиш бор. Ичкаридан ҳам қувонтирадиган, ҳам ҳаяжонга соладиган хабарлар чиқади. Мутал ҳам ўз бахтини ўша жойдан кутиб ўтирибди.

Зинада кексагина ҳамшира хотин кўринди. Ҳамма барабар ўрнидан турди. У ўтирганлар орасидан кимнидир кидирарди. Охири, кўзи Муталга тушиши билан юзида бир чиройли табассум пайдо бўлди.

— Ҳолва муборак бўлсин, иним. Хотининг тўтидек киз туғди.

Муталнинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди. У рост айтяптими? Ахир, Мутал қирқ олти йиллик умрининг йигирма саккиз йилини шундай қутлуғ хабар эшитиш орзусида кечирди. Ниҳоят, ниҳоят ниятига етди. Ҳамшира хотин алдамаётганмикин? Ростмикин? Тушимми, ўнгимми? Йўғ-э...

Мутал эсанкираб қолган эди. Атрофида нималар бўляпти, кимлар бор, ўзи қаерда ўтирибди, билмасди. Ўзидан-ўзи довдираб ховлига чиқиб кетганини билмай қолди. У туғруқхона дарвозасига етганидагина, шундай яхши хабар олиб чиққан ҳамширага раҳмат айтмагани, суюнчи бермаганини билиб қолди. Шошиб орқасига қайтди. Ҳамшира йўк эди. Унинг исмини билмагандан, ҳали қўп келаман-ку, кўнглидан чиқариб юбораман, деб ўзига таскин бериб, йўлига қайтди.

Кеча жимжит. Ҳар замон асфальт йўлни ёритиб машиналар ўтиб қолади. Негадир улар Муталнинг олдига етай деб қолганда сигнал беришади. Улар худди уни табриклаётганга ўхшашади. Дарахт шохлари шабадада силкиниб, ердаги сояларни у ёқдан-бу ёққа отиб ўйнашади. Ҳаво тоза, мусаффо.

Трамвай-троллейбуслар ётган. Уй ҳали узок. Мутал кўчанинг қоқ ўртасида борарди. Дунёда хозир одам бахтли одам йўк. Ашула айтгиси келади, учраган одамга шу тонда киз кўрганини бирпасда гапириб ташлагиси келади. Худди унинг ёнгинасида бир юк машинаси вағил-

лаб ўтиб кетди. Нарироқ бориб шарт тўхтади-ю, шофёр кабинадан бош чиқариб, жаҳл билан сўкинди. Мутал унга парво қилмади. Аммо бирдан хушёр тортиб кетди. Бояги қувончлари қаёққадир ғойиб бўлди, бир зумда юрагини муз босгандек совуб қолди.

— Мен ҳам одам бўлдимми? Ростдан ҳам бахтлиманми? Шуми бахт?

Бу фикр яшин тезлигида калласини пармалаб кириб, маҳкам ўтириб олди.

Энди Мутал беҳуш кадам ташларди. Боя елдек учиб кетаётган одам, энди шошилмасди. Қаёққа шошади, йигирма беш йиллик ҳамроҳи, дўсти, энг азиз кишиси бу хабарни эшитса, нима бўлади? Бу хабар уни қон йиғлатмайдами? Илгарилари ҳам Мутал шу тўғрида ўйлаганида, юраги орқага тортиб кетар, ўйини охирига етказишдан қўрқарди. Бола кўриш орзусида йигирма беш йил орзиқиб яшаган бўлса, бу ёғидаги нияти рўёбга чиқаётган уч йилида бу эзгу нияти кўпинча дахшатли ўйлар билан аралашиб кетарди.

Муталнинг ҳаётидаги бу каттакон воқеа Эйтиборхоннинг қулоғига етмай қолмайди. Ундан кейин нима бўлади? Эйтиборхоннинг ҳоли нима кечади? Ана шуниси ёмон! Унинг қийналганини кўриш, кўзида ёш, чехрасида ғам кўриш Мутални изтиробга солади. У йигирма беш йил Эйтиборхонни авайлаб келди.

Эйтиборхон Муталнинг аввалги хотини эди. Туғмади.

Муталнинг назарида дунёда ҳеч қандай эр-хотин улардек бир-бирини севолмасди. Бу ҳурмат, бу муҳаббат, бу меҳр-оқибат.

Муталнинг ҳали эсида, уларнинг тўйи минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилнинг августида бўлган эди. То шу кунгача бир-бирларини сен дейишга тиллари бормаган. Ҳамиша «сиз»лаб гапиришарди. Қўни-қўшнилар уларнинг уйдан бирон марта қаттиқ овоз эшитишмаган, уйлари бўлса, ҳамма вақт ярақларди. Келган меҳмонлар уларга ҳавас қилиб кетишарди-ю, уйларига етмай, шу бечораларга худо биттагина фарзанд бермади-да, деб қўйишарди.

Йиллар ўтаверди. Улар ҳамон бир-бирларининг қошқовоғига қараб, кунларни йилларга улаб яшайверишди. Мутал қачондир бола кўришга ишонарди. Унинг ишончи Эйтиборни қийнади. Эрининг сиқилаётганини билиб турарди. Кўчадан бола ўтса, кўзи ўйнашини, меҳмонга боришса, болаларнинг ўйинига қўшилиб кетишини Эйтибор сезмасди, сезарди. Хотинлар зийрак бўлишади,

уйдаги конфетларини кўчадаги болаларга ташиб тамом қилишини билмайди, дейсизми? Биларди.

Уруш бошланди. Эйтибор тўрт йил йўлига кўз тикиб Мутални кутди. Келди. Яна ўша жим, осуда ҳаёт. Урушдан аввал қанақа яшашган бўлса, ундан кейин ҳам ўзгаришсиз бир хил умр бошланди. Мутал боласиз ўтишга рози эди-ку, аммо Эйтиборсиз яшашга рози бўлмасди. У Эйтиборга шунчалар ўрганиб қолган, ўзини ҳатто Эйтиборсиз тасаввур ҳам қилолмасди. Аммо Эйтибор эрининг қўлида бола кўришни орзу қилардики, биргина бола учун, Муталнинг биргина қувончи учун жонини ҳам беришдан қайтмасди. Қўлида бола кўриб ўлсам, тўйимиз бўлган йиллардаги Муталнинг кўзларида чакнаган ўтни яна бир кўрсам, бу дунёдан беармон кетардим, деб ўйларди.

Кунлар, йиллар ўтаверарди. Эр-хотин ҳамон самимий, ҳамон бир-бирига оқибатли. Бир бурда нон бир-бирисиз томоғидан ўтмайди, уй ҳамон озода, саранжом, жимжит.

Шу хилда йигирма тўрт йил умр ўтиб кетди. На боласизлик, на одамларнинг киши билмас илмоқли таъналари уларнинг орасига совуқчилик сололмасди.

Мутал таниш-билишлар билан учрашиб қолганда одатдагича, ундан бола-чақаларнинг саломатлигини сўрашарди. Мутал довдираб нима дейишини билмай, тайинсизроқ бир гап айтиб қутулиб кетмоқчи бўларди-ю, аммо одатда шу гаплардан кейин келади: каттаси нечага кирди, деган сўроқдан кейин, қийналиб-қийналиб жавоб беришга мажбур бўларди.

— Боламиз йўк. Шундоқ...

Сўраган одамнинг хижолатлигини айтмайсизми.

Мутал танишлари билан тўқнаш келишдан безиллаб қолганди.

Бу гапларни Эйтибор сезмасди, дейсизми, сезарди. Сезарди-ю, ич-ичидан эзилиб кетарди. Эрининг кўзига қаролмай, хомуш бўлиб қоларди.

Яна бир йил ўтди. Мутал қарий бошлади. Эйтиборнинг назарида, илгариги чакнаб турган кўзларидаги ўт йўқолаётганга, ўзи сал нарсага чарчаб қолаётганга ўхшайверди. Бир кун Мутал ишдан келиб, ҳовлида гулқайчи билан олма шоҳларини бутаб юрганди. Эйтибор айвонда чучвара тугиб ўтирган эди. Бирдан кўзи эрининг бўйинига тушиб қолди. Иякларининг таги вижимланиб қолгандек кўринди. Ўрнидан туриб, бехос олдига борди. Фақат иягида эмас, кўз четларида, пешонасида ҳам ажми. Бирдан Эйтиборнинг юрагини ваҳм босиб кетди.

Қарибди, қарибди. Сочи икки чаккасидан оқара бошлабди, қарибди, қарибди...

Хали офтоб ўчмаган, гуллар кийғоч очилиб турган июль куни уларнинг йигирма беш йиллик аҳил умрига яқун ясади.

Эътиборнинг нияти бузилди. Кетиш керак, шу қадрон, дунёдаги яхши одамларнинг энг яхшисини ташлаб кетиш керак. Қандоқ қилиб?

Мана шуниси қийин эди. Шундай кетиш керакки, кўз ёши тўқилмасин. Келган йиғини қулги билан, хандон қулги билан энгиш керак.

Эътибор бошқа йўл тополмади. Мутални бахтли қилишнинг бирдан-бир йўли шу эди. Ўша кеча Эътибор мижжа қоқмади. Яна бошқа тадбирлар ҳам қидириб чиқди. Энг сўнгги тадбир, Муталнинг кўнглини ўзидан совиши, безор қилиш бўлди.

Ўшанда дам олиш куни эди. Кечгача Эътибор бўлар-бўлмасга баҳона топиб, эрини қийнайверди. Қўпол гапирди, жиғига тегди, кўнги қолдирадиган совуқ гаплардан ҳам тоймади. Мутал оғирлик қилиб, унинг кўнглини олишга уринди. Эътибор совимади. Ахир, тоқати тоқ бўлган Мутал қизишмай, ётиғи билан сўради:

— Сизга нима бўлди, Эътибор? Жуда қийнавордингиз-ку?!

— Кетаман!

Мутал гангиб қолди. Нима қилишини билмай, хотинининг ўзига қараб, анграйганча қолди.

— Кетаман, яшамайман сиз билан.

Эътибор шу гапни айтди-ю, титраб кетди, аммо буни эрига сездирмади. Ич-ичидан тошиб чиққан хўрсиникни қуч билан босиб қайтарди. Анграйиб қолган эрининг кўзига қарамай, уйга кириб кетди-да, бирпасдан кейин чамадон, тугунча кўтариб чиқди.

— Эътибор, кетманг, мени ташлаб кетманг, мен нима қиламан...

Муталнинг кўзлари хиралашиб, бир гандираклар олди. Дармонсизланиб, айвоннинг лабига ўтириб қолди.

Эътибор югуриб бориб қўлтиғидан кўтаргиси, пешонасидан, ўша сочи оқариб келаётган чаккаларидан силангиси, юзини юзига ишқаб овултгиси келди. Лекин бундай қилмади. Ўзини тутди. Юраги йиғларди-ю, чидарди. Бу — қахрамонлик эди, катта қахрамонлик эди. У ўзини ҳамон дадил тутиб, эрининг олдида борди:

— Биласанми, — бу эрини биринчи марта сенлаши эди, — сенга хиёнат қилдим. Бунинг учун ўзимни кечи-

ролмайман. Сен ҳам кечирмайсан. Хиёнат қилган хотин эрининг уйида туришга, у билан бирга яшашга ҳақсиз. Бунинг учун, биламан, мени кечиролмайсан.

Эътибор бу баҳонани беихтиёр топди. Бу — зўр баҳона. Ҳеч қандай эр хиёнат қилган хотинни кечиролмайди. Бутун умрини болу пардек покиза ўтказган хотин, хиёнат у ёқда турсин, бегона эракни хаёлига келтирмаган хотин ўзини ўзи энг пасткашлар қаторига қўйиб ўтирибди. Нима учун? Ким учун? Буни Эътиборнинг ўзи биларди.

Эътибор останага етиб қолди. Ўгирилди:

— Мени кечиролмайсан, кечиролмайсан. Кўзингга қараб, шафқатингни қутиб яшашга тоқатим йўқ. Қунига минг марталаб ўзимни қарғаб яшашга тоқатим йўқ. Сени харом қилишга ҳаққим йўқ. Кетай, кетай...

Эътиборнинг товуши бўғилиб, гапиролмай қолди, шарт бурилди-ю, чиқди-кетди.

Мутал ёлғиз қолди. Бир кун қутди, икки кун, бир ой, бир йил қутди, хотинидан дарак бўлмади.

Орадан бир ярим йил ўтиб. Эътибордан хат келди. Хатда у энди сира қайтиб келмаслигини, ўша йўлдан «урган» киши билан қовушмоқчи эканини айтибди. Мутал йиғлади. Хўрлиги келиб, ўтказган йигирма беш йиллик умрига ачиниб йиғлади. Мутал ёлғизликда сўла бошлади. Ажинлари кўпайди, чаккасидаги оқ толалар манглайига ўрталаб қолди. Қуйиб-ёниб адо бўлай деди. Қўпчилик: уйлан, ёлғизлик ёмон деб насиҳат қилишди. Мутал ётиб қолай деди. Охири, дўстлари кичкинагина тўйча қилиб, ўзи билан бирга ишлайдиган бир қари қизга уйлантириб қўйишди. Ҳамон Эътибордан дарак йўқ. У бевафонинг қаердалигини ҳеч ким билмасди.

Мутал туғруқхонадан келаркан, мана шуларни эслади. Эслади-ю, сиқилиб кетди.

— Унинг бола кўрганини Эътибор эшитса, нима қиларкин? Ўзини ўзи бир нима қилиб қўймасмикин? Ё севинармикин? Севинмайди, у хиёнатчи!...

Унинг кўзига гоҳ туғруқхонада ётган чақалоғи, гоҳ уйдан қаҳру ғазаб билан чиқиб кетаётган Эътибор кўринарди.

Орадан тўрт кун ўтди. Муталнинг хотини билан қизи хали туғруқхонада. Ўзи бўлса, тинмай уй йиғиштиради, келди-кетди учун тайёргарлик кўради.

Бирдан эшик тақиллаб қолди. Почтачи. Посилка олиб келибди. Кимдан? Кимданлиги номаълум. Мутал шопилмай яшиқни очди. Чақалоққа қўйлак, фартук, қалпоқча... Кимдан бу... Мутал яшиқнинг у ёқ-бу ёғини

титкилай бошлади. Хат. Шошиб олди, шошиб ўқий бошлади:

«Хурматли Мутал ака! Мени кечиринг. Эшитдим. Эшитиб қай ахволга тушганимни тушунтириб беролмайман. Менинг биттагина ниятим — қўлингизда бола кўриш эди. Шу ниятимга етдим. Ўтган куни кўчада сизни кўриб қолдим. Кўзларингизда ўт ёниб турибди. Бундан йигирма йил аввал кўзларингиз шундай эди. Кўриб, хайрон бўлдим. Билсам, ота бўлибсиз. Бу қандай бахт, бу қандай бахт! Севинчдан юрагим тарс ёрилай деди. Ётиб ухлолмадим. Тонг отгунча кўрган кунларимизни эслаб чиқдим. Қандоқ тотув яшадик! Қандоқ меҳрибон эдик бир-биримизга! Сизни қанчалик яхши кўрардим. Қандоқ аярдим, шамолни ҳам раво кўрмасдим. Кечалари сизга бахт, саломатлик тилаб чиқардим. Сиздек пок одамга муносиб хотин бўлиш учун қўлимдан нима келса, виждоним нимани буюрса — ҳаммасини қилдим. Билсангиз, уйдан кетишим — ўзимга-ўзим тухмат қилиб, ўзимни ўзим бузук деб атаганим ҳам сизга бахт тилашим эди. Энди очигини айтай, умримда хиёнат йўлига кўрмаганман. Агар ўзимни бузук демаганимда, сиз мени уйдан ҳар қандоқ қилиб ҳам чиқазмасдингиз. Кетдим, яхши бўлди, сиз бахт топдингиз, болалик бўлдингиз. Ниятим ҳам шу эди.

Агар мен кетмаганимда сизга бу бахт қаёқда эди? Энди кўнглим тинчиди. Ниятимга етдим. Бахт муборак бўлсин!

Янги келин пайтларимда яхши ният қилиб, бола кўрсак кийдирарман деб кўйлакчалар, қалпоқчалар тиккан эдим. Эзиласиз деб сиздан яшириб тиккан эдим. Менга она бўлиш насиб бўлмади. Илтимос, шуларни чақалокқа кийдиринг.

Шу пайтгача шаҳарда эдим. Яхшилик хабарини эшитиб, тамоман хогиржам бўлдим. Эртага бутунлай кетаман. Ким билади, қайта учраша оламизми йўқми?

Уйдан чиқиб кетаётганимда етказган озорларим учун авф этинг.

Сизга хамиша эхтиром билан: Эътибор отли хотин».

Хатга Муталнинг кўз ёшлари тўкилди.

1959 йил.

ТЎЛҚИНЛАР

Қишлоқ йўлига бурилганимда адир орқасидан қовун тилимидек оппоқ ой кўтарилди. Гуллаб ётган ўриклар хира пардага бурканди. Йўл четидан янги ниш урган саримсоқ хиёти келди. Ковакни тарк этган кўклам элчиси қуриллади. Тўнқарилиб қолган тилла кўнғиз жуда яқинда дизиллаб-дизиллаб жим бўлди.

Кўклам нафаси гуркираб турган мана шу йўллардан юрмаганимга ўн саккиз йил бўлган. Бу орада қанча сувлар оқиб кетди... Қанча воқеалар бўлиб ўтди.

Йигитлар фронтда жон олиб, жон бераётган оғир кунлар эди. Дала ишлари аёлларга қолиб кетган, ҳаммаси тажанг, ҳаммаси асабий эди. Уларнинг интизор кўзлари фронт йўлида, қўллари меҳнатда, фронтчиларни зориктирмаслик, душманни тезроқ яқсон қилиш учун тинимсиз ишлар эдилар. Сталинград остоналаридаги жангларда душманнинг учта танкини ёндирган қаҳрамон Ўсарбой Омонбоев оиласи ҳақида очерк ёзиш учун худди шу йўлдан юриб қишлоққа келган эдим.

Қишлоқ анча файзсиз бўлиб қолган, йўллар ўйдимчуқур, иш ҳайвонларининг тинкаси қуриган, емга ёлчи-маган сигирлар сутдан қолган эди. Аёллар дурустгина кийинишмас, пардоз-андоз кўнгиллариغا сиғмасди. Кимнинг қанақалиги билиниб қолган ўша пайтларда урушга чап бериб бормади қолган эркак зоти кўзларига бало бўлиб кўринарди.

Ўсарбойнинг хотини Жўрахон эри фронтга кетган аёллардан бригада тузиб, юқори ҳосил олишда бутун областга овоза бўлган йигирма беш ёшлардаги қора қош, лўппи юз, кўкракдор, полвон аёл эди. Ўсарбой қаҳрамон унвони олган куннинг эртасигаёқ келганимда бир воқеанинг устидан чиққан эдим. Жўрахоннинг бригадаси ишлаётган катта йўл четидаги теракка қизил этик кийган хотинчалиш бир йигит белидан ҳали кудунги бузилмаган саккизтепки атлас билан боғлаб кўйилган эди. Унинг атрофини ўраб олган хотинлар гоҳ хиринг-хиринг қулишар, гоҳ уни қарғашарди. Биров йигитнинг юзига упа суради, биров қошига ўсма кўяди.

Жўрахон икки қўлини белига қўйиб унга дўк урарди.

— Шунақами? Уруғликка қолганмисиз? Бу хотинларнинг эрлари фронтда ўқ тагида юрибди-я, шуларга кўз олайтирдингми? Ха, номард! Ҳой, Зеби, лабига қизил сурт! Ишдан қайтишда шу ахволда гузарга олиб чиқамиз.

Халойиқ кўрсин. Башарасига тупурсин. Қани, иш-ишингга жўна ҳамманг!

Хотинлар йигитни шу аҳволда қолдириб, чопикқа тушиб кетишди.

Шийпонга чиқаётганимизда Жўраҳондан бу йигитнинг гуноҳини суриштирдим.

— Зебига айланишиб қопти. Шундай суксурдай эри борки, кўрганнинг кўзи тегади. Тирноғига арзимайди бу хеббим. Тушликда Норин бўйига кел, саккизтепки атлас совға қиламан дебди. Ушлаб олдик.

Жўраҳон бу гапларни шундай ғазаб билан айтардики, кўзлари чакнаб, пешоналари, тиришиб кетарди.

— Ўзиниям шундоғ дўппосладикки, қўйиб берсам хотинлар ўлдириб қўйишадиган, зўрға ажратиб олдим. Эри омон-эсон қайтиб келгунча биронтасининг ҳам шаънига ёмон гап юктирмайман. Иссикми, совуқми ҳаммамиз бирга баҳам кўрамиз, қайси бирининг эридан хат-хабар узокса, бараварига юпамиз. Бирга йиғлаймиз, бирга куламиз. Шунинг учун ҳам ишнинг оғирлиги унча билинмай кетади. Ахир бу бечораларга ҳам қийин, авжи ўйнаб-куладиган пайти...

То колхоз меҳмонхонасига етиб боргунимча мана шу воқеа эсимга тушди. Ҳозир Жўраҳон анча қариб қолгандир? Ўсарбой урушдан эсон-омон қайтиб келдимикин?

Меҳмонхона қоровули ҳали сув қўйилмаган ховуз олдида самоварга тараша солаётган эди. У ёши етмишларга бориб қолган дилкаш чол экан, алла-паллагача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Гап орасида Ўсарбойни суриштирдим.

— Омон-эсон келди. Ҳозир парткомимиз шу. Жуда режали, яхши бола. Бечора иш билан овунади. Бўлмаса аллақачон ҳам еб кўяр эди уни. Шу вақтгача уйланмади. Қандоқ қилиб ҳам уйланади...

Чолнинг гапларига тушунолмадим. У нима дегани? Ё Жўраҳон унинг келишини кутмай, турмуш қилиб кетганими, шундоқ йигитнинг юзига оёқ тираб-а?! Наҳотки бутун колхоз аёлларини кўз қорачиғидек асраган доно хотин унга бевафолик қилган бўлса? Ишонмайман!

— Нима бўлди? Жўраҳон...

Нима дейишимни билмай гўлдирадим. Чол бошини сарак-сарак қилиб уҳ тортди:

— Боёқиш Жўраҳон Ўсарбой келмасдан олти ой бурун казо қилган эди...

Икковимиз анча вақтгача жимиб қолдик. Гуллаб ётган шафтоли шохига осилган электр лампасига ўзини

ураётган ёрқанотлар дастурхон устига тўкилади. Ховуз четидан айланиб ўтган цемент ариқда тўлиб оқаётган бўтана сув кирғокқа шалоплаб урилади. Чол чойнакни этагига ўраб, бағрига босганича ҳамон жим эди. Кўнглим алланечук бўлиб кетди. Жўраҳон ҳақида ундан бошқа гап сўрамадим. Сўрашга журъат қилолмадим ҳам.

— Шунака, ўғлим. Жўраҳон тенгги йўқ асл хотин эди. Хотин кишининг қўлидан шунча иш келишига ана ўшанда ишонганмиз. Жамоа бамисоли бир хонадон-у, Жўраҳон унинг онахони бўлди-қўйди. Қани, бирон киши унинг йўриғидан чиқса-чи. Куни билан дала кезади, кечалари уйма-уй юриб, аъзоларнинг тирикчилигидан хабар олади. Яхши гап билан илон инидан чиқади, деганлари рост экан. Такасалтанглик қиладиганларга ҳам қаттиқ гапирмади. Ўзи ўша пайтда ҳамма ҳам бир оғиз яхши гапнинг гадоси эди-да. Бирини қизим деди, бирини синглим деди. Ишқилиб, ҳаммани ширин сўз билан ишга солди. Ўсарбойдан сурункасига етти ой хат келмай қўйди. Жўраҳоннинг юзи кулади-ю, ичи йиғлайди. Умри қисқа экан, хатини ҳам, ўзини ҳам кўрмай ўлиб кетди, боёқиш. Одамзодни иш овутади, бўлмаса ҳам еб қўяди. Ўсарбойга қараб туриб ичим ачишади.

Урушни қарғайман. Нима қилсин, иложи қанча!

Чол гапини тугатиб, ичкари кириб кетди. Сўрида гилам устига танга-танга бўлиб тўкилган шафтоли гуллари қараб хаёл сураман. Мени бу ерга бошлаб келган нарса Жўраҳон ҳақида китоб ёзиш нияти эди. Уруш йиллари фронтга мадаккор бўлган аёллар ҳақида китоб ёзмоқчи бўлганимда, даставвал хотирамга Жўраҳон келган эди. Бу асл хотин ҳақида биронта китоб ёзилмай туриб, унинг ажойиб ҳаёти дostonга айланиб кетганини кўрдим. Унинг жонли, ҳеч қачон ўлмайдиган барҳаёт умри кўз олдидан ҳаяжонли роман саҳифаларидек бир-ма-бир ўтарди.

— Меҳмон, энди ётинг, чарчаб келгансиз, хўроз ҳам иккини чақирди.

Бари бир ётиб ухлаёлмадим. Очиқ деразадан ойнинг ярим ўроғи мўралаб, теракзор орқасига ботиб кетди. Кеч шабадаси уй ичига димокқа хуш келадиган аллақандай гиёҳларнинг исини олиб келади. Шафтолизорда саъванинг гоҳ фиғонли ноласи, гоҳ шиддаткор чақчақи тинмайди. Жуда узокда, сокин кечанинг тинчини бузиб дарё шовиллайди.

Эрталаб коровул чол уйғотганда кун ёйилиб қолган эди. Узоқ-яқиндан трактор шовкини эшитилади. Кушларнинг чуғур-чуғури авжда. Чол дастурхон қокқан жойда мусичалар ушоқ талашиб патиллашади. Тиниқ осмонда бу кайнок, фароғатли масканни қўриқлаётгандек лайлак айланади. Унинг оппоқ қанотлари қуёш тигида дам қилчдек ялтираб, дам оқ ипакдек товланади.

— Хозир Ўсарбой келиб қолади. Эрталаб шу ерда нонушта қилиб, кейин дала айланади, — деди чол елиб-югуриб чой дамларкан.

Сал фурсат ўтмай икки киши келди. Улардан қайси бири Ўсарбой эканини дарров пайқаб олдим.

У ҳали ёши элликка бормай юзини ажин босган, жиккаккина бир киши эди. Унг қўлининг бош бармоғи сарғайганидан махорка чекишини билиб олиш қийин эмасди. Нонушта пайтида Жўраҳон ҳақида китоб ёзмок-чилигимни айтдим. Жўраҳон номини тилга олишим биланок Ўсарбой янгиланган дардини яширишга уриниб, чолнинг қўлидан чойнакни олиб, ўзи қуя бошлади. Қўзини яшириш, нима биландир алахсиш учун шундай қилаётгани сезилиб турарди.

— Майли, — деди у офтобда жўжаларини қаноти остига олиб, хурпайиб ётган товукқа тикилиб, — жуда хурсанд бўламиз.

— Аввал Жўраҳон опанинг қабрларини бир зиёрат қилсам деган эдим...

Ўсарбой ғалати холга тушди. Унинг бу ҳолати, қўз қарашлари, рангининг гоҳ бўзариб, гоҳ оқариши Тошкентда бўлган бир воқеани эслатиб қўйди. Трамвайда беш ёшлардаги бир бола ёнимга ўтириб қолиб, ундан қаёққа кетяпсан, деб сўраганимда, уйдан детдомга кетяпман, деган эди. Ота-онанг йўқми, деб сўрадим. Бор, деб жавоб берди бола. Бўлмаса, даданг ҳам, онанг ҳам сени ёмон кўришар экан-да, детдомга беришибди, дедим. Ўшанда боланинг кўзи олазарак бўлиб қолган, худди Ўсарбойнинг ҳолига тушиб, қийналган эди. Кейин у қийнала-қийнала паст овоз билан «дадамларнинг ҳам, оймларнинг ҳам кўзлари кўр» деган эди. Жуда ҳижолат чеккан эдим, шу мурғак бола қалбини тирнаб ётган аламли фарёдини тилига чиқаришга мажбур қилганим учун ҳали-ҳали ўзимни кечиролмасдим. Яна нима қилиб қўйдим? Наҳотки Ўсарбойнинг ҳам ичида шунга ўхшаш тилга чиқса, тилни, дилда қолса дилни куйдирадиган фарёди бўлса?! Нима қилиб қўйдим?..

Ўртага жуда ҳам совуқ жимлик чўқди. Чол бир югиниб олди. Ўсарбой ўрнидан туриб, ховуз бўйига бориб махорка

ўради. Чолнинг юпка лаби титраб, зўрға: «Жўраҳоннинг қабри йўқ. У сувга чўкиб кетган...» дея олди.

Тушга яқин чой билан икковлон пиёда дарё томон кетдик. Йўлда у Жўраҳоннинг ҳалокатини айтиб борди.

— Ўшанда адирдан сел келган эди. Чорвалар ҳали тоққа жўнатилмаган, шу дарё четидаги сайхонда ўтлаб юрган эди. Сел жуда хунук келди. Қўп дарахтни, уйларни нобуд қилди. Қўй-қўзиларни оқизиб кета бошлади. Сувда мол билан эчки дуруст сузар экан. Қўй жонивор думбасидан чўкиб, ўзини эплолмай қоларкан. Ҳамма оёққа турди. Жўраҳон жон олиб, жон бериб ўзини сувга отар, ҳали қўй, ҳали кўзини оёғидан судраб чиқарди. Кечаси, биров-биронни кўрмайди. Ёмғир савалаб турибди. Бирдан чўпон ота сувнинг ўртасида гоҳ қўриниб, гоҳ чўкиб, қўл силкита бошлади. Жўраҳон ўша томонга сузиб кетди. Чақмоқ нурида дарё ўртасида унинг қўйлагини бир кўриб қолганимни биламан, холос. Яна чақмоқ чакканда дарё бетиди ҳеч нарса кўринмай қолди. Тўлқин чўпон отани нариги қирғоққа иргитиб ташлабди. Бир ҳафтагача қайиқ билан Жўраҳоннинг жасадини кидирдик. Топилмади... Ҳамма-мизни доғи-хасратда қолдириб кетди.

Адир ошишимиз биланок дарё шамоли эсди. Қирғоққа яқин келганимизда харсанг устида махорка чекиб ўтирган Ўсарбойни кўрдим. Унинг гавдаси кичрайиб, юзидаги ажинлари қўпайиб кетганга ўхшади.

Ҳеч биримиздан садо чикмасди.

Дарё жуда сокин. Жўраҳон азим дарёга айланган-у, меҳнати сингган, пешона тери тўкилган далалар атрофида жавлон уриб айланарди. У юзлаб ирмоқлардан қон томиридек оқиб, кишиларга, майса-ғиёҳларга ҳаёт суви олиб келарди.

Адирдан териб келган лолаларни тўлқинлар устига сочдим.

Дарё шовуллар, тиниқ, беғубор кўкда қушлар жавлон уриб учишарди.

1960 йил.

ЯЛПИЗ ҲИДИ

Купе эшигини очишим билан оғзига сўрғич кийгизилган сут тўла шишани қафтлари орасига олиб иситиб ўтирган хотинни кўрдиму нима қилишимни билмай, туриб қолдим.

Хотин ҳам аввал эсанкираб, кейин майингина кулиб кўйди. Унинг бу хил, ҳар қандай эркак конини кўпиртирадиган шайтон кулгичини илгари ҳам бир кўрган эдим. Танимдан сон-саноксиз чумоли ўрмалагандек, ғалати сесканиш билан чамадончамни ўриндикқа кўйдиму яна хотинга қарадим. Унинг тиззасида йўргакланган бола. Поезд ғилдирагининг товушига қулоқ солиб, нималарнидир ўйлаётганга ўхшарди. У менга қарамай кўлидаги сут тўла шишачани столчага қўйди-да, болани тиззасидан олиб, ёнига авайлаб ётқизди. Ҳамма ёқни ялпиз хиди тутиб кетди.

У ёк-бу ёкқа қарадим. Дарҳақиқат, столчада бир даста чўл ялпизи ётарди. Нима қилишимни, нима дейишимни билмайман. Хотин ҳам бетимга қараёлмайди. Назаримда, бу хотиннинг бутун вужуди сирга, кўзлари сеҳрга тўла эди.

...Мен у билан бурноғи йили саратон кунларининг бирида автобусда учрашган эдим. Бувайдадан автобусга чиққанымда ёнимда бир жувон ўтирарди. Сал йўл юришимиз билан иссиқина нафас бўйнимга урилгандек бўлди. Йўқ, нафас эмас, атиргулнинг бағридан чиқадиغان аллақандай беғубор хид эди у. Қарасам, ёнимда ўтирган хотин елкамга бошини кўйиб, ухлаб копти. Кўлидаги шохи тугунчаси оёғим тагига тушибди. Бир қўлимни аранг чўзиб тугунчани ердан олдим уни уйғотиб юбормаслик учун қимирламай ўтиравердим. Автобус бир силқинди. Хотинининг боши сирғалиб кўкрагимга тушди. Ўримга илинмай қолган соч толалари томоғим тагига келиб қолди. Шунда димоғимга ялпиз иси урилди. Хотиннинг қулоғида сўлиб қолган ялпиз шохини кўриб қолдим.

Кўпчилик ўртасида бегона аёл кўкрагимга бош қўйиб кетишидан ҳижолат тортиб, уни уйғотмоқчи бўлдим. Сескин қулоғига пичирладим.

— Кўзингизни очинг, яхши эмас.

Хотин кўзини очмади, ингради. Ичидан аламли бир нидо чиққандек бўлди. Бахмалдек юмшоқ лаблари аранг қимирлади-ю, сув, дея олди, холос.

Энди билдим. Хотин беҳуш бўлиб қолган экан. Оркамда ўтирган чол дашном берди.

— Ука, келинни пастга олиб тушинг, кўнгли беҳузур бўлаётганга ўхшайди.

Уйланмаган бўйдоқ эдим. Бу гап қулоғимга ҳам ғалати, ҳам аллақандай хуш ёқадиган бўлиб эшитилди.

Бу гап ёнверимдагиларнинг қулоғига етиб, бирпасда

автобус ичи шивир-шивир бўлиб қолди. Кимдир тез кетаётган автобусда чайқала-чайқала олдинга интилди-ю, энгашиб шоферга нимадир деди. Автобус тўхтади.

— Ука, келинни иссиқ кунда қийнаб қўйибсиз. Пастга тушиб, сув бўйида пича дам олиб ўтиринг. Келаси автобусда етиб оларсизлар.

Нима бўлаётганини билмасдим. Ҳамманинг кўзи менда. Беихтиёр хотинни суяб пастга олиб тушарканман, қулоғимга бир гап чалиниб қолди:

— Эрининг бедаволигини қаранг, ўзи ойдеккина экан, дарди борга ўхшайди. Эри ўлгур мунча лапашанг бўлма-са.

Ҳамма ёғимдан тер чикиб кетди. Бу менинг хотиним эмас, сизларга ўхшаган оддий йўловчиман, деб бақириб юборгим келди. Аммо елкамга осилган нозик қўллар бунга монелик қилаётгандек индаёлмасдим.

Автобус мени мутлақо нотаниш, лекинига қараганининг кўзини куйдирадиган ҳусни бир жаҳон аёл билан йўлга ташлаб кетди.

Саратон осмондан олов пуркаб турибди. Учкўприк йўлидаги толларни биласиз. Охири кўринмайдиган асфальт йўл худди поёни йўқ соябон аравага ўхшайди. Ҳавонинг димлигидан тол барглари ҳам қимирламасди. Белбоғимни ечиб, ариқ бўйидаги чим устига ёздим-у, уни ўтказдим.

Хотин эшитилар-эшитилмас деди:

— Нафас ололмаётибман. Шабдарок жойга олиб боринг.

Бу ташвишни ўзимга қаёқдан орттирдим, дедим-у малол келгандек унинг оппоқ билакларидан ушлаб турғиздим-да, бир қўлимни белидан ўтказиб (бошқа иложим ҳам йўқ эди), сув ёқалаб олиб кетдим.

Атроф жимжит. На қуш учади, на одам ўтарди. Бўй баравар қамишлар қилт этмайди. Ялангликроқ жойга келиб тўхтадик. Хотин сал ўзига келди.

— Вой-е, кўкрагимга шамол тегди-я!

Унинг тилга киришидан севиниб кетиб, аста ўтказдим. Аммо у ҳали ҳам астойдил ўзига келмаган эди. Оёқларини сал букиб, тиззамга бош қўйиб, ярим очик кўзларини сўнгсиз осмонга тикканича қимирламасди. Киши билмас унга қарайман. Киприк демаган қора духобанинг ўзи. Айниқса чиннидек оппоқ юзида янада қорайиб турарди. Қоши тўмтоқроқ. Оралиғидаги билинар-билимас ўсма изи, няғидаги тарикдек холи, бўйида қимирламай туриб қолган тер томчилари бемалол кўри-

ниб турарди. Ич-ичимдан, бу бахт қайдан келди, деб кўяман.

Аёлниг кўли кимирлади. Гиёҳларни тимирскилаб, бирини узди. Бу чўл ялпизи эди. Уни димовига олиб борди-да, бир хидлаб, менга узатди. Хидладим. Ана шундагина мен бахтни эмас, бахт мени топганига ишондим. Бутун олам ялпиз хидига тўлиб кетди. Бир-биримизга тикиламиз. Аммо на ундан, на мандан садо чиқади. Бир-биримиз билан кўзларимиз гаплашаётганга ўхшарди. Унинг кўзларини кўрмагансиз. Хали ҳеч бир инсон бола-си бунақа кўз кўрмаган.

Кўзларимиз гаплашарди.

Билмадим, шу алфозда канча вақт ўтирдик, Хар қалай, подадан моллар қайтаётган маҳал эди. Бузоқларнинг аянчли мабраши кулоғимга эшитилгандек бўлди.

Нима бўлди-ю, хотин сапчиб ўрнидан туриб кетди. Тугунини кўлига олди.

Энди унинг қошлари чимирилган, қилмишидан аламзададек кўринарди. Биламан, беҳушлик бегона кишининг тиззасига бош қўйишга мажбур қилганидан қаттиқ изтироб чекапти. У кимнингдир хотини. Бу беҳушлик уни не кунларга бошлаши мумкин. Аммо у менинг унақа бемаъни кишилардан эмаслигимни билганда эди, бу хил хаёлларга бормасди. Бола бўлиб номард хаёлларга бормаганман. Шайтоннинг сўзига кирмаганман. Буни хотин билмасди. Кўзида кўркинч ва андиша олови ёняпти.

Кетдик. Тол тагида автобус кутяпмиз. У бетимга қарамайди. Қовоғи солиқ. Унга хатто жаҳл ҳам ярашарди. Хар зардали қарашда вужудим ўртаниб кетарди.

Автобус келганда пиллапояга оёқ қўяр экан, яна бир марта қаради. Бу қарашда мени эрмак қилишми, раҳмат айтишми – билиб бўлмайдиган бир ифода бор эди.

У кетди.

Хали-хали бу қарашнинг маъносига етолмадим. Бугун вагон купесида унга яна дуч келдим. У яна кулди. Бу майин кулгиси мени яна хаёлга солди. Нега кулади? Эрмак қияптими?

Проводник иккаламизга ҳам бир стакандан чой келтириб қўйди. У стакандан чой хўплаб туриб, вагон силкинишидан қалжиб кетдим, куламан деб шундай қилдим, хар қалай, атлас қўйлагига чой тўкилди. Менга қаради.

– Эслаб хали ҳам қулиб юргандирсиз?

Бу гапнинг маъносига етдим.

Яна жим кетдик. Деразадан боғлар ўтяпти. Симёғоч-

лар бир-бирини қуяпти. Икковимиз ўтмиш хаёллари билан бандмиз. Охири сабрим чидамай сўрадим.

– Энди тузалиб кетдингизми?

– Ха, тузалиб кетдим. Бунинг учун сизга раҳмат айтишим керак эди. Хали ҳам бўлса айтиб қўйиш – қиёмат қарзим. Раҳмат. Виждонли йигит экансиз. Биласизми? – у менга бир оз тикилиб турди-да, қулимсираб қўйди. – Сиз ўшанда бахтингизни йўқотгансиз.

Хайрон бўлдим. Унга савол назари билан боқдим.

– Билмадим, – деди у кўзларини ерга қадаб. – Балки адашаётгандирман. Эҳтимол, бир фалокатдан қутулгандирсиз? Эҳтимол, мен бахтимни топгандирман? Эҳтимол, бахтимни йўқотгандирман? Билмайман. Хар қалай, ўшанда ё мен синовдан ўтдим, ё сиз синовдан ўтдингиз. Ўша пайтда мен одам боласига ишонмас эдим. Тасодифдан ўргилайки, ўшанда сизга йўлиқдим. Агар бошқа кишининг кўлига тушганимда бир умр виждон азобида қолиб кетармидим...

Хотиннинг кўзи жиққа ёшга тўлди. Бир киприк қоқса, оппоқ юзларини ёш ювиб кетади. Аммо у киприк қоқмади. Сўнгсиз қора кечаларни бағрига сиғдирган бахмал кўзлар бу ёшларни шимиб кетгандек бўлди.

Энди у кўзёшсиз, унсиз йиғларди.

У яна тилга кирди. У гапирарди-ю, овози титрарди.

– Болам ҳурмати, ишонинг, мен ўша куни ёмон ният билан кўчага чиққандим. Мени сиз ўлимдан қутқардингиз. Қаттиқ алам ўтган эди ўшанда.

Унинг тушуниб бўлмайдиган гаплари яна хайрон қилиб қўйди мени.

– Хайрон бўлманг. Хотин киши қаттиқ ўч олади. Сиз эркаклар аёл зотининг иродаси бўш бўлади, хар қандай хўрликка чидайверади, деб ўйлайсиз. Йўқ, асло унақа эмас. Мен ҳам эримдан ўч олмоқчи эдим.

Хотин дераза тарафга қараб жим бўлиб қолди. Поезд қатта бир қўприк устидан гувиллаб ўтиб кетди. Сал нарироқ бориб гудок берди. Йўл пастлашаётганидан купе эшиги сирғаниб очилиб кетди. Ўрнимдан туриб беркитиб қўйдим. Хотин яна ўгирилди.

– Биласизми, ўртада ҳурмат, андиша бўлмаса, эрхотинлик уй зиндон бўлади. Айниқса, орага хиёнат ораса тамом.

У ҳам алам, ҳам изтироб билан менга икки йилдан бери жумбоқ бўлиб, хаёлимни банд қилиб юрган сирни оча бошлади.

– Эримни яхши кўриб текканман, чиройли йигит

эди. Кўп кизларни куйдирган. Анча-мунча ўртача кизларга қайрилиб ҳам қарамасди. Эрталаб уйдан чиқиб кетаётганда орқасидан тамоша қилиб қолардим. Кечқурунлари икки кўзим кўчада эди. У эшикдан уйимга офтобга ўхшаб кириб келарди.

Ана шундоқ эр менга хиёнат қилди. Жазман орттирди. Биласизми, севган кишинг, дунёда ягона бахтим деб билган кишинг хиёнат қилса чидаб бўладими? Ахир бутун умримни унга бағишлаган бўлсаму, келажак бахтимни усиз тасаввур қилолмасаму, менга хиёнат қилса. Бунга чидаб бўлармиди. Лекин бутун кучимни, бутун сабримни бир жойга жамлаб чидадим. Уни инсофга чақирдим. Бўлмади. Ҳис-у туйғуларимни оёқ ости қилган киши олдида кўз ёши тўкишга ғурурим йўл бермади. Бундай қилолмасдим ҳам. Унинг жазмани олдига бориб, эримни тинч қўй дейишга ҳам ғурурим йўл бермади.

Бутун вужудимни ўч олиш хисси қамраб олди. Ўзимни ўлдирмоқчи бўлдим. Майли, шу ўлимим билан уни виждон азобига ташлаб кетаман. Бу доғ уни ўла-ўлгунча қийнасин, дедим.

Шу ният билан уйдан чиқдим. Йўлда кета туриб ҳар хил хаёлларга бораман. Нимани ўйласам ҳам, эримдан қасос олишга бориб тақалар эди. Ана шунда сиз пайдо бўлдингиз. Бўлмаса, билмадим нима бўларди. Қабримдан шу пайтгача икки марта гиёҳ кўкариб чиқармиди.

У юзларини икки қўли билан тўсиб, ўксиб йиғлаб юборди. Уни юпатишга сўз тополмасдим.

Хотининг рағбатини товушда деди:

— Кечиринг. Сиздан умр бўйи миннатдор бўлиб яшайман. Хотинингиз қандоқ бахтли экан, — унинг бу гаплари жуда узоқдан эшитилаётганга ўхшарди. Жаҳл билан унинг кўзларига қарадим. Энди у кўзларда андиша излари йўқ эди. Аллақандай нур порлаб турарди.

— Қайси бахтли киз экан у сизни севган. Бу гапларимга ҳайрон бўлманг. Мен энг аввал вафодор одамни, номусли одамни бахтли дейман. Бахт тушунчасини ўйлаганимда даставвал номус, вафо кўринади. Мана шу икки нарса бўлмаса дўст дўстнинг, эр хотиннинг, хотин эрнинг кўзини ўяди. Агар мен шоир бўлсам, ёзувчи бўлсам, вафо ҳақида, инсон номуси ҳақида китоб ёзиб чарчамасдим.

Бу хотиннинг гаплари мени ўйлантириб қўйди. Унинг бу гаплари чин ҳақиқат эди. Инсонни жасоратга, хайрли ишларга етаклайдиган шу эмасми?!

У кичкинагина разъездда тушиб кетди. Кўнглида тугиллиб ётган армонини тўкиб, бағрини эзиб ётган тошни

ирғитиб ташлаб, қушдек енгил бўлиб, манзилида тушиб қолган эди.

Купега қайтиб кирдим.

Столча устида ялпиз ётарди. Олиб хидладим.

Ана шундан бери қайда ялпиз кўрсам, у кекса толлар соя ташлаган Бувайда йўлларини кўраман. Бу йўллар бир нопок эр жабрини тортган, шу жабр-алам қасосга етаклаган дилбар, дилбару қайсар, бир сўзли жувонни эслатади.

У эрини ташлаб кетдимикин? Ташлаб кетгандир. Ундан қасос олдимикин? Ташлаб кетишдан ортиқ қасос бўлмайди-ку!

Ялпиз ҳиди менга ана шуларни эслатиб қўйди.

*Фаргона,
1960 йил.*

ЎН САККИЗ ЁШИНГ

Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадир.

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур.

Навоий

Ўн саккизга кирган одамнинг кўзига олам жилва қилади. Камалакнинг етти рангидан етмиш минг ранг ясайди. Эчкининг ёқимсиз маъраши ҳам қулоғига булбул навоси бўлиб қиради. Юлдузларга қўли етади, тубсиз уммонлар тиззасидан келади.

Ўн саккизга кирмабсиз, дунёга келмабсиз!

Мана, ўн саккизга кирганлардан бири каттакон терак тагида хаёлчан турибди. У ҳали шу ёшга етиб озига ичкилик деган нарсани олмаган. Аммо кип-қизил маст. Овози дўриллайди, ҳуснбузар тошган юзларида бир чиройли хаёл излари бор. Мана шу боланинг ўн саккизга кирганига бугун роппа-роса тўрт ой бўлди. Шу ёшга кирди-ю, шунақа хаёлчан, бўлар-бўлмасга хўрсинадиган, кечаси ойга қараб ўзича шеър тўкийдиган бўлиб қолди.

Кексалар! Сиз ҳам шу ёшингизни эсланг!

Қишда саримсоқ пиёз еган одамнинг оғзидан кўклам жаласи қуйиб ўтган теракзорнинг иси келади. Сиз ҳам болалигингизни эсласангиз унутилган муҳаббат яна туғёнга келади. Мана шу хўрсиниб турган, юзига ҳуснбузар тошган йигит сизсиз, шу сизнинг ўн саккиз ёшингиз.

Йигитча хўрсиниб турган кўчанинг бу бетида баланд иморат бор. Иккинчи қаватнинг балкониға қаранг, яқинда ўн саккизга кирган бир қиз кафтини иягига тираб ўтирибди. Ўзи унча чиройли эмас, аммо ўн саккизга кирган қизнинг хунуги бўлмайди, буни биласиз. Бечора қиз келин аясининг пардоз қутисини титкилаб, йўлакда юзига ула сураётганида акаси келиб қолиб, бир тарсаки еганидан, ёнидан бир жуфт кино билети чиқиб қолиб, гап топиб беролмай довдираганидан унинг неча ёшга кирганини билиб тургандирсиз. Бунақа иш ўн саккизга кирган қиз боланинг қўлидан келади!

Э, аяжонлар! Кўчадан куёвнавкар ўтса, қавиб турган кўрпангизни супада қолдириб, девордан қарайдиган бувижонлар, ҳа, нима, ўн саккизга кирмай ҳатлаб ўтиб кетмагандирсиз. Кулманг, ўзларингиз ҳам худди шунақа бўлгансиз. Йиғлагансиз, кулгансиз, хўрсингансиз, дўриллаган овоз эшитганингизда юрагингизда от ўйнаган.

Йўл ўртасида эзмаланиб гаплашиб келаётган икки кекса ўтиб кетгандан кейин, йигит жадал юриб балкон тагига келди. Унинг шарпасини сезган қиз бармоғини лаблари устига қўндаланг қўйиб, қошларини керди-да, чироқни ўчириб ғойиб бўлди. Зум ўтмай, у йигит олдида пайдо бўлди. Ҳамма ёқни атир ҳиди тутиб кетди.

Иккови индашмай йўл ёқалаб кетаверишди. Анҳор томонга бурилишгаётганда қиз мажнунтолнинг осилиб ётган новдасидан барглари қисимида сидириб олди-да, йигитнинг устидан сочиб юборди. Йигит ундан қасдини олмоқчи бўлиб интилган эди, қочди. Кўприкка етмай йигит уни тутиб, бағрига босиб, ўпиб-ўпиб олди. Қиз унинг қучоғидан юлқиниб чиқиб, катта харсангга ўтириб қолди.

— Шунақасан-да, Анвар, — деди қиз ундан ўпқалангандек қулиб.

Анвар унга яқин келишга юраги дов бермай сал нарирокда ҳансираб турарди.

— Бўлди, энди, — деди қиз жиддий. — Энди нима қиламиз. Жуда бошим қотди-ку. Айтдим-ку, сен билан мендан киноартисти чиқмайди, деб.

Анвар қўл силтади!

— Кўришолмайди, режиссёрнинг гапини қара, илм керак дейди. Нима, ўнинчини бекорга битириб қўйибмизми? Ролни берсин-у ўйнаганимизни тамоша қилаберсин. Майли, қимлигимни уларга кўрсатиб кўяман. Қурилишга бораман. Сен нима қиласан? Сенга нима, сендан артист чиқади. Сал кунда хизмат кўрсатган артист Умидахоним Болтаева бўлиб кетасан.

Умида шарақлаб қулиб юборди.

— Э, омон бўл-э, бўлмади. Аризамнинг устига «бўлмайти», деган резолюция қўйиб, қайтиб беришди. Хайр, алвидо, кино экрани. Тўқимачилик комбинатиға ишга кирмаман. Ўша ерда хаваскорлар тўғарагидан ўсиб чиқаман.

Улар гоҳ қуйиниб, гоҳ қулишиб анча пайтгача анҳор ёқалаб айланиб юришди.

Анвар билан Умида бир партада ўн йил ёнма-ён ўтириб ўқишди. Шу ўн йил ичида озмунча хаёл суришмади. Анвар кунига бир касб танларди. Гоҳ учувчи, гоҳ машҳур артист, гоҳ дипломат бўлиб дунё кезарди. Мана бугун ҳаммаси чиппакка чиқди-кетди. Умида бўлса, қайси журналда киноартистларнинг сурати чиқса, қирқиб олар, хинд кизларига ўхшайман, деб икки қошининг ўртасига ҳол қўйиб, капрон шарфга пистон қадаб, кун ора суратга тушарди. Уни ҳам киноға олишмади.

Бекорор, беқўним ёшлиқ уларни не қуйларга солмади.

Бу кеча ҳам уларнинг маслаҳати пишмади. Эртага яна шу ерда учрашишга аҳд қилиб ажралишди. Яна ўша кўча бетидаги балконнинг чироғи ёнди. Яна ўша хаёлчан ўтириш...

Анвар бўлса, маст одамдек каловлаб санқиб уйига қайтди. Ўрнига ётиб кўзи илинмади. Умиданинг юзи экранда каттакон бўлиб кўринаверди. У гўё бу ёққа кел, деб уни экранга чақираётганга ўхшайверди. Охири хаёли тушига уланиб кетди.

Иккови ўйнаган рангли кино қўйилаётган эмиш. Залда ўтирганлар бир экрандаги Анварга, бир залда ўтирган Анварга қараб қандай бахтли одам экан-а, дейишаётган эмиш. Кино тугагандан кейин уларнинг ҳар икковини ҳам тамошабинлар ўраб олиб чапак чалишармиш. Бир тамошабин худди унинг қулоғи тагида жуда ҳам қаттиқ чапак чалар эмиш. Анвар уйғониб кетиб қараса, у ётган каравотнинг бош томонига қўниб олган хўроз қанот қоқиб, энди қичқираман, деб турган экан.

Анвар тушини бўлган хўрозни оёғидан ушлаб улоқтирди. Бари бир хўроз ариқ лабида туриб уни масҳара қилгандек яна қичқириб юборди!

Тўқилган олмаларни териб юрган ичкуёв поччаси пичинг қилди:

— Ётаверасизми, халқ артисти. Бошингизга офтоб келиб қолди-ку, ишлар нима бўлди? Қабул қилишмаганга ўхшайди. Яхшиси, юринг мен билан, экспедицияға олиб кетай. Икки йил менинг партиямда ишлаб, кейин институтга кирасиз.

Анвар поччасининг ишини ёмон кўрарди. Шу ҳам иш бўлдим, чўлу биёбонларда тупроқ ковлаб, эски иморатларнинг қолдигини топиш. Бу ишда қахрамон бўлиш қийин. Бўлса, поччаси бўларди. Минг йил олдинги тангаларни, кўзачаларни топган. Нимаси қизиқ! Космонавт бўлса бошқа гап. Бир марта осмонга чиқиб орбитани айланса бўлди, ерга тушиши билан Олий мукофот тайёр. Аммо космонавт бўлиш учун математикани, физикани яхши билиш керак. Анвар ҳар иккаласидан ҳам зўрға учга илинган. Ундан ташқари, Анварнинг бўйи узун, новча. Кабинага сиғмайди, сикканда ҳам икки букилиб ўтириш керак.

Бола бечора минг хил ўйлар билан тентиб, қурилиш майдонига келиб қолибди. Ҳамма ёқ чанг, шовқин. Самосваллар у ёқдан-бу ёққа вағиллаб ўтиб турибди. Шарақлатиб шағал тўқади, қаердадир қалдираб бетон қорадиган машина айланади. Бирпасдаёқ Анварнинг боши айланиб кетди. Кимдир: «Қоч, э бола» деди. Анвар ўгирилиб қараса, цемент деворни хартумида кўтараётган баҳайбат краннинг тагига келиб қолган экан. У четга чиқиб, кран бошқараётган кишининг ҳаракатларини кузатиб турди. Кран хартуми деворни ҳаволатиб обориб учинчи қават томининг қирғоғига кўндирди. Девор қўнган жойда электр пайвандлари чакнади. Анвар анграйтганича туриб қолди. Кранчи Анварга қараб нимадир деди. Анвар у нима деётганини тушунмади. У икки бармоғини лабига қўйиб, нафасини ичига тортиб кўрсатди-да, ниманидир унга ирғитди. Кейин у дўнг орқасидаги автолавкани кўрсатди. Анвар у ташлаган нарсани олиб қараса, «Беломор» пачкасига ўраб ташланган пул экан. Анвар дарров тушунди-ю, папирос олгани дўконга қараб чопди. У қайтиб келганда кранчи яна битта деворни кўндириб бўлган экан. Анвар унга папиросни кўрсатган эди, у бу ёққа чиқ, деб имлади. Анвар шошиб темир пиллапояларга тармашиб чиқа бошлади.

Кран пастдан унча баланд кўринмаган эди. У то кранчининг олдига чиққунча нақ қора терга ботиб кетди. Бирдан муздек шамол эсиб унинг баҳри-дилини очиб юборди. Папиросни эгасига бериб, атрофга қаради. Ҳаммаёқ кўриниб турибди. Шаҳар четидаги иморатлар худди туман орасидан кўринаётганга ўхшайди. Ҳаммаёқ иморат, иморат. Узокда қўм-қўк дарахтлар орқасидан Бешғоч қўли ойнадек бўлиб ялтираб турибди. Краннинг қок белида Анварнинг шундок таккинасида бир гала каптар пилдираб учади.

Кранчи папиросни ўт олдириб, бир-икки марта тўйиб-тўйиб тортиди-да, Анварга қаради.

— Раҳмат, акаси, зап иш қилдинг-да, жуда хумор бўлиб турган эдим.

Анвар унга маъноли жилмайиб қўйди.

— Ўқийсанми, ишлайсанми? — деди кранчи пастдан, хартум илгагига цемент қоришмаси солинган темир тосни илаётганлардан кўз узмай.

— Ишламайман ҳам, ўқимайман ҳам. Ўқишни битирдим, энди ишламоқчиман.

— Менга шогирд тушмайсанми? — деди у қоришмани тўртинчи қавати битмаган бино тепасидан айлангириб ўтиб, янги пойдевор қураётганларнинг олдига тушираркан.

Анвар нима дейшини билмай, ўйланиб қолди.

— Ё космонавт бўлмоқчимисан? Ҳозир ҳамма ёшлар космонавт бўлишни мўлжаллашапти. Ке, сен билан биз ўша космонавтларга уй қурайлик, нима дейсан?

Анвар мундоқ қараса, кранчилик ҳам галати ишга ўхшайди. Бирдан унда кранчи бўлиш орауси туғилди. Ёшлиқ шунақа бўлади. То бир касбнинг бошини тутгунча ўзини у ёқдан-бу ёққа ураверади. Ўн саккиз ёш ана шу беқарорликнинг марраси — охири бўлади.

— Рост айтяпман, шогирд тушсанг, сал кунда кранчи қилиб қўяман. Мана шу кран икковимизники бўлади. Биласанми, бу кран билан республикани айланиб чиққанман. Бу ёғига икковимиз ишлаймиз. Қараб турсам, яхши болага ўхшайсан. Хўш, нима дейсан?

Анвар «бўпти» деб юборганини билмай қолди. Тамом! Анварнинг болалиги битди!

— Хали обедда кнторага бирга борамиз, ўша ерда ишни битказамиз. Ҳозир уйингга бориб, хужжатларингни олиб кел. Ана, энди менга халакит берма. Техника хавфсизлигининг инспектори кўриб қолса, бошим балага қолади.

Анвар пилдираганича пастга тушиб кетди.

Яна ўша анҳор бўйи.

Яна ўша сичқон тешган элакдек ой. Юлдузлар қуйган қозон тагидек жимир-жимир қилиб туришибди. Анҳор шалолаб қирғоққа сапчийди. Ой аксини майдалаб оқизиб кетмоқчи, мажнунтол новдаларига осилиб бир дам тўхтамоқчи бўлади-ю, эплолмайди. Харсанг тош устида оёғини сувга ботириб Умида ўтирибди. Анвар ҳовлиқиб-ҳовлиқиб гапирди.

— Биласанми, биласанми, дунёда кранчиликдек қоилад иш йўқ. Шундоқ тепасига чиқиб қарасанг, дунёнинг нариги чеккаси ҳам кўринади. Мен ўша ердан туриб сизларнинг томларингизни кўрдим. Кўллар, боғлар, иморатлар... Битта самолёт худди-худди оёғимнинг тагидан ўтиб кетди.

Умида кўзларини катта-катта очиб, унга қараб турибди. Чой қорозини бурдалаб ташлагандек ой тангалари сув бетиде милт-милт оқарди. Катта кўприк устидан ўтаётган машина чирокларининг акси худди сувга бир шўнғиб олгандек нариги қирғоққа етмай сўнади.

Киз йигитнинг гапларига чидамай кетди.

— Комбинатга борганмисан, ўзинг. Вой бў... Мен тенги киз бир юз ўн иккита дастгоҳни юритяпти. Қирқ минг одам ишлайди. Кранни гапирасан-а. Кранинг нима бўпти бу дастгоҳларнинг олдида. Комбинатда бир йилда чиқадиган матони ер шарига ўрасанг, очиқ жойи қолмайди. Кранларинг-у, жамики қурилишларингни ўраб ташлайди.

Анвар ҳам бўш келмади. У кранчини мақтайвериб, охири гап тополмай қолди. Аммо Умида комбинатда кўрганларини гапириб тугатолмасди.

Анвар мундоқ қараса, Умида лабига кизил суртганга ўхшайди. Тикилиб кўрса рост.

— Бу нима, янги калишнинг ичидек қип-қизил қилиб.

Умида пиқ этиб кулиб юборди. Унинг бу кулгисидан: сен учун, сен учун, тентак, деган маъно барқ уриб турарди.

Шу кеча уларнинг хаёлига киноартист бўлиш деган гап келмади. Ҳар иккови ҳам янгидан танлаган касбларини тилдан қўймасдилар.

Ўн саккиз ёш шунақа бўлади. Гўдаклик хаёллари яратган орзуларини тумандек тарқатиб, янги орзулар яратади. Яратади-ю, уни ҳақиқатга айлантиради.

Ажаб эмас, энди бу икки ўсмир кино экранларда артист бўлиб эмас, артистлар булар бўлиб кўринса.

Ўн саккизга кирмасиз, дунёга келмасиз!

1965 йил.

ЗУМРАД

Азизанинг бу ерга келганига энди бир ҳафта бўлди. У йўлга чиқаётганида, ўзим ҳам бир дам олиб келарман, деб ўйлаган эди. Дам олиш қаёқда, вақтида овқат ейишга ҳам қўл тегмайди.

Бунда икки юздан ортиқ бола дам олади. Бири чўмилиб шамолласа, бошқаси парманчак тераман деб оёққўлини тимдалатиб келади. Буларнинг ҳаммаси врачга ташвиш. Айниқса футбол деган нарсага болаларнинг ўчлигини айтмайсизми. Ишқилиб, кунига ё тирсаги, ё тиззаси шилиниб кетишига қарамай, тўп тегишгани тегишган.

Болалар-ку, майлига-я, кунига сават-сават нарса ташиб, узок-яқиндан келадиган ота-оналарнинг хархашасини айтмайсизми!

Азиза овқат олиб келган ота-оналарни лагерь ичига киритилмаслик масаласида бошлиқ билан бир неча марта уришиб ҳам олди.

— Бунақада болалар дам олиш у ёқда қолиб, қайтага касал орттириб кетишади-ку.

Унинг бу гапига бошлиқ елка қисиб, чорасизлигини билдирди.

— Қандоқ қиламиз, энг камида саксон километр йўл босиб келса-ю, боласини кўролмай кетса, яхшимас-да, доктор.

Албатта, бошлиқнинг гапида ҳам жон бор. Аммо Азиза уларнинг дардга чалиниб қолиш хавфидан безовта. Мана, эшик олдида велосипед рулига сават илган ўрта яшар бир киши ҳансираб турибди. Азиза уни лагерь ичига киритмади. Ҳозир деразадан унга қараб тураркан, бирдан раҳми келди.

Бечора саксон километрли тоғ йўлидан велосипедда келибди. Яна шунча йўл босиб қайтиб кетиши керак. Терга ботиб кетибди. Унинг ахволини кўриб чидаб туролмади. Олдига чиқди.

— Нима қилардингиз, ахир бола сизни кўриб уйига кетгиси келади. Бу овқатларни ҳам чакки олиб келибсиз.

У хижолат чеккандек жавдираб қаради.

— Энди синглим, шу биттагина боламиз... Онаси йиғлаб эси кетяпти. Мен-ку чидаяман...

Азизанинг ҳам боласи биргина. Борди-ю, у ҳам олисда бўлса қай аҳволга тушаркин, эҳтимол, бундан ҳам узок йўлни пиёда босиб келармиди. Бирдан Азизанинг қўнгли юмшаб, жилмайди.

— Майли, битта шарт, опкелган овқатларни бермайсиз. Ўзи билан бемалол тўйиб гаплаша қолинг.

Азиза уни бошлаб ичкарига олиб кирди-да, болани чақириб келиш учун одам юборди.

Ичкаридан болаларнинг қий-чуви эшитилиб турибди. Трусичан қора-қура болалар у ёқдан-бу ёққа бир-бирини

қувлашиб юришипти. Танасига оҳак суртилган дарахтлар орасидан чодирлар, фанердан қирқиб ишланган фил, туя, шерлар кўриниб турибди.

Кўзлари қисиккина қизча худди эшик тагида бояги кишининг тиззасига ўтириб олиб нималардир деб жавра-япти. Дадаси унга қараб яйраб илжайди. Унинг башараси худди эриб кетаётганга ўхшайди. Сертомир қўллари билан қизчанинг сочини силайди, тинмай пешонасидан ўлади.

Азиза унга қараб ўтириб жуда завқланиб кетди. Деразага бағрини бериб, ундан кўз узолмай қолди. Дадаси қизга икки плитка шоколад берди. Қиз докторхона томонга бир қараб олди-да, шошиб рўмолчасига ўраб, орқасига беркитди. Азиза унинг қилиғидан илжайиб қўйди.

Эшик тақиллади. Азиза то ўгирилиб қарагунча, эшик очилиб, ўттиз беш ёшлардаги бир жувон кирди.

— Доктор, мумкинми? — Аёл қимтиниб унга яқинлашди.

— Нима гап, тинчликми?

— Тинчлик, ўғлим икки-уч кундан бери бот-бот исит-малаб қўяди. Нималигини билолмаяпман. Бир кўриб қўйинг, барака топкур.

Азиза бу жувонни шу атрофда яшайдиганлардан эканини дарров билди.

— Амбулаторияга бормадингизми? Ахир мен лагердаги болаларга қарайман.

Жувон бир муддат индамай туриб қолди-да, ялинган оҳангга деди:

— Ўзингиз кўриб қўя қолинг. Уйимиз унча узок эмас. Амбулаторияга бориш қийин, ўн икки километр юриш керак.

Азиза ноилож қолди, кийиниб, у билан бошлашиб ташқарига чикди. Бояги киши ҳамон қизчасининг бошини силаб ўтирар эди.

— Доктор, келаси гап ойисини олиб келсам, майлими, — деди у Азизага ўгирилиб. Азиза қулиб бош ирғаб қўйди.

... Жувон олдинда сўқмоқдан йўл бошлаб борарди. Азиза унинг орқасидан қараб бораркан, бу жувонни қайда кўрганман, деб ўйларди.

Сўқмоқ юқорига кўтарилди бошлади. Жувон оёқ изи тушавериб текисланиб кетган каттакон харсангга чиқиб Азизага қўл узатди.

Шунда Азиза унинг икки қоши орасидаги жуда ҳам келишган чизикка кўзи тушди. Энди таниди. Бу бир

вақтлар ўз рақслари билан томошабинларни мафтун қилган Зумрад эди. Нима бўлди? Бу томонларда у нима қилиб юрибди? Ўша даврдаги киёфасидан икки қошининг орасидаги чиройли чизигу қулганда ёйилиб кетадиган ўнг бетидаги қулдиргичи қолипти, холос. Ростдан ўшамикин?

Жувон уни қўлидан тортиб, олдинга ўтказиб олди.

— Йўк, йўк, мен кетингизда юраман. Қоматингиз жуда чиройли экан, тамоша қилиб кетаман.

Жувон хандон ташлаб қулиб юборди. Унинг оппок садафдек тишлари юзларини яшнатиб юборди.

Бўлди. Бу ўша Зумраднинг ўзи. Азизанинг кўзига бундан беш йиллар олдин Зумраднинг телевизордаги ўйини кўриниб кетди. Ўша ўйин унинг охириги ўйини бўлса керак. Шундан кейин Зумрад бутунлай кўринмай кетганди.

Ўша пайтларда Азиза мединститутни эндигина битириб, аспирантура ҳаракатида эди. У аспирантурага кира олмади. Бекорга икки ой умри ўтиб кетди. Министрликнинг тақсимотидан ҳам тушиб қолди. Унинг устига, Ҳакимжоннинг қимлиги маълум бўлди. Икки йил қалбида эъзозланган муҳаббат ҳислари уни алдади. Ҳакимжон у билан ҳамкурс, келишган, қора қош, қора кўз йиғит эди. Бир-бирларини яхши кўришарди. Институтни битириб, тўй қилишмоқчи эди. Дипломлар қўлга теккандан кейин Ҳакимжон бутунлай бошқа одам бўлди қўйди. Қўлида врачлик дипломи бўла туриб, эски касбини қилиб, аллақайси поликлиникага тиш техниги бўлиб жойлашиб олди. Азиза кўп ўйларди. Ўйлаган сари Ҳакимжон ундан нари кетарди. У эртанги кунини кўз олдига келтиришга уринарди. Аммо эртаси Ҳакимжонсиз бўлиб кўринарди.

Нималар бўляпти, деб ўзидан сўраёлмасди Азиза. Аммо шу хаёллар орасида Ҳакимжоннинг қоп-қора кўзлари бир ялт этарди-ю, унинг қалбини бир дам ёритиб, бутун вужудига ҳоким бўлиб оларди.

Азиза ўйлади, ўйлади, бу ўйларнинг охири шу бўлдики, қанчалик қийин бўлмасин, уни юракдан сидириб ташлаш керак, деган хулосага келди.

Ҳакимжон энди у билан жуда бепарво гаплашар, ҳиссиз, ҳаяжонсиз, ўлик гаплар билан унинг вақтини оларди. Шундай учрашувларнинг бирида Азиза унга энди учрашмайлик, йўлимиз бошқа-бошқага ўхшайди, деди.

Бу гап Ҳакимжонга унча малол келмади. Гўё бу гапни у кўпдан кутаётгандек:

— Ихтиёр ўзингда, аммо билиб қўй, бир кун пушаймон бўлиб юрма, — деди.

Азиза унинг юзига тик қаради:

— Хеч қачон!

Ана шундан кейин ораларида ҳеч нарса қолмади. Тўрт ойдан кейин унинг уйланганини эшитган Азиза бир сескангандек бўлди. Шу пайтгача юрагининг бир четида Ҳакимжон ўчаётган чўғдек гоҳ йилт этиб, гоҳ сўниб турарди. Энди бу чўғнинг юзини бутунлай кул босгандек бўлди. Аммо бирон баҳона бўлиб биринчи муҳаббат эсига келганда, Азиза бекор кетган ҳисларига ачинарди-ю, Ҳакимжоннинг кўзлари оловдек чакнаб, вужудининг бир четини жиз этиб куйдириб қўярди.

У кунлар ўтиб кетди. Азиза чинакам муҳаббатини топган, шу муҳаббат ҳислари билан энди у бахтиёр эди.

Зумраднинг садаф тишлари Азизани бир нафас бўлса ҳам болалик кўчаларига судрагандек бўлди.

Тепаликка чиққунча Азиза чарчаб қолди. Икковлари кўкатга ўтиришди. У жувоннинг атрофини ажин ўрай бошлаган кўзларидан кўзини узмасди.

Қандай қиройли киз эди-я. Ҳусн ҳам шунчалик тез тугарканми?

Бир вақтлар ҳусни, санъати билан ҳаммани лол қилган киз қандайдир аянч бир ахволда Азизанинг қаршисида ўтирарди. Унинг эғнида ранги ўчиб, гуллари билиб бўлмайдиган ҳолга келган крепдешин кўйлак, оёғида аллақачон моладан қолган қора туфли, бошида дуррача.

Қандоқ кийинарди-я! Студентлар ётоғидаги кизлар фақат унинг кийимларини гапиришарди, газетадан андаза қирқиб, жўн матолардан уникига ўхшаган кўйлак тикишарди.

Жувон ўрнидан турди. Фириллаб эсаётган шабада кўйлаklarини торткилаб, этакларини белига ўраб ташлади. Хали ҳам унинг қомати ўшандай нозик, аллақандай ёшлик тароватини уфуриб турарди.

Йўлга тушишди. Пастликлардаги арчазор орасидан дам олиш уйларининг корпуслари, баланд чўккиларда эриган шамдек осилиб қолган қор уюмлари кўриниб турарди. Пастда асфальт тасмасидан югурган кизил, кўк автобуслар болаларнинг ўйинчоғидек бўлиб кўзга ташланарди.

Улар сўқмоқдан ошиб, кенгина йўлга чиқиб олишди. Сал ўтмай, тоғ қишлоғининг ободгина гузари кўринди.

— Етдик, — деди у. — Ҳу, анови қайроғочнинг таги бизники.

Гузарда бир-икки магазин, чойхона, автобус станцияси, сартарошхона бор эди.

— Шошманг, — деди Азиза тўхтаб. — Сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, сиз Зумрадхон эмасмисиз?

У бош ирғаб қўйди. Аммо бу савол кўнглига оғирроқ ботдими, ё бирор кўнгилисиз воқеани эслатиб қўйдими, жадал юриб олдинга ўтиб олди-да унга қарамай деди:

— Ҳа, ўша Зумрадман. Мана, келдик.

Унинг овозида қандайдир аламли титраш бор эди.

Бир тавақали эшикдан кенгина ховлига киришди. Уй билан айвон пойдевори тоғ қишлоқларига хос харсангдан кўтарилган бўлиб, деворнинг нариги томонига қараб ўсган кекса тутнинг илдизлари очилиб ётарди. Азиза томирини сел ювиб кетган бўлса керак, деб ўйлади.

Тандирга ўт қалаётган кампир тутаётган косовининг учини ариққа тикиб, четга ташлади-да, уларнинг истикболига чикди.

— Келдингизми, айланай. Эркинжон энди ухлади.

Айвондаги кичкинагина пашшахонада бола ухларди. Азиза пашшахонанинг четини кўтариб, боланинг пешонасини ушлаб кўрди: сал иситмаси бор.

Боланинг юз тузилишлари, қоп-қора қошлари унинг кўксига найзадек санчилгандек бўлди. Ким бу? Бу кимнинг боласи?

Зумрад тут тагидаги салқин супага жой қилиб бўлган эди. Азиза хардамхаёл билан супага келди. У Зумраднинг қандайдир маҳзун киефасига тикилар экан, хаяжонини яширолмади.

— Менга қаранг, бу ерларда нима қилиб юрибсиз. Ахир сиз пойтахт йигитларининг орзуси эдингиз. Нима бўлди?

Зумрад кўзларини бир нуқтага тикиб туриб қолди. Киприклари орасида нимадир милт-милт қилиб турарди. У кўзини яширди-да, дуррачасининг учи билан артиб олди. Зўр билан илжайди.

— Пешона экан. Тақдир ўйини кимларни сарсон қилмаган.

Кампир тандирдан узилган бир сават нонни супа четига қўйиб кетди. Зумрад чўғ ушлагандек чакқонлик билан тўртга кулчани дастурхонга олиб қўйди.

— Айтинг. Зумрад, нима бўлди? -- дея яна саволини такрорлади Азиза.

Чой устида Зумрад бошидан ўтганларини гапириб берди:

Ҳамма бало битта озик тишим оғришдан бошлан-

ган. Индонезиядан келган меҳмонларга концерт беришимиз керак эди. Ўша куни эрталаб турсам, тишим зиркираб оғрияпти. Бир кун аввал паркда мороженое еган эдим. Оғриқ зўраганидан зўрайиб, бир ёк юзим-пиёладек шишиб чиқипти. Нима қилишимни билмайман. Поликлиникага қараб чопдим. Ёшгина, келишгангина тиш доктори жағимни очиб қараб, шиш пайтида суғуриб бўлмайди, деб дори суриб қўйди. Оғриқ азобида уйимга кетяпману, докторнинг қоп-қора қошлари хаёлимдан кетмайди. Кечкурун бўладиган концерт ҳам кўзимга кўринмай, кўрпага бурканиб ётиб олдим. Хали ҳам докторнинг кош-кўзи шундоқкина кўришиб турибди. Яна олдига бордим. Яна дори қўйиб, яна эртага келинг, деди. Хозир эсимда йўқ, тишимни суғургандан олдинми паркка бордик. Шу-шу бўлди-ю, ҳар куни учрашадиган бўлиб қолдик. У ҳар концертимизга келарди. Олдинги қаторга ўтириб, менинг чиқшимни кутарди. Мен ўшанда фақат унга ўйнаб бераётгандек бутун кучимни, санъатимни сарф қилиб ўйнардим. Тамошадан кейин бирга кетардик. Уйимгача кузатиб қўярди. Бир куни саҳнада ўйнаб турибману, залдан уни кидираман. Йўқ. Келмапти. Бунақа одати йўқ эди-ку, деб ташвиш қиламан. Қандай қилиб ўйинни тамом қилганимни билмадим. Саҳна орқасидан чиқиб келаётсам, чиройликкина бир киз рўмолга ўралиб турибди. Тўхтадим.

Қиз ботинқирамай олдимга келди-да, титроқ товушда деди:

— Бахтимга гов бўлманг. Ҳакимжон акамни мен севман.

Аваллига ҳеч нарса тушунмадим. Кейин бирдан баданим музлаб қолгандек бўлди.

Ўша куни уйга қандоқ етиб борганимни билмайман. Эртанги концертда биринчи раксни жуда ҳам ёмон ўйнадим. Бир-икки одам иримига чапак чалгандек бўлди. Бир маҳал карасам, иккинчи қаторнинг четроғида Ҳакимжон ўтирибди. Билмадим, қаердан куч пайдо бўлди. Бир ўйнаб кетдим. Чапак устига чапак. Тўрт марта ўйнатишди. Чиқиб кетаётганимда Ҳакимжон йўлимни тўсди. Индамай ўтиб кетавердим. Бир нима дейишга тилим йўқ. Уни ҳам ҳайдагим, ҳам чақиргим келади. Ўзимни қўлга олиб, энди учрашмайлик, сизни бошқа одам севаркан, дедим. Ҳакимжон хандон ташлаб кулади. Ҳадеб, вой тентак киз-э, вой аҳмоқ киз-э, деб хиринглайверди. Ана шундан кейин турмуш қурдик. Бошида яхши яшадик. Кейин мени театрга юбормай қўйди, чидадим. Уни жонимдан ҳам яхши қўрардим. Нима деса тайёр эдим. У

кўп ишлар, кўп пул топарди. Бир бола кўрдим. Эрим ҳар ёз шу Осмасойда дўкон очади. Атрофда дам олиш уйлари кўп бўлганидан тиш олдириб, тиш солдирадиганларнинг кети узилмайди.

Тиш солдириш баҳонаси билан бир жувонга илакишиб қолди. Ҳар кеча дўконда қолиб унинг тишини қовлайди. Ахири, у билан кетди. Битта болам билан йўл пойлаб ўтирибман. Ким билади, бировнинг бахтига чанг солганим учун тақдир мени жазолаяптими? Ёлғизлик жонимга тегди. Мен муҳаббатга ўзимни қурбон қилмоқчи эдим. Йўқ, бўлмади. Қарс икки қўлдан чиқар экан. Энди яна театрга қайтмоқчиман...

Бола уйғониб, онасини чақирди. Зумрад шошиб зинадан тушди-ю, айвонга қараб чопди. Чопаётганида сочларининг тўлқин уриши бирам чиройли, бирам ўзига ярашқили. Азиза пиёладаги чойни дастурхонга қўйиб, унинг кетидан борди.

Бола кўзини очган. Зумрад тепасида меҳр билан унга қараб турарди. Азиза боланинг кўзини кўрди. Ҳа, ўша Ҳакимжоннинг кўзлари.

— Ана, доктор опанг дори берадилар, тузалиб кетасан, кўзим.

Азиза боланинг томоғига чой қошиқнинг орқасини тикиб, танглайини қаради, кўз милкларини очиб кўрди.

— Ташвиш қилманг, шамоллапти. Дори ёзиб бераман, тузалиб қолади.

— Эртадан кечгача чўмилгани чўмилган. Биласиз-ку, тоғдан муздек қор суви келади, унга чўмилиб бўлади-ми...

Зумрад Азизани гузаргача кузатиб чиқди.

Кеч кириб, куёш чўққидан ҳатлаб ўтиб, энди ён бағирларда гунафша ранг соялар қолганди.

Азиза сокин тоғ сўқмоғидан кетаркан ўйларди. Ўйларди-ю, ўйи чувалиб, уни олисларга судраб кетарди.

У ёшлигини, биринчи муҳаббатини ўйлаганда, эслаганда ҳамиша ўша дилга маҳкам ўрнашиб олган муҳаббат хислари бағрига чақирарди. Ҳакимжоннинг оловдек ёниб турган кўзлари бир дам кўксини бошқатдан куйдириб ўтарди. Шу бир оний хотира уни энтиктирарди.

Энди-чи?

Азиза бағрига чақираётган биринчи муҳаббат билан хозир юзма-юз турибди. У кўзларда энди ўт йўқ, улар шармсизлик ойнаси, йўқ, йўқ, нурсиз бир шиша синиғи бўлиб кўриняпти унга.

Агар Азиза ўшанда муҳаббатнинг алдамчи хисларига берилганда, ўз иродасини қўлига ололмаганда, у ана шу алданган аёлдан ҳам аввал қурбон бўларди.

Азиза шуни эслади-ю, бирдан сесканиб кетди. Қадами тезлашди.

Зумрад-чи?

Бир вақтлар саҳнада юлдуз бўлиб порлаган бу санъаткор энди ожиз бир аёлга айланибди.

У шу аҳволда қолармикин?

Чинакам зумрад порлаши керак.

Сонсиз прожекторларнинг нурида у ҳали кўп ихлосмандларнинг кўзини ўйнатиши керак. Чинакам зумрад бўлиб жилваланиши керак.

Азиза шундай хаёллар билан битта-битта босиб кетаркан, пастда, асфальтга чиқаверишдаги ёлғизоёқ йўлда велосипед миниб кетаётган кишини кўрмасди. У киши ҳали паст-баланд тоғ йўлидан шу аҳволда аллақанча йўл босиши керак.

Қуёш бутунлай ботиб кетди. Осмону фалақда сузиб юрган кўрпадек увада булутгина кип-қизил чўғ бўлиб ёнарди.

1965 йил.

М Ў Т Т И

«Оҳангарон ҳикоялари»дан

Иномжон автобусдан тушиши биланок, шаҳарда мажнун бўлиб юрмай деб сартарошхонага кирди. Уста юзига совун сураётганида ойнадан кизик бир нарсани кўриб қолди. Икки қовоғига автобус билетидек қоғоз ёпиштириб олган қоши ипдек бир киз қўлларини столга қўйиб қимирламай ўтирибди. Оқ ҳалат кийган хотин унинг тирноғини бўяётди. Иномжон бу кизни каердадир кўргандек бўлди. Ўйлаб-ўйлаб эслолмади.

Узоқдан кўрган, яқиндан кўрган, гаплашган жамики кизларни бир-бир эслади. Бирок улар орасидан бу кизни тополмади.

Уста унинг соқолларини киртишлаб, сочларини текислаб ҳам бўлдики, Иномжон хаёлдан бўшамади. Вашинглатиб юзига атир сепгандагина юзи ачишиб, ўзига келди. У ўрнидан туриб ташқарига чиқаётганда атайин қизга тикилиб қараб ўтиб кетди.

Иномжон папирос чекди. У ёқ-бу ёққа юриб ўйлади, скамейкага ўтириб ўйлади. Деразадан бош суқиб яна

ичкарига қаради. Энди уста кизнинг қовоғидан қоғозларни олиб, кипригини тўмтоқ қайчи билан қайираётган эди.

Иномжон, то киз ишини битириб чиққунча, пойлашга аҳд қилди. Охири қиз савзи тахтадек сумкасини қўлтиғига суқиб, ичкаридан чиқди.

Унинг эғнида оқ капрон кофта. Ички кийимларининг тасмалари бемалол кўриниб турибди. Разм солиб қараган одам юзидаги сепкилидан елкаларида ҳам борлигини билиб олса бўлади. Белини қизил камар билан шундай сиқиб боғлабдики, икки бўлак одамга ўхшайди. Агар жиндек эгилса юқориси тушиб кетадигандек. У Иномжоннинг ўзига тикилиб турганини сезганидан атайлаб ғамза билан ёнидан ўтди. Иномжон безовталанди. «Чекилмасин!» дейилган жойда папирос чекиб қўйгандек, ҳали муҳаббат ўти тушмаган йигит юрагига гулгула тушди. Иномжон беихтиёр унга эргашди. Қиз тўхтаб, магазин витринасига ўзини солиб, сочларини тузатиб олди. Кейин масхара қилаётгандек бир илжайди-да, тўхтаган автобусга илдам чиқиб олди.

Иномжон Оҳангаронга бундан олдин ҳам бир келган. Курсдошлари билан практикага келиб конга тушган. Смена мастери уни биринчи марта ер остига олиб тушганида Иномжоннинг бўладигани бўлган эди. Бир елкасида газ никоб, бир елкасида батарея, пешонасида чироқ, тепасида уч юз метр калинликдаги ер. У ёнидан-бу ёнидан вагонетка гувиллаб югуради, оёғининг тагидан транспортёр лентаси виллаб ўтади. Бу ернинг турган-битгани ваҳима бўлиб туюлган эди унга. Ранги қум оқариб, тили гапга келмай қолганди. Ўшанда мастер унинг рангини кўриб кўрқиб кетган, сменасини тугатиб чиқаётган стрелкачи киздан уни юқорига «бериб юборган» эди. Қиз тушмагур ҳам жуда шайтон экан. Афт-башараси копкара, худди мўри тозалаганга ўхшайди. Хар кулганида оппоқ тишлари қоронғида гугурт чакқандек ялтирайди. Айниқса, ер юзига олиб чиқадиган келетнинг тушишини кутиб ўтиришганда «Ерга чиққанимизда ярим соатча кўзингизни чирт юмиб олинг, биринчи марта қоронғида ўрганган кўз ёруққа чидамай, кўр бўлиб қолади» деб тайинлаган эди.

Улар ерга чиқишганида киз уни бир чеккага ўтқазиб, ўзи аллақакка ғойиб бўлди.

Иномжон кўзини юмиб, ўтган-кетгандан соат сўраб диққат бўлиб кетди. Йўловчи бир киши, бу бола кўр бўлиб қопти, деган гумон билан унинг олдига келди. Гапга солиб кўрса, уни кимдир лақиллатган экан.

— Э, кўзингни оч, бола, ким нима деса ишонаверасанми!

Иномжон дилига озор берган ўша қизни қайта учратмади. Учратганида ҳам уни таниёлармиди? Бунинг устига, практика тугаб, Иномжон Тошкентга қайтиб кетганди. Аммо бу сирни лом-мим деб бировга айтмади. У айтмаган бўлса ҳам Оҳангаронда Мўттихон-Лўттихон бир йигитни лақиллатгани дoston бўлган эди. Албатта, бу гаплардан Иномжоннинг хабари йўқ.

Хозир Иномжон қиз кетган томонга анграйиб туриб ўша бўлган воқеани эслаб, хижолатликдан илжайиб қўйди. Бугун дам олиш арафаси бўлганидан шахта бошлиғига барвақт учрашиб, бошқарма йўлланмасини топшириши, қаерда ва ким бўлиб ишлашини аниқлаб олиши керак.

Иномжон қадамни жадаллаб, кон бошқармасига қараб кетди. Ўша кунидек уни навалоотбойшчиклар бригадасига шогирдликка тайин қилишди. Ётоқ олди. Бригада бошлиғи калладор, ўрта бармоғига узук таққан йигит экан. У Иномжонга бошдан-оёқ қараб чиқди-да, унинг лабидоғи «Беломор»ини юлиб олиб, туфдонга улоқтирди. Кейин девордаги «Ичадиган, чекадиган одам кончи бўлмай қўя қолсин!» деган ёзувни кўрсатди. Иномжон индамай серрайиб турарди.

Дам олиш куни йигитлар Тешиктошнинг самоварида ош қилишди. Бригадир Иномжонни ҳам олиб кетди. Йўлда яхши кўрган қизи борми-йўқлигини сўради.

— Хали ёш экансан, эҳтиёт бўл, Лўттига ўхшаганларнинг қўлига тушиб қолма тагин. У шайтон-а!

Иномжон Лўтти ким, нега лақиллатиб кетади, — бу тўғрида сўрамади.

— Бултур техникумдан келган бўш баёвгина практикант болани бир соат кўзини юндириб қўйиб, лақиллатиб кетган. Сен ҳам ўшанақаларнинг қўлига тушиб қолма!

Иномжон қизариб кетди, аммо лом-мим деб оғиз очмади.

Ош устида бўлган гапдан маълум бўлдики, номи Мўтти бўлса ҳам кўп йигитларни лақиллатганидан Лўтти деб ном олган бу қиз шахардаги энг тамтамларнинг бири экан. Унга гап қотмаган, ундан дакки емаган биронта ҳам ўспирин қолмабди. Хуллас, бу қиз ўз кўнглига мос йигит мухаббатини изларди.

Эртасига Иномжон конга тушди. Бригадир Иномжонни ўз ёнидан нари кеткизмади. Забойга етиб келишганда пневматик болгани унинг қўлига бериб, қандай ушлашни,

қатламга қандай ботиришни кўрсатди. Бу ишларни Иномжон биларди. Техникумда ўқиб юрганида ер тагида бўлмаса ҳам, очик карьерда бунақа болга билан кўмир кўчирган эди. Шунинг учун ҳам қўли келиша қолди. Бригадир унинг ишини кузатиб турганида смена мастери келиб, юқорида бошлиқ қақираётганини айтди. Бригадир забойда Иномжонни ёлғиз қолдириб, энгашганча орқасига қайтди. Иномжон ишга берилиб, кўмир қатламларини палахса-палахса қилиб кўчира бошлади. Кўчган кўмир харсанглари транспортёр лентасида қоронғи йўлакларга кириб кетмоқда. Қўлида, тинимсиз тираб турган оғир болганинг ҳаракатидан Иномжоннинг билаги толиб кетди. Моторни ўчириб, бирпас ором олиш учун кўмир харсангига ўтирди. Ўтирди-ю, юрагини ваҳм босиб кетди. Қаерда ўтирибди? Уч юз метр ернинг тагида-я! Унинг тепасида неча минг тонна ер. Иномжон кўзларини пирпиратиб секин тепага қаради. Оғир ер қатламини кўтариб турган йўғон тиргович ходалар қисирлайди. Худди ер силжиб шу ходаларни гугурт чўпидек майдалаб ташлайдигандек. Забой оғзида тирговичга суяниб бир қиз кўзларини катта-катта очиб турарди:

— Ер чўкяпти. Елканг билан тираб тур, хозир авария бригадасини чақираман!

Қиз шундай деди-ю, ғойиб бўлди. Иномжон шахт ўрнидан туриб, тепасидаги каттакон кўмир харсангига елкасини тиради. У шу бўйи қанча турганини эслолмади. Бригадир келганда ҳам шу ахволда турарди.

— Нима қилиб турибсиз? Нега ишламаяпсан?

— Ер чўкяпти, кўтариб турибман.

Бригадирнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Лақма бола экансан-ку! Ким айтди сенга кўтариб тур деб?

— Бир қиз шундай деди, ўзи авария бригадасини чақиргани кетди.

— Э овсар, сен ҳам Лўттининг қўлига тушибсан! Ер чўкса, сен кўтариб қололаркансанми? Бор, ишингни қил!

Иномжон ўсал бўлганидан, зирқираб оғриб турган елкасини силаб, болгани қўлига олди. Бирдан унинг эсига ўтган йили лақиллатиб кетган қизнинг оппоқ тишлари кўриниб кетди.

Ўша! Ўша шадлод қиз, бугун ҳам қўлга туширди уни!

Кечқурун ётоқда фақат шу гап бўлди. Йигитлар қотиб-қотиб қулишар, Иномжонни эрмак қилишарди...

Орадан ўн беш кун ўтди. Бу орада Иномжон йигитларга гоҳ эрмак бўлди, гоҳ уларни иш билан қойил

қолдирди. Биринчи маош куни смена тугамасдан забойга бош инженер тушди. У Иномжоннинг ишларини илгарилар ҳам зимдан кузатиб юрар экан, айниқса, бугун унинг ишни бемалол уддалаётганини кўриб, шогирдликдан мустақил навалоотбойишчиликка ўтишга рухсат бериб кетди.

У гардеробда газниқоб, фонарь ва батареяларни топшираётганда икки марта уни лакиллаб кетган ўша Мўттихон бир буклам қоғоз узатди. У шошиб қоғозни очди. Хат. «Мустақил ишга ўтишингиз билан табриклайман. Вақтингиз бўлса, ҳамётоқларингизга чап бериб, соат олти яримда кончилар маданият саройига келинг. Мўтти».

Иномжон аввалига, бу қиз мени яна лакиллаяпти, деб ўйлади. Хатни ёнига солиб, биринчи маошидан поччасига совға олиш учун магазинга қараб кетди.

Иномжон етимликда ўсган бола. У опасининг қўлида тарбия кўрган. Поччаси унча топишли-тутишли бўлмаса ҳам, етим болаларни бағрига олиб, ўқситмай еб-ичирди. Ишчи одам рўзгордан сиқиштириб, Иномжоннинг техникумни битиришига янги костюм олиб берди. Эрининг одамгарчилигидан опаси йиғлаб ҳам олди. Эр-хотин уни бундан ўн беш кун олдин учирма қилиб, Оҳангаронга ишга кузатиб қолишди. Кетаётганида опаси уни четга қақариб: «Биринчи маош олганингда кичкинагина бўлса ҳам, поччанга совға ол, севинади» деб тайинлаган эди. Иномжон шундай қилди. Биринчи маошдан поччасига этик олди.

Ётоққа қайтиб келса, йигитлар ҳар ёққа кетиб қолишибди. У нима қилишини билмай, кўчадаги скамейкага ўтириб, ўтган-кетганларни тамоша қила бошлади. Бир маҳал унинг димоғига атир ҳиди гупиллаб урилди. Қараса, биринчи куни келганида сартарошхонада кўрган стилияга қиз ундан уч-тўрт қадам нарида илжайиб турибди. Унинг эғнида ўша капрон кофта. Юзидаги сепкиллари упа қўйганидан билинмай кетибди. Иномжоннинг юраги гупиллаб ура бошлади. Қиз унга томон икки қадам босди.

— Мумкинми, бир оғиз гап сўрасам?

Иномжон нима дейишини билмай доддиради.

Қиз кулиб юборди. Унинг оқпоқ тишлари унга жуда таниш кўринди.

— Сиз, сиз ўша Мўттихон...

Қиз ингичка қошларини кериб илжайди. Иномжон серрайганча туриб қолди.

Шаҳар стилияларини бир чўқишда қочирадиган бу қиз Иномжонни тамоман лол қилиб қўйган эди. Бундан

бир соат аввалги аҳволини кўрган одам уни мутлақо танимасди. Боя унинг афт-башарасини қоп-қора, бошидаги яшил косинкаси ҳам қўмир қурумидан қорайиб кетган, эғнидаги қалин брезент курткаси, шими, елкасига осиб олган газниқоб, батарея, оёғидаги резинка этик уни тамоман бошқа одам қилиб қўйган эди.

Энди-чи, қурум босган башарасига упа қўйган, эғнида оқ капрон кофта, оёғига пошнаси бигиз туфли кийган, сочини хурпайтириб, бутун елкасига тўзғитиб юборган, лаби қип-қизил, ўзи бўлса атиргача чўмилгандек.

Иномжон икки марта лакиллаб, охири унинг муҳаббатига сазовор бўлганини билмай қолди. Ҳам ишни, ҳам олифтагарчиликни қойиб қиладиган шайтон қиз энди Иномжонни ўзига тамоман ром қилиб олган эди. Иномжон муҳаббат тўрига тушди.

Ўша кеча Иномжон ётоққа ҳаммадан кеч қайтди. Йигитлар ундан ҳавотир олиб, анча вақтгача ухламай кутиб ўтиришди. Эрталаб қарашса, Иномжондан гуп-гуп атир хиди келади. Уйқусида ҳам илжайди. Ҳар балони биладиган бригадир бошини сарак-сарак қилиб, қойил қолганини яширолмади:

— Тамом! Боладан айрилибмиз!

Унинг айтгани келди. Кечалари Иномжон алла-палла-гача йўқ бўлиб кетадиган, комендантнинг энсасини қотириб, қоқ ярим кечада шимига дазмол босадиган қилиқ чиқазди. Унинг бу ҳаракатлари йигитларга малол келса ҳам, Мўттихоннинг меҳрини тортган ундаги аллақандай меҳригёга тан беришган эди.

Бир куни бригада сменадан чиқиб келаётганда Иномжон улардан суғурилиб стрелкачи қиз Мўттихоннинг олдига қолди.

Олифта Мўттихоннинг фасонлари ер юзида қолган. Қорақуяга беланиб кетган бўлса ҳам, бари бир аёллик ҳисси қолиб келиб, бир стакан сувга иккита атиргуллик солиб қўйибди. Туянинг қўзидек ойначага қараб ҳадеб сочини тузатар, лабига хафсала билан помада сурарди.

Биринчи смена ишни тугатиб, ерга чиқиб кетган, иккинчи смена ҳали тушмаган. Ер тагида улардан бошқа одам боласи йўқ эди.

Қора ернинг қаърида шамол гувиллайди. Ер қатлами силжиб шитирлайди. Йўғон тирговичлар қисирлаб синади. Юқоридан силқиб келаётган сувлар чак-чак томади.

Қорақуяга беланган икки ошиқ-маъшук ҳеч нарсани сезмайди.

Қора туннеллардаги чироқлар уларга баҳор осмонининг чакнаган юлдузлари, томаётган сувлари савр ойининг жаласи, тирговичларнинг қасирлаши кўклам момақалдиروқлари бўлиб туюлади.

Тепада босиб ётган неча юз минг тоннали ер қатламини мухаббатнинг азамат елкаси кўтариб тургандек эди.

1961 йил.

СУМБУЛ

(«Сурхон ҳикоялари»дан)

Ваҳобжон Деновга бемаҳал келганидан у ёқ-бу ёққа телефон қилиб, ҳеч кимни тополмади. Охири ўйлаб-ўйлаб колхоз меҳмонхонасида тунаб қолишни маъқул кўрди. Меҳмонхона қоровули чопонини бошига ёпиб ухлаб ётган экан, унинг илтимосига дўнғиллаб-дўнғиллаб зўрға кўнди.

Ваҳобжон ишлаган пайтларда бунақа бой йўк эди. Меҳмонхона ҳам кейин қурилибди. Қоровул уни айланма тахта зинадан бошлаб чиқиб, чироқни ёққанда, икковлари бир-бирларига тикилиб қолишди.

— Кўзимга иссиқ кўринасан, ука. Қаерда кўрганман?..

— Мен сизни танияпман. Қосим ака эмасмисиз? Бундан йигирма олти йил олдин кўричагингизни кесиб ташлаган эдим.

Қосим аканинг кўзлари чакнаб кетди.

— Анавуни қаранг-а, анавуни қаранг-а! Вой, жонингдан...

Қосим ака унинг қўлидаги чамадонини олиб, қаерга қўйишини билмай, хонани бир айланиб чиқди. Охири стол устига қўйиб, унга қаради. Кейин чамадонни яна олиб, ушлаб турганча гапира бошлади:

— Тирик одам ахир бир кун бир-бирини кўрар экан. Тан-жонингиз соғми? Муни қаранг-а. Хозир, ҳозир...

У гапини тугатмай, йигитлардек чакконлик билан зинадан тушиб кетди. Сал ўтмай пастдан тўқ-тўқ ўтин ёрган товуш эшитилди. Ваҳобжон деразани очиб юборди. Кеч куз бўлишига қарамай, кўклам ҳавоси уйга ёпирилди. Тошкентдан чиқаётганда изғирин жонини ачитар, аллақачон яланғоч бўлиб қолган новдаларни буйдалар эди.

Хурмозор орқасидан ярим палла тарвуздек кип-кизил ой кўтарила бошлади. Ваҳобжон папирос қулини ташлаш учун қулдон қидириб уёқ-буёққа аланглаган эди, буфет устида турган қулранг нарсага кўзи тушди. Беихтиёр яқин бориб қаради. Қарадио бадани ғалаги сесканди. Бу дур боғланган сумбул бутоғи эди. Қўлига олди. Панжадек бутуқлар усти новвот дуридек қалинлашиб кетган, соч толасидек сумбул новдаси фақат дурнинг синган жойидан аранг кўриниб турарди.

У сумбулни қўлига олиб, чироқ тагига келди. Қўллари беихтиёр титради. Шу пайт Қосим ака патнисда хурмо, анор, олма олиб чиқди. Ваҳобжон унга йўл бераман деб, қўлидан сумбул дурини тушириб юборди. Сумбул полга тушиб жаранглаб синди. Ваҳобжон афсусланиб, дур бўлакларини териб олар экан, Қосим акага гунохкоруна қаради.

— Ҳечқиси йўк, сероб нарса. Хурмони эрмак қилиб туринг, ҳозир чой дамлаб чиқаман.

Ваҳобжон сумбул синиқларига тикилиб, ўйлаб кетди. У бу сумбулларнинг қаерда борлигини билди. Сумбулсойда ҳаёл суриб ўтирган кунларини эслади.

Ваҳобжон урушдан олдин медицина техникумини тугатиб, Сумбулсойга юборилган эди. Сумбулсой тоғ оралиғидаги қишлоқ. Пасти баланд тепаликлар, арча ва қарағайларга бурканган ён бағирлар, кўзёшидек тиник булоқлар, майда барг азамат толлар қўйнида мудраган сўлим қишлоқ.

Қишлоқнинг қок белидан кесиб ўтган сойдан кечиб адирга кўтарилса, бутун қишлоқ кафтда тургандек кўринади. Адирнинг орқасида эса тик жарлик. Бу жарликда фақат қушларнинг чирқиллашию шамолнинг гувиллаши эшитилади, холос. Жарлик тубида мажнунтоллар қўйнига яширинган Сумбулсой бор. Қишлоқ йигитлари ёзнинг жазирама кунлари адир ошиб шу жарга тушишарди. Худди новвотдан ясалган қасрдек, Сумбулсойда бир текис шувиллаган томчиларга қулоқ солиб, соатлаб ўй суриб қолишарди. Унгулардан осилган соч толасидек қора сумбул новдаларидан шудринг томади. Йиллар ўтиб бу шудринглар тошга айланади. Сумбул толалари йўғонлашиб, баъзан ток зангидек дурга айланади.

Ваҳобжон ҳам Сумбулсойда соатлаб қолиб кетарди. Шу ерда сумбул толаларидан тўкилаётган томчиларнинг қўл соат чиқиллашига ўхшаш товушига қулоқ солиб, кўнглига ўт солган қизнинг келишини кутарди. Тоғликлар одати ёмон. Қиз боланинг йигит билан хилватда

туришганини кўришса, катта жанжал чиқади. Шунга карамай, киз келарди. Адирлардан ошиб, тошлар панасида биқиниб, Сумбулсойга етиб келарди.

Гулсум кишлоқнинг ўқимишли кизи эди. У ота-онасининг қаршилигига карамай, Самарқанддаги ҳамширалар курсини битириб келган. Амбулаторияда Ваҳобжоннинг қўлида ишларди. У пайтларда кишлоқ аёллари эркак докторга кўринмасдилар. Ваҳобжон учун Гулсум ниҳоятда зарур эди.

Ваҳобжон билан Гулсум Сумбулсойда жуда кўп марта учрашишди. Ишқ-муҳаббат ўртаган юракларини бир-бирларига тикилиб овутишарди. Аммо кичкинагина кишлоқда бундай сирнинг узок сақланиб қолиши мумкин эмас эди.

Кимдир уларнинг Сумбулсойда учрашишларини пайкаб қолган. Ана шундай учрашишларнинг бирида тўрт-беш йигит уларнинг йўлини пойлаб, Сумбулсойда тутиб олишди.

Кизни қўйиб юборишади-ю, Ваҳобжонни кишлоққа олиб туришади. Бетига қора суртиб, эшакка тесқари миндирганча кишлоқдан чиқариб юборишади.

Чўлда қўли боғлиқ, эшакка тесқари минган Ваҳобжоннинг қўлини чўпон чол ечиб юборади, унга раҳми келиб, отида Денов йўлигача чиқариб қўяди. Чўпон чолнинг гаплари ҳали ҳам Ваҳобжоннинг қулоғида:

— Одатимиз курсин, болам. Келгиндига қиз бермаймиз. Қизимизга сал мундайроқ қарагани аямаймиз.

Ўшанда Ваҳобжон Деновга тонготар пайтида кириб келганди. Одамларнинг кўзлари бесаранжом. Ҳамма ташвишда. Уруш бошланибди.

Эртага бутун районда доктор боланинг бетига қора суртилгани, эшакка тесқари миниб, кишлоқдан қочгани овоза бўлади. Кетиш керак, бутунлай кетиш керак. Уруш бошланибди. Урушга кетгани маъқул.

Ваҳобжон тўппа-тўғри Ҳарбий комиссариатга учрашди-ю, эртасигаёқ армияга жўнаб кетди.

Қирқ йил киргин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Ваҳобжон фронтда тўрт йил кезди. Қанча ярадорларни жанг майдонидан судраб олиб чиқди. Қанча беҳол жангчига қон қуйди. Баданлари ўқдан илма-тешиқ бўлиб кетди.

Уруш тугаши билан тугилиб ўсган кишлоғи Чинозга қайтиб келди. Дунё кезган одам бир жойда туrolмас экан. Тошкентга келди. Институтга кириб, яна ўқишга шўнғиб кетди. У фронтда экан пайтларида икки-уч марта Сумбулсойга хат ёзиб, жавоб қутди. Аммо Гулсум ўрнига имзосиз жавоб келди.

«Башаранг қорақуя, соғинган бўлсанг, кела қол...»

Ана шундан кейин у хат ёзишни тўхтатди. Гулсумни ҳам, Сумбулсойни ҳам унутди.

Шу топда у дур бойлаган сумбул синиқларини ушлаб туриб, ўша воеаларни бир-бир эслади. Кўнгли ҳам қувонч, ҳам алам билан ўртанди. Қосим ака елкада сочик, қўлида чойнак билан чиққанда у ана шундай ўйлар билан банд эди.

— Оббо, дўхтир ука-е, муни қаранг-а, кўришарканмиз-а. Тинч-омонмисиз? Эсингиздами, Сумбулсойдан қайтганингизда, бизникида тунаган эдингиз, ўзим армияга кузатиб қўйган эдим.

Қосим ака асли деновлик бўлиб, ўтин кесиш учун Сумбулсойга атайин борарди. Бир кун ёнғокзорда саржин кесаётганда қорнини чангаллаб ётиб қолади. Икки йигит замбилда уни амбулаторияга олиб келишади. Ваҳобжон қараса, кўричаги тутиб қолган экан. У умрида операция қилмаган. Аммо уни дарров операция қилмаса, нобуд бўлиши аниқ эди. Ваҳобжон таваккал деб операция қилади. Қосим ака омон қолади.

Ваҳобжон кишлоқдан қувилганда Деновга келиб, шу кишининг уйида тунаган эди. Мана, бемаҳалда у билан яна учрашиб қолди.

— Сиздан ўла-ўлгунча қарздорман. Қўлингиз энгил экан. Мутлақо тузалиб кетдим. Урушга ҳам бориб келдим. Икки орден, уч медаль олдим. Хўш, энди сўраб қўяй: биз томонларга сизни қайси шамол учирди?

— Қизим шу ерда. Икки ой бўлди ишга келганига, Душанбедан қайта туриб, қизимни кўриб ўтай, дедим.

— Шунақами? Қани, чойга қаранг. Сиз бор пайтларингизда бунақа хурмолар йўқ эди, шекилли. Хозир ҳамма ёқ хурмозор, лимонзор бўлиб кетган. Ҳали Сумбулсойга йўлингиз тушмагандир? Ҳа, ажаб замонлар экан... Сумбулсойда ҳам ўзгаришлар катта.

Телефон жириглади. Қосим ака трубкани олиб, «йўқ» деб жавоб бердию яна жойига илиб қўйди.

— Раисни сўраяпти. Раис Ойбаракка кетган.

Ваҳобжон бир бурда нон ушатиб, икки-уч пиёла чой ичди-да, яна ўрнидан туриб, ташқарига қаради. Ойдинда арчаларнинг учи балиқ скелетидек таралиб кўринади. Семон ариқда сув шалдираб оқади. Қайдадир саъва сайрайди. Осмони фалакда чироғини милтиратиб самолёт кетаяпти. Унинг овози эшитилмайди.

Шу пайт электр лампаси секин-секин хиралашиб, қизил ипдек бўлиб қолди. Сал ўтмай у ҳам сўнди.

— Шунақа движок ўн иккигача ишлайди. Худо хохла-са, бирон ҳафтадан кейин катта симга улаймиз. Ўшанда кечасию кундузи ёнадиган бўлади. Сим Нурекдан келяпти. Лампа ёкиб берайми?

— Йўк, овора бўлманг. Ётаман. Йўлда уринибман шекилли.

Қосим ака қоронғида тимирскиланиб каравотга жой қилиб берди-да, гугурт чакиб, зинадан тушиб кетди.

Ваҳобжон ўрнига ётиб, анча вақтгача кўз юммай, ўй суриб ётди. Бу жойларда кечган кунларининг ҳаммасини эслади. Кўзига Гулсум кўриниб кетди. Энди у ёшлигининг унутиб бўлмас бир парчаси бўлиб кўринарди. Ваҳобжон ўйлаб-ўйлаб, охири ухлаб қолди.

Қизи хат ёзганда, Деновдан қаерга юборишлари ҳам номаълум, деган эди. Эрталаб у шу ернинг ўзидан район соғлиқни сақлаш бўлимига телефон қилди. Қизини суриштирди. Унга Зарофатнинг Сумбулсой амбулаториясига ишга юборилганини айтишди.

Ажаб, ўзи ишлаган қишлоқ, ўзи ишлаган амбулаторияга энди қизи кетибди. Ваҳобжон иккиланиб ўтирмай ўша ёққа боришга қарор қилди.

Қосим ака билан хайр-хўшлашиб, гузарга чиқди. Китоб савдоси машинаси Сумбулсойга кетаётган экан, шофёрдан илтимос қилган эди, рози бўлди.

Энди у бир вақтлар эшакка тескари миниб қочган йўлларида кетяпти. Йўл-йўлакай шофёрни хайрон қолдириб, гоҳ кулади, гоҳ қошлари чимирилиб, жиддий бўлиб қолади.

Онда-сонда сел олиб кетган, тоғдан думалаб тушган тошлар бўлмаса, йўл яхши бўлиб кетибди. У ер-бу ерда янги иморатлар учраб қолади. Олисда эса, қишлоқни бағрига олган асрий қоялар садаф девор бўлиб турибди.

Машина айланма, паст-баланд йўллардан ўтиб, тоғ орасига қараб ўрмалади.

Сумбулсой ҳамон ўшандай. Ўша гердайган қоялар, ўша шаркироқ телба сувлар. Ён бағирларида ўсган асрий арчалар орасида илашиб қолган булутлар сокин судралади. Кираверишдаги тепа ортида Қизқўрғон қўкка интилган. Қизқўрғоннинг учини булут ўраган. Унинг қизғимтир танасида ўсган гиёҳлар ерга қараб осилган.

Ваҳобжон таниш манзараларга махлиё бўлиб бораркан, худди йигитлик чоғи қайтиб келгандек энтикарди. Гўё ҳозир Гулсум жамалак сочларини силкитиб чопиб келаётгандек...

У шундай хаёллар билан амбулаторияга етганини

билмай қолди. Эшик олдида бир дам тўхтаб, у ёқ-бу ёққа қаради. Унинг худди ёнгинасидан тўлагина бир хотин гурсиллаб ўтди. У зина олдида келиб, туфлисининг чангини қоқиб, кириб кетаётган эди, Ваҳобжон гап қотди.

— Зарофат Ваҳобовани чакириб юбормайсизми?

Хотиннинг иши тигизроқ экан шекилли, жавоб ўрнига бош иргаб кириб кетди. Сал ўтмай оқ халат кийган Зарофат чиқди. Дадасининг кутмаганда келишига хайрон бўлиб, қошларини кериб қараб турди-ю, бирдан унинг бағрига отилди. Ота-бола шу кўйи анча туришди, кейин Зарофат уни ичкарига ундади. Ваҳобжон кўнмади.

— Ишингни қилавер, болам. Мен қишлоқни бирон соат айланиб келаман. Кечкурун яна қайтиб кетаман. Йўл устида кўриб ўтай дедим.

У, қизи ҳарчанд қилса ҳам, кўнмай, айлангани кетди.

Ваҳобжон Сумбулсойга боришга аҳд қилган эди. Ўша тарафга йўл олди.

Адир ўртасидан икки арава сиғадиган йўл очишибди. Йўл тепасида ҳар жой-ҳар жойдан нов кесиб ўтган. Новнинг ёриғидан йўлга сув томиб турибди. Арава изларидан пастга қараб сув силжияпти. Ваҳобжон юқорига интилди. Тепага чиқиб, қишлоққа яна бир марта қаради. Бутун қишлоқнинг ярмига тоғ сояси тушган. Қишлоқнинг ярмида кечасию, ярмида кундузга ўхшайди. Ваҳобжон суқланиб қараб турди-да, яна илгарилаб адирнинг ортига қараб кетди. Жар ёқасига келди. Пастликдан мажнунтоллар ғужуми кўринди. У шитоб билан ўша ёққа қараб туша бошлади. Бир гала қуш чағ-чағ қилиб кўтарибди. Ваҳобжон зум ўтмай жарнинг тубига етди. Мажнунтолларнинг танаси янада йўғонлашиб кетибди. Ерда судралган новдаларни кўтариб, Ваҳобжон ичкарига кирди. Ғор ичи жимжит. Тепадан тушиб турган бўйрадек офтоб нури дурдан ясалган деворларни галати ёритган. Тарновлар бўйинига осилган сумалакдек дурлар учидан сув томчилайди. Томчилар дурга сачраганда пашша қаноти теккан танбур симидек нозик товуш чиқаради. Катта харсанг тошлар устидан ёпирилиб, учи сувга тегиб турган ҳўл сумбул толалари худди бош ювмоқчи бўлиб жомга энгашган хотинларнинг сочига ўхшайди.

Девор тошлари дур боғлаган бу ғор худди каттакон новот қозонига ўхшарди. Хар бир дур боғлаган сумбул толасидан майда, кўзга кўринмас томчилар сачрайди. Нафас олмай қулоқ тутган киши муттасил шовиллаган товуш эшитади. Гўё олисда шивалаб ёмғир ёғаётгандек.

Ваҳобжон харсангга ўтирди. Сувнинг шовуллашига кулоқ солди.

У эртақлар оламига кириб қолгандек, ҳар бир товушдан, ҳар бир томчининг чакнашидан, сачраганда жаранглашидан ҳозир қандайдир мўъжиза юз беради деб кутарди.

У Гулсум муҳаббатини шу жойда, шу афсонавор товушлар орасида туйган эди. Қани у? Бормикан? Бор бўлса, ҳали ҳам ўшандаймикан?

Орадан йигирма олти йил ўтиб, Гулсум ҳамон ўшандай қизалоқ бўлиб тургандек туюларди унга.

Йигит-қизларнинг қийқириғи унинг хушини ўзига келтирди. Бош кўтариб толнинг рўдапо новдалари орасидан тепага қаради. Ўн чоғли қиз-йигит шу тарафга қараб югуришади.

Ваҳобжон қимирламай ўтираверди. Бири фотоаппарат, бири напирос қутисидек радиоприёмник билан ғорга кириб келишди. Ғор ичи шовқин-сурон бўлиб кетди.

Радиодан таралган қўшиқ дур деворларида акс садо бериб, чиқиб кетолмай айланарди. Йигитлар тепага тирмашиб чиқиб, ғалати дур ҳайкалчаларини синдириб туширишарди. Дурлар ҳар синганда жаранглаб кетарди.

Ваҳобжон уларнинг ўйин-кулгисига ҳалал бермаслик учун ғор ичидан чиқди. У энди ариқчадан хатлаётганида қорачагина қиз келиб, унинг қўлидан тутди.

— Сумбулсойга келиб қурук кетяпсизми? Мана, буни олинг.

У Ваҳобжонга худди оёқларини кериб турган кийикка ўхшаш дурни берди. Ваҳобжон унга раҳмат айтиб, тепага интилди. Унинг бир қўлида бир сиким қопқора сумбул, бир қўлида дур қоплаган сумбул бутоғи. Авайлаб синдириб қўймаслик учун, эҳтиёт қилиб тепага чиқиб олди.

Зарофат эшик олдида уни кутиб турарди.

— Қаёқда эдингиз? Анчадан бери кутаман.

— Қизим, сенга сумбул олиб келдим.

Зарофат бу ёққа яқинда келганидан Сумбулсойни ҳали кўрмаган эди. Шошиб дадасининг қўлидан сумбулни олди.

— Сочга ўхшар экан. Юринг. Бирпас дам олинг.

Ваҳобжон чарчаган эди. Қизига эргашиб яна сойнинг нариги тарафига ўтди. Бир тавақали эшикдан хатлаб кенг ҳовлига киришди. Бир кампир ўчоқ олдида нимадир қияпти. Уйга киришди. Шифти токили уй деворлари оқланган, тоқчаларда ҳар хил китоблар.

— Бош врачимизнинг уйи. Яхши одамлар. Мана шу хонани менга бўшатиб беришган.

Боя амбулатория эшиги олдида учраган хотин кирди. Ҳали Ваҳобжон унинг юзини кўрмаган эди. Энди кўрди. Ўша Гулсум. Икковлари бир-бирларига тикилишганча қимирламай қолишди. Гулсум, охири кўзини олиб қочди-да, титроқ товуш билан эшитилар-эшитилмас саломлашди.

Гулсум чиқиб кетди. Шундан кейин Ваҳобжон кетар чоғида ҳам кўринмади. Ваҳобжон йўлга чиққанда ҳам, Деновга етиб келганда ҳам унинг оппоқ сочларини, ажин қоплаган юзларини, айниқса, иягидаги тиртиқни кўз олдидан нари кеткизолмади.

— Қариб қопти. Бемаҳал қарипти. Кўзлари ҳамон ўшандай.

Орадан ўн беш кунлар чамаси вақт ўтиб, Ваҳобжон қизидан хат олди.

«Дада, бош врачимиз ўша куни сиз билан хайрлашолмай қолгани учун авф этишингизни сўради. Ўша куни бир беморни кўриш учун тоққа жадал кетиб қолган экан. Ўзи жуда яхши, меҳрибон хотин. Бошидан жуда кўп савдолар ўтган, дейишади. Қирқ биринчи йилда эри отилган эмиш. Боласи йўқ. Айниқса, сиз келиб кетгандан сўнг менга жуда меҳрибон бўлиб қолди. Рўпарамга ўтириб олади-да, кўзимга тикилади. Кеча яна шундай қилди. Кўзимга узок тикилиб турди-да, йиғлаб, бағрига босди...»

Ваҳобжон хатни ўқиб, оғир ух тортди. Бўғзидан нафас эмас, олов отилиб чиққандек бўлди.

*Сийна қишлоғи,
1965 йил, ноябрь.*

ЛАЙЛАК КЕЛДИ

Кампир самовар қўяман деб ҳовлига чиқса, ноғора товуши эшитилгандек бўлди. Беихтиёр осмонга қаради.

Чорбоғ этагидаги оқ терак учида ҳурпайган сават уяда лайлак турибди, у офтоб чиқаётган тарафга қараб, домини тақиллатяпти.

— Ҳа, жонивор, келдингми? — деди кампир.

Кампир бирдан бўшашиб кетди. Қандай қилиб чоё дамлаганини, неварасининг лой бўлиб кетган шимини қандай чўткалаганини билмайди. Унинг хаёли жуда узок ларга кетиб қолган. Невараси портфелини кўтариб чиқиб

кетганда ҳам ҳар кунгидек оркасида остонагача бормади, у дарахтзор оралаб мактаб томонга кетгунча кузатиб қолмади. Айвон даҳанига бедармон чўкканича кимираммай ўтириб қолди.

Лайлак ҳамон мунгли ноғорасини тарақлатади.

Кампир бу лайлакни танирди. Лайлак ҳам унга ўхшаш ёлғиз. Жуфтини қор қуюнлари орасида йўқотган. Икки аламазада, икки ҳижронзада бир ҳафтача мана шу уйда дардлашишган. Бирга йиғлашган...

...Урушнинг охириги йили, эрта кўклам эди. Хали баҳор келмай, кунлар исиб кетган, дов-дарахт бемаҳал куртак очиб қўйган, деҳқон бир томчи ёмғирга зор кунлар.

Лайлак келди.

Лайлак қанотида кўклам олиб келади, дейишарди. Унинг бемаҳал ноғораси кўклам келганига одамларни ишонтириб қўйганди.

Ўша кезлари Умрихон ҳувиллаб қолган уй остонасида ўтириб гоҳ йиғларди, гоҳ олиса жон олиб, жон бераётган ўғлининг, эрининг дуои жонини қиларди.

Лайлак келган куннинг эртаси кечга бориб, ҳаво айниди. Умрихон бир кун аввал сандални йиғиб ташлаган, ҳовлидаги ўчоқни суваб, айвонга жой қилганди. Кеч пайти қўзғалган изғирин уни яна уйга ҳайдади.

Ташқарида изғирин увиллайди, дарахт новдаларини айқаш-уйқаш қилиб, очиқ қолган эшикни гичирлатади.

Изғирин қор бошлаб келди. Сал ўтмай том-тошлар оқарди.

У еттинчи чироқни олдига қўйиб, эрининг тўнини елкасига ташлаганича кунушиб ўтирарди. Эшик гичирлади. Аввалига у шамол эшикни очгандир, деб ўйлади. Кейин беихтиёр ўгирилди.

Ярим очиқ эшикдан лайлакнинг боши кўринди. Умрихон нималигини билмай сесканди. Қимирламай, тикилганча тураверди.

Шамол эшикдан қор учирай қирди. Лайлак чўчиб уй ичкарасига қочди, лапанглаганича уй бурчагига бориб қуноқиб олди. Умрихон ҳайрон эди. У ҳам лайлакдек қимирламай ўтираверди. Аммо ташқарида шамол ҳар хуруж қилганда, ҳар гал қор эшикдан ёпирилиб қирганда лайлак жойидан нари сурилар, қўзлари бесаранжом бўларди.

Умрихон ўрнидан туриб, эшикни зичлаб беркитиб қолди. Елкасидаги чопонини унинг устига ёпмоқчи эди, лайлак ётсираб ўрнидан туриб кетди.

– Қўрқма, жонивор, қўрқма. Совқотибсан, кел, испитиб қўяй. — Лайлак таҳмон тагига бориб, бурчакка суқилиб олди. Умрихон унинг устига чопон ёпди. Елкада анча илиб қолган чопон иссиғи унга хуш ёқди шекилли, бўйнини, иягини кўрпача устига узунаси қўйиб, қўзларини мўлтиратганича ётаверди.

Умрихон ҳам жойига бориб ўтирди. У тиззасини қучоқлаганича унга тикиларкан, бир неча дақиқада дунёни ҳаёлан кезиб чиқди. Уруш бўлаётган жойларга борди. Оловлар ичига қирди. Ўғлини ҳам, эрини ҳам тополмади. Назарида, у ҳам шу лайлакдек мунгли, кимсасиздек бўлиб қолди.

Ёғи тугаб, пилиги сўхта бўлган чироқ аста-аста хиралашиб, бир пўп этдию ўчди.

Умрихон қоронғида тимирскиланиб жой солди, яна алла-паллагача у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб ётди.

Эрталаб кўзини очса, дераза ойналари киров бойлабди. Лайлак ҳамон қимирламай иягини кўрпачага қўйганича қўзларини жавдиратиб ётибди.

Умрихон ташқарига чиқди. Қор тинган.

Ҳаммаёқ оппоқ. Куртак ёзиб қолган тол новдалари эгилиб ерга тегай деб турипти. Ўрик шохидан айвон устунига тортилган қор арқони йўғонлашиб кетибди. Обдастада қолган сув музлабди.

Бирдан Умрихоннинг кўзи қордаги изларга тушди. Кимнингдир товуғи ҳовлида тонг отгунча кезибди. Қорда айланма излар, гоҳ судралган, гоҳ юрган.

Из охири Умрихон кеча суваган ва ўт ёқиб сув қайнатган ўчоқ олдига бориб тўхтаган.

Умрихон ўчоқ олдига борди. Қараса, бир лайлак ўчоқдан бошини чиқазиб қотиб қопти.

У бу сирнинг маъносига етди. Бу уйдаги лайлакнинг жуфти. Кеча сават уяда икковлашиб кўкламни қақирини шайтан эди. Совуқ изғирин уяларидан қувган. Қоронғида бир-бирини йўқотганлар.

Қушлар жуда сезгир жонивор бўлади. Жуфтининг шу ҳовлига қирган изини сезган-у, совуқда қарахт бўлиб изини йўқотган. Кечаси билан бошпана, иссиқ жой қидириб, қор кечган. Охири, ҳали қундузги ўтнинг тафти кетмаган ўчоққа бош суқиб, шу жойда музлаб қолган...

Умрихон беихтиёр терак учига қаради. Сават уя ҳам қорда хурпайиб қопти. У ўйлаб ўтирмай ошхонадан кетмонни олдию лайлакнинг мурдасини авайлаб қўтарганича чорбоққа қирди. Девор тагини қовлаб, музлаган лайлак

устига тупрок тотди. Кейин эзилиб, кўзлари намли, мотамсаро бир холда уйга кирди.

Лайлак ҳамон жойидан қимирламасди. Эшик очилганда у бошини кўтариб, умид билан ялт этиб қаради. Ким билади, у жуфтани кутаётгандир.

То қор эриб, яна кунлар исиб кетгунча Умрихон унга андармон бўлиб турди. Шу орада Умрихоннинг бошига қора кун тушди. Почтачи эшик қокди. Унинг бетига қарамай хат бердию шошганча кетди. Қорахат. Умрихон урушда шахид бўлганлар уйига келган қорахатларни кўравериб қанақалигини билиб қолган эди. Бирпасда кўз олди қоронғилашди-ю, остонага ўтириб қолди. Хаёлига ҳеч нарса келмас, ўзи эса ҳеч нарсани кўрмас эди.

Шу қўйи у қанча ўтирганини билмади. Бир маҳал хотираси ўрнига келгандай бўлдию дод деб юборди.

Кимдан, қайси биридан, ўғлиданми, эриданми?

Ўқдек отилиб ўрнидан турди. Рўмоли ўтирган жойида қолди. У тўхтамай югурарди. Югурганида сочлари тўзғиб кетди. Йўлда учраган одамлар унинг аҳволини кўриб тўхтатишар, орқасидан қараб қолишарди. Охири у почтачини қувиб етди. Елкасига осилиб, қўйлагини йиртиб юборди. У негадир бу шум хабарни мана шу одам олиб келган деб ўйларди. Шу топда у фақат шунини биларди: почтачи ё эрини, ё ўғлини ўлдирган.

Одам тўпланди. Улар почтачини Умрихоннинг чангалдан ажратиб олишди. Хотинлар Умрихонни суяб, уйига олиб келиб қўйишди. Шу кунини эридан жудо бўлган эди.

Уйнинг бир бурчида лайлак, бир бурчида Умрихон қимирламай ўтиришарди. Умр бўйи шу алфозда ўтириб бўлмайдими-ку. Умр бўйи кўзёш тўкиб бўлмайдими-ку! Шу алфозда бир умр ўтираверса, шол бўлади, шу алфозда тинмай кўзёш тўкаверса, одам боласи кўр бўлади-ку!..

Офтоб чарақлаб кетди. Умрихон ҳам ўрнидан турди. Деразалардан уйга яна кўклам шабадаси кирди.

Бир-бирига ўрганиб қолган икки аламзада ҳовлига чиқишди. Лайлак қанотларини кериб бир интилдию беғубор осмонга кўтарилди. Умрихон унинг терак учига қараб интилганини кузатиб туради. Лайлак уясига қўнмади, яна қайтди, чорбоғ тепасидан, уй тепасидан айланди, олисларга қараб кетди, яна қайтди. У жуфтани изларди. Кунини билан у гоҳ уяга қўнар, гоҳ қанот қоқиб аллақерга қараб учиб кетарди. Кеч кириб сават уяда яна унинг ноғораси тарақлади. Энди у аввалгидек шўх қуйламасди, унинг ноғораси мунгли эди...

Кўп ўтмай шахарларга ўт қўйган, одам конини дарё килиб окизган уруш тугади.

Ҳаммаёк чинакам кўклам либосида эди ўша кун. Томларда лолақизғалдоқ гулхани ёнарди. Болаларнинг қўли қулупнай сувидан қизил, қизлар қулоғига қўшалок гилосдан исирға тақилган эди.

Қишлоқ кўчалари гавжум. Хонадонларда кўпдан унутилган патефон товуши. Келинчақларнинг юзига ранг кирди.

Умрихоннинг ҳовлисидаги ариқ бўйида икки туп гулсапсар очилди.

Йигитлар келишяпти.

Терак учида лайлак ноғора чалади. У кимни кутаётганини? Умрихоннинг ҳам бағри тўлди. Ўғли қайтди.

Яна баҳор келди. Мана шу баҳор Умрихон келин кўрди. Тўйда кунини билан чорбоғ тепасида лайлак ноғора чалди.

Аммо Умрихон невра кўрганда кўпдан кадрон бўлиб қолган лайлак келмади. Уяси ҳувиллаб қолди. Умрихон бўш уяга маъюс тикилиб, ўйга толди. Ким билади, лайлак қайдадир ҳижрон дардида оламдан ўтгандир. Шу-да, қачондир ўлмоқ бор. Аммо ҳижрон дардида ўлиб кетишни ўйласанг, дунё кўзингга қоронғи бўлиб кетади. Яхшиям зурёд бор. Ана шулар бахти учун яшагинг келади. Айни шулар илинжи одамзодни, бутун жондорни яшашга қақиради.

Хадемай ҳувиллаб қолган уяга икки лайлакча келди. Ким билади, улар балки ўша лайлакнинг болаларидир. Ҳарқалай, уя бўшаб қолгани йўқ-ку!

Йиллар ўтиб кетди. Ҳамма нарсани Умрихон унутди. Неварасининг шўхлиги уйдан ҳижрон аламларини қувиб чиқарди. Боланинг йигит бўлишини, сафга қўшилишини кутиб энтикади. Айникаса, кундузлари уйга бола тўлиб кетади. Уларнинг шовқини, қулгуси, гап-сўзлари Умрихоннинг юзларидаги ажинларини ёзиб юборгандек бўлади.

Тезроқ неврагинамнинг тўйини кўрсам, дейди. Яшагиси келади.

Аммо ҳар баҳор лайлак келганда, чорбоғ тепасида унинг ноғорасини эшитганда юраги эзилиб кетади. Бу товуш унга эридан келган қорахатни, ярим қоронғи уйда икки ҳижронзаданинг товушсиз йиғлаган кунларини эслатиб қўяди.

Бугун яна лайлак келди. У қанотида кўклам олиб келди. Кўча тарафдан мактабга ўтаётган болаларнинг товуши эшитилмапти. «Лайлак келди, ёз бўлди...» Бу

неварасининг овози. Бу овоз оламдаги барча товушларни босиб кетгандек бўлди. Гўё бутун дунёдаги одам боласи томга чиқиб, шу боланинг севинч тўла товушига қулоқ солаётгандек...

1969 йил.

ТОҒ АҲСОНАСИ

Машина хўп яхши нарса-ю, унинг ҳам ўзига яраша нағмалари бор-да! Машина олган одамларнинг хотинлари ҳазил аралаш, бу машина эмас, кундошим, дейишар экан. Сабаби, эр ишдан келибоқ овқатга ҳам қарамай, машинасининг тагига кириб кетганича ярим кечада мойга қоршиб чиқар, азонлаб яна машинага унаб кетаркан.

Ваҳобжон райводхозда техник. Унинг ҳам ўзига яраша кўримсизгина «Москвич»и бор. Ўзи ҳайдайди. Эски машина минган одам яхши шофёр ҳисобланади. Ҳадеб бузилавергандан кейин уёғини ковлайди, буёғини ковлайди, хуллас, ичида нимаси бўлса, барини билиб олади. Яхшиямки, Ваҳобжон ҳали уйланмаган. Уйланганида, албатта, хотини чидамасди, ё мени дейсан, ё машинани дейсан, деб туриб оларди. Рост-да, у бўш колди дегунча машинани ковлайди. Уни гуриллатавериб қўни-қўшнилари қўнига тегди. Қўшнилари, шу Ваҳобжон уйлана қолсайди, ўзидан тинчиб кетармиди, дейишади. Аммо Ваҳобжоннинг ҳали-бери уйланадиган нияти йўққа ўхшайди. Ўзи мундоқ бирортасини топмайди, қариндош-уруғлар топганини ёқтирмайди. Кампир ойиси нолиб қолса, ҳазилга олади-да, яна машина тагига кириб кетади. Охири жонидан безор бўлган қўшнилари кампирга чиқиб ялинишади:

— Ўғлингиз машинани кечаси гаражга обориб қўйсин. Ухлатмаётибди.

Райводхознинг гаражи йўқ, қаёқда қолдиради. Ундан ташқари, ўзингизга маълум, Ваҳобжонга кечалари ҳам уёқни сув уриб кетди, буёққа сув керак, деб раислар телефон қилиб туришади. Шофёр олайлик дейишса, қайси шофёр бунақа шалок машинага — бунақа безовта ишга қўнади. Битта-яримта янглишиб келиб қолган шофёрлар ҳам икки қўнга чидамай ташлаб қочишади. Хуллас, бу ишга Ваҳобжоннинг ўзидан бошқаси тўғри келмайди.

Мана шу Ваҳобжон баҳор тошқинида сув олиб кетиб, ҳалигача тузатилмаган канал тўғонини тузатиришга бир

ҳафтадан бери овора эди. Шу пайтгача раислар шох бостириб, буёғига шағал тўқтириб эплаб келишаётган эди. Шу алфозда пахта суғориб бўладими, ким қанча сув олаётганини билиб бўлмас! Раислар бай-байлаб водхоз масаласини бюрога қўйиб қолишди-ку. Ана водхоз бошлиғининг типирчилаб қолишини кўринг. Икки қўнга цемент ҳам топилди, бульдозер ҳам, бетон плиталар ҳам топилди. Кечасию кундузи иш. Колхозлар одам ҳам топиб беришди. Доротдел йўлга «ўтилмасин!» деган белги қўйиб, машина ва автобусларни вақтинча бошқа йўлдан катнайидиган қилиб қўйди.

Соч-соқоли ўсиб кетган Ваҳобжон, прожектор ёнида турган монтёр болага бақиради, шағал тўқаётган самосвалга чирокни тўғрилади, кабелни торт, сув тегмасин, деб қичкиради. Орқасига тисарилиб, шағалли машинага йўл кўрсатади. Иш қизигандан қизиб кетган. Ёз кечалари шунақа ишлашлик бўлади. Айниқса, бу томонларнинг окшомига ҳеч нарса тенг келолмайди. Дарё шовуллайди, тоғ орқасидан осмонга сут пуркагандек бўлиб, аввал ой шуъласи кўринади, кейин ўзи салмоқлаб осмонга кўтарилади-да, тоғ чўққисига айри миниб, туриб қолади. Бирам чиройли, бирам ёқимли шамол эсади. Саратон дазмолдек қиздирган тошларни шу шабада пуфлаб совутади. Ўт-ўланларни силкитади. Жўжаси ҳали учирма бўлмаган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш ғалати вақиллашини узоқлардан олиб келади. Каналнинг бетўсиқ-бетўлкин суви ойдинда худди поёни йўқ яхлит ойнадек ялтиради. Қулоқ бошида сув очаётган миробларнинг товуши эшитилиб қолади. Айниқса, битгаси эзиб-эзиб ашула айтади. Кечаси олисдан келган қўшиқ ғалати бўларкан. Одамнинг томир-томирига кириб кетаман дейди. Бетончи бола ҳам қўшиққа ишқивоз экан, овози бирам дўриллаган. Қўшиқ сўзларини пойма-пой қилиб хониш қилиб қолади. Қурувчилар атайин уни майна қилиб «яна бўлсин», «дўст» деб қўйишади. Йигит ҳам уларнинг «илтимоси»ни ерда қолдирмай, ашулага ашулани улаб кетади:

Тошга ёмғир қор қилурми,
Муттасил ёққан билан...

— Дўст, бу Навоийданми?
— Йўғ-э, Машрабниқидир.
Қийқирик, қулги.

Шу зайлда қулги билан, қўшиқ билан иш давом этади. Ваҳобжон у ёқдан-бу ёққа зир югуриб, ишни жадаллатади.

Каттакон бак олдида чой дамланган тунука чойнакни чўкка қўйиб ўтирган чолнинг ёнига тушиб кетаётган эди, узоқдан машина чироғини кўриб тўхтади. Машина «ўтилмасин!» белгиси қўйилган муюлишдан ўтиб, тўппа-тўғри келаверди. Ваҳобжон ижрокомдан биров келаётган бўлса керак, деб ўйлади. Тикилиб қараса, тангадек зангори чироғи бор. Нечук такси машинаси бу томонларга ўтди экан, деб йўлга чиқди-да, қўлини қўтариб уни тўхтатди.

— Мумкин эмас, белгини кўрмадингизми, қайтинг!

Шофёр кабинадан бош чиқариб, қўлини кўксига қўйиб, узр айтган бўлди.

— Кўктошга кетаётган бўлсанглар, Хонимобод томондан айланиб ўтасизлар.

Хонимободдан айланиб ўтиш учун ортикча ўн тўққиз километр йўл юриш керак. Ҳар қандай одамга ҳам таксида бориш жабр бўлади.

Шофёр кабинадан тушди. Икки қўлини белига қўйиб, уёқ-буёқка каради-да, ўтиб кетишнинг сира иложи йўқлигини билгандан кейин ноилож орқа эшикни очиб, ичкарига қараб елкасини қисди.

— Иложи йўқ, опажон. Буёғи кўп қолмади. Пиёда йигирма минутда етасиз. Хонимободдан борсангиз қимматга тушади. Майли десангиз, яна ўзингиз биласиз. Менга бари бир.

Машинадан чамадон қўтарган бир аёл тушди. Ваҳобжон қоронғида унинг юзини аниқ кўролмади. Аёл шофёр билан анча вақтгача ниманидир гаплашиб туриб қолди. Кейин машина орқасига қайтди. Аёл битта-битта босиб Ваҳобжоннинг олдига келди. Кўктошга қайси томондан боришни сўради. Тавба, овози таниш. Қаерда эшитган бу товушни? Шу пайт шағал тўкиб бўлган самосвал кескин бурилган эди, унинг ўткир чироғида аёлнинг юзи бир дам ёришиб кетди.

Сочлари бошига чамбарак қилинган, лабларига билинар-билинемас кизил суртилган, йигирма-йигирма икки ёшлардаги келишган қиз. Ваҳобжон уни таниди. Бу қизни у бир марта, атиги бир марта кўрган. У билан ёнма-ён ўтириб чой ичган. Шу қизнинг ўзи унга чой қўйиб берган. Аммо Ваҳобжон, тўғриси айтганда, у қўйиб берган чойни қийналиб ичган, негаки, бу қизнинг бир қўлида одамнинг калла суяғи бор эди. Ваҳобжон ўтган йилнинг августда сирки институтга имтихон топширгани Тошкентга тушган эди. Консултация ўтказадиган ўқитувчининг тоби қочиб қолиб, институтга келолмай қолибди. Декан Ваҳобжонга ўқитувчининг уйига боришни масла-

хат берган эди. Борди. У Чилонзордаги катта кўча бетидаги уйнинг иккинчи қаватида яшаркан. Кириб гаплашди. Билмаганларини сўраб олди. Ўқитувчи Ваҳобжонга имтихонга кирсангиз бўлади, деб маслаҳат берди. У хурсанд бўлиб чиқса, машинасининг бир ғилдираги шалпайиб ётибди, камеранинг золотнигини биров бураб олиб қўйибди. Асфальт йўлкада «босдимми» ўйнаётган қизчалар унга қараб туришарди. Уларнинг бири яқин келиб шивирлади.

— Акбар миннарсангизни бураб олиб қўйди.

— Қанақа Акбар?

— Ҳу анави уйда туради. Ҳозир қочиб чиқиб кетди. Инобат опамларнинг укалари.

Ваҳобжоннинг жуда жаҳли чиқиб кетди. Бу қандай гап! Запас ғилдирак бўлганда ҳам бошқа гап эди.

Ваҳобжон бояги қиз кўрсатган уй эшигининг тугмасини босди. Жавоб бўлмади. Яна қўнғирок тугмасини босган эди, аёл кишининг «Хой Акбар, эшикни оч, биров келди» деган товуши эшитилди. Ҳадеганда эшик очилавермади. Анчадан кейин шиппак товуши яқинлашди-да, эшик қарсиллаб очилди. Ваҳобжоннинг қаршисида одамнинг калла суяғини ушлаган кўҳлик бир қиз турарди. Ваҳобжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Қиз қошларини кериб, кимда ишингиз бор эди, дегандек ҳайрон бўлиб турибди.

— Акбарда ишим бор эди. Чақириб берсангиз.

Қиз эрмак қилаётгандек орқасига қараб кичқирди:

— Хой, Акбар, ўртоғинг келдилар, буёқка чик!

Ичкаридан трусичан, олти ёшлардаги бир бола бурнини тортиб чиқди. У Ваҳобжонни кўриши билан тўхтади. Кейин Ваҳобжоннинг ўртоғи бирдан орқасига тирақайлаб қочиб қолди. Қиз нима гаплигига тушуна олмай ҳайрон. Ваҳобжон бўлган гапни айтиб берди. Қиз хижолат бўлиб, ундан узр сўради-да, ҳозир ўша буюмни олиб бераман, деб орқасига бурилди. Кейин тўхтаб, қўлидаги калла суяғини Ваҳобжоннинг қўлига тутказди.

— Ҳозир, ҳозир олиб бераман.

Акбар ваннахонани ичидан беркитиб олган экан. Қиз ялинди.

Охири Акбар эшикни очди. Ваҳобжон қараса, у ваннага сув тўлдириб, минг ямоқ бўлиб кетган автокамерага насос билан ел бераётган экан.

— Бу ўлгурга чўмилишга керак-да. Сузишга ўрганаётганмиш. Қани, бер, ким ўргатди сенга бировнинг нарчасини олишни? !

— Магазинда йўк-да, бўлмаса олармидим, — деди Акбар бурнини тортиб.

Шундай деди-ю, ваннадаги илма-тешик камера оғзидан золотникни чиқазиб берди. Ваҳобжон кизга раҳмат айтиб, ташқарига чиқди. Уст кийимини ечиб, машинага домкрат қўйиб, филдиракни кўтарди, уни чиқариб олиб, бошқатдан ел бера бошлади. То у ишини битказгунча қора терга тушиб кетди. Анча кеч ҳам бўлиб қолган эди. Унинг кийналаётганини балкондан кўриб турган киз:

— Кириб ювиниб олинг, — деди.

Ваҳобжон бир сўз демай қайтиб кирди. Киз елкасида сочик, қўлида совун билан уни кутиб турарди.

У юзига совун суртаётганида ҳам, оппоқ, крахмалланган сочикка артинаётганида ҳам бир ўй калласидан кетмасди. «Қандай чиройли киз-а, аммо қўлидаги одамнинг калла суяги нимаси».

— Чой дамлаб қўйдим, ичиб ола қолинг, корнингиз ҳам очгандир.

Ваҳобжон узр айтса ҳам киз қўймади. Чой қуйиб узатди. Бола бечора ичишни ҳам, ичмасликни ҳам билмай ҳайрон эди. Ичдию яна бояги каллани эслади. Охири, у кизга раҳмат айтиб кетар экан, Акбарга золотник келтириб беришга ваъда қилди.

Ана шу воқеадан кейин Ваҳобжон кизни учратмади. Уйига, Акбарга ваъда қилган нарсани олиб борганда киз йўк экан. Мана, орадан бир йил ўтди. У ўша кизни эслаганида ниҳоятда кўҳлик бир кизнинг юзи, кўзи, келишган гавдаси кўз олдига келарди-да, зум ўтмай, бу гўзаллик ўрнини тиржайган калла суяги эгаллаб оларди. Шунинг учун ҳам Ваҳобжон уни эсламасликка тиришарди.

Мана бугун дарё шовуллаган, шағаллар қалдираган тоғ окшомида иккови яна бақамти келиб туришибди. Киз уни танимаган бўлса керак. Негаки, Ваҳобжоннинг сочоқоли ўсиб кетган, кийимлари чанг, тупроқ эди.

Уларнинг ҳар иккови бир-бирларига қараб анча туриб қолишгандан кейин Ваҳобжон гап бошлади.

— Кўктошга кетяпман денг. У ерда қариндошларингиз борми?

— Йўк, — деди киз. — Ишга шу ёкка тайин қилишди. Райздрав ихтиёрига...

Кизнинг овози бирам ёқимли, бирам жарангли. Ваҳобжон сесканиб кетди. Демак, бу киз районга доктор бўлиб келяпти. У докторликни битирган. Одамнинг калла суягини бекорга кўтариб юрмаган экан у...

— Мени танияпсизми? — деди Ваҳобжон.

— Йўғ-а, — деди киз елкасини кисиб.

— Уйингизга боргандим. Акбарнинг орқасидан ваннага кирганим...

Ваҳобжоннинг гапи оғзида қолди.

— А-а-а, ўша сизмидингиз, буни қаранг-а, танимапман. Уйимизга яна бир келган экансиз. Йўқлигимни қаранг-а.

Бульдозерчи Ваҳобжонни чакириб қолди. У кизга: «Ҳозир келаман» деб чопганича кетди.

Алламаҳал бўлиб қолган эди. Ваҳобжон прорабга топшириқларни бериб, кизнинг олдига қайтди.

— Қани, меҳмон, кетдик. Кўктошга ўзим обориб қўяман.

Киз қаршилиқ қилмай, «Москвич» эшигини очди. Йўлга тушишди. Ой худди машина билан ёнма-ён кетаётганга ўхшайди. Соядек бўлиб кўринаётган тоғ тизмалари бирам ажойиб, бирам ажойиб.

Ваҳобжон руль бошқариб бораркан ўй ўйларди.

«Қани энди шу кизга уйлансам, менга тегармикан? Тегмас, балки севгани бордир...»

Машина мотори бир-икки йўталиб ўчди. Ваҳобжон шошиб тушиб, копотни очди. Вентиляция тасмаси узилиб кетибди. Запаси йўк. Энди нима бўлади? Шу ерда тунаб қолишдан бошқа илож йўк! Уларнинг иккови ҳам хафсалалари пир бўлиб, тошга ўтиришди.

— Қизик бўлди-ку! — деди Ваҳобжон хижолат чекиб. Киз индамади. У азамат тоғ тизмаларига, ҳу кўриниб турган уч қояли жиға бўлиб қўниб турган балдоқдек ойга жимгина қараб ўтирарди.

— Биласизми, мен ҳеч тоққа чиқмаганман. Буни қаранг, кечаси, айниқса, ойдинда жуда галати бўларкан. Бирам яхшики.

Кизнинг товушидан совуққотганлиги шундоққина билиниб турарди. Ваҳобжон машинани очиб, олд суянчигини тушириб, кетидагисига ёндаштириб қўйди.

— Сиз кириб бир оз мизғиб олинг.

Киз аввалига кўнмай турди. Кейин совуқдан титраб ичкарига кириб кетди. Ваҳобжон радиони секинлаб бураб қўйди.

Тоғ унгурида ёқимли куй оқар, кичкинагина, кўримсиз машина ичида эса ҳусни бир дунё бўлиб бир киз ухларди.

Ваҳобжон унинг атрофида папирос чекиб айланиб юрди.

Бу унга худди азалий тошлар гердайган тоғ этагида туғилаётган янги дoston, янги афсонага ўхшарди.

Ким билaди, балки Ваҳобжон афсонавор бу оқшомда ўз бахтини, муҳаббатини қўриқлаётгандир.

Зора шундай бўлса!

1969 йил.

СУВЛАР ОҚИБ КЕТДИ

Онаси Муроджоннинг тушига кирибди.

Техникум ётоғида боласининг каравотига ўтириб тугун ечаётганмиш. Тоғорадан қора чиллаки олиб, тумбочка устига қўйиб дермиш:

— Ол, болам, атайин сенга илиниб олиб келдим... Оғзинг тегиб қолсин, дедим. Чумчук ўлгур қўймаяпти.

Пошшақиз ёнбошига ағдарилди. Муроджон уйғониб кетди.

У шифтга боққанича ўй ўйлаб ётаверди. Қоронғи кеча қаърига тикилиб, кўрган қунларини, болалигини қидирарди. Қаердадир қўл соатнинг заиф чиқиллаши, коридор деворидаги электр сўётчигининг бемор инграшидек ноласи, диванда кулча бўлиб ётган мушукнинг ёқимсиз гуриллаши эшитилиб турибди.

Муроджон узилган тушини улаш ниятида яна кўзини юмди. Уйқу ҳам келмади, туш ҳам кўрмади. Кўпдан йўқотган онаси бир он пайдо бўлганича абадийт қаъридан қайта юз кўрсатмади. Муроджон онасини пойлаб узок ётди. Охири кўзини очиб, ёнбошига қаради. Хотинининг елкасидан кўрпа тушиб кетган. Ич кийимларининг кават-кават капрон тасмалари ошпоқ елкасидан билагига тушиб қолган, курагидаги кеча банка қўйдирганда қолган жигар ранг излар бемалол кўриниб турибди. Марварид ўрамидаги сарик ипак тугунчасига бир дона дур илиниб қолибди.

Муроджоннинг хотини Пошшақиз ниҳоятда чиройли эди. Зулукдек қора қошлар, илондек тўлганган тақим ўпар сочлар, тикилган жойни куйдирадигандек кўзлар Муроджоннинг болалигига, осойишига ўт қўйган эди.

Муроджон ётавериб қон бўлиб кетди. Аста кўрпадан суғурилиб, қоронғида тими́рскиланиб шиппагини тондию нариги уйга оёқ учидан чиқиб кетди.

Аксига олганидек, қандилдаги лампочка кўкимтир чаккиндек бир илгит эгдию қуйиб қолди. Кўзи қоронғига

ўрганиб, аста-секин кўрадиган бўлди, назарида, уй ёришганга ўхшаб, жиҳозлар гира-шира кўрина бошлади.

У уй ичидан кезаркан, онасининг тирик қиёфасини хотирида тикламоқчи, унга яна бир тўйиб олмоқчи эди. Аммо она ҳадеганда унинг кўзи ўнгига келавермади.

Муроджон дераза олдига келиб, ҳовлига қаради. Айвон шифтидаги лампочка ҳовлини ойдиндек ёритиб турарди. Тўп этиб ерга шафтоли тушди. Қайдандир пайдо бўлган мушук бориб уни ҳидлади-ю, хафсаласи пир бўлиб, орқасига қайтди. Ток сўри тепасидан мусича тухуми тушиб, чилчил синди. Яна бояғи мушук пайдо бўлди, тухум синган ерни ялаб олди, кейин маза қилиб керишди-да, тандир тепасига коптоқдек сакраб чиқиб кетди. Сал ўтмай девордан шўр тупроқ тўкилди.

Шунда бирдан Муроджоннинг кўзига онаси кўринди.

Онаси тандир олдида қўлига енгча кийиб, лоладек кип-қизил кулча бетига сув сепапти. Тандирдан чиқаётган яллиғ унинг ҳам бетларини қизартириб юборган. У, сочларим қўймасин, деб пешонабоғини қошлари аралаш танфиган, узун сатин қўйлагининг этагини липпа уриб олган.

— Болам, анчадан бери ёпган нон емагандирсан, бери кел, иссиқкина еб ол.

Она шундай дедию қоронғиликка сингиб кетди.

Муроджон сесканди. Ичидан аллақандай ўт келиб томоғига қадалди.

Иссиқ қўл елкасига теккандагина ўзига келди. Орқасида елкасида халат ташлаган Пошшоқиз турарди.

— Сизга нима бўлди? Қайси яшшамагур жононингиз эсингизга тушиб кетди?

Муроджон унга шундай бир қарадики, Пошшоқиз худди бегона эркак олдида тургандек, тўзғиб кетган сочлари билан кўкракларини беркитди.

— Оббо, бу қанақаси, қоқ ярим кечаси хўрсиниб юриш...

Муроджон индамай нари кетди. Майкачан ҳовлига тушиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. У гўё мана шу ҳовлидан, ердан, қоронғилик ичидан болалигини, беозор, андуҳсиз гўдақлигини қидираётгандек эди. Пошшақиз дераза олдида унга анча қараб турди-да, кафтининг орқасини оғзига тутиб икки марта яхшилаб эснаб, ётоғига кириб кетди.

Тинч, жонли-жонсиз фараҳли уйқуга кетган сокин кечада кезаркан, Муроджон бирдан болалигига рўпара келди.

Эшиклари олдида ўсган каттакон, танлари бужмайиб кетган тут тагидаги тегирмон тошига онаси ҳар кун и эрталаб икки кўзадан сув олиб чиқиб қуярди. Йўловчилар шу сувдан ичиб, боланг катта бўлсин, умридан баракатописин, деб онасини дуо қилишарди.

Гўдаклигидан эсида қолгани шу. Кейин бўйи чўзилиб қолганда онаси тахи бузилмаган бахмал кўрпани бузиб, унга тўн тикиб бергани, кийдириб мактабга юборгани ҳам эсида. Ўшанда онаси мактаб остонасига етмай, йўл ўрта-сида қараб қолганди.

Муроджон ишга ярагудек бўлгунча она ер чопди, том шувади, девор урди, қор қуради, бировларнинг кўрпасини кавиди, тиним нималигини билмади, аммо боласини зориктирмади.

У умрини шу боласига бағишлади. Эр қилмай ўтди.

Болам одам бўлсин, камолини кўрай, юртга қўшай, тўйлариди чарчай, кейин болаларини боқай, деди.

Ниҳоят, у ўғлини Тошкентга, техникумга етаклаб келди. Ўқишга жойлаб қайтиб кетди. Она ҳар ойда бир келишни тарк қилмас, топган-тутганини боласининг қўлига тутқазиб, яна пиёда Паркентга қараб кетарди. Муроджон ўқирди. Зехни ўтқир бола муаллимларига ёқиб қолди. Йиллар ўтди. Институт, уруш кийинчиликлари бошланди. Аммо она ойда бир келишни тарк қилмасди. Ҳар келганида боласининг бетига соатлаб тикилиб ўтирарди. Озиб қолганини, ранги сўлганини кўриб, ичичидан куйиб кетарди.

Аспирантура йиллари бошланди. Муроджон анча ўзини тутиб олган. Онасининг узок йил босиб келишини хоҳламасди. Ўзи бориб келарди.

Диссертация ёқлайдиган кун и онаси бир сават нон ёпиб келди. Муроджон минг хижолат билан онаси қарши-сида турарди. Она унинг ҳам қувонч, ҳам хижолат тўла кўзларига тикилиб, ўғлининг қўнглида нима гаплар борлигини дарров фахмлади.

— Қани, бир кўрай, — деди она.

Мурод пиллапоя олдида турган ниҳоятда чиройли кизни чақирди. Бу Пошшақиз эди. Она бўлғуси келинининг пешонасидан ўпиб йиғлади.

Диссертация ҳимоясидан кейин онани зиёфатга олиб кетишди. Уни тўрға ўтқазиб қўйиб, кўп чиройли, кўп маъноли гаплар айтишди. Онасига раҳмат, дейишди. Бу онанинг бутун чеккан азиятларига тўланган ҳақ, берилган мукофот эди. Бу онанинг энг бахтли кун и эди.

У кишлоғига юриб эмас, учиб кетди.

Шундан кейин она ўғлининг тўйига келди. Тўй келини-кида бўлаётган эди. Катта ховли ясатилган. Дастур-хоҳда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор. Аммо онага ҳеч ким парво қилмади. У шу пайтда ўрдак тухумини очган товукқа ўхшарди. Тўй охирлаб қолганда аста ўрнидан турдию ўғлининг олдига бориб, пешонасидан ўпди. Чўнтагидан бир пой тилла билагузугини олиб келинининг билагига солди.

— Тақиб юринг, қаноам раҳматликдан қолган.

Шундай деб Пошшақизнинг ҳам пешонасидан ўпдию кўзёшини ичига ютиб, тўйдан чиқиб кетди.

Муроджон бир ҳафтадан кейин бориб, «олиб кетай» деб ялинди, она кўнмади.

— Нима қиласан, болам. Тинч бўлсанг бўлгани. Шу кунларингни кўрай, деб ният қилган эдим, кўрдим.

Муроджон барибир уни кўярда-қўймай олиб келди. Ўн кун ҳам туrolмади она.

Муроджон ишдан келса, онаси кийимларини тугиб, айвон даҳанида ўтирибди.

— Ҳа, ойижон, нима бўлди? — деди ҳайрон бўлиб.

— Кетай, болам, шаҳарларингда туrolмаяпман. Қишлоққа ўрганиб қолганман.

Пошшақиз гапга аралашмади. «Қолинг» ҳам демади, «кетинг» ҳам демади. Муроджон қайнона билан келин орасида бирон гап ўтганини дарров билди.

Онанинг бутунлай келгани Пошшақизга ёқмаганди. Қайнона-сига коридордаги диванга жой қилиб берганда, Муроджоннинг юрак-бағри эзилиб кетганди. Лекин оғиз ёриб бирон гап айтолмади. Вақтида айтилмаган керакли гап эртасига жўн гапга айланади. Шундоқ бўлди. Онасининг коридорда, оёқ остида ётиши бора-бора оддий нарсага айланганини Муроджон сезмади.

Она ўғлиникига қайтиб келмади. Муроджон бориб турди. Рўзғорини қилиб берди. Отасидан қолган уй нураб тамом бўлай деб қолган экан, бошқатдан тиклаб берди. Аммо она «хотининг ундоқ, хотининг бундоқ» деб оғиз очмади. «Ҳа, энди қўшақаринглар, ўзларингдан кўпайинглар» деб дуо қилди.

Пошшақиз ҳамма гапни ичига ташлаб юрган экан, бир кун келиб ёрилди.

— Қанақа эркаксан? Уйланганингдан кейин рўзғорга қарагин-да, топганингни онангга ташийверасанми?!

Бу Пошшақизнинг ўз эрини биринчи сенлаши эди. Муроджон нима қилишини, нима дейишини билмай қол-

ди. Тилига бирон оғиз бўлса ҳам гап келмади. Туриб-туриб уйга кириб кетди.

Шу кундан бошлаб уларнинг турмуши дарз кетди. Дам олиш кунлари Пошшақиз атайлаб унга иш топиб қўяди, қўчага чиқармасди. Муроджон эса, бугун дам олиш куни, онам кўчага қараб ўтиргандир, деб безовталанарди.

Муроджон икки ойча онасининг олдига боролмади. Бир дам олиш куни жаҳл билан чикиб кетдию қишлоққа жўнади. Хотини чўнтагини қоқлаб қўйган экан, қуруқдан-қуруқ кириб борди. Шундоқ келганига бошқа баҳона айтган эди, кампир кўзёш килди.

— Болам, қўлингга эмас, дийдорингга қарайман. Ўзингни кўрсам бўлди. Майли, болам, рўзгоринг аччиқ бўлмасин. Сен келолмасанг ҳам, ишхонангга бориб, узоқдан ўзингни кўриб турибман. Қандоқ килай, пешонамда биттагинамсан.

Муроджоннинг вужудини титроқ босди. Лабларигача қўқарди. Она унинг ҳолатини кўриб кўрқиб кетди.

— Тур, болам, тур. Хотининг кутиб ўтирганини биласанми?

Она уни катта йўлгача кузатиб қўйди.

Орадан бир ойча ўтиб кетди. Муроджон ишдан қайтиб, аччиққина чойга махтал бўлиб турган эди. Пошшақиз ёнига келиб ўтирди. Елкасини унинг елкасига ишқаб деди:

— Жон Мурод ака, жо-он Мурод ака, аспирант кизларингизга айтинг, келиб деразаларимни ювиб берсин.

Муроджон сапчиб ўрнидан турди.

— Бу қанақа гап! Аспирантлар консультация олгани келади, сизга дастёрлик қилишга эмас. Келган аспирант болаларга девор урдирибсиз, кизларга кир ювдирибсиз. Уят эмасми? Эргага институтда қандоқ бош кўтариб юрман?

Пошшақиз энсаси қотиб, индамай кетаётган эди, Муроджон деди:

— Битта чой дамлаб беринг, юрагим қуйиб кетди.

Пошшақиз орқасига қарамай, жавоб қилди:

— Ана газ, ана чойнак, ўзингиз дамлаб ичаверинг!

Муроджон жаҳл билан ўрнидан турди. Столдаги чойнакни олаётган эди, ялтироқ стол доғ бўлмасин, деб чойнак тагига буклаб қўйилган қоғозга кўзи тушди. Беихтиёр олиб очди. Телеграмма экан, ўқиди:

«Муроджон ука, ойингнинг мазаси йўқ. Фаниматга ўхшайди. Тез етиб кел. Дилингга армон бўлиб қолмасин».

Муроджоннинг вужудини калтироқ босди. Қўз олдида каттакон доира пайдо бўлиб, гир-гир айланаверди:

— Қачон келди бу телеграмма?

Муроджон ўзининг овозини узоқдан эшитаётганга ўхшарди.

— Ўтган куни келган эди.

— Нега менга айтмадингиз?

— Эсимдан чикиб қопти, — деди Пошшақиз.

Муроджон нима қилганини билмайди. Қўлидаги чойнакни хотинига отди. Пошшақиз чап бериб қолган эди, чойнак бурчакдаги телевизорга бориб тегди. Деворларга шама сачради.

У уйдан ўқдек отилиб чиқди. Шу чикиб кетганича икки ойдан кейин озиб, ранглари сарғайиб, сочларида икки-уч оқ тола билан кириб келди. у уйга, ўз хонасига кириб кетганича эртасига ҳам чиқмади. Пошшақиз деразадан қаради, Муроджон гоҳ пешонасига шапиллатиб урар, гоҳ диванда қўзларини юмиб қимирламай ётарди. Пошшақизнинг онаси, эрингнинг олдига кир, деган эди, ранглари оқариб кетди.

— Вой, ўликдан қўрқаман...

Қайнона куёвининг олдига кирди. Аҳволини кўриб, нима бўлганини дарров пайқади. Бетаҳорат бўлса ҳам, қудасининг арвоҳига Қаръон ўқигандек бўлди.

Пошшақиз кирди. Эрининг пешонасидан силаб юпатмоқчи бўлди. Аммо Муроджон унинг қўлини олиб ташлади. Ингради:

— Етолмадим, етолмадим, боргунимча бегоналар онамни кўмиб қўйишган экан.

Орадан беш йил ўтди.

Муроджон фан доктори бўлди. Онаси ният қилган кунлар келди. У бахтли эди-ю, аммо бу бахтнинг бир чети кемтик эди.

Муроджон докторлик химоясидан уч кун олдин онасининг қабрига мрамар тош олиб борди. Қайноқ қалб сўзлари битилган мрамар лавха ғарибгина қабр тепасида қолди.

Ёшлик — шўрлик йиллари сувдек қирғоқларга сапчиб оқиб кетди. Ҳамиша омонат бўлган оналаримиз ўзлари тўймаган бу ёруғ дунёни бизга ташлаб кетишди.

Биров она дуосини олиб қолди. Биров доғи-ҳасратда...

Бугун Муроджоннинг тушига онаси кирибди. Ётоқхонада боласининг каравотига омонатгина ўтириб, тугун ечаётганмиш...

1970 йил, апрель.

УЧИНЧИ МИНОРА

Гап-гаштакларда, тўю томошаларда Жуман бобо хамиша битта гапни такрорлайди.

— Мени шоширманлар, неварачевараларимни нариги минг йилликка ўтказиб қўяй, ана ундан кейин ҳайдамасанлар ҳам ўзим кетаман. Мен тенгилар кетиб бўлди. Куним сен мишиқиларга қолиб ўтирипти. Сенлар нимани кўрибсанлар, бошларингдан қандоқ савдолар ўтиптики, мен билан гаплашасанлар. Бу йил кузда, худо хоҳласа, тўксон олтидан хатлаб ўтаман. Хисобчи бўлсанг, бир чўтга уриб кўр. Хар ўттиз йилга бир йилдан қўш, она қорнидалигимга ҳам битта тош ташла. Қанча бўпти? Баракалла, роппа-роса юз бўпти.

Даврада ўтирган ветврач Козимбой ёнидаги кишига, бармоғини чаккасига тираб, пармага ўхшатиб бураб кўрсатди. Жуман бобо буни пайқаб қолди.

Козимбой гапни чалғитмоқчи бўлди.

— Ўн тўққизинчи асрнинг тўрт йилини кўрипсиз, йигирманчи асрнинг тўксон икки йилини кўряпсиз. Бор, яна йигирма биринчи асрни ҳам кўрмоқчимисиз? Иби, инсоф қани?

— Кўраман, — деди Жуман бобо. — Аммо сен кўрмайсан. Бировнинг хақидан кўркмайсан. Моллар орасида юриб, одам боласининг ичидагини билмайсан. Шу ичишинг, шу чекишинг бўлса ёшимнинг иккидан бирига ҳам етолмайсан. Мард бўлсанг, тур ўрнингдан. Минорайи Калонга дам олмай чиқишга баҳс бойлашамиз.

— Бухорога бориб нима қиласизлар, ана. Вобкентнинг минораси кўриниб турипти. Шунга чиқа қолинглар, — дейишди даврадагилар кулишиб.

Жуман бобо шарт ўрнидан турди. Уни калака қилмоқчи бўлган Козимбой турмади. Хазиллашдим, хазил қилдим, деб қўлини кўксига қўйиб, узр сўраган бўлди.

Чол қайтиб ўтирмади. Эшик томон юраркан, оркасига ўтирилди. Военком билан қўлга тушиб қолган келин аянгга хазил қил, аҳмоқ, дедию, чиқиб кетди.

Унинг дили оғриган эди. Шундай пайтларда дилини ёрадиган биттагина Мутавакқил деган жўраси бўлар эди. У ҳам кетди. Энди қаёққа боради. Кимга дардини тўкиб солади.

У жимжит кўчадан бораркан, қадами секинлашди. Илгари бунақа имиллаб юрмасди. Дўстининг ўлимидан кейин чўкиб қолди. Юрганда астарсиз чопонининг этаги

икки ёнида қанотга ўхшаб пирпирарди. Соқоли тўзғиб, гоҳ ўнг, гоҳ чап елкасини сийпаларди.

Жуман бобо битта-битта қадам ташлаб бораркан, кўп нарсаларни ўйлади. У яшаган умридан ҳижолатлик эмасди. Аммо бугунги гап юрак-бағрини ўртаб юборди. Одамларга малол келмасдан бу дунёдан тезроқ кетиш керакка ўхшайди, деган гап хиёлидан ўтди. Қандоқ қилсин, дунёга қачон келишинг, қачон кетишинг ихтиёрингда эмас экан.

Жуман бобони Бухоронинг учинчи минораси деб аташарди. Биринчиси минг йил умр кўрган минорайи Калон, иккинчиси, ундан салгина ёш Вобкент минораси, учинчиси шофирконлик шу Жуман бобо эди.

У остона хатлаб ховлига кириши билан илгаригидек баланд овоз билан эмас, шикаста бир товущда Истамбой деб хотинини чақирди.

Қўлида элак билан мўмина момо чиқди. У елкасига тушиб қолган рўмолини шошиб бошига ташлади.

— Жой қилиб бер, ётаман, — деди Жуман бобо.

— Завол пайтигая, бо сизга нима бўлди, Истамбой, тобингиз қочдими?

Эр-хотини бир-бирларини тўнғич ўғилларининг номи билан чақиришарди. Истамбой ўн тўрт ёшида оламдан ўтган. Аммо номи ота-она хоғирасида бир умр қолиб кетганди.

Мўмина момо элакни қозикка илиб уйга кирди. Эрига овқат ейсизми, деди. Чол жавоб қилмагандан кейин, чирокни ўчириб, чиқиб кетди.

Жуман бобони хаёл хали уёққа, ҳали буёққа бошларди. Алла-паллагача тўлғониб, ухлолмади. Нариги айвонда мультфильм кўраётган невараларининг овозларига қулоқ солиб ётди.

Мўминга момо деразадан қаради.

— Истамбой турмайсизми, шом бўлди. Обдастага об таҳорат қуйиб қўйдим.

Чол ўрнидан туриб ташқарига чиқиб келди. Жойномоз пойига чўккалади. Узоқ номоз ўқиди. Ўқиб бўлиб ҳам ўрнидан турмади. Хотини Мўминага, етти ўғлига, қудаларига, невараларига худодан умр тилади. Ўрнидан туриб ховли айланди. Ўғилларига атаб қурилган пешайвонли уйлар олдида бир-бир тўхтади. Невараларининг шовқинига қулоқ тутди. Чехраси ёришгандек бўлди. Қўйхонага кириб чирокни ёқди. Беш кун олдин туғилган икки қўзичоқни кўтариб эркалатди. Совлиқ безовталаниб ишиқирди. Чол уни ҳам силади. Уларга сув берди, хашақ

ташлади. Уйга кириб ечиниб ётди. Зум ўтмай кўзи уйкуга кетди.

Тушига отаси кирипти. Ариқ бўйида туриб уни имлаб чақирармиш. Орқасида турган онаси, келма, келма деб ишора қилармиш. Туш айланиб, боя отаси турган жойда Мутаваккил пайдо бўпти. У ҳам имлаб чақирармиш. Ана ундан кейин Истамбой пайдо бўпти. Ота, сизни соғиндим, қачон келасиз деб сўрармиш. Жуман бобо яқинда бораман, демокчи бўлиб оғиз жуфтлармиш, аммо овози чиқмасмиш. Бир нима даранглаб, уни уйғотиб юборди. Очик қолган деразадан кирган мушук патнисни тушириб юборган экан.

Тонг ёришиб келарди. Сўфининг бомдод номозига чақириб, оллоху акбар, оллоху акбар, деган товуши эшитилди.

Жуман бобо кўнгли хиралик билан таҳорат олиб масжидга чиқиб кетди. Ҳеч ким билан гаплашмади. Намозни ўқиб орқасига қайтди. «Нима бўлди, отам чақиряпти, Мутаваккил ҳам, Истамбой ҳам чақиряпти. Ўлганлар куни битган кишини чақиради. Нима, куним битдимикин?»

Нонуштада эр-хотин бир-бирига гапирмай, жимгина ширчой ичишарди.

Жуман бобо бўшаган косаларни олиб кетаётган Мўминани ўтир, Истамбой, гапим бор, деб қайта ўтказди.

— Менга қара, хотин, бу дунёда ишим битганга ўхшайди. Тадоринггни кўриб кўйсанг бўлармиди. Ниманг бор, ниманг йўқ, қараб қўй.

Мўмина момо эридан бирон марта бунақа гап эшитмаганди. Чол ўлимдан оғиз очмасди. Нима бўлди?

— Эсингизни еб қўйибсиз, Истамбой, нафасингизни иссиқ қилинг, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам паришталар омин, дейди.

Чол салмоқлаб гап бошлади.

— Э, хотин ўлмайдиган ким бор? Худонинг инояти билан шунча йил яшадим. Гапимни бўлма! Яхши-ёмон гапирган бўлсам, кўнглингдан чиқариб юбор. Тўққиз бола туғиб, бердинг, минг раҳмат. Бир марта чертмадим, Оғзимдан ножўя гап чиқмади. Нимайки орзу қилган бўлсам, ҳаммасига етдим. Бировнинг дилини оғритмадим, бировнинг махрамига кўз ташламадим. Худонинг даргоҳига пок имон билан бораман.

Кампир ўйланиб қолди. Нимадир демокчи бўлиб, бир-икки марта оғиз жуфтлади. Айтолмади. Чол буни сезиб турарди.

— Қандок гап айтмоқчисан? Тортинма айт. Гуноҳ қилган бўлсам, тавба қилай...

Мўмина момо эрига узок қараб турди. Кейин журъатсизлик билан гап бошлади.

— Айт, дедингиз, айтай. Гуноҳингиз бор, Истамбой. Худо кечирмайдиган гуноҳингиз бор.

Чол қошларини кериб унга қаради. Манглай ажинлари кават-кават бўлиб кетди. «Наҳот худо кечирмайдиган гуноҳ қилган бўлсам. Бу кампир нималар деб алжияпти». Шу ўтиришида хаёли дунёни икки айланиб чиқди. Яшаб ўтказган тўқсон олти йилни бир-бир элақдан ўтказди. Олти ёшидан сурув кетидан чанг ютиб, чўлларни кезди. Қирчиллаган қиш чилласида, офтоб олов пуркаган саратонда қўйлар билан бирга ётиб, бирга турди. Отарида туғиладиган кўзилар орасида ақлни лол қолдирадиган «Антика», «Сур», «Шероз» териларини бошқа чўпонларга ўхшаб бекитмади. Совхозга топширди.

Кампир умрида биринчи марта эрининг кўзига тик қаради.

— Сиз тўққиз бачча кўриб... худодан тилаб-тилаб олган биттайи-битта қизингиз билан юз кўрмас бўлдингиз. Бу гуноҳ эмасми? Хасан-Хусан невараларингиз бу йил саккизга қиради. Бирон марта бориб кўрдингизми? Бача бечоралар Шофирконда герой бобомиз бор, деб махтаниб юришармиш.

Мўмина момо тўққиз йилдирки, эрини инсофга келтиролмасди. Хозир жуда мавриди келиб қолганди. Ичидаги дардларини тўкиб қолди.

— Қизингиз фар бўлмапти, ўғри бўлмапти, Ҳамробойнинг қизига ўхшаб ўқишдан қорнини дўппайтириб келмапти...

Жуман бобо икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўридан туриб кетди.

Бундан тўққиз йил муқаддам Жуман бобо тўшакка ётиб қолган тенгдош дўсти уста Мутаваккилни кўргани борди. Унинг икки оёғи шол бўлиб, кўчага чиқолмай қолганди. Киевда ўқийдиган ўғли почтадан аравача юборипти. У борганда аравачада юришни машқ қилаётган экан. Жуман бобо аравачадан итариб гузарга олиб чиқди. Иккови бир чойни эрмак қилиб, ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтиришди. Тенгдош бўйинса дўстларини эслашади. Бирин-кетин ҳаммаси кетиб бўлди. Бу одам тўймас дунёда тенгқурлардан икковигина шўппа-йиб қолишипти.

— Жуманбой жўрам, — деди Мутаваккил. — Сен билан, адашмасам, саксон етти йилдан бери жўрачилик қиламан. Орамизга бирон марта бўлсин совукчилик тушмади. Гинахонлик қиладиган бирон гап айтишмадик. Бизку, кетамиз, аммо орқамизда қоладиган бачаларимиз бири-биридан узоклашиб кетишмасмикин? Шундоқ бўлмасин десанг, кел, қудачилик қилайлик. Қизинг Истатойни келин қилай. Ўғлим Лукмон Обой бу йил ўқишни тугатиб келади. Тўй қилайлик.

Мутаваккилнинг ўғли эс-хушли йигит бўлганди. Куёвинг борми, десанг, бор дегулик.

— Э, дўстим, ўнга қизим бўлса, ўнтасини ҳам қўлингга топшираман. Истатой таътилга келсин, қўл-оёғини боғлаб остонанга ташлаб келганим бўлсин.

Икки куда обдон эзилиб гаплашишди. Тўй режасини ҳам тузиб қўйишди. Кечга томон Жуман бобо арава тортиб Мутаваккилни уйига элтиб қўйди.

Мутаваккил шу кўчага чиққанча қайтиб чиқмади. Ётиб қолди. Дўхтирлар Бухоро шифохонасига олиб кетишди. Икки оёғи қорасон бўлган экан, кесмаса, айниган қон тананинг бошқа томонларига ҳам ўтиб кетиши мумкин экан, кесишди. Тўрт кундан кейин олдига одам қўйишди. Жуман бобо борганда у кўкка қараб қимирламай ётарди. Кўзини аранг очиб унга қаради. Нимадир демоқчи бўлди, айтолмади. Лаби сал-пал қимирлагандек бўлди.

Орадан бир ҳафта ўтиб уни тупроққа қўйишди.

Мутаваккил у билан бирга узоқ йўл босган жўраларининг энг сўнгисини эди. Энди бу ёрув жаҳонда Жуман бобонинг бир ўзи шўппайиб қолгандек бўлди.

Бу орада кизи Истатой дўхтирлик ўқишини тугатиб, қайтиб келмади. Бирга ўқиган тошкентлик йигит билан дон олишиб қопти. Ота-оналарини, ака-ука, янгаларини тўйга айтиб телеграмма юборишти. Жуман бобо ҳеч кимни тўйга юбормади. Бундай қизим йўқ. Уни танимайман, деди. Мўмина момо йиғлади, ялиниб, ёлворди, бўлмади.

Чол эса эрта саҳардан чиқиб кетганича Жилвон чўллариди тентираб қунини кеч қиларди. Баъзан Вардонзе қалъасига бориб вайроналар устида кун ботишга қараб ўтирарди. Қизариб-бўзариб ботаётган қуёш унинг дардларини ҳам оловли баркашига солиб ботаётгандек бўларди.

Бухорон шарифга тенгдош бу қалъани Вардон худотлар давлати тиклаган эди. Бунда кимлар бўлмади, нималар бўлмади? У Қўтайбани ҳам, элакчи Таробийни ҳам,

жомакор сафидлар етакчиси Муканнани ҳам, мўр-малах-дек ёпирилган Чингизхон лашкарларини ҳам, тўп, замбараклар судраб келган шафқатсиз Фрунзени ҳам ва ниҳоят, қишлоқма-қишлоқ юриб одам отган Куйбишевни ҳам кўрган.

Чол ҳар гал Вардонзегга келганда шаштидан тушар, бу қалъа олдида инсон умри бир оний эканига икром бўлар; тани совиб, фикри тиниклашиб уйига қайтарди.

Мутаваккилнинг ташлаб кетганига, Истатойнинг Тошкентда қолиб кетганига ҳам тўққиз йил бўлди. Дунёнинг тўхтатиб бўлмас ташвишларию, янгидан янги жумбоқлари эскисининг устига қул тортади. аста-секин хиралашиб, хотира деб аталмиш гўшанинг бир пучмоғида қўмилиб кетади. Аммо Жуман бобо Мутаваккилни унутолмасди. Ҳар жума номоздан кейин қабристонга бориб, гўри тепасида қуръон тиловат қилар, ваъдасида туролмаган дўстингни кечир, деб пичирларди.

Бугун негадир ҳаммаёқ жим-жит. Ҳар кун эрталаб отасига салом бериб ишга кетадиган ўғиллари кун пешиндан оғдики, кўринишмайди. Келинлар бурчак-бурчакда пичирлашади. Мўмина бугун сигирни ҳам соғмаяпти. Маъраб, ховлини бошига кўтараман дейди. Товуқлар донсиз қолган. Нима бўлди? Тинчликми?

Кўча йўлагидан ҳассага таяниб учта оксокол кирди. Мўмина уларни ичкарига бошлади. Жуман бобо пойгакда тиз чўкиб уларнинг оғзига тикилди. Чоллар гапни нимадан бошлашларини билмай, сен айт, сен айт, дегандек бир-бирларига қарашарди. Улар аввал об-хаводан, кейин бу йил кузнинг яхши келганидан, ҳукумат СЖКни таъқиқлаб зап иш қилганидан гапиришди.

Жуман бобонинг тоқати тоқ бўлди.

— Чайналмасдан гапираверинглар, нима бўлди? — деди ташвишли бир оҳангда.

Чоллардан бири унга эмас, жўмрагидан ховур чиқаётган чойнакка қараб гап бошлади.

— Сизга худо сабр-тоқат берсин. Қандоқ қиламиз. Дунёнинг ишлари шу экан. Бир келмоқнинг бир кетмоғи ҳам бор, дейдилар. Истатой омонатини топширипти.

Жуман бобонинг боши эгилди, бели букилиб, букилиб, охири соқоллари тиззасини қордек босди.

Бутун олам бирдан сукутда қолгандек, жим-жит. Шундай жимлик чўкдики, бандидан узилган баргнинг ерга қўнгани ҳам эшитилди. Жуман бобонинг баданидаги ҳар бир мўй оғир тош бўлиб уни настга тортарди...

Бундан бир йил олдин Истатой билан Раҳмонжонни

харбий комиссариат чақириб, дўхтирлар етишмаяпти, деб уларни Афғонистонга жўнатган эди. Бу гапдан фақат Жуман бобонинг тўнғич ўғлигина хабардор эди.

Буни на онасига, на отасига айтган. У ойда бир марта Тошкентга бориб, жиянларидан хабар олиб турарди.

Бугун эрталаб Тошкентга иккита тунука тобут келди. Бирида Истатойнинг, яна бирида Раҳмонжоннинг жасади бор эди. Жуман бобонинг икки ўғли шитоб билан Тошкентга жўнаб кетишди. Қудалар маслаҳат билан икковига ёнма-ён гўр қазитмоқчи бўлиб туришган экан. Истатойнинг акалари бунга қўнишмади. Синглимизни туғилган юртига дафн қиламиз, дедилар. Маслаҳат билан Раҳмонжон Тошкентда, Истатой Шофирконга дафн қилинадиган бўлди. Бугун пешин намозида Раҳмонжонга жаноза ўқилди. Дуои фотиҳадан кейин Истатойнинг тобути солинган автобус Бухоро томонга йўл олди...

...Чоллар юзларига фотиҳа тортиб, ўринларидан туришди. Жуман бобо ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмади. Икки киши қўлтиғидан олиб турғазиб қўйди.

Қўп яшаган, қўпни кўрган, бахту бахтсизликларни, тўю азаларни кўрган Жуман бобо шу топда ўзини эп-лолмай мувозанатини йўқотган эди.

Ховли одамга тўлиб кетган. Қуда-кудағайлар, қариндош-уруғлар, ҳамқишлоқлар кўча эшиги олдида жимгина ер чизиб ўтиришарди. Ичкаридан хотин-халажнинг айтиб йиғлаши эшитилди. Оқсоқоллардан бири ҳовлига кириб, хой, мурда эшикдан чиқмай, тупроққа қўйилмай йиғлаб бўлмайди, деб уларни тинчитиб чикди. Барибир Мўмина белини бойлаб ҳовлининг у бошидан бу бошига юриб йиғлади.

Автобус кечаси ўн бирларда келди.

Аллақайдан пайдо бўлган военком тобутни очишга рухсат бермади.

— Тобути билан кўмилади. Ким очса жавобгарликка тортилади.

Рухсат бўлганда ҳам очиб бўлмасди. Рухланган қалин тунукани фақат электр пайванд аппаратида кесиш мумкин эди.

— Вой, узокларда ўкка учган болам. Темир кафан кийган болам.

Мўминанинг бу фарёди одамларнинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Хамма баробар ув тортди.

Истатойнинг Хасан-Хусан ўғиллари ҳеч қачон келмаган ҳовлида, ҳеч қачон кўрмаган одамлар орасида хайрон

караб турардилар. Улар гўдак эди. Бир кунда ҳам отасидан, ҳам онасидан ажралганини, энди етим бўлиб қолганларини идрок қила олмасдилар. Уларнинг болалик онгида эртами, кечми бир кун қайтиб келадигандек эди. Энди бир умр ота билан онани қўмсаб яшашларини, шодлик ва аламли дамларда энг яқин ҳамдард кишилари бўлмаслигини ҳали билмасдилар.

Тобутни ичкари уйга олишди. Мўмина тобутни кучоқлаб фарёд урарди.

— Болагинам, тўққиз йил дийдорингдан бенасиб бўлганим етмасмиди. Чик, чик, бу темир кафандан. Жамалак сочларингни бир силай. Жонсиз танангни бағримга босай.

Келинлар уни суяб ташқарига олиб чиқишди. У остонадан бел боғлаб турган нораства икки неварасини бағрига босиб фарёд урди.

Жуман бобо айвон даҳанида кўксини хассага бериб кимирламай ўтирарди. Унинг ўғиллари тобутни бузиб очамиз, деб болта кўтариб келишди. Военком билан икки солдат йўлларини тўсиб, болгани олиб қўйди. Бу оқшом хонадонда ҳеч ким уҳламади. Жуман бобо икки етим неварасини тўнига ўраб, кўзларини юмганча кимирламай ўтирарди, ҳадеб ўзини ўзи қарғарди.

Йиғи-сиғи, дод-фарёд билан Шофиркон тонги ёришди. Офтобнинг оловли қўли Вобкент минораси пештоқини шам қилиб ёқди.

Кўча эшиги олдида қўйилган курсиларда кексалар ўтиришарди. Ёш-яланг қўл ковуштириб тик турипти. Кимдир ювилмаган, кафанланмаган мурдага жаноза лозимми, деб сўраб қолди. Масжид мутаваллиси жавоб қилди.

— Мухорабада қурбон бўлганлар шаҳид кетадилар. Уларнинг жасадлари ҳаво билан, офтоб билан ювилади. Буни таяммум дейдилар. Истатой тўппа-тўғри бихиштга тушади. Хур-ғулмонларга қўшилиб кетади.

Қабристондан қайтаётганлар орасида Жуман бобо кўринмасди. Ҳар кимнинг ўз гуноҳи ўзи билан. Балки Жуман бобо қизини кечирганда, кел деб эшигини очганда бундай бўлмасмиди. Энди Мўминанинг бетига қандай қарайди. Ахир у нимага бундай бўлганини билади-ку! Ундан қаёққа кочиб қутулади?

У қалъа томон оғир юк орқалагандек букчайиб борарди. Неча юз йиллар олдин қулаб кетган минг йиллик дарахтларнинг тошга айланган илдизларига тирмашиб харобалар тепасига чиқди. Бу жойдан бутун воҳа кафтда тургандек кўринарди.

Офтоб ўчапти. Кўм-кўк осмонда сузиб юрган пахта-дек юмшок паға-паға булутлар таги ёнаётгандек ловуларди.

Жуман бобо икки кўлини баланд кўтариб аллоҳга нола қилди:

— Э, худо, мунча қаҳринга оласан? Нега мени ўлмайдиган дардга мубтало қилдинг!? Илон-чаёнлар чакса ҳам ўлмайдиган, бўри-ю шоқоллар даф қилмайдиган, ўтда ёнмас, сувда чўкмас қилиб яратдинг. Ўз боласини остонадан қувган гуноҳкор бандангман. Даргоҳинга сиғиниб келдим. Омонатингни ол! Дунёга тўймаган норас-талар умрини нега менга юлиб берасан? Ахир мен ёшимни яшаб бўлдим. Яшайвериб зерикиб кетдим. Ўзингдан тилаб олган ёлғиз қизим у дунёга мандан дили оғриб кетди. Бунга қандок чидайман? Тонгла машҳарда унга қандок қарайман? Энди кетай, бу ёруғ жаҳонда бошқаларга жой бўшатай.

Кўм-кўк осмон жим. Булутлар жим. Унинг илтижолагарига на кўк, на ер жавоб қиларди.

Олисида харир туман ортида салкам минг йил яшаган Вобкент минораси абадийлик тимсоли бўлиб кўриниб турарди. Гўё у:

— Юр, олис асрларга бирга борайлик, — деб чорлаётганга ўхшарди.

Чол қалъадан ҳорғин тушиб келаркан, атрофни қоронғулик пардаси ўраб, нилдек осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган эди.

1992 йил, май.

ХОТИН

Муниسخон эридан ажралиш ҳақидаги аризасини суд қабул қилгани тўғрисидаги хабар қоғози почтадан келганда ҳам, суд залида ўтириб эрининг ғамгин қиёфасини кўрганда ҳам бунчалик изтиробга тушмаган эди. У ҳозир айвон лабида вижимланган газетага беҳуш қараб ўтирибди. Кампир ҳовлида ивирсиб гоҳ ошхонага, гоҳ уйга киради... Қизига бир нима дейишга тили бормади. Нима ҳам дея оларди у. Олти ойдирки қизи Мунис ўз ёнига ўзи қоврилади. Севган, аҳди паймонлар билан теккан эрини ташлаб келди. Дарди ичида. На она, на ота унга ботиниб гапира олади. Нима бўлса ҳам, кўнгли яримта, деб яхши гапириб келинади. Она бўлса хилватда оҳ уриб: «Қўшга-

ни билан қўшақарисин, ҳар қизки уйдан чиқдимини, қайтиб келгулик қилмасин» деб пичирлайди.

Муниسخоннинг эридан ажралиб келганидан то шу кунгача чехрасида самимий қулгини на ота, на она кўрди. Унинг юзи заъфарон бўлди. Айниқса, бугун эрталаб почта-льон ташлаб кетган газета нохуш хабар келтирди. Газетада эри Жўрабек тўғрисида каттагина фельетон босилиб чиқибди. У маиший бузуқликда, қурилиш материалларини талон-торож қилишда айбланган эди. Муниسخон бир неча бор ўқиган бу айбномага тикилар экан, ичидан келган кучли хўрсиникни тўхтатолмай ўрнидан турди.

«Унинг шу аҳволга тушиб қолишига мен айбдорман. Нега уни ташлаб келдим, нега охиригача олишмадим? Нега уни шу йўлдан қайтаролмадим? Нега унинг бемаъни улфатларини қувмадим?..»

Муниسخон ана шундай изтиробли ўйлар билан ўзини ўзи койиркан, бирдан кўзига суд зали кўриниб кетди. Жўрабек соч-соқоли ўсиб бир ҳоли, бир сар қиёфада ўтирибди. У ҳар замон бунга ер остидан қараб қўяди. Унинг бевақт ажин тушган юзларида аллақандай тушуниб бўлмайдиган ифода. Муниسخон беш йил бирга яшаб унинг юзларини, кўзларини бунақа лоқайд, ифодасиз кўрмаганди. Ҳатто Жўрабек бирор нарсадан ғазабланганда ҳам кўзларида қандайдир табассумга ўхшаган бир ифода бўларди. Ҳозир-чи? У энди ҳамма нарса тамом бўлди, энди яшашнинг ҳам қизиғи қолмади, дегандек, курашда енгилган, нажот йўлини бутунлай йўқотган киши кепатасида ўтирарди. Муниسخон ўшанда ўрнидан туриб суд ҳайъатига: «Йўқ, эримни ташламайман, ахир мен уни яхши кўраман!» деб қичкиргиси келди. Қандайдир бир куч уни ўтирган жойига миҳлаб қўйгандек кимирлатмади. Уйқусиз кечалар, тунни тонгга улаб уни кутишлар, лаззатини, тинчини йўқотган жуфтлик ҳаёти, тентиллар, то ҳушни йўқотгунча ичишлар, таъналар — ҳаммаси, ҳаммаси бир бўлиб, эр-хотинни суд остонасига олиб келган эди. Муниسخондан ажралиш Жўрабекнинг ҳаёлига ҳам келмаган эди. Бу мудҳиш сўзни биринчи бўлиб Муниسخон баланд овоз билан айтди. Бу гапнинг даҳшатини Жўрабек дарров сезмади. Эрлик ғурури шундоқ гапни айтган хотинига тик қарашга, уни эламасликка мажбур қилди. У бемаҳал портлаган бу бомбанинг даҳшатини суд залида сездди. Сездю-ю, энди кечикканини, жафоқаш, чинакам мунис дўстини йўқотганини англади. Унга шу топда бирдан ҳаётнинг маъноси йўқолгандек,

яшашнинг қизиғи қолмагандек бўлди. То суд мажлиси тамом бўлгунча мурдадек жонсиз, хиссиз ўтирди. Саволларга нима деб жавоб берганини, хотини унга қандай таъналар қилганини худди туш кўраётгандек жуда хира, рангсиз, товушсиз, фақат имо-ишоралардангина сезаётгандек эди. Мунисхон эса ички дард, изтироб кучи билан, ҳам ғазаб, ҳам нафрат ёғилиб турган сўзлар билан уни айбларди. Ха, Мунисхон уни фақат, фақат айбларди. Бир умр ундан яхшилик кўрмагандек айбларди. Айбларди-ю, севган кишидан, орзу-умидларидан, ниятларидан, бирга кечирган ойдин кечаларнинг ёркин, аллақандай нурга, шуълага тўлган хотираларидан бир умр ажралаётганини сезмасди. Шундай бўлди. Беш йиллик умрдан фақат ўша суд қарори қолди, холос. Энди улар бир-бирларига бегона кишилар бўлиб қолишди.

Шундайми?

Мунисхон ўзига шундай савол берганда: «Дод!» деб юборгиси: «Йўк!», «Йўк!» деб қичқиргиси келарди. «Уни шу ахволда ташлаб кетмаганимда бундай бўлмасди. Курашишим, бутун борлигим билан курашишим, уни шу йўлга бошлаган ҳар қандай кучдан зўр келишим керак эди. Нега шундай қилмадим? Нега уни енгмадим? Нега ўзимни курашдан четга тортдим? Энг яқин кишимни ҳалокат ёқасига ташлаб, ўзимни олиб қочдим. Энди у бутунлай ҳалок бўлди. Пулига, мартабасига дўст бўлганлар, уни шу йўлга бошлаганлар аллақачон бегона бўлиб олдилар. Унга ҳамдард бўладиган, юпатадиган, кўнглига далда берадиган яқин кишиси қолмади. Энди уни чинакам шармандалик кутяпти».

Мунисхон вижимланган газетага лоқайд термилиб, ана шундай хаёл сурарди.

Ховлига ҳассага таянган дадаси кирди. У ариқда шилдираб оқаётган сувда юзини ювиб, ҳўл бўлиб кетган соқолларини белбоғига артиб, сунага ўтирди. Чол ҳассасининг учи билан ер қизиб, анча вақтгача жим ўтиргандан кейин, бошини кўтариб, қизига қаради.

— Мунис, қизим, баққа кел. Ҳамма гапни эшитдим. Жуда хунук иш бўпти. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

Мунисхон ердан бош кўтармай, ҳамон ўшандай ўтирарди.

— Қизим, ота ҳеч қачон ўз фарзандига ёмонликни раво кўрмайди. Гапларимга астойдил қулоқ бер. Жўрабек етим бола. Сендан бошқа ҳеч кими йўқ эди. Авваламбор, ташлаб келганинг жўялик иш бўлмаган эди. Ҳали ҳам бўлса йўлга отлан. Одамнинг тафтини одам кўтара-

ди. Ёнига бор. Шундай қилсанг чинакам одамлик қилган бўласан. Бор, унга ҳамдам бўл.

Эрталаб тонг отиши билан Мунисхон йўлга чиқди. Уни Тошкентга олиб кетаётган автобус ҳам, поезд ҳам, назарида, жуда секин юраётганга ўхшарди. Поезд ичи дим бўлганидан йўловчилар газета билан ўзларини елпирдилар. Бу томонларга почта бир кун кечикиб келарди. Кечаги газетанинг Жўрабек ҳақидаги фельетони йўловчиларнинг эрмаги бўлиб қолди. Мунисхон қаёққа қарамасин, ўша газета. Худди атайлаб қилгандек, газета тўрт букланганда ўша фельетон мана мен, деб кўриниб турарди. Йўловчилардек эрмакталаб халқ камдан-кам бўлади. То Тошкентга етиб келишгунча Жўрабекнинг дostonи оғизларидан тушмади. Ҳар ким ўз фикрини айтарди.

— Бу ярамасни албатта суд қилишади.

— Инсонлик қиёфасини йўқотганларнинг жазосини бериш керак.

Кела-келгунча одамларга орқасини ўгириб овқат еб келаётган, бўйни буқаникига ўхшаган бир киши товукнинг оёғини лунжигга тикар экан, палағда товуш билан деди:

— Ахир, хотини талоқ, фар бўл, ўғри бўл, инсофли бўл-да!

Унинг гапи Мунисхонга қаттиқ ботди. Бир нима дейишга оғзи бормай, қошларини чимирди. Буқабўйин киши газетани «шарр» этиб йиртиб, худди фельетонли жойига лунжининг ёғини артиб, яна гап қотди:

— Қизи талоқ мухбирлар ҳам кўп ғаламис бўлишади-да. Ха, энди шундоқ бўлган экан, кўриб-кўрмасликка олиб кетавермайсанми. Ҳукуматнинг даргоҳи катта, омборнинг эшиги тор, туйнуғи кенг. Озрок олган билан ғазнаси тамом бўп қолармиди? Мунча қовлаштирасан, сийниталок, ўзваг бўлганингдан кейин ўзвагинга қайиш-да. Ҳукумат уни қамаб қўйса, нонинг иккита бўладими сенинг?

Ўтирганларнинг этагига ўт туташгандек баравар ўрниларидан туриб кетишди. Юқорида китоб ўқиб ётган ёшгина бир йигит «гуп» этиб ўзини пастга отди. Буқабўйиннинг ёқасидан олиб, йўлакка судради. Бошқаси унинг юқини йиғиштириб орқасидан ирғитди. Поезд дувараққина бир разъездга келиб қолган эди, буқабўйиннинг бай-байлашига қарамай, уни вагондан тушириб юборишди. Поезд жойидан жилди ҳамки, ҳеч кимдан сано чикмади: бу одам ҳаммани — ҳукуматни, ўзбекларни,

мухбирларни — ҳамма, ҳаммани ҳақоратлаб кетган эди. Гўё кўкариб захарга тўлган чаён ковакдан чиқди-ю, бу ердагиларнинг танасидан ўрмалаб жамият ичига кирмоқчи, уларга ниш урмоқчи бўлгандек эди.

Мунисхоннинг кўзига эри Жўрабек кўриниб кетди. Нахотки у ҳам чаён бўлса?! Нахотки у ҳам одамларга ниш урмоқчи бўлса?

Бу асаби қайнаган йўловчилар учун Жўрабек билан бояги буқабўйинининг қандай фарқи бор? Иккови ҳам бир эмасми?! Йўк! Жўрабек адашган, у чаён эмас, чаён эмас...

Мунисхон минг азоб билан бир умр келмас бўлиб кетган уйининг остонасига қадам қўйди. Эрининг фарзандсиз бева аммаси уни жуда совуқ кутиб олди. Кўз қарашларидан: севинганингдан келдингми, унинг ҳолидан кулгани келдингми, деган маъно англашилди. Мунисхон уйга кирди. Бир вақтлар ёғ тушса ялагудек топтоза уй ниҳоятда бесаранжом, файзсиз эди. Кулдон папирос қолдиқларига тўлиб кетибди. Каравотнинг бош томонида полга жуда кўп кул тўкилган. Кўп чекибди, кечаси ҳам чекадиган бўлиб қолибди, деб дилидан ўтказди Мунисхон.

У бир вақтлар ёшликнинг қайноқ муҳаббати ёритган уйда шу қўйи узок кезиб юрди. Оҳақ чўткасининг девордаги биллинар-биллимас излари унга шу уйда ўтирган келинлик дамларини, электр симларининг бурамалари шифтга қараб сурган ўйларини, ҳозир чанг босган рамка ичида жилмайиб турган кўнғир соч Жўрабекнинг сураги тўй олдига ваъдаларни эслатарди. Мунисхон уни қандок севарди! Қани у эхтирослар, қани у эркаланишлар! Уни бу ерга на ёшлик хотиралари, на эхтирос, на дилни эркаловчи ошиқона сўзлар бошлаб келди. Мунисхонни дўстлик, қадрдонлик, қолаверса унинг биринчи қалб ёлқинини олиб қолган, илк севгисини, сиру сеҳрга тўла қайноқ муҳаббатини бағрига яширган, бир вақтлар энг азиз, энг яқин, ҳозирда эса бегона бўлиб кетган кишисининг бошига тушган мусибатга ҳамдарад бўлиш, одамлик қилиш ҳисси бошлаб келган эди. Ким билади, ўчган ўт қайта ёнармикин. Агар у кулга айланмаган бўлса, ёнмоғи мумкин.

Мунисхон хаёллар, хотираларга берилиб Жўрабекни кутди. У келмади. Иш вақти тугаганига ҳам бир соатдан ошди. Ҳамон ундан дарақ йўқ эди. Мунисхонни ваҳима босиб, ҳовлига чиқди. Кампир ҳам безовталашиб, тик этса эшикка қарарди. Мунисхон кўчага югурди-ю, дуч келган «такси»ни тўхтатиб, Жўрабекнинг

ишхонасига қараб кетди. Қурилиш майдонида одам кўп эди. Қандайдир йиғин бўляпти. Мунисхон одамларни оралаб ичкарига интилди.

Президиум столи атрофида ўтирганлар орасида Жўрабек кўринмасди. Мунисхоннинг юрак ўйноғи баттар ошди. Нафасини ростлаб ёнидаги йиғитдан сўради:

— Мажлис бўляптими?

— Йўк, ўртоқлик суди бўляпти. Бошлиғимизни суд қиляпмиз. Ҳу, анови чап томонда орқасини ўгириб ўтирган киши, ўзи яхши одам эди-ю, улфатлари расво қилишди-да, қозонга яқин юрсанг, қораси юкар, деб шуни айтадилар-да!..

Бирдан ғовур босилиб, майдон сув қуйгандек жимиб қолди. Сўнги сўз айбдорга берилган эди. Жўрабек бошини эгиб, халойиққа қарамай, оғир қадамлар билан стол олдига келди. Мунисхон титраб кетди. Эри анча озиб қопти. Кўзи ич-ичига ботиб кетибди. Жўрабек бир ютиниб олди-да, бошини кўтариб ғамгин юз билан гап бошлади:

— Мени ёмон улфатларга қўшилиб шундай бўлди, дедиллар. Тўлаганнинг, Орифнинг гапига кирди, дедиллар. Тўғри, шундай бўлди. Нега улар бошқа одамни йўлдан урмай, мени йўлдан уришди? Бўш дарахтни курт ейди. Мен бўш дарахт эканман. Мустаҳкам чинорларга куртларнинг тиши ўтмайди. Куртларни йўқотишдан аввал куртларга ем бўладиган дарахтни қирқиш керак. Менга қўйилган айбларнинг ҳаммасига иқроман. Мен қилган иш хато эмас, жиноят. Хато тузатилади, жиноятчи жазоланади. Менга жазо беринглар. Мен бир марта жазоланган одамман, қўзим очилмаган. Севган хотиним ташлаб кетган. Шунда ҳам йўлимни топиб олмаганман. Энди менга каттароқ жазо беринглар.

Жўрабек бошқа гапирмади. Яна бошини эгиб, жойига бориб ўтирди. Суд ҳукмга кирди. Яна одамларнинг ғовур-ғувури бошланди. Мунисхон одамларга орқа ўгириб ўтирган эрининг елкасидан кўзини узмай, ҳамон тик турганича қимир этмасди. Суд ҳайъати яна минбарга чиқди. Раис ҳукмини ўқиди. Жиноятчини трест бошлиқлигидан бекор қилиб, бетончилар бригадаси ихтиёрига юбориш, ундан талон-тарож қилинган қурилиш материаллари учун саккиз минг етти юз сўм ундириб олиш ҳақидаги ҳукмини одамлар қарсақлар билан қарши олди.

Мунисхон беихтиёр билагадаги тилла соатини ушлади. Тўй куни эри совға қилган бриллиант кўзли узугини бармоғидан чиқазди.

Бирпасда майдон бўшаб қолди. Жўрабек ҳаммадан кейин ўрнидан турди. Ҳеч қаёққа карамай аста-аста юриб майдончадан чиқди-да, худди маст одамдек гандираклаб қўчага бурилди. Мунисхон унга эргашди. Кеч кириб, атроф қоронғилашиб қолган эди. Жўрабек қран тепасидаги прожектор ёритиб турган ништ уюми олдида тўхтаб, папирос тутатди. Мунисхон қадамини тезлатиб унга яқинлашди.

— Жўрака!

Жўрабек қулоғига чалинган таниш овоздан сесканиб кетди. Қўлида ёниб турган гугурт чўпини қаёққа ташлашни билмай эсанкиради. То Мунисхон етиб келгунча гугурт охиригача ёниб қўлини қуйдирди. Мунисхон чидаб туролмади, югурганча келиб Жўрабекнинг бўйнига осилди. Жўрабек қалтирарди. Бу хаяжонданми, хўрликданми, билиш кийин эди.

Атрофни ларзага солиб келаётган бульдозернинг ўткир чироғи ҳар силкинганда уларнинг соясини гоҳ баланд иморатларнинг учига, гоҳ тош, шағал уюмларининг дўнгига улоқтирар, муюлишга келганда эса уларнинг жуфт сояларини атрофларида ярим доира қилиб айлантирарди...

1948 йил.

БАҲОР СУВЛАРИ

Каравотга чалқанча ётиб, Тургеневнинг «Баҳор сувлари» китобини варақлай бошладим. Китоб орасидан тўрт букланган қоғоз кўкрагимга тушди. Бепарволлик билан қоғозни олиб, ётган еримда ўқий бошладим. Оддий қора қалам билан жуда хунук ёзилган, баъзи жойлари ўқиб бўлмайдиган қилиб ўчириб ташланган бу хат мени хайрон қилиб қўйди. Хат эгаси, уни ё мутгасил тебраниб бораётган трамвайда, ё тик туриб ёзганга ўхшайди. Бир чизикли дафтар варағидаги сатрлар бошида йўғон-йўғон ҳарфлар билан бошланиб, сатрнинг охирига етмай бир-биринга мингашиб кетарди. «Нима бало, маст одам ёзганми бунини», деб дилимдан ўтказдим. Юқорисидан икки-уч сатр ўчириб ташланган хат шу ердан бошланади:

«...Уйингиздан бутунлай кетдим. Кутманг. Қайтиб келмайман. Бу хатни бутунлай, қайтиб келмас бўлиб кетаётганимни сизга билдириб қўйиш учунгина ёзаяпман. Сабабини билишни истарсиз? Наҳотки ўзингиз билмасангиз?»

Қайси бир хотин қанчадан-қанча аҳду паймонлар, орзу-умидлар билан кириб келган уйини ташлаб кетади? Мен ана шундай қилдим. Бу менинг виждон олдидаги қарзим, ҳақоратланган, оёқ ости қилинган муҳаббатим олдидаги бурчим эди. Эсингиздами, анҳор бўйидаги ағдарилган қари чинор танасига ёнма-ён ўтириб, юлдузларга термилардик. Қўп ошиқлардан бева қолган ойнинг булутдан булутга сузиб ўтишини хўрсиниб-хўрсиниб томоша қилардик. Сизнинг елкангизга суяниб, анҳор салкинидан сесканганимда костюмингизнинг этагига мени ўрардингиз. Ўша кунлар ўзимни чинакам бахтиёр деб билардим. Анҳорнинг нариги томонидаги янтоқлар орасида чириллаган чигирткаларнинг овози ҳам қулоғимга ажойиб бир оҳанг бўлиб эшитиларди. Баъзан эл ухлаган сокин кечада асфальт кўча бўйлаб олис-олисларга кетиб қолардик...»

Шу ерга келганда хатнинг кетма-кет уч сатри ўчирилган. Шунча уринсам ҳам ўқиёлмадим.

«...Баъзан артистларга раҳим келади. Улар сахнада ўз қиёфаларидан чиқиб, бир неча соат бошқа одам бўлиб яшайдилар. Уларнинг маҳоратига қойил қолиб қарсақ чаламиз. Ўйлаб кўринг, бу улар учун жуда ҳам катта меҳнат, машаққат эмасми?»

Сиз-чи? Сиз сахнада эмас, ҳаётда артист бўлиб яшадингиз. Ўзлигингиздан чиқиб, бошқа одам қиёфасига кирдингиз. Ўзидан, вужудидан, қалбидан, дунёдаги энг ярамас, ифлос нарсадан жиркангандек жирканадиган одамгина шундай қилади. Бу жуда қийин иш-ку! Умр бўйи бир танада икки киши бўлиб яшаш мумкинми, ахир! Шунинг учун сизни ташлаб кетдим. Ҳеч қайтиб келмас бўлиб кетдим. Тўйимиз бўлган кунни бир эсланг. Қаҳарларнинг жаранги, ҳофизларнинг хониши, дўст-ёрларнинг қалбни титратадиган табрик сўзлари... Ўша кунлари чинакам бахтиёр эдим, худди булутлар орасида сузиб юргандек эдим, поёнига етиб бўлмас орзуларим бор эди! Худди тўйимиз кунини, эшигингиз — менинг янги уйимнинг эшигини олдида боласини кўтариб турган хотиннинг ғазаб ва нафрат тўла кўзлари менга тикилганини, унинг қалбида туғён қилаётган хисларни пайқаман эдим. Чунки мен бахтиёр эдим. Бахтдан энтиккан кишининг кўзига ҳамма нарса гўзал, ҳамма одам бахтли кўринишини билмаган эканман. Мен бахтдан энтикардим, у бахтсизликдан пинҳоний фарёд чекарди. Мен бахтга етишган эдим, у бахтини йўқотган эди. Энди ўйлаб қарасам, у бахтни эмас, бахтсизлигини йўқотган экан. Негаки, сиз, ўзгага бахт беролмайдиган нотавон киши экансиз. Унинг юзла-

рига бемахал тушган ажинлар, кўнғироқ сочларга бемахал оралаган оқлар сиз келтирган «бахт» эканлигини энди яхши биламан.

Хозир шу хатни ёзарканман, хотинингизнинг ўша машъум тўй кундаги қиёфасини кўз олдимга келтириб, қалам тугган кўлларим муштга айланганини билмай қолибман. Бирга юрган кечалари ойга термилиб тонг оттирган пайтларимизда у мушфиқ хотиннинг дераза олдида эшикка термилиб, маъюс, афтодаҳол ўтирганини ўйлаганимда, бутун борлигим зиркираб кетади. Сизни қарғаш учун олам бисотидан таҳқирдиқроқ сўз тополмайман...»

Хатнинг давоми бутунлай ўчириб ташланган. Чироққа яқинроқ бориб ўқишга уриниб кўрдим. Йўқ, ўн саккиз сатр ичидан фақат «инсоф»ми деган сўзни аранг ўқий олдим, холос.

Тавба! Бу хатни ким ёзган? Кимга ёзган? Хаёлим қочиб, ҳар бир сатридан ғазаб, нафрат ёғилиб турган хат эгасини билгим келди. Китобни олиб, хатнинг давоми чиқиб қолармикин деган ўй билан уни варақлай бошладим. Йўқ. Китоб кутубхонаники эди. Кимдир уни беихтиёр китоб билан топшириб юборган бўлса керак. Уйқум қочиб у нотаниш, аламзада хотин қалбининг энг теран жойларидан отилиб чиққан қайноқ, оловли сўзларидан эрталабгача тўлғандим.

Эрталаб кутубхонадан бу китобни мендан аввал олган кишини сўрадим. Кутубхоначи хотин тайинли бир гап айтмади. Унинг гапича, университет кутубхонаси бундан икки ярим ой олдин сайлов участкасига китоблар юборган, сайловдан кейин ўша китоблар муқовалашга берилган экан. Хуллас, хат кимдан ва кимга эканлиги маълум бўлмагани учун менда қолди. Аммо бу панд еган жасур хотиннинг ўртаниб ёзган қайноқ сўзлари эгасига етмаганидан афсусландим.

Ўқишлар туғади. Беш йил бирга ўқиган кадрдонлар билан хайрлашадиган кунлар келди. Айниқса, ўзини ҳаммадан олиб қочадиган, менга ҳам шубҳа билан қарайдиган ҳамкурс Санобардан ажралиш менга жуда оғир эди. Бу хаёлчан қиз негадир менга жуда ёқарди. У қўпчилликка кам аралашарди. Ҳамкурслар бир-биримизнинг «миридан-сиригача» дегандек саргузаштларимизни, орзуларимизни баҳам кўрардик. Аммо Санобар ўзи ҳақида, ниятлари ҳақида лом-мим деб оғиз очмаган. Унинг табиати ана шунақа эди. Ўзи алоҳида дарс тайёрлар, қайғусини ҳам, шодлигини ҳам биров билан баҳам кўрмасди. Унга раҳмим келганиданми, ё табиатим оғирроқ бўлгани-

данми, ҳар қалай, унинг сокинлиги менга ёқарди. Кейинги курсдагина икковимиз бир-биримизга яқин бўлиб қолгандик. Хатто бир-икки марта кинога ҳам бордик. Кўрган киномизда Санобар жуда кўп йиғлади. Кино унчалик кишини йиғлатадиган даражада ҳам эмас эди. Хайронман, Санобар нега йиғлади экан!

Август охирлаб қолган эди. Эртага Санобар Бекободга кетади. Мен эски касбим — газета ишида қоламан. Шу кунни сўнгги бор у билан паркка бордик. Негадир у хомушроқ эди. Мен унинг бу кайфиятини то шу кунгача бир-биримизга дардимизни айтмаганимиздан, шундайлигича ажрашиб кетишимиздан бўлса керак, деб ўйладим. Ҳар қалай, бу масалада эрақлар дадилроқ бўлади. Довдираб бўлса ҳам гапни ўзим бошладим. Шу пайтгача бу тўғрида оғиз очмаганимдан ўзимни ўзим қойиб, ҳаяжон аралаш секин гапирардим. Билмадим, гапларимнинг ҳаммасини эшитдими, йўқми?

Паркда одам кўп эди. Танца майдончаси, морозний-хоналар студентлар билан тўла. Санобарнинг қўлидан ушладим. У ялт этиб менга қаради.

— Юринг, ҳув анови сув бўйига борамиз.

— Нега?

Бу саволга жавоб тополмадим.

— Юринг! — деди Санобарнинг ўзи йўл бошлаб.

Сув бўйи холироқ эди. Симёғочдаги чироқнинг сувдаги акси гўё ханжардек анҳор тагига санчилганди.

— Сизни Тошкентда қолдирмоқчи эдилар-ку, нега Бекободга юборишларини сўрадингиз?

Санобар жавоб бермади. Сувга тикилганича бир неча дақиқа индамай ўтирди. Сўнг вазминлик билан:

— Менга қаранг, — деди, — беш йил бирга ўқидик, сиз менга бошқаларга қараганда яқинроқ бўлиб қолгансиз. — У негадир гапни гапга қовуштиролмай қийналарди. — Кўзларингизга қараганимда, юрагингизда аллақандай ҳис борлигини сезиб қийналаман. Гапим қўполроқ чиқса, мени кечиринг. Бекор қиялпсиз. Ҳали ёшсиз. Ўз тенгингиз билан топишингиз керак. Мен буни олдинроқ айтишим керак эди. Нега шундай қилмадим?..

— Нега, ахир сизни... наҳот сиз мени... Ё сизнинг бошқа... — дедим паст овоз билан.

Санобарнинг кўзида ёш йилтиради.

— Ахир, мен бир марта тўй кўрганман... беш кун бўлса ҳам. Ҳали тортган дардимнинг доғи танимдан кетгани йўқ.

Уч йил аввал китоб орасидан кўкрагимга тушган хат-

ни эсладим. Нахот ўша хат билан Санобар орасида бирон муносабат бўлса, нималар деяпман, йўғ-э...

— Сиз, сиз, — дедим дудукланиб, — Сиз Тургеневнинг «Баҳор сувлари»ни ўқиганмисиз?

Санобар менга савол назари билан қаради:

— Нима эди?

— Хат йўқотганмисиз?

Санобарнинг кўзлари катта-катта очилиб, лаблари алланималар деб пичирлади.

Мен унинг шамол тўзитган сочларини силадим.

— Шунақа, — деди Санобар хўрсиниб, — арзон муҳаббатнинг қурбони бўлганман.

Унинг бу гапида қанчадан-қанча алам, изтироб бор эди.

Иккимиз сувга термилиб хаёл сурамиз. Баҳор сувлари оқиб кетди. Совур ойининг булутлари қалдираб-гулдираб тоғу тошларга, боғу роғларга ёмғир қуйиб ўтди. Унинг ҳаётбахш томчиларидан анвойи гуллар униб чиқди. Оламни безаган, адирларда лолақизғалдоқ гулханини ёндирган бу ҳаёт томчиларининг саҳийлигидан сув ичиб қолган шумғиялар ҳам бор эканлигини биламан. Бирок қўклам офтобининг алангасига бу печаклар, шумғиялар тоб беролармикин?! Офтоб уларни қовжиратиб ташла-масмикин?! Албатта куйдириб ташлайди, ишонаман.

Муҳаббат ҳам шундай. Қалб ҳарорати иситмаган муҳаббат узиб олинган гулдек жуда тез қовжираб қолади.

Ёлғон муҳаббатдан зада бўлган Санобарнинг юрагида қуйиб кул бўлаётган ҳисларга ҳарир, шаффоф шабада теккандек бўлади. Бу шабада унинг қалбидаги кулларни тўзғитиб юборади. Кўксидаги босиб ётган оғир тошни муҳаббатнинг азамат қўли кўтариб ташлайди.

Дарахтлар тепасида кезиб юрган яримта ой япроқлар орасидан ўтиб, Санобарнинг гоҳ елкасида, гоҳ соч ўримларида ўйнарди.

1960 йил.

ТУРНАЛАР

Тепаликдан ошиб ўтганимдан кейингина анҳорнинг гувиллаши эшитилмай қолди. Дала жимжит. Шамол ананас ҳидини олиб келади. Қаердандир, яқингинадан турнанинг қуре-қуреси эшитилади. Бу овоз негадир осмон-

дан эмас, пастдан келарди, Атрофга алангладим. Сертунроқ йўлдан икки юз метрча наридаги чайлада бир чол букчайиб ўтирибди. Қовун хиди ўша ёқдан келарди. Шу топда жуда-жуда қовун егим келди. Бейхтиёр чайла томонга қайрилганимни билмай қолибман. Пайкалнинг ҳар ер-ҳар ерида тузоққа илинаётган беданаларнинг патиллашидан чол қимирламай ўтирганга ўхшайди, бўлмаса тузоқлардан хабар олмасмиди? Унинг ёнида араби шолчага бағрини бериб бир турна ётибди. У адир орқасига богаётган чўғдек қуёшга қараб ҳар замон қуре-қуре деб қўяди. Турна ҳар қурелаганда бошидаги бинафша ранг кокили қимирлаб, қизғимтир шафак нурида жуда чиройли йилтираб қўяди. Бу ғалати манзарага маҳлиё бўлиб, оёқ остидаги қумғонга кокилиб кетибман. Чол чўчиб бош кўтарди. Кўзларини ишқалаб безовталиқ билан менга қаради. Қўркиб кетдим. Одатда полиз қоровулларининг ити бўлгувчи эди, муни қаранг, ташланиб қолади, деб ўйламабман ҳам. Шошиб-пишиб:

— Итингиз йўқми? — деб сўрадим.

— Йўқ, йўқ! — деди чол. — Бемалол келаверинг, ит боқиш менга тўғри келмайди, турнани ражиб қўйишидан қўрқаман.

Бамайлихотир ётган турна мендан ётсираб сесканиб турди-да, чайла орқасига ўтиб кетди. Чол кўрпача ёзиб, мени юқорига таклиф қилар экан:

— Қўрқма, жонивор, — деди. Кейин менга: — Хўш, болам, қайси шамол учирди? Ўзлари ким бўладилар? Улуғларимиздан бўладиларми?

Нима дейишимни билмай, бир оз эсанкираб қолдим.

— Қишлоғингизга меҳмонимиз, отахон, қовунингизнинг хиди димоғимга кириб, ҳеч ўтиб кетолмадим. Нафс қургур қўймади, поездга кеч қоламан, деб ҳаллослаб кетаётган одам шу ерга келганда тўхтаб қолдим. Битта қовун сўйиб берсангиз ҳам ўзингиз биласиз, сўйиб бермангиз ҳам. Аммо ҳақини тўлайман.

Чол энсаси қотгандек, ғалати қилиб илжайди.

— Пайкал бошидан қовун узиб сотган дехқон нокас дехқон бўлади, болам, пулингизни белингизга тугиб қўйинг, бозордан қовун олиб ейсиз. Бу ерда қовун текин. Узиб берайми ё ўзингиз узасизми? Яхшиси, ўзингиз узинг, ҳа, бунинг гашти бошқача бўлади. Полизнинг оёқ томонига ўтинг, ананаслар ўша ёқда.

Чол йўл кўрсатиб, боя мен қокилган қумғонни ариққа ботириб, ерўчокқа қўйди. У тиззасида қасирлатиб шох синдирар экан, орқамдан қичқирди:

— Қовуннинг аслини ейман десангиз, шудринг тегиб тарс ёрилганини узинг, ана ўшанисида гап кўп, кирк йиллик дардингизни суғуриб олади.

Чол айтгандек, полиз оёвига келганимда тил билан айтиб бўлмайдиган галати ҳолга дуч келдим. Шамол тинганиданми, ё ҳавога ананас иси ўрнашиб қолганиданми, ниҳоятда ўткир ёқимли хид димоғимга урилди. Худди магазинда чит йиртилаётгандек тар-тар қилиб ананаслар ёрилар, уруғи кесаклар устига штирлаб сочилиб кетарди. Оёғим тагида тузоққа илинган бедана бесаранжом патиллади.

Бир кўлимда бедана, бир кўлимда қовун — чайлага қайтдим. Чол ерўчоқда ўтни гуриллатиб юборган эди. У кўлимдаги қовунга қараб илжайди.

— Шаҳар боласилигингиз шатта билиниб қолди-да?! Қовун деганди пайкалнинг кесагида ёриб емаган одам, қовун едим демаса ҳам бўлади.

Чол кула-кула кинидан пичоғини суғуриб менга узатди-да, чайла тепасига илинган тугундан нон, майиз, туршак олиб, дастурхон ёзди. Қовунга пичоқ тортаётганимда ҳам, тилимлаб еяётганимда ҳам чол ҳозир қизиқ ҳодиса юз берадигандек менга қараб илжайиб турарди. Умримда қовун емагандек битта ананасни пок-покиза тушириб бўлдим. Чол кўлимга чой тутқазди. Бир маҳал қарасам, бармоқларим бир бирига ёпишиб қолибди. Чол хандон ташлаб кулади. Қумғондаги қайноқ сувни чапиштириб, кўлимга қуяр экан, ана шунақа, ўғлим деб қўйди.

— Бу ананаснинг янги хили, уруғига ишқибоз кўп.

Офтоб ўчган эди. Узокдан турналарнинг қуре-қуреси баралла эшитилди. Чол осмонга қаради. Қизғимтир пардага ўхшаб кўринаётган уфқдан кўтарилган турналарнинг айри қарвони ўтиб кетгунча ундан нигоҳини узмади. Чайла орқасидаги турна безовталаниб тинимсиз қурелар, осмонга қараб талпинарди. Турналар овози тинганига аллақанча вақт ўтган бўлса ҳам, чайла орқасидаги ёлғиз турнанинг қанот силкиши тинмасди. Бирдан чолнинг чехраси ўзгарди. Кўзлари қисилиб, юзидаги ажинлар ҳам кўпайиб кетгандек бўлди. У машаққат билан ўрнидан туриб, турнани чайлага олиб ўтди.

— Ҳа, жонивор, элатларингни соғиндингми? Элатларинг иссиқ томонларга кетишяпти. Уча қол, уча қол сен ҳам, жонивор.

Турна бинафша кокиллари билан силкиб, ҳамон иссиқ ўлкаларга йўл олган қардошлари сингиб кетган уфққа боқарди.

Чолдан турна қаёқдан бу ерда пайдо бўлиб қолганини сўрадим.

— Шу бу йил эрта кўклам Андрюшадан телеграмма олдим. У, ҳозирча келмай туринг, олис сафарга жўнаёпмиз, дебди. Ўзим ўша кезларда Ленинградга отланиб турган эдим. Тарвузим қўлтигимдан тушиб, гангиб қолдим. Болагинамни жуда соғинган эдим-да. Ёстикка бош қўяман, қани кўзим илинса. Хаёл ўлгур ҳали у ёққа судрайди, ҳали бу ёққа судрайди. Мана шунақа қилиб чўккалаб ўтириб кўзим илинган экан, тушимга Фазлиддиним кириб қолди. Хафа эмиш, акамни соғиндим, нега хат ёзмайди, дер эмиш. Шамсиддинимнинг ҳалок бўлганини ундан яширармишман. Нима бўлди-ю, тушим чалғиб, Шамсиддинни кўрибман, у, нега Фазлиддиннинг ҳалок бўлганини мендан яширасиз, деб гина қилар эмиш. Қулоғимга бирдан галати товуш эшитилди, чўпонлар эшигимизнинг тагидан қўй ҳайдаб ўтишаётган эмиш. Уйғониб кетдим. Ўнгимда ҳам шу овоз. Ховлига чиқдим, ховлимиз тепасида қарвони тўзиб кетган бир гала турна фарёд чекиб, чарх уриб айланаётибди. Умримда турналарнинг бунақа паст учишини энди кўришим. Тушлигига ҳам, ўнглигига ҳам ишонолмай, ҳайрон бўлиб уларнинг осмонда фарёд чекишини кузатиб турдим. Улар шу қўйи ярим соат қамаси айланиб юришди-да, кейин йиғлаётгандек ҳазин қурелашиб учиб кетишди. Эсимда: том тепасида айланишаётганларида бир-иккиси бўғотга тегай-тегай деб шўнғиганини ҳам кўриб қолган эдим. Эрталаб томорқага чиқсам, бир турна девор тагига биқиниб ётибди. Ана шундан кейингина тундаги хангаманинг сирини билдим. Бу турна қаердадир яраланган, ортиқ учишга мадори етмай, шу ерга келганда сафдан ажралиб, йиқилган. Шериклари уни ташлаб кетолмай фарёд чекаётган эканлар. Ана шундан бери турна менга жуда ўрганиб қолди. Уч қун бўлдим, жуда безовта. Осмонда турна кўринса, ўзини қўярга жой тополмайди.

— Учолмайдими?

— Учолади. Баъзи-баъзида учиб аллақаякларга бориб келади.

Чол гапидан тўхтаб, нимагадир қулоқ сола бошлади.

— Поезддан қолдингиз, болам. Станцияга етолмайсиз. Поезд келяпти, — деди чол чироқ ёқар экан.

Дарҳақиқат, ер титраётгандек бўлди, олисдан паровознинг қичқиргани эшитилди. Бир оздан кейин теракзор орқасидан шиддат билан поезд ўтиб кетди.

— Жой қилиб бераман, ухланг, эртага кетасиз энди.

Чол ёстиқ ўрнига чопонини думалоқлаб қўйди-да, ўзи тузоқлардан хабар олгани кетди. Ёнбошладим. Қаёқда уйку келади, дейсиз. Чол ғимирсиб палакларни босиб олмаслик учун эҳтиёт билан жўяқдан жўякка сакраб, илинган беданаларни бир халта қилиб олиб келди. Чайла орқасига ўтганича ярим соат чамаси йўқ бўлиб кетди-да, мени ухлаган деб ўйлаб, оёқ учида чайлага кирди. Бир чеккада хомуш ётган турнага тикилиб, унинг товус пати-дек чиройли кокилини силади. Нималардир деб пичирлаб ҳам қўйди. Мен чалқанча ётиб чолни, унинг болаларини ўйлардим. Демак, унинг икки ўғли ҳалок бўлган. Ленинградда бир ўғли бор. Нега оти Андрюша?! Сўрасаммикин? Хаёл аралаш ёнимга ечган шимимнинг чўнтагидан папирос олиб, гугурт чакдим. Чол ўтирилди.

– Ухламадингизми?

– Йўқ, уйку келмаяпти, отахон.

Чол индамай чироқни пуфлаб ўчирди-да, кўрпа устига чордона куриб ўтириб олди. Ойдинда унинг юзи, кўзи, кўксига тушган оппоқ соколи кўриниб турарди. Анча вақтгача олисда оғир юк тортаётган паровознинг гупиллашига кулоқ солиб жим ўтирдим. Паровоз овози ҳам ти-ниб, кенг далада чирилдоқлар уни қолди, холос.

– Ота, бир нарса сўрасам малол олмайсизми?

– Сўранг, болам.

– Ўғилларингизни гапириб берсангиз, Андрюшани ҳам.

Чолнинг эти жунжиди шекилли, бир тебраниб, кўрпани елкасига тортди. Ой ботди, энди унинг башарасини аниқ кўриб бўлмади. У нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, оғир хўрсиниқ гапиргани қўймади. Бунақа хўрсиниқ одамга фақат энг яқин кишисини қабрга қўяётган пайтда келади. Чол пешонасини укалади, соқолини тутамлаб, тиззасига шапиллатиб бир урди. Кейин бошини кўтариб, қоронғилик қаърига тикилиб қолди.

– Ўғлим, сабру бардош деган нарса бўлмаса, одам боласини ғам еб қўяди. Мана, яшаб юрибман. Йиқилиб қолармиқанман, деган эдим, икки азаматимдан жудо бўлиб ҳам йиқилмадим-а!

У ички дард тўлкинида хикоясини бошлади:

– Уруш бошланган йили Шамсиддиним йигирма икки ёшда, Фазлиддиним ўн тўққиз ёшда эди. Шамсиддинимни аскарликка олишмади. Бир кўзи ногирон эди. Умархўжа бойвачча ўғлига суннат тўйи қилганда катта базм бериб, мушакбозлик қилдирган эди. Ўшанда Шамсиддиним йўлга кирмаган бувак эди. Онаси раҳматлик

беланчакка ётқизиб қўйган экан. осмонда ёрилмай қолган мушак боланинг беланчагига тушиб ёрилса бўладими! Юзи куйиб, чап кўзини бутунлай кўрмайдиган қилиб қўйган. Шунинг учун ҳам аскарликка олишмай, меҳнат армиясига аранг олишган эди. Фазлиддинимни ундан бир ой бурун Пойтук станциясидан урушга жўнатган эдим. Фазлиддиним Ленинграддан, Шамсиддиним Подгора деган шаҳардан хат ёзиб туришди. Подгорага борганмисиз? Мен борганман. Шамсиддинимга ҳайкал ўрнатишганда чакиришган эди. У ерда каттакон электростанция бор. Немис Москванинг эшигини қоқаман деб қўл чўзиб турганда пойтахтга шу станция мадор бўлган. Унинг заводларини шу станция юргизиб турган. Шамсиддиним ўша станцияга келган кўмирни вагондан тушириб, кичкина вагончаларга ортар экан. Немис шу шаҳарнинг пайига тушиб, устма-уст самолёт юбориб турган... Мингдан ортиқ киши кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаган. Шамсиддиним эрталаб ишга кетаётганда бирдан тревога бўлиб, осмонда немис самолёти кўринибди. Шаҳар устида икки айланиб, станцияга бомбасини ташлаёлмай болалар боғчасининг ҳовлисига ташлаб қочибди. Тасодиф бўлиб, лаънатининг бомбаси ёрилмай, болалар ўйнайдиган қумга санчилиб қолибди. Хамма ташвишда, одамлар ана ёрилади, мана ёрилади деб жонларини ховучлаб қолишганмиш. Болаларни айтмайсизми! Деразадан қараб жавдираб туришганмиш. Шамсиддиним югуриб келиб, бомбани қумдан суғуриб, майдонга қараб чошибди. Анча нари бориб йиқилибди. Бир кўзи ожиз эмасми, шошганидан елкасини сим ёғочга уриб олган экан. Бомба портлаб, тилка-пора бўлибди. Уруш тугамаёқ бордим. Қабрини кучоқлаб йиғладим. Ўша боғчани Шамсиддинимнинг номига қўйиб, ҳовлисига ҳайкалини ўрнатишди. Тўнғич ўғлимдан ана шундоқ жудо бўлганман, болам.

Чол энтикди. У йиғлар эди.

– Юпатманг, болам. Бир оз йиғлай, дардим енгилашади. Ичимни бўшатиб олай.

Чол шундай деди-ю, ўкириб-ўкириб йиғлади.

– Акасининг ўлганини Фазлиддинимга билдирмадим. Бир йилгача акамнинг адресини юборинг, деб хат ёзди. Анов-манов деб пайсалга солдим. Йўқ, кенжатоимнинг ҳам умри қисқа экан. Денгизда чўкиб ўлди. На қабри қолди, на бир либоси. Мени доғ-ҳасратга ташлаб кетди..

Осмондан арғимчоқ солиб, яна турна ўтди. Чол турналарнинг қайчига ўхшаш қарвонига тикилиб туриб гапини давом эттирди:

— Дунёда фарзанд кўрмагандек яна сўққабош бўлиб қолдим. Ўзимни қаёққа қўйишимни билмайман, девонага ўхшаб гангиб юрдим. Раисимиз эсли аёл эди. Овунсин деб қанғиллаб қолган ховлимга марғилонлик бир агрономни кўчириб келди. Андижонга олиб тушди. Ленинграддан кўчириб келтирилган етим болалардан бирини олиб берди. Боя сизга айтган Андрюшамни ана ўшанда боқиб олган эдим. Уни ортмоқлаб катта қилдим. Кариндошлари кўп излашди. Билдирмадим. Боланинг эси қирган сари ота-онасини йўқлайдиган бўлди. Унга қараб туриб юрак-бағрим эзилиб кетади. Охири чидамадим. Ленинградга хат ёздириб, Андрей Карповни даракладим. Боланинг отаси ҳам, онаси ҳам қуршовда ўлиб кетишган экан. Битта битта опаси бор экан. Бола чидаб туролмади. Қанот пайдо қилиб, опасининг ёнига учиб боргудек талпиниб қолди. Жигар экан-да! Оқ фотиҳа бериб сафарга кузатмоқчи бўлдим уйим бузилди. Ёлғиз юборишга қўнғим бўлмади. Бирга кетдим. Андрюшамни опасининг олдига қўйиб қайтдим. Яна яккаликда, забунликда қолдим... Андрюшам уйланди. Ҳозир битта ўғли бор. Отини Собир қўйибди. Менинг отим Собир-да! Яқинда келиб кетишди. Пойтук станциясида вагонга ўтказаетибману, ёш болага ўхшаб ҳўнг-ҳўнг йиғлайман. Бола, дедушка, деб бўйнимга осилади. Тўққизта ананасни вагонга чиқазиб бердим, айнимай борармикан, а, болам?

Андрюшам кетгандан кейин яшашининг сира ҳам қизиғи қолмади, ҳар саҳарда худодан ўлим тиладим. Неварамни кўрдим, энди сира ўлгим келмайди. Қариб қолаётганимдан ўкинаман. Шу боланинг камолини кўрсам эди, дейман. Хай майли, дунёнинг ишлари шунақа экан...

Ёстикка бош қўйиб, бари бир ухлаёлмадим. Беланчакда ёрилган мушак, бомба зарбидан тилка-пора бўлган гана, зангори тўлқинлар ютган навқирон йигит, вагон ойнасидан бобосига талпинган гўдак кўзимга кўринаверди. Шундай хаёллар билан кўзим иллинг экан, қулоримга элас-элас турна овози эшитилди. Яқин орадан қандайдир қуш бесаранжом қанот қоққандек бўлди. Чол сапчиб турди. Мен ҳам кўзимни очдим.

— Кетди! — деди чол аламли бир товушда.

Чол тикилган томонга қарадим. Кўкда арғимчоқ солиб учаётган турналар карвонига қараб чолнинг турнаси ҳам шигоб билан учиб борар эди. Ана, унинг карвонга етишига озгина қолди. Карвон ярим доира ясаб унга пешвоз чиқди. Карвоннинг сафи бузилди. Тўзғиб

кетган турналар тўйхонадаги хотинларнинг қий-чувини эслатувчи бир товушда шовқин солишди. Кейин карвон сафини ўнглаб, биз қараб турган чайла тепасида бир айланиб силкиниб-силкиниб уфққа қараб ўтиб кетди. Чол қувончми, маъюсликми, билиб бўлмайдиган ғалати оҳангда:

— Ке-етди-и-и!!! — деди.

Ҳар баҳор кўкда турналар карвонини кўрганимда, уларнинг беғубор фируза осмонда арғимчоқ солиб учини кузатганимда аламзада, ҳижронзада, лекин метин иродали ўша Собир бобони эсламан. Бу турналар менга ананас хиди анқиган чайлани, оппоқ соколи кўксига тушган нуроний чолни, унинг мард, ўлимдан ҳам зўр ўғилларини, Андрюшани, кичик Собирни эслатади.

Ўша майиб турна чолнинг кўлида шифо топиб, яна ўз карвонига қўшилганини билармикин? Ҳар кўкдам ўша чайла устидан ўтаётганда бобосини эслаб кўярмикин? Эсласа керак дейман! Мен унинг шу чайла устидан чиройли бинафша кокилларини силкиб, бобога таъзим қилиб ўтишини жуда-жуда истардим.

1960 йил.

ИҚБОЛ ЧИРОҚЛАРИ

Дарё шамолдан сесканган отнинг бадани дириллаб кетди. Жилловни бўш қўйиб юбордим.

Чакмонини елкасига ташлаб, қумғон тагига ўт қалаётган паромчи чол от дуқурини эшитиб ўрнидан турди:

— Келинг, меҳмон, йўл бўлсин?

— ГЭСга ўтмоқчи эдим.

Чол соқолини тутамлаб дарёга қаради:

— Сув қутириб келяпти, паромни чирпирак қилиб олиб кетади.

— Йўғ-э, ишим жадалроқ эди-ку, а!

— Эрталабгача сабр қилинг. Ҳозир чой қайнайди, чақчақлашиб тонг оттирамин.

Ноилож отдан эгарни олиб, сувлиғини чиқардим-да, ёввойи жийдага боғладим.

Чол вақирлаб қайнаб турган қумғонга кўк чой солиб дамлади. Будкага кирдик. Будканинг ичи анчагина кенг эди. Унинг бир томонида арқонқаравот, иккинчи томонида эса тахтаси рандаланмаган қўполгина скамейка. Деворга газета ва журналлардан йиртиб олинган турли

суратлар ёпиштирилган. Чол тошчирикнинг пилигини кўтарар экан, менга карамай сўради:

— Қорин қалай, меҳмон?

— Қўшқўноқда овкатланарман деган умид билан йўлга чиқа берган эдим.

Чол менинг жавобимни кутмай дераза олдиға қўйилган оёғи айри столча устиға белбоғини ёзиб, қозикдаги тугундан нон ва қанд олиб қўйди.

— Чойни майдалаб туринг, саватдан хабар олиб келай.

Чол чиқиб кетди. Пиёлага чой қуйиб, девордаги суратларни тамошо қила бошладим. Аллақайси бир журналдан йиртиб олинган бир сурат менга жуда таниш туюлди, фонарни суратға яқинроқ олиб бордим. Эғнига комбинезон кийиб, қўлиға электросварка шчитини ушлаб турган пайвандчи қизнинг кулиб турган юзи менга жуда таниш эди. Бу бир вақтлар мени, шоирона қилиб айтганда, ўзига асир қилган Иқбол эди.

Чол кирди.

— Балик илинмабди. Сув нотинч-да. Балиқлар юзаға чиқмайди.

Чол билан анчағача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Соатға қарадим, бирдан ошибди.

— Уйқунгиз келди-ёв, жой қилиб бераман, дам олинг.

Чол беланчакка ўхшаш аркон каравотға кўрпача ёзиб, чопонини буклаб ёстик қилиб берди-да, фонарни кўтариб чиқиб кетди. Ечиниб ёнбошладим. Фикру хаёлим Иқболда эди.

Хаёл мени Иқбол билан ўтказган кунларға етаклади. Кўз олдимға тоғ қоялари, дарё тўлкинлари, азамат ГЭС биноси келди.

Чол қоронғида тимирскиланиб нимадир олиб чиқиб кетди. Дарёнинг нариги қирғоғида чақин чақди. Унинг қўқимтир-пистоки шуъласи осмонда сузиб юрган пастак булутларни ҳам ёритди. Озроқ вақт ўтгач, бояғи чақин тез-тез такрорланаверди. Туриб деразадан ўша томонға қарадим. Гулхан ёнида тўр ямаб ўтирган чол менга ўғирилди.

— Ухламадингизми, меҳмон, шуълага қарапсизми? Қўшқўноқда ГЭС қуришяпти. Бу электрпайванднинг шуъласи.

Иқбол ҳам ўша вақтда ГЭСда пайвандчи эди. Дарё бўйидаги тош уйим деразасиға ҳам худди шунақа шуъла тушиб, менга уйқу бермасди. Туни билан тош кўпориб, тонг отгунча Иқбол ҳақида ўйлардим.

Кечқурунлари икковимиз чўлга чиқиб кетиб, осмонда

аста-секин кўз очаётган сахро юлдузларига тикилиб ўтирдик. Атрофимизда ўт-ўланлар силкинар, чигирткалар чириллар эди. Шундай кечаларнинг бирида Иқболға юрагимдаги гапларни айтдим. У жим ўтириб ҳаммасини тинглади. Хали ой кўтарилмагани учун унинг юзида, кўзида қандай ўзгаришлар бўлаётганини билолмадим. У жавоб бермади. Ёнма-ён юриб тунги смена ишлаб турган участкаға қараб йўл олдик. Қизлар землянкаси олдиға етганимизда, у қўлимни одатдагидан кўра қаттиқроқ қисиб хайрлашди. Ё, балки, менга шунақа туюлдим, хали-хали билолмайман.

Орадан уч кун ўтгач, Иқбол тунги сменаға ишға ўтди. У ГЭСнинг азамат пештоқларида темир парчаларини бир-бириға пайванд қилар, электрод таёқчасидан чакнаган учқун пастға қараб гўё нурли томчи бўлиб тўқилар, унинг шуъласи чўлнинг олис-олисларигача ёритарди.

Қуни билан бош тўғонда тош кўпориб чарчашимға қарамай, чўл оралаб тўрт километрлик йўлни пиёда босиб, ГЭС қурилишиға борардим. Йўлни Иқбол чақнатган қўқимтир нур ёритиб турарди. Темир шотига тирмашиб Иқбол ишлаётган бетонли деворға кўтарилардим-да, унинг ёнида ўтириб, чакнаган нурдан ёшланган кўзларимни кепкам билан тўсардим. Иқбол жуда чаккон ишларди. Прораб «халақит берасан» деб неча марта мени девордан қувиб туширар, мен эса яна тирмашиб чиқаверардим. Шу девор устида, чўл шабадаси унинг сочларини тўзгитиб турган бир пайтда, кўзни олувчи қўқимтир нур орасида биринчи бор унинг юзидан ўпиб олганман. Иқбол аразлагандек менга ер остидан ғалати қилиб бир қаради-ю, яна электродни темир парчаси устиға қўйди. Учқун чакнади, унинг қўли билинар-билимас титраганини сездим. Хали-хали билолмайман, унинг вужудидаги бу титроқ ғазабданми, ё хаяжонданми... Шу кундан бошлаб Иқбол хаёлчан бўлиб қолди. Мендан ўзини олиб қочар, учрашган онларимизда юзимға тик қарай олмас эди.

Экскаватор машинистига ёрдамчи бўлиб олдим. Ишлар кўпайиб қолди. Кечаси курсға қатнайман, кундуз экскаватор бошқараман, шу кунлар Иқболдан анча узоқлашиб қолдим.

Участқа агитпунктида курс машғулоти бўлаётганда фельдшер хотин мени имлаб чақирди. Чикдим. У қўлимға бир қоғоз тутказди. Шошиб ўқидим. Унда шу гаплар ёзилган эди.

«...Касалхонадаман, вақтингиз бўлса бир келиб кетсангиз. Иқбол».

Касалхонага югурдим. Касаллардан суриштирдим. Мени палатага олиб киришди. Бу ерда оқ халат кийган, юз-кўзи дока билан тангиб ташланган бир аёлдан бошка ҳеч ким йўқ эди.

— Мана, Иқбол! — деди ҳамшира.

Оқ дока орасидан менинг номимни айтган овоз чиқди. Бу Иқболнинг овози эди.

— Иқбол! Нима бўлди?!

Иқбол янги йўлга кирган болалардек деворни ушлаб турмоқчи бўлди.

Тез бориб унинг кўлидан ушладим. Каравот қирғовига ўтирдик.

— Электрод учқуни кўзимга сачради.

Иқболнинг овози титради. Унинг бошини силадим.

— Мени дераза олдига олиб бординг, — ялиниш оҳангида деди Иқбол.

Унинг айтганини қилдим.

— Хаво очикми? — дея сўради у.

— Хаво очик, юлдузлар чакнапги, — дедим.

У узок жим туриб колди. Деразадан кўлини чиқазиб гўё ёмғир ёяпганими, йўқми, билмоқчи бўлгандек панжаларини ёйди.

Сварка аппаратида чакнаган нур Иқболнинг юзига чулганган оқ докаларни ҳам кўкимтир тусга киритган эди.

— Наҳот, умрбод кўр бўлиб қолсам-а?

Врач мени хайдаб чиқаргунча унинг олдидан жилмадим.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Иқболни Тошкентдаги кўз клиникасига олиб кетишди. Мен эса армияга жўнаб кетдим.

Сўнгги бор Иқбол билан учрашган куним ҳали эсимдан чикмайди. Армияга жўнаш олдидан унинг ҳолидан хабар олгани Тошкентга тушдим.

Эрта куз эди. Клиника ҳовлисидаги дарахтларнинг барги сарғайган, кекса дуб баргларигина қўқ эди.

Иқболнинг билагидан ушлаб, гулзор чегидидаги скамейкага олиб келдим. Ўтирдик. Иқбол тимирскилаб кўлимни топди-да, узок жим туриб, кейин хўрсиниб қўйди.

— Кетяпман денг... Кетиш олдидан сизни ўз кўзим билан кўролмадим. Қани энди, кўзим очила қолса-ю бир кўрсам. Ҳарбий формада қанақа экансиз.

— Кўзингиз очилади, — дедим унга руҳ берувчи оҳангда.

— Профессор ҳам шундай деди, балки кўнглимни кўтариш учун айтгандир.

Мен унга профессор билан гаплашганимни, у менга ҳам худди шундай деганини айтдим.

— Жуда кутилмаган ҳодиса бўлди-да, шундай уста пайвандчи, наҳотки бепарволик қилиб, кўзга учқун сачрагиб олсангиз.

Иқбол кўлимни яна маҳкамроқ қисди. У чўлда, ойдин кечада бирга яшашни таклиф қилганимда жавоб ўрнига кўлимни худди шундай қисган эди.

— Биласизми, ўша кунни кўлим ва кўзим ишда эди-ю...

У гапиролмай энтикди.

Жуда ғалати бўлиб кетдим. Айни замонда кўнглимни ҳам шодлантирувчи, ҳам эзувчи бу гапдан тангиб қолдим.

— Иқбол!.. — гапимни тугатолмай сапчиб ўрнимдан туриб кетдим. Нима қилишимни билмай турган еримда серрайиб қолдим.

— Кўзим очилади, — деди Иқбол ишонч билан. — Яна кўришамиз. Фақат тезроқ кўзим очилса-ю, боғларни, майсаларни, одамларни кўрсам. Ҳаётнинг, табиатнинг қанчалар чиройли эканини энди яхшироқ сездим. Чунки ҳозир уларни кўз билан эмас, юрагим билан кўриб турибман. Чўлларда чакнаган чироқларни кўряпман. Тезроқ, тезроқ кўзим очилса. Кўзларимга танғилган докаларни йиртиб ташлаб, ҳаётга қарасам дейман.

— Кўзингиз очилади. Албатта очилади, яна учрашамиз, бирга турмуш қиламиз. Ана ўшанда сиз чўлларда комбинезон кийиб юрмайсиз. Менинг уйимда, худди маликалардек ясаниб, шоҳона ҳаёт...

Иқбол кўлини шарт тортиб олди. Назаримда, кўнглимиз бир воқеа эсига тушиб қолгандек сесканиб кетди. Ё менга шундай туюлдимикин? Хали-хали билолмайман.

Шу кунни Иқбол билан кош қорайгунча гаплашиб ўтирдим. У менга оқ йўл тилади. «Қутаман, Самад ака» деди-ю, муомаласи сал совуқроқ кўринди, бу гап юракдан эмас, шунчаки айтилганга ўхшади. Кетдим. Кўз олдидида Иқболнинг оқ докага чулганган қиёфаси қолди...

Орадан беш йил ўтди. Шу орада унга ёзган ўнлаб хатларимга жавоб ололмадим. Охири Иқболнинг изини йўқотдим. Мана, дарё суви шовиллаган ойдин кечада, паромчининг будқасида унинг суратига термилиб ўтприбман. Олисда Иқболни эслатувчи яшил нур чакнаб турибди. Унинг ўткир нури дераза ойнасида ўтиб уй деворидаги суратларни ҳам гоҳо лип-лип ёритиб қўяди. Иқбол ҳаёт экан. Нима учун шунча хатларимга жавоб бермади? Ахир, мен унга бирон ёмон гап айтмагандим-ку.

Унинг суратига термилиб бирга кечирган кунларимизни, бир-биримизга айтган илик-иссиқ гапларимизни сўзма-сўз хотирладим. Бироқ айtilган гапларда биронта ҳам ножўяси йўқ эди.

Кани энди учрашсак. Ўша вақтда айтганимдек, маликалардек...

Эсладим! Иқболнинг иззат-нафсига, ғашига теккан нарса энди аён бўлди. Қизиқ, киши ўзининг хатосини сезиши шунчалар қийинми? Нечун шу пайтгача бу нарса ёдимга тушмади? Нега? Гугурт чакиб Иқболнинг суратига қарадим. Унинг ҳозирги ҳолати мен тасаввур қилган маликадан минг марта афзал эди. Ўз бахтини ўзи ярата оладиган киши ўзгача бахт қутмайди. Иқболни мендан совутган нарса ҳам менинг шу бир оғиз ножўя гапим эди. Гугурт чўпи охиригача ёниб қўлимни куйдирди.

Демак, Иқбол ҳаёт, унинг кўзлари аввалгидек равшан. Бироқ у ҳозир қаерда! Эр қилганмикин? Ким экан у бахтли йигит? Мумкин эмас! Ишонмайман.

Кани энди, уни ҳозир шу топда кўрсам, ўша кўкимтир нур ичида бир кўрсам. Ху ўша чўлларда чақнаган кўкимтир чакин шуъласида у ҳақда ҳаёл сурсам... Ёшлиқни, биз ишлаган ўша азамат қурилишларни эсласам, бирга орзу қилганимизча яшасак...

Қайдасан, қайдасан, Иқбол?!

Аста-секин тонг ёриша бошлади. Кийиниб ташқарига чиққанимда чол паром кетида эшкак буриб, дарёнинг қок ўртасида нариги қирғоққа қараб кетарди.

Отни эгарладим. Устига иккита юк машинасини ортган паром ортга қайтди. Чолнинг оппоқ соқоллари шамолда силкинар, енглари билагигача шимарилган бақувват қўллари эшкакни эпчиллик билан бошқариб келарди.

Туни билан чакин чаққан томондан энди куёш кўтарилди. Кечаси қумушдек товланган дарё суви сарғимтир тусга кирган эди.

Паромдаги машиналар қирғоққа чиқиб, шағал бостирилган йўлдан моторларини гуриллатиб кетишди.

— Ота, бир илтимосим бор эди, айтсам, хўп дейсизми?

— Сўранг, болам.

Чолни будкага бошлаб кирдим-да, девордаги суратни менга беришини сўрадим.

— Э, мендан сўраб нима қиласиз, ўзидан сўранг-да.

— Ўзини беш йилдан бери тополмайман.

— Мендан сўраб қўя қолмабсиз-да.

— Танийсизми?! Ҳозир қаерда у?!

— Қизиқсизми? Ўз кизимдек бўлиб қолган бир кишини танимай жинни бўпманми? Кечаси билан Қўшқўноқда чақмоқ чакиб чиққан ўша сиз кидирган Иқбол-да. Бу атрофдагилар кечаси шунақа чақмоқ чақиши билан дарров: «Иқбол чироғи ёнди» дейишади, соатингиз неча? Етти бўлдими, ҳозир ўзи ишдан қайтиб қолади. Мана шу паромда уйга ўтади. Кани, уйга олиб кетай.

— Эр қилгани йўқми? — дея шошиб сўрадим ундан.

Чол қўл силтади.

— Назаримда, эрга чиқмоқчи эмасга ўхшайди. Не-не йигитлар киши кўйди. Кўнмайди. Хотин-халажнинг гапига қараганда, аллақайси ГЭСда ишлаганда бир йигитга қўнгил берган эмиш. Йигит бевафолик қилганмиш, ундай десам, кимни кутади?! Хуллас, бу тўғрида бир нима дейиш қийин...

Чол мендан сўрамай отнинг эгарини олиб сувлуғини бўшатиб қўйди. Мен тўнгалка хотиржам ўтириб папирос чека бошладим.

Дарё ҳамон шовиллар, чол сув ўртасида тўлқинлар билан олишиб, куёш чиқаётган қирғоққа томон интилар эди.

1956 йил.

РАҲМАТ, АЗИЗЛАРИМ

Бувайдадан автобустга чиқишим биланок Муаззамга кўзим тушиб қолди. У тирсагини деразага қўйиб, ҳаёл суриб борарди. Бошида ранги кўтарилган сарғиш косинка, эғнида оддийгина штапель кўйлак. Сочини нари-бери ўриб, орқасига ташлаб қўя қолган. Муаззамни ҳеч шу аҳволда кўрмаган эдим. У студентлар ичида энг яхши модаларни танлаб киярди, сочини бўлса, қунига ҳар хил причёска қилмаса, қўнгли жойига тушмасди. Унинг ўндан ортик сумкачалари бўлгучи эди. Ҳозир у оғзига қоғоз ёпиб, ип билан боғланган шиша банка, кастрюлька, олма солинган тўр саватни тиззасига қўйиб ўтирибди. Муаззам шу аҳволда ҳам чиройли эди.

Унинг ёнига боришни ҳам, бормасликни ҳам билмай, иккиланиб туриб қолдим. Ахир кўрмаганимга икки йилдан ошди. Унинг устига, Муаззам мени жинидан ёмон кўрарди. Студентликда ҳар иш ўтади, ҳозир ўша ишларини ўйласам баданимдан совуқ тер чиқиб кетади.

Курсдошларим орасида Муаззамнинг ишқида куймагани йўқ десам муболаға бўлмас. Мен-ку жиннидан баттар эдим. Шу учун кунига сокол кирардим, ювилавериби асли ранги қанақалиги билинмай кетган шиммига кунига дазмол босардим. Аммо у менга карамасди. Мен бўлсам ҳадеб атрофида айланашаварардим. Кейин билсам, у фронтдан дудук бўлиб келган Одил деган бола билан кинога бориб юрар экан. Жуда диққатим ошиб кетди. Шу бевафо дунёда яшаб нима қилдим, деб ўзимни ўзим пичоқламоқчи ҳам бўлдим. Охирги марта ўзимга куч йиғиб, ётовнинг эшигини шартта очиб кирдим, билагидан ушлаб:

— Муаззам, сени яхши кўраман, сенсиз яшаёлмайман, — дедим. У шарақлаб кулди.

— Менсиз бемалол яшайверасиз, — деди Муаззам кўзини бакрайтириб туриб.

— Ўзимни осиб қўяман, — дедим. Билмадим, ўшанда бу гапни бакириб айтдимми, ё пичирлаб айтдимми, эсимда йўқ. Муаззам баттар эрмак қилиб кулди:

— Осолмайсиз, жон ширин. Агар осадиган бўлсангиз, спорт залида аркон бор, ўша ёққа кириб осинг!

Кўзимга кон тўлиб кетди. Ётоқ эшигини тарақлатиб ёпдим спорт залига югурдим. Дарҳақиқат, аркон бор экан. Олиб бир учини боғлайдиган жой кидираётганимда хушим жойига келди. Шошма, ўзимни осинг-ку, осаман. Ундан кейин нима бўлади? Осилиб ётган ўлигимни кўрганлар ҳам, осилиб ўлганимни эшитганлар ҳам, аҳмоқ экан, дейди-ку. Албатта шундай дейди. Ўзимни ўлдириб бўлман! Мен ҳали унга кўрсатиб қўяман.

Аммо нима қилиб унга кўрсатиб қўйишни ўйлаб-ўйлаб тополмадим. Ўқишлар тугаб, ҳар каёққа тарқаб кетдик ҳамки, унга кўрсатиб қўёлмадим. Болаларнинг айтишига қараганда, унинг кўзига кўринмай қолган пайтларимда, улардан мени сўраркан, улар кўрмадик, дейишса: — Худо раҳмат қилсин, яхши бола эди... — деб куларкан. Эшиги баттар жаҳлим чиқарди...

Бу гапларга ҳам икки йил бўпти. Вақтнинг тез ўтишини қаранг!

Мана, Муаззам билан бир автобусда ўтирибмиз. Унинг илгариги олифталиклари қолмаган кўринади. Нима бўлди? Наҳотки, шундай тамтам қиз дарров бошқача бўлиб қолган бўлса? Ё эрга теккан бўлса, эри мундайроқ одам чиқиб қолдимикин? Тўрвадаги нарсаларни каёққа олиб кетяпти? Бошига қулфат тушдимикин? Балки унга нарса олиб кетаётгандир? Сабрим чидамади. Эски гиналарни унутиб, олдига бориб ўтирдим. У мени

кўриши билан кўпдан йўқотган кишисини топиб олгандек кўзлари яшнаб кетди. Шу маҳал дилимдан бир гап ўтди. Унинг бу қарашини ўзимча йўйиб, нега сенга тегмадим, сенга текканимда бу аҳволга тушмасдим, деган маънони англабман. Кўришдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Ишларимни сўради. Уйланганимни, хотиним врач эканини айтдим. У билинар-билинмас кулиб қўйгандек бўлди. Мен ундан ортиқча гап сўрамадим. Нимани ҳам сўрайман. Аҳволи маълум бўлиб турибди-ку. Турмуши яхши эмаслиги, эрдан бахтсиз бўлгани кийим-бошидан, ранги рўйидан билиниб турибди.

Кўқонда автобусдан тушдик. Остановкада мени кутиб турган шофёрим роса эпитадиганини эшитди. Филдирак ел чиқазиб юборганини айтса ҳам, кулок солмай сўкавердим. Муаззамга ўзимнинг кимлигимни кўрсатиб қўйиш учун атайин шундай қилдим. Машинага чиқа туриб, Муаззамга қўл учини бериб хайрлашмоқчи бўлгандим, у гапим бор, кетмай турунг, деб қолди.

Аҳа, дедим ичимда, менга етказган озорларингнинг қасдини оляпман, деб ич-ичимдан севиниб кетдим.

— Сизни кўриб қолганим яхши бўлди. Юрунг, бир жойга бориб келамиз. Шофёрга жавоб бериб юбораврунг!

Рози бўлдим. Икковлашиб пиёда кетдик.

— Йўлдан қолдирганим учун хафа бўлмайсиз-да. Атайин шундай қилдим. Одилжонни кўриб келасиз.

Юришдан тўхтаб қолдим. Ўша, ўзим ёмон кўрадиган Одилнинг олдига бораманми? Қалламни шартта кесиб ташласа ҳам бормасман.

— Юраверинг, юраверинг, сизни кўрса севиниб кетади.

У қўлимдан ушлаб судради. Беихтиёр юриб кетдим. Анча жойгача индамай бордим. Муаззам йўл четида осилиб турган тол новдасидан кўм-кўк барглари қисимлаб сидириб олди-да, маъюс гапира бошлади.

— Биламан, мени ёмон кўрасиз. Одилжонни бўлса кўрарга кўзингиз йўқ. Ҳеч бўлмаса бирга ўкиганимизнинг хурмати бордир. Биласизми, хафа бўлмангу сизни ҳали ҳам унча хуш кўрмайман. Лекин, кўнгила хушламаган ҳар бир одам душман эмас-ку!

Хайронман, нима демоқчи, нима қилмоқчи?

Шунақа тушуниб бўлмайдиган хаёллар билан шаҳар касалхонаси яқинига келиб қолибмиз.

— Шу ерда бирпас кутиб тура турунг. Хозир чиқаман.

У шундай деди-ю, шошиб касалхона дарвозасига кириб кетди. Анча ҳаяллаб қолди. Пойлаб ўтириб, зерикиб кетдим. Бу ерда мен нима қилиб ўтирибман, деб ўзимдан сўрайман. Мени ёмон кўрадиган одамнинг кетида нима қилиб эргашиб юрибман? Кета қолайми? Шу ўтиришда Муаззамнинг мени хўрлаганлари кўзимга кўринаверди. Ўрнимдан турдим. Энди кетмоқчи бўлиб турган эдим, Муаззам чиқиб қолди. Унинг кўзлари кизарган, бошидаги косинкаси сирғалиб елкасига тушиб қолган эди. У олдимга келиб нимадир демокчи бўлди-ю, гапиролмай бирдан хўнграб йиғлаб юборди. Нима дейишимни, нима қилишимни билмай, серрайиб туриб қолдим. Боя Одилнинг олдига олиб бораман, деган эди. Демак, Одил касалхонада. Нима бўлди? Тинчликмикин? Одилнинг тана-сида ёрилган бомбанинг парчаси бор, даволатмай юрибди, дейишарди. Дарди ўшадир?

— Кетмоқчимисиз? Кетманг! — деди Муаззам ялинган оҳангда. — Кетиб қолсангиз ким менга ҳамдам бўлади?

— Нима бўлди? Айт!

Муаззам энтикди, жикқа ёш тўла кўзларини жавдира-тиб қаради.

— Эртага Одилжоннинг оёғини кесишмоқчи.

Титраб кетдим. Бугун Муаззамни кўрганимдан бери қалламга келган қасос олиш нияти, мактаниш, унга ўзимни кўрсатиб қўйиш ниятларим бирдан қаёққадир учиб кетди-ю, вужудимга ҳокимлик қилаётган ўша туйғулар ўрнини шафқат, одамийлик, ҳамдардлик эгаллаб олди.

— Олдига киринг, юпатинг, дармон бўлинг. Курсдо-шини кўриб, танасига қувват киради. Йўқ деманг!

Наҳотки йўқ десам. Наҳотки, биргина боқишим, ёнида бир дам туришим ўлимни енгилуш учун куч бўлса-ю, йўқ десам. Мен ҳам одамман.

Врачлар мени Одилнинг олдига киритишмади. Чарчаган, операция олдида дам олсин, дейишди. Ўтириб хат ёздим. Қизиқ-қизик гаплардан ёздим. Университетда қилган қизиқ-қизик ишларимизни, ўша пайтда айтган латифаларимизни ёзиб киритдим. Хат тагига имзо қўйдим. Ўқиб юрган пайтимизда деворий газетага бур-нимни катта қилиб уриб чиқишган эди. Эсимда турган экан, худди ўшандай қилиб сурат қизиб қўйдим. Ўзимга жуда ўхшайди.

Хатни олиб, албатта хурсанд бўлади. Биламан, бу-нақа пайтларда беморнинг хаёлидаги даҳшатли ўйларни қочириш учун шундай қилиш керак. Қулги даҳшатни ютади. Ўлимни енгади!

Муаззам билан яна Бувайдага қайтдим. Уни ёлғиз қолдиргим келмади. Мен кетсам, у қандоқ қилиб тонг оттиради? Шундай пайтларда ёнида одам бўлса, тирговчи бўлади.

У телефон станциясининг орқасидаги кичкинагина ховлида турар экан. Уй эгаси — кексагина хотин бизни кўриши билан ташвишланиб айвонга тушди. Муаззам-нинг кўзлари кизарганидан кўрқиб кетди шекилли, менга савол назари билан қаради.

— Тинчликми, Одилжоннинг аҳволи қалай?

Яхши гап билан кампирни тинчлантирдим. Муаззам уйга кириб кетганча қайтиб чиқмади. Унинг уйида чирок ҳам ёнмади. Кампир менга супага жой қилиб берди. Ечинмай ёнбошладим. Челақда музлаган сувдек нурсиз-гина ой кўтарилди. Кампир ҳамон ғамирсиланиб, нима-лардир қилиб юрибди. У менинг ухламаганимни билиб, олдимга келди.

— Яширманг, меҳмон, Одилжоннинг аҳволи қалай? — деди у шивирлаб.

— Эртага оёғини кесишмоқчи, — дедим хўрсиниб.

Кампир қимирламай туриб қолди. Ой орқа томонда-лигидан унинг юзи кўринмас, фақат сочлари қумушдек йилтирарди. У шу қўйи анча туриб қолгандан кейин, бирдан тиззасига уриб оҳ урди.

— Вой ойдеккина бола-я, вой шундоқ гулдек йигит-а! Вой эсиз бола. Урушга қирон келсин, урушни ер ютсин! Бу қирғин қелгурдан йигирма йилдаям қутулмасак...

— Секин, секин, ая! Нима қиласиз Муаззамнинг юра-гига ваҳима солиб. Мана кўрарсиз, кўрмагандек бўлиб кетади.

Кампир бошини сарак-сарак қилиб, айвонга қараб кетди.

Ухлаёлмадим. Хаёл минг ёкка олиб кетади, у ёкка ағдариламан, бу ёкка ағдариламан, кўзим илинмайди. Билиб ётибман, Муаззам ҳам шу аҳволда. У дунёдаги энг яқин кишиси ҳалокат ёқасида турган шундай дақиқалар-да унинг танасига жон бўлиб киришга тайёр. У эри билан баравар ўлим йўлини тўсаётгиди. Тўшақда ётган бемор ҳаёт учун ёлғиз ўзи курашмаётганини билиб турибди. Дўст меҳри, ёр муҳаббати ҳар қандай офатни даф қила олишини билиб турибди.

Муз парчасидек ойни оппоқ тонг нафаси эритиб юбор-ди-ю, азим тераклар учудаги япроқлар алвондек ялтира-ди. Шу тароватли тонг пайти курсдошимга умр тиладим: Янашинг керак! Хали олдинда узок умр йўли бор,

хаётда хали ҳақкинг кўп, хаёт жомини умринг охиригача сипқор, азизим!

Яна касалхона остонасидамиз. Бу гал Муаззам билан икковимизга оқ халат кийдириб, ичкарига бошлашди.

Узун коридордан оёқ учида энтикиб, энтикиб боряп-миз. Одилни тезроқ кўра қолсам, операцияга ётиши ол-дидан бир-икки кизиқ-кизиқ гаплар айтиб, руҳини кўтар-сам дейман.

Палатага кирдик. Бурчакдаги каравотда Одил кўкка бокиб ётибди. У ниманидир ўйлаб, ҳар замон илжайиб қўяди. Охири, одам шарпасини сезиб, бошини биз томон-га бурди-да, бирдан кўзлари яшнаб кетди.

Муаззам илдам юриб, унинг тепасига келди. Хаяжонини яшириб, унинг хол-ахволини сўради. Одил хор-фин — аста товушда жавоб берди.

— Бурунбойнинг хати менга жон берди. Суратини кўриб бир куламан, хатни ўқиб бир куламан. Оёғини киртиллатиб кесишяпти ҳамки, кулгим қистайди.

У менга қараб мамнунлик билан илжайди. Демак, шу кечаёқ оёғини кесишибди.

— Раҳмат, Бурунбой...

Муаззамнинг кўзларидан дув этиб ёш тўкилиб кетди.

— Хафа бўлма, Муаззам, омон қолдим-ку! Сизлар бўлмасанглар ўлиб кетадиган нарса эдим. Операцияни кўтарадиган ҳолим йўқ эди.

Врач, беморни чарчатиб қўясизлар, деб бизни чиқазиб юборди.

Ташқарида офтоб яшнагандан яшнаб кетган. Тиник беғубор осмонда бир гала каптар нурга чўмилаётгандек гоҳ шўнғийди, гоҳ парларига қўнган нурни тўкиб юбор-моқчидек қанотларини тинимсиз силкитади.

Яна автобус бекатида тўхтадик. Муаззам чиройли бир табассум билан қўл бериб хайрлашди.

— Раҳмат!

Бошимдан зар сочсалар, оёқларим остига поёндоз ёзсалар, нурдан қўйлак тикиб кийдирсалар, барида кечардим, шу бир оғиз сўз билан қолардим.

Инсон кўксидан тошиб чиққан, унинг қалбида энг эзгу ҳислари-туйғулари тоблаган самимий ташаққуридан кимматлироқ мукофот борми одам боласига!

Бугун мен ўзимни танидим. Бунга сиз сабабчисиз, азизларим!

1958 йил.

Бугун уч кун бўлди кампирдан дарак йўқ. Унга жуда ўрганиб қолган эдик. Хар гал у сутми, шафтолими олиб келганида, барагимизга кириб, у ёк-бу ёкни синчиклаб қарарди-да, койишга тушиб кетарди. Идишларимиз ювуксиз, ўринларимиз йиғиштирилмай қолганини у кел-гандагина сезардик... Тўғриси, унинг койишлари бизга ёқарди. Унинг товушини эшитганда хар ким қишлоқда қолган ўз онасини эслаб кетарди.

У кетганда куни билан жазирамада ишлаб чарчашим-га қарамай уйимни, онамни, укаларимни ўйлаб, анча вақтгача ухлаёлмай ётардим. Саратон офтоби қовжират-ган саҳро гиёҳлари кеч шабадада аллақандай ҳид чиқа-риб, бутун чўл бўйлаб айланиб юрарди. Осмон тўла юлдуз. Ой тепага келиб, кимираммай туриб олади. Дарё шовиллайди. Тўғон тепасида электрпайванд чақин чақа-ди. Унинг ўқдек югурик кўкимтир нури тепамдан ўтиб, чўл қўйнига кириб кетади.

Бу манзара, бу ҳисларни кўпинча сезмай қолардим. Кампир келиб-кетган кунлардагина шунақа ҳислар вужу-димни қамраб олади. Оламни кўраётгандек бўламан. Шу сокин окшомда қаердадир, жуда олисда жанг кетаётгани-ни, ўт чақинлари орасида кампирнинг ўғли гоҳ эмақлаб, гоҳ югуриб олдинга интилаётганини кўриб тургандек бўламан.

Орамизда оналик меҳрига тўймаган етим болалар ҳам бор эди. Улар кампир келганда атрофида гирдикапалак бўлишарди. Топган-тутганларини олдига тўкиб солишар-ди. Шундай бўлса ҳам у койишдан тинмасди. Ҳадеб бизни уришаварарди. Биламан, оналар шунақа бўлади. Болани, хатто у бола-чақалик бўлганда ҳам койийверишади.

Ким билсин, у ҳам ёлғизликдан ўртаниб, дилини ёзиш учун олдимизга келаётгандир. Ким билсин, у бизни кўрганда ўғлини кўргандек бўлар.

Уч кун бўлди уни кўрмаганимизга. Бугун иш зўр бўлди. Куни билан заводдан қайноқ цемент ташидим. Машинамнинг кабинаси жазирамада дазмолдек қизиб кетди. Хориб-чарчаб келарканман, кампир тўғон устида мени кутиб турарди.

— Неъматдан хат, ўқиб бер, болам.

Унинг қўлидан уч бурчак хатни олиб, табелчининг будкасига бошладим. Нарядчи қиз курсисини бўшатиб берди. Хатни ўқийётганимда кампир икки қўлини тиззаси-га тираб, жимгина қулок солиб ўтирди.

Ўғли соф-саломатлигини айтиб, яраланиб госпиталга тушиб қолганини, яқинда уйига бутунлай жавоб тегишини айтган эди. Кампирнинг кўзлари бесаранжом бўлиб қолди. Қўлимдан хатни олиб орқа-ўнгини ағдариб қаради.

— Ҳаммасини ўкидингми? Бирон жойини ташлаб кетмадингми? Қаеридан яраланганини ўқиб бермадингми-ку!

Хатда Неъмат қаеридан яраланганини айтмаган эди. Кампир ташвишда қолди. Хат билан бўлиб, будкага қизлар киришганини, улар жим туриб суҳбатимизга қулоқ солишаётганини билмай қолибмиз.

Қизлар кампирни алаҳситиш учун бирдан чувиллаб юборишди.

— Холажон, ўғлингиз келганда мени келин қиласизми?

Кампир унга қараб кулиб юборди.

— Сеними? Аҳволингизни қара, сочинг пахмоқ, бурнинг пучук.

— Хо, — деди гап қотган қиз, — яхшилаб қаранг, пардоз қилсам ойдек келин бўламан.

Ҳаммаиз қотиб-қотиб қулишдик. Кампир бирдан қизларни койиб кетди.

— Ўзларингизга қарасангиз бўлмайдими, қиз бола деган ўзига қараб туради. Уйимга келинг, қатик ивитиб қўйганман, бош-мошларингизни ювиб оласанлар. Ўсмам ҳам отқулоқ бўлиб ётибди.

Кампир кетди. У кетди-ю, қизларнинг қулгиларини ҳам ўзи билан олиб кетгандек бўлди. Бирданига ҳаммасининг уйи, онаси, онасининг беозор койишлари эсига тушиб кетди. Қозикда дазмолланганича қолиб кетган атлас қўйлақдан тортиб, кўнгилни ром қилган йигитига, ариқ бўйидаги ошрайхондан тортиб, боламнинг насибаси деб едирмай, арига талатмай оналари саклаб қўйган сўридаги узумгача шу онда будка ичига келиб қолгандек бўлди.

Шу-шу бўлди-ю, кампир барагимизга келмай қўйди. Уни гоҳ катта йўлда, дастурхонга тугилган пахтани бошига қўйиб, гоҳ челақда оҳак олиб кетаётганини кўриб қолардик.

Билиб турибмиз. У ўғлининг келишига тайёрланаётди.

Унинг уйи бош тўғон тушаётган дўнгнинг нари ёнидаги ўрикзорда эди. Ҳовлисидаги бир туп азамат садақайрағоч узокдан кўриниб туради. Эри дарёда қайиқчилик қилган. Ислохот йиллари эрини душманлар дарёга чўктириб юборишган. Битта-ю битта ўғли фронтга кет-

ган. Хувиллаб қолган катта ҳовлида бир ўзи яшайди. Кечқурунлари эшиги олдидаги супада ҳассасини ерга тираб, ўғлининг йўлига кўз тутиб ўтиради. Қоронғи тушгандагина кириб, алла-паллагача ухламай, тик этса эшикка қараб ётади. Диққати ошиб, дили қоронғи бўлиб кетган кезларда челақни шафтолига тўлдириб, ётоғимизга келиб қолади. Бизни койиб-койиб тафтини босиб кетади.

Ўзингиз биласиз, нимаики янги гап чиқса, аввал шофёр халқи билади. Бошлиғимизнинг машинасини ҳайдайдиган ҳаммасимиз бир гап айтиб қолди. Эртадан дарёнинг эски йўли тўсилармиш. Сув кўтарилганда ўрикзорни сув босармиш. Уч-тўрт кундан кейин ўша ерда яшайдиганлар кўчирилариш.

Шу гапни эшитдим, юрагим жиз этиб кетди. Демак, кампир ҳам бошқа ёкка кўчирилади. Ахир, у ўғлининг келишига уй оқлаб, девор-тошларини тузатаётган эди-ку!

Ошнамнинг айтгани келди. Гаражда мажлис бўлиб, бизни ўрикзорликларни кўчиришга ажратишди. Кампирни кўчиришни ўзим сўраб олдим.

Эрта билан минг хижолатда машинамни кампирнинг уйига олиб бордим.

Кампир супада икки тиззасига қўлини тираб ўтирарди. Бош кўтариб менга қарамади. Атрофга разм солдим. Иморати анча нураб қолган бўлса ҳам, деворлари оқлашиб, дераза ойналари артилиб, топ-тоза қилиб қўйилган эди. Ҳовли супурилган. Ариқ бўйида атиргул, қашқаргул очилиб ётибди. Девор ёнидаги икки туп шафтолининг шохлари эгилган. Супадан дарё, тўғондаги кранлар кўришиб турибди. Ҳовли ичи жимжит. Моторларнинг шовқини эшитилмайди.

Илгариги вақтларда хотинлар базм қилишганда, эркаклар эшитмасин деб дераза олдиларига сув тўла челақларни териб қўйишарди, деб эшитардим. Демак, сув овозни тўсар экан-да. Бўлмаса қулоқни битирадиган мотор товушлари эшитилмасиди. Кампир бошини кўтармай, «келдингми?» деди.

Нима дейишимни билмай серрайиб туриб қолдим.

— Йўқ, уйимга ачинмайман. Ҳукуматдан аяйдиган жойим йўқ. Одамлар жонини аямаяпти-ку, шу қулбага ҳукуматдан пул оламанми?! Мен шунақа танти хотинман. Фақат Неъматгинам келганда мени тополмай сарсон бўлмасмикин, дейман.

Юрагим тўлқинланиб кетди. Кампир тиззасига тиралиб ўрнидан турди:

— Юкларни тугиб қўйганман. Машинанга олиб чиқавер. Менда нима ҳам бор, дейсан. Келинга атаган бисотимдан бошқа нарсам йўқ. Сигирни эртага ўзим етаклаб кетаман...

Юкларни ташиб бўлгунимча кампир хассасига таяниб, садақайрағочга тикилиб тураверди. Машина жойидан кўзгалганда унинг ўпкаси тўлиб хўрсинди. Йиғлармикин деган эдим. Йиғламади. Қайрилиб оркасига қарамади ҳам. Аммо мен бир киприк қоксам тамом. Кўзларимдан ёш оқаман деб турибди.

Ахир бу хотин шу кулда эллик йил умр кечириб, не кунларни кўрмаган. Очлигига ҳам, тўклигига ҳам, бахтига ҳам, бахтсизлигига ҳам гувоҳ бўлган уй, унинг аламли кунларини сир қилиб сақлаган деворлар қолди.

То цемент заводи посёлкасига етгунимизча ундан садо чиқмади. Янги қурилган, ёнида чорбоғчаси бор уйга кўчларни туширдик. Кампир уйларини айланиб, чорбоғни кезиб чиқди. Унинг юзидан, кўзидан янги жойнинг ёққан-ёқмаганлигини билиб бўлмасди.

Кетаётганимизда кампир, мени ёлғизлатма, Неъматим келгунча шу ерда тура қола, ўғлимдек бўлиб қолдинг, Неъматимга қиёматлик ака бўла, деб ялинди. Икки кундан кейин кўчиб келаман, деб юпатдим. Йўлда ўзимдан-ўзим койиндим. Ахир нега икки кундан кейин дедим, бугунок келаман десам бўлмасмиди!

Назаримда кампир нотаниш уйда ғариб бўлиб ўтиргандек, мен йўғимда юм-юм йиғлаётгандек туюларди. Тўғонга кўтарилганимда кўзларим беихтиёр ўрикзордаги садақайрағочга тушаверди. Ишимни тугатдим, кўрпатаўшагимни кўтариб, кампирнинг уйига қараб кетдим. У эшик олдидаги харсангга ўтирганича завод қувуридан чиқаётган тутунга қараб хаёл сурарди. Уйга кирдик. Хали бўёқ хидлари келиб турган айвонда анча вақтгача гаплашиб ўтирдик. Кампир самовар қўйиб келди. Йигитлар дарёдан балиқ тутишган экан, иккитасини беришган эди, ювиб, тозалаб келдим. Кампир балиқ емаслигини айтди. Балиқ тозаланганича қолди. Нон-чой қилиб қўя қолдик.

Кампир жой солиб берди: Чирокни ўчириб, ичкари уйга кириб кетаётганида тўхтаб, балиқ емаслигининг сабабини айтиб берди.

— Раҳматлик отанг шу дарёга чўкиб кетган. Ким билади, уни шу балиқлар еганми...

Унинг овози титради. Қоронғи бўлганидан башарасини кўролмасдим, йиғлаётгандек бўлди. Қаттиқ чарчаган

бўлишимга қарамай ухлаёлмадим. Кампир жуда барвақт уйғониб, ховли суғурди, самовар қўйди. Худди ўз уйимда, ўз онам олдида юргандек роҳат қилардим. Ишга кетаётганда кампир эртароқ қайт, санғиб юрма, томоғинг совуб қолади, деб таъкидлади.

Ўша кун иш жуда кўп бўлди. Бутун самосваллар тош ташишга қўйилган эди. Дарёнинг эски йўли тўсиляпти. Тинмай кўприкдан тош ташлаб турибмиз. Дарё қутуради. Тошлар устидан сапчиб, эски йўлига отилади.

Сув ахир бўйин эгди. У тош тўсиқлардан ўтолмай майда тўлқинларни зарда билан оркага силкитди. Икки кун деганда дарё бутунлай тўсилиб, сув кўтарила бошлади. Тўғон дарвозаларидан фақат биттасигина очик. Сув ўрикзор томонга ўрмалай бошлади. Тўғон тепасида одам кўп. То қош қорайгунча оломон таркамади. Бир маҳал қарасам, ёнимда кампир турибди. У қоронғида аранг кўриниб турган садақайрағочдан кўзини узмасди. Охири қоронғида ўрикзор кўринмай кетди. Эрталаб кампир мен билан яна тўғонга келди. Ўрикзор энди бутунлай сув остида қолиб кетган эди. Фақат садақайрағочнинг учи кўриниб турарди. Кампир ўша ёққа тикилиб туриб:

— Отанг раҳматлик эккан эди, — деб хўрсиниб қўйди.

Гараждан машина олиб чиқиб келаётганимда дўкон олдида бир тўда одам ўралашиб турганини кўриб қолдим. Яна келиб қарасам, кампир ерда ётибди. Бир хотин юзига сув сепяпти. Кабинадан сапчиб тушдим.

Неъматдан келган хатни қоровул олиб қўйган экан. Очиб кампирга ўқиб берибди. Хатда Неъмат госпиталда оёғини кесиб ташлашганини айтибди. Кампир хушидан кетиб қолибди.

Уни кабинага чиқариб, уйга олиб кетдим. Эртасига ҳам, индинига ҳам ишга чиқолмадим. Кампирнинг ахволи оғир эди. У бир ойдан ортиқ ёстикдан бош кўтармади. Фақат бир гапни айтди:

— Болам, болагинам. Ўз қўлинг билан тупрокка қўй. Тўйингни ҳам кўра олмадим, ҳеч бўлмаса дийдорингни бир кўрай...

Йўқ, ўғлининг дийдорини кўриш унга насиб бўлмади. Ўғлига илҳақ бўлиб кўз юмди. Уни дафн қилишга анчагина одам йиғилган эди. Боласининг ўрнига бола бўлиб, тобутининг олдида тушдим. Йўл-йўлакай ёт, бегона кишилар маросимга қўшилаверди. Канал қазитганлар ишни тўхтатиб, тобутни елкама-елка ўтказиб боришарди.

Катта йўлга чикканимизда бир ҳарбий йигит юк халтасини ерга қўйиб, оксоқлана-оксоқлана тобутнинг бир қанотини елкасига олди. Ун кадам ҳам юрмай оёғи калтираб четга чиқди. Ниҳоят, маросим орқасидан анча вақтгача қараб турди-да, халтасини олиб, тўғон тарафга жадал юриб кетди.

Қайтиб келганимизда ўша ҳарбий йигитни уйда кўриб хайрон бўлдик. У ёғоч оёғини чиқазиб, айвон лабидаги устунга бошини тираб, қимирламай ўтирарди. Энди билдим: бу Неъмат эди. У онасининг бошқа уйга қўчганини билмай, ўрикзорга борган. Боя кимнинг тобутини қўтарганини ҳам билмай қолган...

Хар гал йўлим шу томонларга тушганда, поезд тўғонга яқинлашиши билан вагон ойнасини очиб, ўша ўрикзорга қарайман. Сув бетига чиқиб, барг ёзишдан тинмаган садақайрағочнинг кўм-кўк учларига тикиламан. Бу яшил новдалар менга жуда кўп воқеаларни эслатиб қўяди. Назаримда, дарёга чўккан қахрамон ота сувдан бош чиқазиб, атрофда чакнаган сонсиз чироқларга қараётгандек, азамат тўғондан қуйилаётган шар-шара товушига кулоқ солаётгандек бўлади. Сув жим-жималарига ок тўшини уриб учаётган қалдирғочлар, орқасида айри из қолдириб сузаётган виқорли оппоқ ғозлар менга ўша суронли йилларда ҳаммага меҳрини баробар сочган мунис она чеҳрасини, унинг оппоқ пахтадек сочларини эслатади. Фронт йўлига илҳақ тикилган кўзларини эслатади. Қайноқ оналик туйғуларига тўймаган болани фикран кидираман. Қайси жабҳада экан у?

Шундай отанинг, шундай онанинг боласи ҳаётда ўз ўрнини топиб олганига ишонаман. Назаримда, у олдинда, ҳамманинг олдида шитоб билан олға кетаётгандек.

Хабар бер, хабар бер, қайдасан, ука!

1961 йил.

ПОЙҚАДАМ

— Вой қудамдан айланай, ана келишади, мана келишади, деб икки кўзим кўчада бўлди-я, тўй қандоқ ўтганиниям билмадим. Вой, бўйларингизга тасаддук. Хуш келибсизлар. Хой, Нигорахонни уйғотинглар. Дадалари билан ойилари келишди. — Ваҳобжон билан Манзурани қуда ана шундай сўзлар билан кутиб олди.

Қуда ёши эллиқдан ошган бўлса ҳам, юзидан пардоз

аримаган жиккаккина хотин эди. Унинг юзлари худди шарбати сиқиб олинган анор пўстига ўхшаб кетарди. Қўлидаги қўша-қўша узуклар, бўйнидаги ҳар бири нўхатдек келадиган дур маржонлари, эғнидаги ёшига ярашмаган гулли крепдешин қўйлаги уни аллақандай бачкана қилиб кўрсатарди.

Ваҳобжон атрофга назар ташлади. Катта ҳовлининг бошидан оёғигача қўйилган столлардан ҳали дастурхон йиғилмаган, гуллар орасида бўшаган шишалар, сўриларда тўйда хизмат қилиб чарчаган кишилар ечинмай ётиб қолишган, ер ўчоқ олдида даста-даста ювуксиз лаганлар ётарди. Хатто дарахт шохларига илинган лампочкалар ҳали ёқиғлик турарди.

Қуда ая сўрида ечинмай ухлаб ётган кишининг оёғидан силкиб уйғотди.

— Туринг, хой туринг, қудаларингиз келишди.

Қора соқол бир киши ёстиқдан бош кўтариб, атрофга аланглади. У Ваҳобжонларни кўриб, ия, ия, деб ўрнидан тураркан, кўрпача қатларини титкилаб, ниманидир кидирарди.

— Ҳожар, тишимни кўрмадингми?

— Йўғ-а, қаёққа қўйгандингиз? Аввал қудаларингиз билан кўришиб олинг, кейин кидирарсиз.

Чол илдам юриб Ваҳобжонлар билан қуюқ кўришди. Йўл бошлаб уйга олиб кирди.

— Қани, қани ўтиришсинлар, ўтиришсинлар, оббо қуда-ей, кўп кутдик. Жуда кўп кутдик. Тўйга етиб келолмадинглар-да. Хай, майли, сизларга бошқа тўй қилиб берамиз энди. Хой, Ҳожар, дастурхон келтир, келинингни уйғот, ўғлингни уйғот, қайнота, қайноналари билан танишиб қўйсин.

Чол узр айтиб, тавозе билан ювингани чиқиб кетди. Эр-хотин уй жиҳозларига махлиё бўлиб индамай ўтиришарди.

Улар кирган уй меҳмонхона бўлса керак, ниҳоятда серхашам эди. Тўрда пианино, бурчакда курант соат, деворда ҳам, ерда ҳам, диван устида ҳам гилам. Шифтда биллур қандил. Жавонларда хитой чинчилари, телевизор устида ҳар хил чинни ўйинчоқлар. Деразаларга ҳам тўр, ҳам баҳмал парда тутилган.

Ваҳобжоннинг эси оғиб қолди. Бутун умрини меҳнат билан ўтказган, рўзгорини бир меъёрда олиб борган Ваҳобжонга бу хашамлар алланечук кўриниб кетди. Эр-хотиндан садо чиқмасди. Манзура кафтини иягига тираганича хаёл сурарди.

Нигора буларнинг биттагина боласи, Ваҳобжон туғилиб ўсган кишлоғи Ганжиравонда ўттиз йилдан бери ўқитувчилик қилади. Бугун Ганжиравондаги кишиларнинг ярмидан кўпини шу Ваҳобжон ўқитган. У қизини Тошкентга ўқишга юбораётганда не-не умидлар қилган эди. Ўқиса, институтни битириб, ўзига ўхшаб ўқитувчи бўлса, шу Ганжиравонга келиб, отасининг ишини давом эттирса, куёви ҳам ўқитувчи бўлса. Муаллимлик қандай яхши ҳунар. Қизи тушмагур нима қилиб қўйди. Бир оғиз на отанинг, на онанинг розилигини олмай, ўзбошимчалик қилиб қўйибди. Куёв нима иш қилсайкин? Ўқиганмикин? Илми бормикин? Бирон ҳунарнинг бошини тутганмикин? Ўзи ахлоқликкина боламикин?

Ичкарига ўқдек отилиб Нигора кирди. У онасининг бўйнига осилиб, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпа бошлади. Дадасининг елкасига осилиб эркаланди. Кўпдан соғинтирган бола ота-онанинг юрагидаги гина-кудуратини бир дам бўлса ҳам нари қувиб юборди. Нигора бахтиёр эди. Унинг эғнида яшнаб турган никоҳ либослари ўзига бирам ярашибдики.

Нигора чиройли қиз эди. Ота-она топганларини шу қизга сарфлашарди. Айниқса, у бўйга етиб, комати тўлиша бошлаган пайтларда кийиниб кўчага чиққанда, ганжиравонлик йигитлар эсдан оғиб қолишарди. Унинг кўшиқлари, унинг жарангдор кулгилари, бўйи-баси, кекса толлар соя ташлаган анҳор бўйларида хаёлчан кезишлари Ганжиравонга бирам ярашарди, бирам ярашарди. Қишлоқ йигитлари атайин тегажқлик қилиб унинг олдидан «Мен сени кўрдим яна Ганжиравон кўчасида» деб кўшиқ айтиб ўтишарди. Нигора ҳам уларнинг ҳазилларига ҳазил билан жавоб қайтарарди. Нигора туғилиб ўсган кишлоғининг шайдо йигитларини ҳасратда қолдириб, кимни топдикин? Она ана шу тўғрида ўйларди.

Куёв кирди. У ниҳоятда чиройли, қора қош, гавдаси қуйилгандек, қирра бурун, жингалак соч йигит эди. Эғнидаги тугмаси чала қадалган йўл-йўл яшил пижамаси ўзига жуда ярашиб тушганди. У одоб билан қайночасига, қайночасига салом берди. Кейин уларни нариги уйга таклиф қилди.

Ваҳобжон билан Манзура беихтиёр ўринларидан турди. Улар бу зинадан тушиб, у зинага кўтарилишар экан, Ваҳобжонда куёвга аллақандай меҳр уйғонгандек бўлди. Аммо бу туйғу ясалган уйга киришганда ўзи ҳам маъносига тушуниб етмагани аллақандай ҳислар билан аралашиб кетгандек бўлди. Нигоранинг уйи бояги уй

ҳашамидан ўн чандон афзал эди. Ваҳобжон олтимиш ёшга кирган бўлса, шу олис умри давомида кўриш у ёқда турсин, хаёлига ҳам келтирмаган буюмлар бор эди бу уйда. Хатто деразаларнинг юқоридаги кўзларига рангли шишалар солинган эди.

Нигоранинг юзида, кўзида: эрим ёқдими, деган маъно порлаб турарди. Ташқаридан қайнотаннинг зардали товуши эшитиларди. Куёв келиб деразадан ҳовлига қаради.

— Кечирасизлар, бобойнинг ясама тишлари йўқолиб қолибди, тополмай хуноб бўляптилар, — у Нигорага юзланди, — иш бўлмаса, чой олиб келмайсизми?

Нигора чиқиб кетди. Куёв кеча тўйнинг жуда яхши ўтганлиги, арақнинг ўзидан етмиш шиша кетганини, меҳмонлар кабобга тўйиб қолиб, мантига қарамаганлари, маст бўлмаган одам қолмаганини гапирарди.

— Бизнинг бобой ҳам маст бўлиб қолганларидан биллаверинг, тўйнинг қанақа бўлганини. Ахир, у кишини унча-мунчага маст қилиб бўлмайди-да...

Ваҳобжонга бу уйдаги буюмлардан тортиб одамларига бегона, куёв бўлса кўзига аллақандай бачкана, ёқимсиз бўлиб кўринди. Қани энди вақт ўтмаган, тўй бўлмаган бўлганда, у албатта қизининг қўлидан етаклаб чиқиб кетарди. Начора, бўлар иш бўлган. Ундан ташқари, ўз йўлини ўзи топадиган ёшга етган қизининг тақдирига у қандай қилиб ҳокимлик қила олади.

Икки шиша коньяк кўтариб қуда кирди. Унинг эғнида янги тўн, бошида тўрт қаржли сурма ранг дўппи.

— Энди, қуда, айбга буюрмайсиз-да, болаларимизнинг бахтли бўлишига андек танаввул қиламиз-да! Икромжон, рюмқаларни ол. Энди сен ичма. Кечагига ўхшаб довдираб юрма.

Деразадан иситилган манти узатишди. Ваҳобжон ичмади. Ота-бола бир шишани бўшатишгандан кейин Ваҳобжон узр сўраб, ўрнидан турди.

— Мени айбга буюрманглар, қиладиган ишларим бор эди. Онаси майли, қолсин. Эртага бир хабар оларман.

Кайф қилиб олган қуда унча қаршилиқ кўрсатмади, куёвнинг кўзлари сузилиб, ҳадеганда тилла тишларини кўрсатиб илжарди. Аммо қуда ая ялиниб эси кетди.

Ваҳобжон ташқарига чиқиб, тўйиб нафас олгандек бўлди. Сал нарирок бориб бирдан қўнгли бузилиб кетди. Унинг бу кайфияти уйига ўт кетганда боласи қолиб, ўзини қутқарган кишининг аҳволини эслатар эди.

Ваҳобжон шу куни кечгача шаҳар кўчаларида тентиб юрди. Меҳмонхонага кириб, ётиб ётолмади, ўтириб ўтиролмади. Яна кўчага чиқди. Кеч кирди. Фонтан атрофи одамлар билан гавжум бўлди. Бола етаклаган жувонлар, ҳассасига таянган кексалар шаффоф томчиларнинг салқинида беозор сайр қилишарди. Ҳамма шод. Ҳамманинг юзида аллақандай бахтнинг, қувончнинг табассуми порлайди. Фақат Ваҳобжон тажанг. Шаҳар чироклари сийраклашди, фонтан атрофи бўшаб қолди. Охири, кўкка интилган тошқин фонтан ҳам аста-секин ерга синггандек тинди. Ваҳобжон машаққат билан ўрнидан туриб, меҳмонхонага йўл олди.

Каттик ухлаб қолган экан, телефон товуши уйғотиб юборди. Бошқа номер адашиб тушиб қолибди. У қайта ётолмади. Соатига қараса, аллапалла бўлиб қолибди. Кўчага чиқди. Қизиникига боришга юраги бетламай, меҳмонхона остонасида кунни кеч қилди.

Қош қорайган маҳалда Манзура келди. У ҳам маъюс эди. Эр-хотин бир-бирига бирон гап билан озор етказиб қўймаслик учун сунъий илжайиш билан ичкарига киришди.

— Нигора қалай, хафа эмасми? — деди Ваҳобжон.

— Бинойидек ўйнаб-қулиб юрибди. Нега бормадингиз, хайрлашиб ҳам келмадингиз.

Ваҳобжон гап тополмай, гарданини қашиб қўйди.

— Билетни эртанги поездга олаверайми, ё бир-икки кун турсанми? — деди Ваҳобжон. — Агар хўп десанг, шаҳарнинг у ёқ-бу ёғини кўрсатай.

Манзура қизини ташлаб кетишга кўнгли бўлмай, юрагининг бир чети узилиб қолаётгандек бўлиб турган эди.

— Майли, ўзингиз биласиз, — дея унинг ўзига ташлади.

Бугун Ваҳобжон ўзи ўқитган ганжиравонлик врач болани учратган эди. У уйига таклиф қилган. Ваҳобжон вақт бўлса, албатта боришлигини айтган эди. Шу топда ваъдаси эсига тушди.

Шу кеча на эр, на хотин қудаларидан гап очмади. Аммо тонг отгунча тўлганиб чиқди. Эрталаб улар энди нонуштага тайёрланиб туришганда кимдир эшикни безовта тақиллатди. Ваҳобжон шошиб очса, нотаниш бир киши кўзлари бесаранжом бўлиб турибди.

— Тез борармишсизлар. Дарров, дарров... — шундай деди-ю, шошилганча кетиб қолди.

Эр-хотин нима гаплигига тушунолмамай апил-тапил йўлга тушишди.

Нигоранинг ховлиси сув қуйгандек жимжит. Ховлидаги сўрида чол пешонасини ушлаганча қимирламай ўтирибди. Ваҳобжоннинг юрагини бирдан ваҳм босди. Нигорага бир гап бўлдимикин! У отилганча уйга интилди. Ичкаридан чикиб келаётган қудаси Хожар унга совуқ назар ташлаб ўтиб кетди. Нигора уйнинг ўртасида қимирламай турарди. У оёқ товушини эшитиб ўгирилди, дадасини кўриб хўнграб йиғлаб юборди. Манзура кирди.

— Пешонам курсин, толеим курсин!

— Нима бўлди? — деди Манзура хаяжон билан.

— Иқромжон акамни қамокка олиб кетишди. Ҳамма нарсани хатлаб кетишди.

Хожар деразадан бош сукди:

— Келиннинг оёғи «қутлуг» келди-да! Ҳа, қадами «ёқди».

Ваҳобжон беихтиёр ўтириб қолди. Атрофга ғамгин назар ташлади. Уй жиҳозлари кўзга совуқ кўриниб кетди. Бу буюмларнинг ҳаммаси хатланган, ҳаммасининг эгаси бошқа, булар юртнинг ризқидан юлиб олинган нарсалар. Бу уйда шу битта Нигорагина ҳалол эди. Йўқ, у ҳам ўғирланган, ўзи ҳам, бахти ҳам ўғирланган.

— Хафа бўлма, қизим, — деди Ваҳобжон, — иложимиз қанча, беғуноҳ бўлса чикиб қолар. Сабр қил.

Чол кирди.

— Қуда, бу ишнинг шундоқ бўлишини ким билувди, дейсиз. Чақувдан бўлди. Ёмон одам кўп. Бор бўлсанг кўролмайдди, йўқ бўлсанг беролмайдди. Энди бундоқ қил-сак. — У ёнидан буклоғлиқ қоғоз чиқариб, Нигорага узатди. — Шу рўйхатдаги нарсаларни отамниқидан олиб келганман, ўзимники деб судга ариза ёзсангиз.

Ваҳобжон қизининг қўлидан қоғозни олди. Рўйхатда тахминан янги пулда ўн беш минг сўмлик буюм ёзилган эди.

— Йўқ, — деди катъий оҳангда Ваҳобжон. — Бунақа ишга қўл урмайдди Нигора.

Чол бошини сарак-сарак қилди:

— Ўзларингизга қийин бўлади, майли, майли.

Хожар деразадан бош сукди:

— Қўнишмаяптими? Бу таги паст кишлоқилардан яхшилик чиқадими? Айланай қудалар, хўп деб қўя қолсанглар, олам гулистон бўлади-я!

— Қўйинг, жинойатларингизга бизни шерик қилманглар.

— Умид билан қуда бўлгандик, майли, ўзларинг биласизлар.

Нигора ҳатто рози бўлишга ҳам тайёр турганда, кампир яна гапга суқилди.

— Айланай Нигорахон, бу ер ҳам ўз уйингиз, бизни унутвормай тез-тез келиб турасиз-а!

Нигоранинг кўзлари ялт этиб очилиб кетди. Келинлик либослари музга айланиб, баданини совутиб юборгандек бўлди. Кўзларига ғазаб тўлиб, атрофга жавдираб боқди-ю, шахт юриб нариги уйга кириб кетди. Бир оздан кейин у ўз онаси тиккан ўша оқ крепдешин кўйлагини кийиб, студентлик чамадончасини кўтариб чиқди. Дадасига маъюс боқиб деди:

— Мени кечиринг, дадажон. Ўзини ўзи ўғрига тутқазиб берган, бахтини ҳам, ўзини ҳам ўғирлатган қизингизни кечиринг.

Нигоранинг кўзидан ёш чиқмади. У дадил гапирар эди.

Ваҳобжон билан Манзура кизини бундан уч кун аввал чиқиб кетган ётоғида қолдириб, яна Ганжиравонга қайтиб келишди. Нигора уйига энди илгаригидек тез-тез хат ёзмас, тўғриси, нима деб ёзишни билмасди. Ёзганда ҳам соф-саломатман дейишдан нарига ўтмасди. Орадан уч ой ўтганда Нигорадан тўрт варақ хат келди. Хатда у Икромнинг катта жиноятчи эканлиги судда очилгани, ўзи ўн йилга кесишиб, уй-жойлари мусодара қилинганини ёзган эди. Хатнинг охирида у: эртага давлат имтихонлари тугаб, диплом қўлимга тегади. Ганжиравонга қайтиб боришга энди юзим чидамайди, Хоразмга йўлланма беришларини сўрадим. Илтимосимни қайтармасалар керак, депти.

Манзура: «Жон болам, даданг қариб қолди, бир ҳафта бўлди, пенсияга чиқди. Ганжиравонга кел, даданг ўрнига ўзинг ўқитувчи бўл. Жон болам, йўқ дема» деб хат ёзди.

Нигора келармикин? Келса, Ганжиравон кўчаларида тўда-тўда мактаб болаларини эргаштириб юрса, қандок ярашарди унга. Келармикин?

Аммо, онанинг хати Нигорага етмади. У ўғирланган бахтини излаб, вагон ойнасида кум барханларига тикилиб кетмоқда эди.

1957 йил.

БЕГОНА

/Хайри боқчадан ўғлини олгани кирганда тарбиячининг фиғони фалакка чиқиб турган эди./

— Кеч қолдингиз-ку. Бугун дам олиш арафаси, иш вахлик тамом бўлди. Хамма болаларни ота-оналари олиб кетишди! Фақат сизни қутиб турган эдим.

/Хайри аёлга уэр айтиб, ўғлини етаклаб кетаётган эди, тарбиячи уни тўхтатди.

— Бирпас сабр қилинг. Бир одам сизга совға қолдирган эди./

Тарбиячи югуриб ичкарига кириб кетди-да, хаялламай дарров орқага қайтди.

— Тўрт минг сўм пул, бир кийимлик крепдешин ва Файратга матросча кўйлак. Фалати одам экан. Сизга топшириш учун мендан тилхат олди.

/Хайри шошиб тугунни ечди. Уннинг ичида аллақанча пул ва кийимликлар бор эди. Тарбиячи унга конверт узатди.

— Бу хатни ҳам ўша киши қолдирди.

Хайри конвертни йиртиб, хатни олди.

«Хайри, мени кечир, кўр эдим. Энди кўзим очилди. Диссертация ёқлабсан, газетада эълонни ўқиганимда ҳаяжонимни босолмай, туни билан ухламай чиқдим. Институтга бораё десам юзим чидамайди... Тўрт минг сўм пул ва майда-чуйда қолдирдим, кам-қўстингга яратасан. Кечир мени, оёғингга бош қўйиб, ёлвориб қолувчи, Хасан».

Хайрининг ранги оқариб кетди. Хат тутиб турган қўллари билинар-билимас титрарди.

— Нима бўлди, хатда қўнғилсиз бирон гап ёзилганми?

Тарбиячи унинг билагидан ушлаб, скамейкага ўтказди. Хайри хатни вижимлаб, оёқлари остига ташлади.

Онасининг маъюс кўзларига тикилиб турган Файрат киссасидан бир сиким конфет олиб, Хайрига узатди.

— Ая-чи, ая, битта киши менга анча конфет берди!

Хайри ялт этиб тарбиячи аёлга қаради. У эса шошиб изоҳ бера бошлади:

— Мумкин эмас, десам ҳам қулоқ солмади. Умуман, болалар олдида шунака қилиш тўғри келмайди.

Хайри Файратнинг пешонасидан силади. Тарбиячи аёл хайрон, гоҳ Хайрига, гоҳ Файратга қараб, кўзларини пирширатарди.

/Хайри ўридан туриб, бояги нарсаларни тарбиячига узатди:

— Мана шу нарсаларни эгасига кайтариб беринг. /
— Жуда илтимос қилган эди-да, олмаса менинг номимдан ёлвориб сўранг, деб айтган эди.

— Хотинингиз сизни аллақачон унутибди, садақаларингизга мухтож эмас экан, деб айттинг. / Энди келса, Ғайратни унга қўрсатманг. / Ўзингиз кечқурун бизникига марҳамат қилинг. Диссертация ёқлаганимга институтдан меҳмонлар келишмоқчи. Албатта келинг. Сизни куттириб қўйганим учун кечиринг.

Хайри тарбиячи билан хайрлашиб, дарвозадан чиқди. / У серқатнов кўчадан ўғлини кўтариб келар экан, кўз олдига Хасаннинг қиёфаси келди. Бир вақтлар кўзга уйқу бермаган ширин хаёллар, қалб ўртанишлари энди кўндан унутилган. У кунлар Хайри учун энди юзини кул босган чўғдек ўз нурини, ҳароратини йўқотган эди. /

! Бугун Хасан унинг йўлида яна пайдо бўлди. / Хотин юрагида сўнган хисларни яна кўзғатмоқчи. У энди ўзини Хайрининг оёқларига ташламоқчи, узилган ипни яна уламоқчи.

! Хайри қанча уринмасин, Хасан унинг тасаввуридан сурбетлик қилиб нари кетмас эди. Хайри уни хотиридан қувламоқчи, баҳор манзараларига боқиб, ўзини алаҳситмоқчи бўларди. Бироқ кўзи олдига тутундек ёпирилиб келган хаёллар уни енгди. /

«Хасан!

Сени қанчалар севганимни билардинг. Бу севги бўйнимга боғланган оғир тош бўлди. Шу тош мени ўзи билан сув тубига тортар, ғарқ бўлишимга қарамай, мана шу тошга ёпишиб олган эдим. Чунки шу тошни севардим.

Эслайсанми, сен билан фақат бир йилгача тотув яшадик, холос. Кўп ичадиган, саёқ юрадиган қилиқ чикардинг. Умр бўйи меҳнат билан кун кечирган, фронтда ҳалок бўлган бир ишчининг ягона қизи учун қолдирган уй жиҳозларини сотиб битирдинг. Бир сўз демадим. Чунки сени севардим. Қора кўзларингга термилганимда ҳамма нарсани унутиб, фақат сени ўйлардим. Сен ресто-ранларда масту аласт бўлиб юрганингда уйда ёлғиз ўтириб қон-қон йиғлаганман, кўз ёшларимни сендан яширганман. Ўн йилликни тугатганимда отам мукофот пулига сотиб олиб, менга тақдим қилган олтин соатни секретарингнинг қўлида қўрганимда юрак-бағрим эзилиб кетган эди. Ахир, ўша соатнинг орқасига менинг исмим ўйиб ёзилган эди. Шунда ҳам сенга бир сўз демадим.

Сен билан бирга кечирган бир йиллик ҳаётимда юрагимда ўчмас қора излар қолди.

Биринчи бор хомилаликни туйган, ой-куним яқин қолган кунлар сира-сира эсимдан чиқмайди. Қувончимга шерик бўлиш ўрнига масҳараллаган эдинг. Юзимга хомилалик доғлари тушганда «ажина» деб айтганинг эсингдами? Шунда сендан бутун вужудим билан нафратланганман.

Туғилган кунимдан бошлаб онам қўлига игна олиб мен учун тиккан палакни бозорга олиб кетаётганингда: «Қўй, тегма, онамдан ёдгор» дедим. Шунда сен «уч талок!» деб чиқиб кетдинг ва ниҳоят туғруқхонада тўлғоқ азобини кечирган ва ўғлимнинг юзига боққанимда, отасиз ўғлим учун аччиқ-аччиқ йиғлаганман. Тўлғоқ азобидаги хотин учун дунёда энг яқин одам эр эканлигини билмадинг. Шунда мен иродамни қўлга олиб, қалбимдан сени сидириб ташладим. Бир йилги ҳаётимда эркин нафас олишим ҳам шу эди, чунки бўйнимдаги оғир тошдан — сендан ҳалос бўлдим.

Ўз йўлимни топиб кетдим. Ярим йўлда қолиб кетган ўқишимни давом эттирдим, ўғлимни отанг йўқ деб ишонтиролдим. Ўғлим билан баравар мен ҳам қайта ҳаёт бошладим. Сенсиз яшаш менга ўзлимни кайтарди.

Бугун, баҳор нафаси гуркираб турган кун, яна йўлимда пайдо бўлдинг. Пул билан, бир парча латта билан кўнглимни олмоқчи, кўрган кунларимни унуттирмоқчи бўлдинг...»

Машина сигнали Хайрининг хаёлини бўлди. Кимдир унинг қўлидан ушлаб четга тортди. Ёнгинасида таққа тўхтаган машина кабинасида шофёр бош чайқади. Унинг кўзлари ташвишли эди. Хайри хижолатда ерга қаради...

! Хасан деразаси кўчага қаратилган уй олдига келганда қадамни секинлатди. Қўлидаги гулдастани салмоқлаб кўрди-да, ботинмасдан эшик ёнбошидаги тутмага қўл узатди. Унинг қўли титрар, юраги тез-тез урар эди. Титроқ панжалар қўнғироқ тугмасини ожизгина босди.

— Хайрининг ўзи чикса-я, — у миясига келган бу хаёлдан чўчиб, бир неча кадам орқага чекинди. Эшик очилиб, ўрта ёшлардаги бир хотиннинг боши кўринди. У Хасаннинг қўлидаги гулдастани кўриб, уни ичкарига тақлиф қилди.

Хасан уйга кирди. Дид билан безатилган ёруғ уйда меҳмонлар кўп эди. Хотин қўшни уйга қараб кичқирди.

— Хайрихон, меҳмонни кутиб ол!

Хайри Хасанни кўриши билан жойида қотиб қолди.

Хасаннинг гул тутган қўли ҳавода муаллақ қолди.

Бир оздан сўнг, Хайри аранг:

— Нега келдингиз? — деб пичирлади.

Хайри ундан жавоб кутмай, ой нури тушиб турган ровон томон юра бошлади. Меҳмонлар Ҳасаннинг аста-секин юриб Хайрининг кетидан ровонга чиқаётганини сўзсиз кузатиб қолишди.

— Хайри, — Ҳасаннинг овози титради, — кечир мени, адашган, ҳаётда ўз йўлини йўқотган бадбахт эрингни кечир!

Хайри индамади. Гуллаб турган ўрик шохлари оралаб тушиб турган ой нури унинг елкасида, оқ оралаган сочларида лип-лип ўйнади.

— Сенга озрок пул юборган эдим, олгандирсан... Директор билан чиқишолмай совхоздан кетдим. Хозир ишим яхши, қатга ҳовлини сотиб, пулини синглим билан баравар бўлиб олдим. Омонат кассада ҳам унча... мунча...

! Хайри ўгирилиб унга қаради. Ой нури энди Ҳасаннинг юзини ёритиб турарди.

«Ўзгармабди, юзига сал-пал ажинлар тушибди, холос, ҳали ҳам чиройли, ёкимли...» дея дилдан ўтказди Хайри. Унинг кўнглида йилт этиб чакнаган муҳаббат хислари бир нафас уни ўз оғушига олгандек бўлди. Бирок Хайри ўзини жуда тез ўнглаб олди. Сўнган чўғни пуфлаб алангалатиш қийин эди!

— Ўғлимиз учун, Хайри...

— Ўғлимнинг отаси йўқ. — Хайри шундай деди-ю, томоғини бўғиб келаётган ички дардни яширолмади, кўзларидан юм-юм ёш тўкилди. — У сизни танимайди. Уни ўз фамилиямга ўтказиб олганман. Ўғлингиз, хотинингиз борлиги энди ёдингизга келдими? Қўлимдан иш келадиган бўлганда эсингизга келдими? Сизни унутиб юборганимга кўп бўлган. Энди биз бир-биримизга мутлако бегона, нотаниш кишилармиз!

— Энди пул кўпайиб қопти-да, а? Йигит бошимизни эгиб келган эдик...

Хайри кескин бурилиб уйга кирди.

— Ким экан у? — деди эшик очган хотин.

— Бегона киши, бизникига янглишиб кириб қопти.

1956 йил.

АЛЛА

Озода ишдан чиқиб, трамвайга ўтирмай, янги барг ёзган сердарахт, гавжум кўчадан уйига қайтди.

Хамма ёқда баҳор нафаси гуржирайди. Девор оша кўчага энгашган ўрик шохларидан йўлларга танга-танга гуллар тўкилган. Жилдираб оқаётган ариклар бетиде ҳам ўрик гуллари оқади.

Озоданинг бу кўчадан юрмаганига беш йил бўлди: бу кўча дарахт ва жилдираган ариклар унинг энг хушнуд кунлари — кўнглига муҳаббат олови тушган, ҳаётга биринчи бор қадам ташлаган, биринчи бор хомилаликни туйган онларининг гувоҳи.

Уни бу кўчадан қайта юришга мажбур қилган нарса на муҳаббат хотиралари ва на баҳор манзаралари бўлди. Озода бу кўчага бурилганида бутунлай бошқа, ўзи ҳам маъносига тушуниб етмаган қандайдир ғайри табиий бир куч унинг вужудида ҳоким эди. У қайси кўчада кетаётгиди, бу кўча унга танишми, йўқми, бу ҳақда ўйламасди.

Хозир у уйга қайтади. Эри Хомиджон ишдан қайтгандир. У хотинини ҳар кунгидек очиқ чехра билан кутиб олади. О, унинг кўзлари нақадар чиройли. Мана шу уч йиллик бирга кечирган ҳаётда Озода унинг кўзларига неча бор термилган, узун киприклар орасида чакнаб турган қора кўзлар Озодага олам-жаҳон бахт, роҳат бағишлади. Мана хозир ҳам у Озоданинг йўлига кўз тикиб ўтирибди.

Мана шу меҳру муҳаббат тўла кўзларга боқиш Озода учун қанчалар оғир. Кейинги кунларда эрининг меҳру муҳаббат тўла кўзларида сўлғинлик, пинхоний изтиробнинг таъсири сезилиб қолди. Озода бу дардни билади. Бирок у эрини юпатишга, мана шу маънос кўзларга тик боқишга қодир эмас. Ўз ҳаётида биринчи бор ўйинқароқлик, энгилтаклик билан қўл урган жинояти уни беш йилдан бери алам гирдобига судрайди. Қани энди у шу ишни қилмаган бўлса эди. Атрофда мавж урган қўккам ниҳоллари, қувноқ қулгилар унинг кўнглига бошқачароқ таъсир кўрсатган бўлармиди.

Столбаларда чироқлар ёнди. Деразаси кўчага қараган уйлардан тротуарнинг ҳар ер-ҳар ерига оқ чойшаб ёзгандек, оппоқ нур тушиб турибди. Орқа кўчадан гувиллаб ўтаётган трамвай дугасида чакнаган нур баланд иморатларнинг пештоқларида бир ялт этиб, яна сўнади.

Озода ўрик гулларини босиб аста-аста қадам ташлаб кетар экан, фикран эрининг маънос кўзларига дуч келди.

У беихтиёр сесканиб ерга каради. Бу сесканиш унга ўз қилмишини — бугунги изтиробнинг боисини эсга солди. Ортада қолган кўнгилсиз хотираларга назар солмоқ қанчалар қийин ва кўнгилсиз...

Кўнглига биринчи бор муҳаббат олови тушган кунлар қандай яхши эди-я. Кечалари кўкка термилиб Муроджон ҳақида хаёл сурадди. Эртаги кунни, Мурод билан учрашув онларини орзиқиб-орзиқиб кутарди. ЗАГС остонасидаги энтиқишлар, тўй, қадаҳларнинг жаранглаши, машшоқларнинг хониши ва ниҳоят, бирга кечирган ширин ва осуда кунлар...

Мурод тоғ экспедициясидан соқоллари ўсиб, қорайиб, озиб қайтарди. Озода эрининг қайтишига ховлининг бурчидаги ҳаммомни қиздириб, соқол оладиган буюмларни қатта тошойна олдига териб, қийимларини дазмоллаб қўяр, то у ҳаммомдан чиққунча стол устини ясатиб, ҳатто у яхши кўрадиган «Марсала» виносини ҳаво ранг биллур графинга қуйиб қўйишни ҳам унутмасди.

Мана шундай қайтишларнинг бирида Мурод хотинини маъюс кўрди. Ҳаммом ҳам қизитилмаган, стол ҳам ясатилмаган эди.

— Нима бўлди? — Мурод унинг жияклари қизарган кўзларига термилди.

Озода жавоб бермай, ичкари уйга кириб кетди. Мурод ҳам унинг кетидан кирди.

— Гапирсангиз-чи, нима бўлди?!

Озода ёшли кўзларини юмиб жавоб берди:

— Хомиладорман.

Мурод маст кишидек довдираб қолди.

— Ростми?! — Мурод уни бағрига босиб, даст кўтариб олди-да, уйни икки марта айлантириб чиқди. Унинг кўзлари порлар, юраги севинчдан гупиллаб урарди. — Нега хафа бўласан?

Бу унинг биринчи бор хотинини сен деб аташи эди. Бўлажак фарзанд Озодани унга шунчалик яқинлаштириб қўйган эдики, гўё у Озода, Озода эса Мурод бўлиб бирига аралашиб кетгандек эди.

— Нега йиғлайсан? Ахир...

Мурод севинчи ичига сиғмай, телбалардек гапи гапига қовушмай қолди.

— Йўқ! — деди Озода, — истамайман. Ҳали ёшман, ҳалитдан болани бошимга ураманми? — У йиғи аралаш секин гапирди: — Кунингиз тоғу тошда ўтса, уйда бола боқиб ўтираманми?

Истасанг, қишлоқдан аямни олдириб келай, иста-

санг, синглим келиб турсин, диссертациямни битказиб олай...

Озода эрига шундай ўқрайиб қарадики, унинг бу қарашида Муродга нисбатан нафрат ва газаб ифодаси бор эди.

Зебу зийнат, ўйин-кулгига ўрганган хотин учун бола оёқнинг кишани бўлиб туюларди.

Озода чинакам гўзал эди. У модани, танцани, театр ва сайилларни севарди. Бўлажак бола ҳали дунёга келмай туриб уни ана шу роҳатлардан бегона қилиб қўяётгандек эди.

Мурод бўшашиб стулга ўтириб қолди. У бошини панжалари орасига олиб узоқ ўйлади. Охири ўрнидан туриб папирос чекди-да, қўлини орқасига қилиб, уйнинг у бошидан-бу бошига юра бошлади. Диваннинг бир чеккасида ўтириб пик-пик йиғлаётган хотинининг тепасига келиб узоқ ўйлаб турди Кейин унинг ёнига чўккайди-да, бошини силаб, ички дард билан гапира бошлади:

— Озода, дурустрок ўйлаб кўр.

— Ўйлаб қарайим, олдириб ташлайман.

— Нима?!

— Ҳа.

— Биринчи бола. Мумкин эмас, умрбод майиб бўлиб қоласан-а!

— Майли... Нима бўлса бўлсин.

— Шундайми?!

Мурод газабдан сапчиб ўрнидан турди. Мушт билан стол киргоғига урган эди, стаканлар жиринглаб сакраб кетди. Билагидagi секундомерли олтин соатнинг ойнаси чил-чил бўлди.

Уй ичи сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Очик форточкадан кирган шамол тўр пардани силкитди, ҳалка-ҳалка бўлиб муаллақ сузиб юрган папирос тутунларини тўзғитиб юборди.

Мурод хотинининг қаршисига келиб тиз чўкди:

— Озода, ундай қилма. Нима қилсанг қил, фақат бу ишни қилма. Умрбод оёғинг остида судралиб юришга розиман, бундай қила кўрма.

— Гап битта. Ёш умримни бола боқиш билан ўтказмайман.

— Ҳали шундайми?! — Муроднинг кўзларида ўт чақнаб кетди. — Ҳали шундайми?! Ундай бўлса... — У гапини тугатолмади.

Озода унинг кўзларига дадил қаради:

— Гап шу. Хоҳласангиз шу. Бўлмаса кетаман.

- Кейин пушаймон бўласан, Озода.
- Озода бош чайкади.
- Ундай бўлса сен билан...
- Яшай олмайман, демокчисиз, шундайми?
- Ахир, ўзинг ўйла.

Эр-хотин узок вақт бир-бирига сўзсиз қараб қолишди. Озода ўрнидан туриб, нариги уйга кириб кетди. У кийиниб, чамадон кўтариб чиққанда ҳам Мурод ҳамон тиз чўкканча турарди. У кўчага чиқиб, тўй-гамошалар билан кириб келган, ёшликнинг энг беозор, бахтли кунларини ўтказган уй дарвозасига ўгирилиб бир каради-ю, дадил юриб кетди...

Мурод у кетгач, уч марта унинг уйига борди, ёлворди, бўлмади. Охири болани олдириб ташлагандан кейин юрагининг бир парчасини узиб ташлагандек ундан умидини узди. Синглисини уйда колдириб, узок муддатли экспедицияга жўнаб кетди.

Врачлар Озодага энди туғмайсан, дейишди. У бунга ҳам парво қилмади. Орадан икки йил ўтди... У Хомиджон деган ўқитувчига турмушга чиқди.

Озода мана шу баҳор окшомида электр нурларида товланиб турган ўрик гулларига термилиб келар экан, ўз ҳаёти ва ўтмишини хотирлади. Бу унинг умрида биринчи бор ўз ўтмишига чуқурроқ назар ташлаши ва бу ҳақда биринчи бор ўзига ҳисоб бериши эди. Хўрсинди. Оқар сувлар оқиб кетди. Энди уни ўз йўлидан қайта оқизиб бўлмаслигини англади. Жиноят, жиноят, дея лаблари беихтиёр пичирлади. У шундай хаёллар билан келар экан, қулоғига ғалати овоз эшитилди. Тўхтаб атрофга аланглади. Кўчанинг нариги бетидаги уйнинг очик деразасидан хотин кишининг алласи эшитиларди. Озода атрофга аланглади.

Бу уй унинг биринчи уйи эди. У беихтиёр кўчанинг у бетига ўтиб, яхшироқ каради: ха, бу унинг биринчи уйи – Муроджоннинг уйи эди. Қандайдир сеҳрли бир куч уни бу остонага етаклаган эди. «Балки уй дафтарида устига чизик тортилган исмим ҳали ҳам турган бўлса керак» деб дилидан ўтказди у. Деразадан уй жиҳозларини кузатди. Ҳамма нарса ўз жойида. Фақат шифтга беланчак осилган, холос. Ёшгина бир жувон беланчакни тебратиб, алла айтяпти. Унинг юзида оналик бахти акс этиб турибди. У майин товуш билан алла айтар, бу аллада унинг орзу-умидлари, боласига бахт, улдуғ истикбол тилаклари ифодаланар эди... Мурод ўша, Озода ўз қўли билан қўйган ойна олдида турибди.

Мурод дераза олдига келиб, чамандек очилиб кетган акация гулини қўли билан селпиб, панжаларини хидлади. Акация ҳиди Озоданинг ҳам димоғига урилди. Муроднинг кўзига электр нури тушиб тургани учун уни кўрмасди.

Бу ёруғ уйнинг деразаси худди кино экранига ўхшарди. Мурод шу экранда бутун борлиғи билан кўриниб турарди.

«Сочига оқ оралаб қопти-я», – деб дилидан ўтказди Озода.

Муроднинг қоши устига тушиб турган, ҳозир оқ оралаб қолган қора сочларини Озода жуда кўп силаган.

Озоданинг кўзларида ёш йилтиради. Ўз бахтини ўзи қалтак олиб қувлаган хотин ўзини ўзи таҳқирлаб аччиқ-аччиқ йиғларди. Унинг ёш тўла кўзларига бундан беш йил олдинги Мурод кўринди.

Тиз чўкиб ёлворган эди-я. Умрбод майиб бўлиб қолсан, деган эди-я. Мана энди.. Ўзимни бахтдан олиб қочдим... Мени ҳеч ким кечирмайди. Ўзимни ўзим ҳам кечирмайман.

Мурод дераза пардасини туширди.

Озоданинг кўзи олдида порлаб турган ёруғ уй хира парда орқасига яширинди.

У ёқдан-бу ёққа енгил учиб турган беланчакнинг сояси тўр пардага тушиб жимирлар, хотиннинг майин овоз билан айтаётган алласи эшитиларди.

Озода зўр кийинчилик билан деразадан узоқланди. Ой хаволаниб азим тераклар устига кўтарилди.

1956 йил.

КЕЧИККАН СЕВГИ...

Секретарь хотин баракнинг брезент пардасини кўтариб ичкарига кирди. Исмоилжон тикка турганича алюмин кружкадан лабини чўччайтириб кайноқ чой хўпларди. Секретарь столга қоғоз қўйиб, индамай чиқиб кетаётган эди, Исмоилжон уни тўхтатди:

- Бу нима?
- Башоратнинг аризаси. Ишдан бўшатишингизни сўраб ёзибди.
- Нега ўзи кирмади?
- Билмасам.
- У елкасини қисиб қўйди.

— Ўзи кирсин!

Секретарь чиқиб кетди.

Башорат қурилишда десятник. Ўзи унча чиройли бўлмаса ҳам аллақаери одамга жуда ёқади. Истараси иссиқ, деганлари шумикин? Исмоилжон шу тўзон қурилишига бош инженер бўлиб келганда ҳам Башорат шу ерда эди. Улар бир-бирлари билан жуда кўп гаплашишган. Негадир Башорат Исмоилжон билан очилиб гаплашмасди. Бирок нима айтадиган бўлса бетига қарамай, ергами, ботинкасининг учигами тикилиб туриб айтарди. Унинг бу қилигидан кўпинча Исмоилжоннинг энсаси қотарди. Аммо Башорат ишига пишиқ қиз. Буни қурилишдагиларнинг ҳаммаси ҳам тан олишади.

Брезент эшик кўтарилиб, секретарь хотиннинг юзи кўринди.

— Кирмасмиш, қўл қўйиб бераверсин, деб айтди.

Исмоилжон аризани олиб яна ўкиб чиқди. Айтарли тузук-қуруқ гап йўқ. Ўз ихтиёрим билан, депти. У қўлига қалам олиб, аризанинг четига ёзмоқчи бўлди-ю, яна тўхтади. Бу нима қилгани, мени писанд қилмаяптими? Гаплашишни ҳам истамайди.

— Ўзи қаерда? — деди Исмоилжон ҳамон брезент пардани паранжига ўхшаб бошига ташлаб турган секретарь хотинга.

— Ташқарида ўтирибди.

Исмоилжон хотиннинг кетидан чиқди. Оёқ товушини эшитиб, Башорат ўрнидан турди. Унинг ковоғидан қор ёғарди.

— Нима бўлди, нега бўшайсан?

— Кетяпман, — деди у Исмоилжоннинг бетига қараб эмас, ерга ўтириб, этигини бошқатдан қияётган экскаваторчига қараб.

— Кетишинга бирон сабаб борми?

— Сабаб йўқ. Шундоқ. Бошқа қурилишга кетаман.

— Биронтаси хафа қилдими?

Башорат бош чайқади.

— Аризамга қўл қўйиб беринг, гапни айланторманг. Вассалом!

Исмоилжоннинг зардаси қайнаб кетди. Қурилиш бош инженери билан шунақа гаплашадими? Хаддан ошиб кетибди-ку, бу қиз!

— Хўп, хозир қўл қўйиб бераман.

У шундай деди-да, ичкарига кириб кетди. Бирпасдан кейин Башоратни секретарь чақириб, буйруқни берди. Башорат буйруққа қараб туриб сесканди. Қўзи тинди.

Нахотки икки йил ишлаб, меҳнати сингган жойни ташлаб кетади?

— Ҳисоб-китобни бошқармага бориб қиласан, — деди секретарь ва бошини сарак-сарак қилиб баракка кириб кетди.

Башорат ёлғиз қолди. У бош инженернинг барагига маъюс қараб турди-да, битта-битта қадам босиб йўлига кетди.

Экскаваторларнинг шовқини оламни тўлдирган. Скреперлар қийқиллайди. Электр пайванди офтобда шиша синиғидек ялтирайди. Самосваллар ҳар гал шағал ағдарганда момақалдиросқа ўхшаган овоз чиқади. Бетон қорувчи машина қалдир-қулдир қилиб қулоқни битиради. Машиналар ҳамма ёқни чангга тўлдириб, у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди.

Бу шовқинларга Башорат кўпдан кўникиб кетган. Энди қаёққа боради? Нима қилмоқчи ўзи? Буни ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Фақат шу ердан кетса бўлгани. Қанча тез кетса, шунча яхши.

Башорат бахтини бошқа ердан изламоқчи. У бу ердан бахтини тополмади. Иззат-нафси койинган қиз шу шовқин-суронга тўлган жойдан кетяпти.

У маъюс қадам ташлаб дўнг ошганида қаршисида тўзон кўтариб газик келарди. Башорат дарров таниди. Бу Исмоилжоннинг машинаси, Башорат қўлини кўтарди. Газик тўхтади. Ҳали эгнидаги ҳарбий гимнастёркаси эскирмаган шофёр бола кабинадан бошини чиқарди.

— Ҳа, опа, тинчликми? Қаёққа кетяпсиз?

— Битта хат ёзиб бераман, хўжайинингга бериб қўясан.

— Хўп, хўп, опа.

Башорат чамадончасидан дафтарчани олиб, машина капотига қўйиб, нимадир ёзди, ўчирди, яна ёзди. Ёзганини йиртиб ташлади. Ўйлаб туриб, бошқатдан тез-тез ёзди-да, буклаб шофёр болага берди.

— Ўзига бер!

Бола хатни ён чўнтагига солиб қўйди. Машина у ёққа, Башорат бу ёққа кетди.

Июль қуёши адирга тегай-тегай деб турибди. Яна бир интилса адир орқасига думалаб тушиб кетади. Атроф қоронғилашади. Қурилиш майдонида сонсиз чироқлар ёнади. Проекторларнинг нурли баркаши дўнгдан дўнгга сакраб ўйнайди. Электр пайванднинг чакени бир дақиқадаёқ олис-олисларга етади-да, ҳамма ёққа яшил нур пуркаб сўнади.

Башорат мана шу нурли, мана шу шовқинли ҳаёт орасидан бахтини қидирган эди. Уни топган ҳам эди. У бахт деб дилига қувонч, кўнглига ишонч-илинж туғдирган нарса бахти эмас экан. Ана шунинг учун ҳам у кетяпти.

Балоғат ёшига етиб, дилида муҳаббат ҳислари уйғонган қиз боланинг ноумид бўлишидан оғирроқ нарса йўқ. Бўлмаса, каттадан-кичиги кадрдон бўлиб қолган жойдан кетиш осонми? Ким биледи, ҳали ҳам бўлса изига қайтгани дурустми? Янги жой, янги одамлар, янги муҳаббат... осонми? Умр — оқар сув. Хув этади, оқади кетади.

Шу ҳаёл уни бир дақиқа тўхтатди. Қиз атрофга қаради. Қуёш адирга ярим белидан ботиб турибди. Азамат теракларнинг учи шамдек ёниб, кўзни олмоқчи. Уфқда иккита узун-узун кимхоб камардек булут қимирламай турибди. Осмони заминда битта лайлак айланаяпти. Унинг қаноти худди шамга ўхшаб ёнади. Гоҳи-гоҳида у худди шишадан ясалганга ўхшаб кетади.

Тераклар учидаги шамлар ўчди. Атрофни ним қоронғилик босди. Фақат лайлак чироққа ўхшаб ҳамон порлайди.

Қурилиш шовқини ҳам эшитилмай қолди. Унга дамбадам, орқанга қайт, дегандек эшитилиб турган бу товушлар тингандан кейин Башоратнинг оёқ олиши тезлашди.

Қишлоқ яқин қолди. Узоқда хонадонларнинг чироқлари милтираб кўринди.

Башорат энди орқага қайтиш илинжидан қутулди.

Орқадан гуриллаб мотор товуши келди. Зум ўтмай ўткир нур унинг соясини ўзидан эллик метрча нарига улоқтириб ташлади. Башорат ўгирилиб қараган эди, ёруғдан кўзи қамашди. Машина унинг ёнидан ўтиб кетди, сал нари бориб, йўлнинг ўртасида кўндаланг туриб олди. Мотор шовқини тинди. Чироқ ҳам ўчди. Қоронғиликда эркак кишининг овози эшитилди:

— Башорат!

Бу Исмоилжоннинг овози эди.

Башорат титраб кетди. Ўша! Қиз қалбига тош отган, қиз кўнглида уйғонган биринчи муҳаббат ҳисларини писанд қилмаган кесак!

— Нега келдинг! — деди Башорат титроқ товушда. Бу биринчи бор уни сенлаши эди. — Тушунтиргани келдингми? Қурилишда обрўйинг ошади, шу ердан қўтарилиб кетасан, деб айтгани келдингми?! Бу гапларни сендан кўп

эшитганман! Сен фақат шу гапни биласан, ёғочсан, тошсан, кесаксан. Дардинг йўқ сени! /

Башорат хўнграб йиғлаб юборди. Исмоилжон нима қилишини билмай қотиб турарди.

Осмонда юлдуз учди. Унинг папирос тутунидек илгичка чизиги қоп-қора осмонда анча туриб қолди. Охири у ҳам сўниб кетди.

— Сизга нима бўлди, Башорат? Сен учун кетяпман, деб хат беворибсиз? /

— Сизлама мени. Билмадинг-а, сезмадинг-а! Юрагингда заррача дардинг бўлганда билардинг, сезардинг! /

— Нимани биламан, нимани сезаман? / *И*

— Ахир, тентак, бир йилдан бери дардингга қуйиб-ёнаман. Бир йилдан бери мени ухлатмайсан. Бир йилдан бери сени деб яшайпман. Билмайсан, сезмайсан. Аминман, сезасан, назар-писанд қилмайсан. Мени эрмак қилиш учун атайин шундай қиласан.

— Вой, менга қара...

Исмоилжон шу гапдан кейин анча жимиб кетди. Папирос чекди. Гугурт чақаётганда қўли титраётганини Башорат кўрмади.

Юлдузлар бирин-кетин кўз очаверди. Ушатишган нондек бўлиб ой ҳам чиқди. Аммо Исмоилжондан ҳали ҳам садо чиқмасди. Юк машинаси келди. Йўлда кўндаланг турган машинадан ўтолмай сигнал берди. Исмоилжоннинг ҳуши ўзига келиб, машинасига югурди. У то машинани четга олгунча шофёрдан роса сўкиш эшитди. У газигини четга оламан деб орқа филдирагини ариққа тушириб юборди. У машинани ўнглагунча, Башорат чамадончасини бағрига босиб, қимирламай тураверди. Охири Исмоилжон яна олдига келди.

— Кечир мени, Башорат. Билмабман. Билсам, наҳотки сенга шунақа муомала қилардим. Мен, ўлай агар, билмабман. Ахир, ўзинг ўйла, мен ўзимни сенга муносибмасман, деб юрардим. Умримда бир қизни севмаганман, бунақа ишларни билмаганман. Севишни билмаганман. Тўғри айтдинг, ёғочман, кесакман. Севишга, ишқ қўйишга вақтим бўлмаган. Ўқишни битирдим шунақа қурилишлардаман. /

Башорат ҳам титраб-қақшаб гапирарди.

— Нима қийсам, сен кўргин деб қиярдим. Аммо сен табель тахтасидаги Башоратнинг норма бажаришига қарардинг! Ишдан ҳориб, чарчаб келаман ухламай останада юлдузларга тикилиб ўтираман. Сени ўйлайман. Сўра, шу юлдузлардан сўра. Уларни хар қуни кўраман.

Хар кунни гаплашаман. Шу юлдузларнинг қайси бири меникилигини билолмайман, холос. Бирон марта мени ўйлаганмисан?

Исмоилжон гап тополмай ғудранди.

— Менга қара, Башорат, мени кўп қийнама. Бирпас ўзимга келиб олай. Оёғимнинг тагида ер йўқка ўхшайди. Ке, ўтирайлик. Манави ерга ўтирайлик.

Исмоилжон Башоратнинг қўлидан ушлаб, тол тагига олиб ўтди. Шундагина унинг қўли титраётганини билди. Қиз кўксига нимадир ғалаён қиларди. Бу у чеккан изтиробларнинг мукофоти, унга кечалари уйку бермаган йигитнинг кўксига севги оташини ёкиб, интиқом олиш тантанасими, билмасди. Нима бўлса бўлсин. Башорат дилидагисини тўкиб солди. Агар шундай қилмаганда, бир кун ўқинарди. Қачонлардир бир кун илк муҳаббат эсга келади. Эсга келганда ҳам ғалаги ҳислар билан, ажиб хотиралар энг маъсум, энг беғубор туйғулар билан аралашиб келади. Ўшанда илк муҳаббат ўз бағрига чақиради. Бутун гўзаллиги, бутун жозибаси билан, тиниклиги, беғуборлиги билан чақиради. Ўшанда муҳаббат ўзининг ҳеч қачон қаримаслигига иқроқ қилади.

Бир чиройли, бир ёқимли шамол турди. Тол шохлари бир-бирига айқаш-уйқаш бўлиб, ердаги ой тангаларини учиради, ёндиради, супуради.

— Энди мен гапирай. Қулмайсанми, масхара қилмайсанми. Жим ўтирсанг, айтаман.

— Гапир!

У изтироб билан ўтган болалигини эслаб кетди. Ғўдак дилига озор берган, мурғак хотирада бир умр ўчмас из қолдирган ота қилмишини, ўз боласининг кўкрагидан итарган она қилмишини алам билан эсига олди. О, у кунлар унутилиб кетса бўлмасиди?

Исмоилжон папирос чекди. Толнинг шовиллашига бир муддат кулоқ солиб тургандан кейин титраб гап бошлади.

— Кимлигимни билиб ол. Кимман, қанақа одамман, билиб қўйганинг яхши. Саккиз яшаримда дадам билан аям ажралиб кетишди. Ўшанда аям билан қолганман. Ярим йил ўтмай аямнинг кўзига шумшук бўлиб қолдим. Икки гапининг бирида, бахтимни қора қиляпсан, оркамдан эргашган болам билан мени ким оларди, дейдиган бўлиб қолди. Бу гапларга, бола эканман-да, тушунмаганман. Кейин аям эрга тегди, ўгай дадам у ёқда қолиб, аямнинг ўзи чиқиштирмади. Дадамнинг олдида бордим. Уйланган экан. У ерга ҳам сиғмадим. Кўчада қолдим.

Ота-онам тирик бўла туриб, детдомга киришга журъат қилолмадим. Мактабда ётиб қолиб ўқидим. Бировларнинг нонини еб, бировларнинг қийимини қийиб катта бўлдим. Институтда ўқиб одам бўлишни астойдил ният қилган эдим. Ниятимга етдим. Ётоқда ётиб ўқидим. Ўқиган мактабимнинг директори жуда яхши одам эди. Мактабдан дарс олиб берди. Ҳам ўқидим, ҳам ўқитдим. Ёзги каникул пайтларида ҳам конструкторлар бюросидан чертёж кўчириш ишини олдим. Диплом қўлга тегдию, ишга тушиб кетдим. Севги ишларига, ўйин-қулгига вақтим бўлмаган, ўз тенгларимдек яйраб-яшнамаганман...

— Башорат беихтиёр унинг қўлларида ушлади. Исмоилжон гапиролмай энтикди. Салдан кейин ўзини ўнглаб, яна гапир бошлади.

— Ўтган йилнинг ўзида икки марта судга тушдим. Дадам судга берибди. Хотини ўлиб, икки ёш бола билан қолибди. Ёрдам сўраб келишга юзи чидамай, нафақа ундириш учун судга берган экан. Суд ҳукм қилиб берди. Сал ўтмай аям судга берди. Эри камалиб кетган экан, ўгай болалари чиқиштирмай уйдан ҳайдашибди. Энди керак бўлибман. Нафақа ундирди. Негадир ўз онамга ўхшамайди. Кўриб юрагим жиз этмади ҳам. Шахардан жой топиб, кўчириб олиб бориб қўйдим. Бориб тураман. Бораману бегона одамнинг олдида боргандек бўламан. Уйланиб рўзғор қиладиган пайтимда яна ташвиш. Ўгай укалар, дадам, онам... Ўзим қолиб уларнинг ташвиши билан бандман. Болалигимни жувонмарг қилишган эди. Энди катта бўлганимда ҳам шулар ғов. Қани айт-чи, қачон севаман, кимни севаман? Қайси бир бечорани ташвишларимга шерик қиламан?..

Уларнинг иккови ҳам жим қолишди. Исмоилжон устустига чекар, ҳар чекканида папироснинг қип-қизил чўғи юзини ожизгина ёритарди.

Башорат ўйларди. У ҳалигача Исмоилжоннинг тўнглигидан, ўзига бепарволигидан қойинарди. У бечорани нималар демади. Кесак деди, тош деди. Башорат яримта ой атрофини аранг ёритиб турган ним қоронғи сокин дала четида ўтириб, шу пайтгача дилига ҳам озор, ҳам қувонч берган йигитнинг кўрган кунларига ич-ичидан ачиниб кетди. Энг яқин кишилари ўғирлаб кетган шодлигини, болалик қувончларини қайтариб келгиси, муҳаббатга жой бермаган кўксини пармалаб, оташ солгиси, қўлидан етаклаб қўшиққа ўхшаган, нурга ўхшаган, аллақандай ажойиб оҳангларга ўхшаган муҳаббат кўчаларига

бошлаб кетгиси келди. Қизлик ғурурини четга суриб қўйиб, энтикиб-энтикиб гапирди:

— Мени ким севарди, дединг. Мен севаман. Қайси бир бечорани ташвишимга шерик қиламан, дединг. Мен шерик бўламан. Одам боласининг қалбида севгигаям, ғазабгаям, ғам-ташвишгаям жой топилади. Қалбга кириб олган чинакам севги ташвишним, ғамним, ғазабним ҳайдаб чиқаради. Шунака. /

Юлдузлар ҳамон ўчиб-ёнади, кийшик ой терак учига жиға бўлиб, қўниб турибди.

Терак учидан ой думалаб тушиб кетди. Тонг отиб келарди.

Исмоилжон Башоратнинг қўлидан чамадончани олиб машина томонга юрди. Сал ўтмай мотор гуриллади. Башорат машинага интилди.

Еру қўкка нур пуркаб отаётган шу тонг Башоратга излаган бахтини топиб бергандек эди.

Еру қўкка нур пуркаб отаётган тонг Исмоилжонга йўқотган шодликларини қайтариб бергандек эди.

«Шу менинг чинакам бахтиммикин?» деб ўйларди Башорат.

«Шу менинг чинакам шодлигиммикин?» деб ўйларди Исмоилжон.

Кошки эди...

1967 йил.

БАҲОР ҚИЗЛАРИ

Шахло қаерга борса, албатта, кулги бўлади. У «Янги-обод» колхозига механизация бўйича раис муовини бўлиб тайинланганда йиғин аҳли баб-баравар кулиб юборди. Аммо бу кулгилар Шахлога асло таъсир қилмади, ҳатто қошининг бир учи ҳам кимирамлади.

Негаки, у бундан аввал областда энг қоқоқ «Каттачек» колхозига тайинланганда бундан ҳам баттар бўлган эди.

Мажлисада номзоди кўрсатилганда одамлар «Ўзларини бир кўрайлик» дейишди. Шунда кўпчилик орасидан сочлари баландроқ турмакланган, лабларига кизил суртилган, қулоғида узун, маржон нусха зираклар йилтираган, қоши булбул оёғидек ингичка бир қиз ўрнидан турди. Бу хозиргина механизация бўйича раис муовини лавозимига номзоди кўрсатилган Шахло Қодирова эди. Зал

кулгидан ларзага келди. У ер-бу ердан пичинглар эшитилиб қолди.

— Ишларимиз «Баҳор» ансамбли-ку!

— Колхозимизга ҳам халқ артисти ярашади.

— Кундузи колхозда ишлаб, кечкурун телевизорда дикторлик қилса-я!

— Балет тўғарагининг раҳбарими?

Раис ғовурни зўрға босди. Аммо Шахло ўтирмади. Ҳамманинг кўзида кимираммай тураверди.

Колхозда демократияга амал қилмай асло иложи йўқ. Шахлонинг номзоди овозга қўйилди. Агар битта овоз бу томондан у томонга ўтганда Шахло чамадончасини кўтариб кетаверишга мажбур бўлар эди. Аммо эллик бир процент овоз билан Шахло раис ўринбосарлигига сайланди.

Эрини қизғанадиган аёллар албатта қўл кўтаришмади. Кексалар ҳам. Фақат йиғит-қизларгина қўл кўтариб, унинг номзодини қўллаб юборишди. «Каттачек»да ҳам худди шундай бўлганди. Унда эллик икки овоз билан ўтган. Уша кулги қилганлар, Шахло бу ёққа кетаётганда қолинг, деб қанча ялинишган.

Эртасига раис Раҳмон ака Шахлони кабинетига чақириб, насихат қилган бўлди:

— Қизимдек нарсасиз, сенлайвераман-да. Энди мундоқ қилсак. Манаву ҳурпайган сочларни одамга ўхшаб ўриб ол. Бу бир. Бетдаги бўёқлар ҳам сал эви билан бўлсин. Кечаги тўпалонни кўрдинг-ку. Қишлоқ жойда бунақа нарсаларни бозор кўтармайди.

Шахло кулди.

— Бозор кўтарадиган қиламиз. Биринчидан, бунақаси хозир бир ўзим бўлгани учун ғалати кўриняпти. Кўпайишиб қолганимиздан кейин кўзинглар ўрганиб кетади.

Раис «дод» деб юборай деди. Бу киз нима демоқчи, ўзимга ўхшаганларни шу қишлоқдан етиштираман, деганими бу? Бошимга бу балони қаёқдан топиб келдим?

Шахлонинг Қишлоқ Хўжалиги институти механизация факультетини тугатганига ҳам тўрт йил бўлди. У то ўқишга боргунча Янгийўлдаги колхозда трактор минган. Бинойидек ер ҳайдаб, бинойидек культивация қилган. Ишда қорамойга белангани билан кечкурун артистлардек таранг бўлиб олиб, ҳамманинг кўзида ял-ял ёниб юрарди.

Шахло раис буванинг насихатига индамай қулоқ солиб турди-да, охири илжайиб, бу ёғи бир гап бўлар, дегандек қилиб чиқиб кетди.

Эртасига у ишни колхознинг ремонт устахонасидан

бошлади. Уч-тўрт тракторчи қорамойга беланиб металл уюмлари орасидан ниманидир кидиришарди. Шахло «Запорожец»ни ўзи ҳайдаб келди. У ҳамон ўша фасонини бузмаган, атайин қилганми, упани бетига сал калинрок сурган эди.

Трактор тагида чалқанча ётиб ишлаётган механизатор каттакон қалитни оёғи билан суриб, кейин ўзи чиқди.

— Ия, опа, келинг, бизни телевизорга олиб чиқасизми?

Шахло унинг гапига яраша жавоб қилди:

— «Баҳор» ансамблига ёзилдим деяверинглар, қани келинглар-чи, репетицияни бошлаймиз.

Йигитлар ўзларини унга маъқул кўрсатиш учун, бири сокол ўсган иягини хижолатлик билан ишқади, бири бошидан кир дўпписини олиб бошқатдан кийди, бири шапкаси билан табуреткани артиб, уни ўтиришга таклиф қилди.

— Йўлда ариққа тикилиб ётган трактор кимники?

Табуретка қўйиб берган йигит шошиб жавоб қилди.

— Содиқники. Кеча эрталаб тикилиб қолган эди.

Соқоли ўсиб кетган йигит хижолат тортиб деди:

— Мановиларга, тортишворларинг, десам, сира кўнишмаяпти. Бизга қарашиб юборсанг тортишамиз, дейишди, қарашяпман.

— Қани боринг. Хозироқ ўзингиз чиқазиб олиб келинг.

— Свечаси ярамайди. Зўрға шатгача юргизиб келганман.

Шахло машинасига бориб жемперини ташлади-да, га-зетага ўроғлик қора халатни кийиб, чиқиб кетди.

Йигитлар ханг-манг бўлиб қараб қолишди.

— Бормайсанми орқасидан? — деди Содиқка шериклари.

— Ойимтилланинг ишларини бир кўриб қўяйлик. Бари бир юргизолмайди. Шарманда бўлиб қайтиб келади.

Орадан ярим соатча вақт ўтди. Трактор гуриллаши эшитилмасди. Салдан кейин мотор бир пат-пат қилиб ўчди.

— Бари бир юрмайди, — деди Содиқ.

Унинг гапи тугамай, мотор кучли гуриллади. Шу гуриллаганича ўн-ўн беш минут патиллаб турди. Бир-икки дақиқадан кейин устахона девори орқасидан қора тутун ёпирилди. Содиқнинг ранги қув ўчиб кетди. Трактор темир дарвозадан кириб келганди, ҳаммалари ҳовлида чурк этмай қараб туришарди.

Шахло тракторни сада тагига олкелиб, ундан сакраб тушди. Мотор ҳамон ишлаб турарди.

— Қалай, бўларканми?

Содиқ хижолатликдан ерга қараб, иягини қашиди.

— Одам қанака бўлса, иш асбоби ҳам шунака бўлади.

Мотор қурум орасида қолиб кетибди-ку. Соқолингиз ўсиб ётганидан билгандим, бу трактор сизники эканини. Мотор кизигандан кейин икки челақ солярка билан ювасиз. Янги «Волга»дек ялтирамаса, балет тушишни ўргатиб қўяман, шуни билиб қўйинг.

Шундан кейин Шахло бир гилдираги чиқазилиб, ўки тўнкага тираб қўйилган трактор ёнига келди.

— Нима бўпти?

— Подшипниги ейилиб кетган.

— Эссиз, шунча пуллик машина. Узеллари мой деган нарсани кўрмаган. Ана шунинг учун ҳам ейилиб кетганда. Менга қаранг.

Боя шапкаси билан табуреткани артган йигит чопиб олдига келди.

— Шимингизнинг почасини кўтаринг. Мен сизга айт-япман.

Шахло йигит тиззасининг кўзини чертди.

— Мана шу ерда илик бор. Агар илик бўлмаса, икки кунда тиззангиз едирилиб кетади, билдингизми. Машина ҳам шундай. Мой машинанинг илиги. Ўзингиз мой ейсизу, машинага бермайсиз. Сизларга беш кун муддат. Шу беш кунда жамики тракторларни ювиб, артиб, манови ерга тизиб қўясизлар. Агар муддатидан бир кун ўтса борми, правлениега қўйиб балет туширтираман.

У шундай деди-ю қора халатини ечиб, машина ичига ташлади-да, «Запорожец»ини ҳайдаб чиқиб кетди.

Қуни бўйи бир-бири билан гаплашмай, қорамойга беланиб, темир-терсақларга кўмилиб ўтирган йигитлар кўксига бир ғалати шабада тегди-ю, яна бир этиб нариги чорбоққа ўтиб кетгандек бўлди.

Кеча бу кизни одамлар нималар дейишмади. Пардозни бир гап бўлди. Сочни бир гап бўлди. Бугун ўша гапларнинг биронтаси эсларига келмади, Содиқ эзилиб кетган пачкадан «Беломор» оларкан, жиддий деди.

— Балонинг ўқи-ку, бу киз. Мен бўлсам унақа...

Икки кун деганда уч киши раисга Шахлонинг устидан дод деб келди.

Шоп мўйлов бульдозерчи шапкасини столга урди.

— Хотин кишига мен бош эгмайман!

— Нега? — деди раис кизикиб.

– Нега-пегаси йўқ! Умуман айтяпман.

Раиснинг бу гапдан хабари бор эди. Бульдозерчи машинани йўл ўртасида қолдириб, тол тагида уч-тўрт йўловчи билан карта ўйнаётган экан. Шахло келиб, кўйинг, ишни қилинг, деса, бу, бор буйруғингни ўзингга ўхшаган олифтага қил, депти. Шунда Шахло ўртадаги карталарни юлиб олиб, бурда-бурда қилиб ташлабди. Мўйлов урай деса хотин киши, урмаса ғазабини қандок қилиб босишини билмайди. Жаҳл устида:

– Ол-е, ол, бульдозерингни онанга бер, – деганича комбинезонини елкасига ташлаб, уйига жўнаб қолипти.

Шахлонинг ўзи бульдозер кабинасига ўтириб, кечгача йўл текислаб, кечкурун машинани ўзи гаражга келтириб қўйипти.

Раис бўлаётган бу ишлардан астойдил завқланарди. Ёш боши билан, аёл боши билан ҳаммани оёққа турғизишига қойил қоларди. Раис бу ўжар механизаторларга қаттиқ гапиролмасди. Тўғриси, машина ичида нималар борлигини билмаганидан сал ялинганнамо гаплашарди. Бу Шахло дегани балонинг ўзи. Билмаган нарсаи йўқ. Мотор товушидан қаерида нимаси ёмон ишлаётганини дарров билади. Эркакларга қаттиқ-қаттиқ гапираверади. Қиз бола бўлганидан ҳеч ким унга бир нарса деёлмайди ҳам.

Раис Шахло устидан дод деб келганларга бир хил жавоб қиларди.

– Ўзи билан гаплашларинг, темир-терсақли нарсага мен аралашмайман. Яхшиси, узр сўраб, олдига боринглар.

Ўн-ўн беш кундан кейин одамлар, раисга арз қилишнинг фойдаси йўқ экан, яхшиси, бу ўжарнинг кўнглини олиш керак, деган хулосага келишди.

Ҳаммага, Шахло қизим барака топсин, механизациядан мени тинчитяпти, деб юрган раис буванинг ўзи сал кунда бай-байлаб қолди.

Шахло бир куни раиснинг олдига келиб, устахонага боришини илтимос қилди.

– Анча камчиликлар бор. Ўша ернинг ўзида ўтириб нима қилиш кераклигини бир маслаҳатлашсак, – деди.

Раис кўнди. Икковлашиб раиснинг «Волга»сида устахонага жўнашди. Шофёрдан илтимос қилиб, рулга Шахлонинг ўзи ўтирди.

– Сиз бугун дамингизни олинг. Ўзим шофёрлик қиламан.

Улар устахонага келишгач, Шахло Содикни чақириб имлаб қўйди:

– Бунинг мотори пақилляпти. Чиказиб бир тозаланглар.

Раис билан Шахло икки соатча ичкарида талашиб, қизишиб нималарнидир гаплашишди, нималарнидир рўйхат қилишди. Раис кўнмай-кўнмай охири рўйхат тепасига «Бошбух берилсин» деб қўл қўйди. Кейин ташқарига чиқишди. То улар ичкарида иш битказишгунча Содик «Волга»нинг моторини чикариб, ерга тушириб қўйипти.

– Ия, бу қанақаси? – деди раис ҳайрон бўлиб.

Шахло жиддий деди:

– Шофёрингизга айтинг, аравангизни судратиб олиб кетсин.

– Нега? – деди ҳайрон бўлиб раис.

– Бу моторни «ХВС» терим машинасидан олиб қўйилган экан. Жойига қўямиз. Сиз ўз моторингизни топиб оларсиз.

Раис қип-қизариб кетди. Мўйловининг бир учи силкинди. Уришай деса одамлар бор. Икки раис чиқишмаяпти, деган гап бўлади.

– Яхши қилмаяпсан, қизим, – деди секин.

– Терим машинасида товуклар жўжа очиб ётибди. Сиз моторни чикариб олибсиз. Шунча пуллик нарса, увол эмасми!

Раис индамади. Жаҳл билан дўқ-дўқ юриб чиқиб кетди.

Тракторчилар раис билан бетма-бет олишган бу қизга ҳанг-манг бўлиб қараб туришарди.

Бу раис билан биринчи тўқнашув эди. Иккинчи тўқнашув раиснинг уйида бўлди. Облисполкомдан вакил келган эди, раис уйига ош буюрди. Шахлони ҳам таклиф қилди. Шахло меҳмон олдига раис бува билан хотинини роса тузлади.

– Бу қанақаси, холодильникни ётадиган уйга қўйипсиз?

– Шунча пуллик буюм, нархига қараб жой танлайдида.

– Манови, умивальник ўлгур ҳам уйнинг тўрида. Бу дахлизда туриши керак.

Раис меҳмон олдига ёмон изза тортди. Иккинчи уни уйига таклиф қилмайдиган бўлди. Лекин меҳмон кетгач, холодильник ва умивальникни Шахло айтганидек қилиб қўйди.

Колхозда механизмлар ремонтни анча тартибга тушиб қолди. Устахонадагилар айтганини қилмасак, балога

коламиз, деб муддатида бешта тракторни ювиб ялтира-тиб, ҳовлига қатор қилиб қўйишди. Шаҳло келиб ўз кўзи билан кўрмагунча ҳар кун артаверишди.

Шаҳло ремонтдан қутулгандан кейин машинасини ҳайдаб қизлар ишлаётган далага чиқди. Ҳар хил рангдаги тугунчақлар илинган тол тагида машинасини қолдириб шудгорга кирди. Баланд пошна туфли билан қийналиб-қийналиб қизлар олдига борди.

Қизлар ишларини тўхтатиб, унга қараб туришарди. Шаҳлонинг сочи баланд турмакланган, устидан капрон дурра танғиган. Қошлари ипдек ингичка. Бели қўл соатнинг тасмаси билан бойласа бўладиган даражада хипча. Ҳаво ранг нейлон кўйлак остидан ичидаги пушти тасма-чалар бемалол кўриниб турипти. Қизларнинг бир хили ҳавас билан қараса, келинчақлар совуқ назар ташлашарди.

— Ҳорманглар! — деди Шаҳло.

Биров жавоб берди, биров индамай тураверди. Шаҳло кетмон дастасига тирсагини қўйиб тикилиб турган қизнинг бармоғига қаради.

— Бу нима, қўлларингга қарасанг бўлмайдами? Қиз бола ҳам шунақа бўладими? Бунақада остонангга совчи кадам босмайди.

Қиз ҳам шадлодгина экан, бошлаб жавоб берди:

— Манови кетмонда икки кун ишланг, канақа бўлишини биласиз.

— Икки кунинг нимаси, ярим соатгина ишлаб кўрсин, билади.

Шаҳло қизга дадил қаради:

— Этикни еч!

Қиз этикни ечди. Шаҳло уни кийиб, қўлидаги кетмонни олди.

— Канақа ишлашни кўрсатиб қўяйми? Мана кўрасан!

Шаҳлонинг болалиги далада ўтган. Кетмон ҳам чопган, трактор ҳам минган, шилла ҳам тутган, канал ҳам казиган эди. Бу ишлар унга болалигидан ошна.

У кафтларига туфлаб кетмонни кўтарди.

Хамма ундан кўз узмасди. Шаҳло бир маромда, белини букмай, қаддини фоз тутиб кетмонни ерга урар, кўчган тупроқни аста ёнбошига ташларди. Ҳеч ким бас, бўлди, демади. Шу алфозда бир соатча кетмон чопди. Пайкал бошига етиб, ер чопиб орқасига қайтиб келганда қизлар тол тагида тик туриб қузатишарди.

— Бўлдими, энди. Ё, яна чопайми?

— Бўлди! — деди қиз.

— Манови сизга мукофот, — деди боя унга пичинг қилган жувон бир бойлам гунафшани унга узатиб.

Шаҳло хидлаб чаккасига тақиб олди. Тушлик бошланди. Шаҳло ариқда терлаган бетларини муздек сувда юваркан, белининг эгилишини кузатиб турганлар кўнглида бир гап бор эди. Кетмон чопганида бу нозик бели узилиб кетмаганини қара-я!

Шаҳло бетини ювганда пардози сидирилиб кетган эди. Қизлар унинг асл башараси канақа экан, шуни билишмоқчи эди. Йўқ, пардоз қилмаса ҳам бўларкан. Бе-пардоз ҳам бети тиниқ. Икки юзи қип-қизил. Унг юзида яра изи бор экан. У ҳам ўзига жуда ярашиб тушган.

Чойдан кейин Шаҳло сумкасидан ойнак, у-буларини олиб, пардоз қилди. Қизлар атрофини ўраб, тамоша қилишарди.

Шаҳло қизларнинг қизиқаётганини билиб асл мақсади-га кўчмоқчи бўлди. У ўз одати бўйича ишни олдин хужумдан бошлаши керак. Боя кетмон чоптирган қизга қараб:

— Кўйлагинг ўлгур мунча узун. Енги кампирларнинг енгидан қолишмайди. Нечанчи асрда яшайсан? Бунақа кўйлакни минг йил олдин кийишарди.

— Нима, тиззадан юқори кўйлак қияйми?

— Тиззадан юқори бўлиши шарт эмас. Фасонини келиштириб, енгларини калтароқ қилиш керак. Бетларинг, кўлларинг ёрилиб кетибди. Ёгуна суртиш керак. Эртага келаман. Хаммаларингга ёгуна олиб келаман. Бўптими? Эрталаб суртиб олсанглар, шамол таъсир қилмайди. Яна бир хили бор, кечқурун ишдан қутулгач, ювиниб, суртиб ётасизлар. Бетларинг юмшоқ бўлади. Ўлай агар, поччам раҳмат дейди.

Шаҳло айтганини қилди. Бир талай ёгуна опкелиб, қизларга улашиб чиқди. Бир-икки кундан кейин бир ёш чеварни бошлаб келиб, хамма қизларга, битта катта китобдан кўйлак фасонларини кўрсатди-да, хоҳласа-хоҳла-маса ўлчатиб олиб кетди.

Эркаклар яна дўнғиллашди.

— Вой дод, уйга кириб бўлмайди, гуп-гуп атир хиди бўлиб кетган. Бу канақаси. Уйми, сартарошхонами?

Раис бир нима дейишга ҳайрон. Бу Шаҳлоси тушма-гур хотинларни ҳам кўзгаб қўйибди. Майли. Бир иш қилса билиб қиладиган қиз экан. Эркаклар бир-икки кун бай-байлашиб, кейин тушиб қолишди.

Чигит қадаладиган куни раис бутун колхозчиларни йиғиб, қўш оши берди. Идора олдидаги сўриларга одам сифмайди. Раис бир бузук билан битта қўй сўйдирган.

Бир ёқда ош дамланяпти, бир ёқда кабоб кўрасидан ажиб ширин хидли тутун чиқяпти.

Йиғин бошланишдан олдин бир юк машинасида тўла кизлар келишди. Буларни олдин раис танимади. Яқин келишганда қараса, олтинчи бригаданинг кизлари. Хаммасининг сочи бошқача, капрон рўмол, кийимлари ҳам ўзгарган. Оёқларида баланд пошна туфли. Пардоз-андоз жойида.

— Тавба, кизларимиз шунақа чиройли эканми, шу пайтгача билмай юрган эканман-а! — деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Раис ўтирган жойда микрофон бор эди. Унинг бу гапини йиғилганлардан ташқари бутун кишлок эшитди.

Хамма ёкни атир хиди тутиб кетди.

Кимдир:

— «Баҳор» ансамбли келди, ўйин қизийдиган бўлди, — деган эди, хамма гурр этиб кулди.

Шаҳло тез-тез юриб келиб, микрофонни қўлига олди.

— Бу «Баҳор» ансамбли эмас. Чинакам баҳор. Эшитмаганмисиз, онангни дадангга бепардоз кўрсатма, деган гапни.

— Бопладинг, кизим, — деди раис хузур қилиб. — Нима, пардоз шаҳарлик кизларга ярашади-ю, кишлок кизларига ярашмайдами. Қойил!

— Сигирни ким соғади, бузокни ким боқади?

Бу гап кимдан чиққанини Шаҳло билолмади. У ёқ-бу ёққа аланглаган эди, тунов кунги шоп мўйловли бульдозерчининг тиржайиб турганини кўрди.

— Сал текисроқ хотин ёнингиздан ўтса, кўзингизни узолмай қоласиз. Нима, ўзингизники ёмонми? Хо, Нафиса, бери кел!

Ўттиз беш ёшлардаги чиройли бир жувон унинг олди-га келди.

— Мана, хотинингиз. Қайси бир жонондан кам?

Шоп мўйлов ўрнидан туриб кетди:

— Нафисамисан? Вой-вой, — деб юборганини ўзи билмай қолди.

Қийкирик, кулги бўлиб кетди. Раис қўл кўтариб ғовурни босди. Далага қўш чиқишига бағишланган маросим бошланди. Шаҳло гул-гул очилиб, президиумда ўтирарди.

Раис кириш сўзида баҳор келганини айтаркан, Шаҳлога қараб қўйди.

— Кишлогимизга бу йил бир эмас икки баҳор келди.

Хамманинг димоғига атир хиди урилди.

1970 йил.

ЧЎЛ ҲИКОЯЛАРИ

ЧЎЛ БУРГУТИ

I

Чўл бургутини излаб Олтиарикдан Ёзёвонга отда жўнадим. Ҳали куёш ботмаган, унинг кечки қизғиш нурлари барглари сарғайган ўрикларни, терак учларини ловиллаб ёндираётгандек. Осмон кўм-кўм, уфқда худди атайин бўяб қўйгандек, қип-кизил булут парчаси судралиб юрибди.

Канал кўпригидан ошиб, чўл томонга жиловни бурдим. От негадир тихирлик қилиб, юрмай туриб олди. Жонивор бир-икки қамчидан кейин ҳам олдинга жилиш ўрнига оркасига тисарилиб, тайсалларди. Жаҳл устида қамчи босмоқчи бўлиб қўл кўтарган ҳам эдимки, кимдир қичқирди:

— Ўғлим, жониворни суғоринг. Кўрмаяпсизми, сувга интиляпти.

Ўгирилиб қарадим. Сув лабида белбоғига юз-кўзини артаётган олтмиш ёшлардаги қарияга кўзим тушди. У шундоқ ювош отни бесабаб қамчилаганимга ачингандек, илдам юриб келиб жиловдан олди. Пастга тушдим. У от жиловидан ушлаб, қирғоққа етаклади. От олдинги оёқларини лойга ботириб, тумшугини сувга тикди. У ҳар замон-ҳар замонда бош кўтариб, менга қараб қўяди-да, яна сувга интилади. Унинг бу ҳаракати чанқаганимни билмадинг-а, деб таъна қилаётгандек туюлди. Жаҳл устида қамчи босганимда эти дириллаб кетганини эслаб, кўнглим ранжиди.

— Йўл бўлсин, сафарингиз қай томонга? — деди чол отни қайтариб чикқач.

— «Пахтакор»нинг «Ғалаба» участкасига.

— Ундоқ бўлса, йўлни ўнг томонга солинг.

Чолга миннатдорчилик билдириб, йўлга тушдим. Атроф бий дала. Қуёш ботиб, поёнсиз чўл бирдан хувиллаб қолди. Уфқдаги бояги қизил булут аста кенгайиб, бирпасда бутун осмонни эгаллаб олди-да, тақир чўлни қизгимтир хира парда орасига ўраб қўйгандек бўлди. Кимсасиз чўлда Чўл бургути билан учрашув ҳақида ўйлаб кетмоқдаман. Назаримда, Чўл бургути деб аталган киши юзларини шамоллар қорайтирган, яқинида турган одамга ҳам худди олисдан қараётгандек кўзларини қисиб, бўйинини бир томонга эгиб боқадиган, биров билан кўришгани

қўл узатганда шамолга қарши учишга ҳозирланиб, қанотини ёзиб, олдинга интилиб турган бургутга ўхшаш баҳайбат бир киши бўлиб қўринарди. Менинг бу фикримни тасдиқлаётгандек, от бошини силкитиб қўяди.

Киссамдан папирос олиб, харчанд гугурт қақаман деса ҳам, эплай олмадим. От дупурини эшитиб, жиловни тортдим. Юз қадамлар чамаси орқада отлик келарди.

— Гугуртни ҳовучингизнинг орасига олиб чақинг, йигит. Чўл шамоли ўжар бўлади.

Чолни танидим. У бояги йўл кўрсатган киши. Отларимиз бараварлашганда, жиловни бўш қўйиб юбордим.

— Хизмат, ўғлим? Сизни Ёзёвонга қайси шамол учирди?

— Чўл бургутини кўргани келяпман.

— Ха! Кўрса арзийдиган йигит. Бургут деганича бор.

— Танийсизми уни?

— Бу атрофда уни танимайдиган одам йўқ. Бу чўлларда у ёнбошламаган тепа, отининг туёғи тегмаган сой қолмаган. Олов бола. Чўлда от чоптириб келаётганини кўрсангиз тўнининг икки бари шамолда ҳилпираб, худди бургут қанот қоқиб учиб келаётгандек. Файратини айтмайсизми, кони томиридан тошиб чиқиб кетаётгандек. Нимага қўл урса, гуллатади. Қўли гул деб шуни айтса бўлади. Каналнинг бериги томонидаги ерларга кўзингиз тушдими? Ха, балли. Бургут обод қилган. Ҳозир ўша ерга клуб қуриляпти. Жуда гаштли ер бўлган-да. Бургутнинг йигитлари шу атрофдан эллик гектар ер очиб, мевазор қилишди. Уч йил бўлди. Ха, уч йил бўлди, чўлнинг қоқ ўртасидан ер очгани бола-чақаси билан чиқиб кетганига.

— Бургут асли шу ерлик йигитми, ё кўчирмами?

Чол анча вақтгача жим қолди. Туёқ товушига қулоқ солиб бир муддат йўл юрганимиздан кейин саволимга жавоб қайтарди.

— Бургут шу ернинг боласи. Ёшлигида ҳам ўт-олов эди. Фронтга кетмасидан олдин қишлоқдаги Ойниса деган бир қиз билан дон олишиб юрган эди. Иккови аҳду паймон қилишиб, гапни бир жойга қўйишган йили уруш бошланиб, Бургут фронтга кетди. Шу кетганча ундан хат-хабар бўлмай қўйди. Қиз кутиб-кутиб, охири ўзимизнинг қишлоқлик Нуъмонжон деган болага тегди. Орадан сал ўтмай уруш тугаб, Бургут қайтиб келди. Қараса, қиз эрга теккан. У чамадонини самоварда қолдириб, тўппатўғри Нуъмонжоннинг уйига бостириб борди. Эр-хотин ховлидаги сўрида чой ичиб ўтиришган экан. Бургут, ҳе

йўқ, бе йўқ, қизнинг қўлидан ушлаб қўчага етаклаб қолса бўладими, қўчага йиғилди одам, йиғилди одам! Қариялар насихат қилишди, қани энди унга гап уқтириб бўлса, йўқ. Ўжарлиги тутиб, тавба, икки ярим ойлик келинчақни ўз уйига етаклаб кетса бўладими! Шу, десангиз, қиз ҳам жон деб турган экан, олдига тушиб, пилдираб кетаверди. Бир хафтагача Нуъмонжон Бургутнинг уйи атрофида ўралашиб юрди. Эпложмади. Районга бориб, у ёқ-бу ёқка арз қилмоқчи бўлди, бўлмади. Зўрликни қаранг-а! Қишлоқчилик эмасми, Нуъмонжон соддалик қилиб, келин билан ҳали ЗАГСдан ўтмаган экан. Унинг гапига ҳеч ким қулоқ солмади. Тавба!

Ўша кезлари Бургут босар-тусарини билмай, медалларини жаранглатиб, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб юрди. Йўқ, сал фурсатда инсофга келиб, ишга шўнғиб кетди. Аммо лекин, димоғ баланд. Биров буюрган ишни қилмайдилар. Бригадирни писанд қилмай, бир чеккада ўзига ер ажратиб олиб, кетмон чопиб юрди. Кетмони қанақа денг, темирчининг миясини ачитиб, тепасида туриб барқашдек қилиб ясатиб олган. Раисимиз эсли бола. Алдаб-сулдаб Бургутни йўлга солди. Ўзи ҳам яхши гап билан илонни инидан чиқазадиган хилидан. Қолхоз қизлари бир кун қизикчиликка кетмонининг сопига исирик боғлаб кетишибди, деган бир гап ҳам бўлган эди чоғимда. Ўша йилиёқ Бургут қолхозда ном чиқариб, Икромжоннинг ўрнига бригада бошлиғи бўлди. Келаси йил, орден олиб, қурултойга ҳам бориб келди. Ёпирай, қурултойдан келди-ю, бошқа одам бўлди-қўйди. Чўлга от солгани солган. Ўзига ўхшаган йигитларни ҳам чўлга бошлади. Раббимсан, деб чунонам кетмон чопишдики, ҳашпаш дегунча аллақанча ерни чўлдан юлиб олишди. Шу, назаримда, Бургутнинг юраги танасига сифмаётганга ўхшайди. Чўлни сиксам, танобини тортсам, дейди. Файратингга балли-е, азамат!

Ўтган йили гектаридан қирқ икки ярим центнердан пахта берган бригадалар Бургут ер очган ўша чўлдан обрў топишди-да.

— Нуъмонжон нима бўлди, кейин уйландими?

— Ха, Бургут ўғил болалик қилди. Тўйига икки бўрдоки етаклаб борди. Куёвнавкарда ҳам Нуъмонжоннинг ёнида ўтириб, роса қизикчилик қилиб, одамларни қулдирди. Ҳозир Нуъмонжон Бургутнинг бригадасида.

— Хотинини ундан қизғанмайдими?

— Авваллари қизғанарди. Ҳозир бир ўғли, бир қизи

бор. Нуъмонжонга қуда бўламиз, деб тегишгани-тегишган.

Чўл ўртасидаги йўл иккига бўлиниб, чол отининг жиловини торғди.

Чолнинг жилов тутган ўнг қўлининг иккита бармоғи қўшалоқ битиб қолганини кўриб қолдим.

— Ўғлим, мен бу ёққа кетаман. Энди йўлни отнинг ўзи топиб кетаверади. Хайр, ўғлим. Бургутга мендан дуо деб қўйинг.

Чол билан хайрлашдик. Тўппа-тўғримдан ой кўтарилди. Бояги кизил булутлар энди сарғимтил тусга кириб, кўз олдимида рангини ўзгартираверди-да, бирдан синкага солгандек зангори рангга бўялди. Ой жуда тез баландлаб, ҳамма ёқни ҳавойи бир тусга фарқ қилди. Ерга урса кўкка сачрайдиган ажойиб табиатли Чол бургутни билан учрашишга ошиқдим. Бечора от яна бир марта қамчи еди-ю, ҳалоскори чолдан ажраганига афсуслангандек бошини сарак-сарак қилиб, илдам юриб кетди. Шу ой нурига фарқ бўлган чўлларда Бургут парвоз қилиб юргандек, ой ҳам унинг қадами теккан ерларни кўз-кўз қилмоқчи бўлгандек, янада равшанлашаётганга ўхшарди.

Бургут ҳақида китоб ёзиб, унинг бутун қилиқлари, нуқсон ва фазилатларини тасвирлаб, мана шу бепоён чўлнинг пешонасидаги асрий шўрни ювиб, зўр ҳосил олишига ўқувчини ишонтириб бўлармикин?

Шундай ҳаёллар билан «Ғалаба»га етганимни билмай қолдим. Хали атрофга девор олинмаган янги уйда ёши ўттиз бешларга борган, ниҳоятда кўҳлик бир жувон мени кутиб олди. Бу Бургутнинг хотини эди.

— Пунктдалар, пахта жўнатяптилар, ҳализамон келиб қоладилар.

— Яхши уй бўпти, атрофга девор олсанглар жуда шинам ҳовли бўлади, — дедим.

Жувон кулди.

— Раҳимжон акангиз шундоқ катта чўлга сизмайдилару, ҳовлига девор олармидилар.

Дахлиздан оёқ товуши келди. Бирпасдан кейин паст бўйли, озғин, кўримсизгина бир йигит кирди. Бу йигит Бургутни йўқлаб келган гумон қилиб, йўл юриб чарчаганимдан, у билан бош ирғаб енгилгина саломлашиб қўя қолдим.

Жувон гап қотди:

— Раҳимжон ака, меҳмон сизни йўқлаб кептилар.

Гапнинг очигини айтсам, жуда ҳам ҳафсалам пир бўлди. Йўл бўйи минг хил ҳаёлларга бориб, афсонавий паҳлавонларга ўхшатиб завқланиб, ҳавас қилиб келган Бургутим ҳар куни кўриб юрган оддий кишилардай, жуссаси ҳам, юзи ҳам, кўзи ҳам, қарашлари ҳам оддий, пачаққина бир йигит бўлиб чиқди.

Бургут менинг кайфиятимни сезиб турган экан шекилли, қўл бериб кўришаётганда панжаларимни шундай сиқдики, бургут чангалига тушган жўжадек чийиллаб юборишимга оз қолди.

— Жуда соз бўлди-да келганингиз, гаплашиб ётамыз. Бугунча иш битди. Энди отамлашсак бўлади.

Ош устида гапга солсам, ўзи ҳақида унча-мунча гапириб берар деб ўйлаган эдим. Йўқ, у жуда камгап одам экан. Ўзи ҳақида бир оғиз ҳам гапирмади. Фақат «Дайди» кинофильмининг иккинчи сериясини кўрмагани, у ёғида нима бўлишини билмай қолганини афсусланиб айтди.

— Чўлга қачон келганингизни, қандай қилиб чўлни обод қилганингизни айтиб берсангиз?

У кулди. Ориқ панжалари билан пешонасини укалаб, кўз кири билан менга қараб қўйди.

— Қандоқ десам бўларкин? Шундоқ чўлга чиқдигу, бир томондан трактор солиб, кўпчилик бўлиб кетмонни чопиб кетавердик. Шу!

Унинг бу гапидан камтарлик қиялпти, деб ўйладим-да, яна сўрадим:

— Ахир, шу ишлар осонгина бўлмагандир?

— Меҳмон деган унақа сергап бўлмайди, — деди у айёрча кулиб. — Эртага ўзингиз кўрасиз. Болалар айтиб беришади. Чарчагандирсиз, ётинг.

Ундан ўзи ҳақида тайинли бир гап олиш қийин эканлигига ишонганимдан кейин, ёстикка ёнбошладим. Чўл-бургутни чирокни пасайтириб, нариги уйга чиқиб кетди.

Назаримда, у уйдан чиқди-ю, қанот қоқиб, ой нурида яшнаб ётган чўл осмонига учиб кетгандек бўлди.

Уйқум қочди, фикр-хаёлим Чўл бургутига. Нахотки, оддий кичкинагина жуссада бургут қалби, бургут парвози бўлса? Нахот, у бургут етолмаган фазоларда уча олса?

Шу кеча чўл тонги ёришиб келаётган субҳисодиқда, улуғ ниятлар инсонни улуғ истиқбол сари қанотлантиришига, Чўл бургутига ҳам қанот берган мана шу ниятлар эканига иқрор бўлдим.

II

Эрталаб нонушта вақтида Нуъмонжон келиб қолди.

— Ҳа, Тўппонча, нима қилиб ивирсиб юрибсан?

— Машина қайси участкага борсин? Шуни сўрагани келгандим.

Бургут унинг қўлига бир пиёла чой тутқазди.

— Ҳали тайинлаган эдим-ку!

— Хожимуқон ҳали йўл очмаган экан, механик бор-майман деяпти.

Уларнинг суҳбатидан ҳеч нарса тушунолмадим. Фақат Бургут то нонуштагача чўлни шамолдек гир айланиб келганини сездим, холос. Нуъмонжон кетди. Биз Бургут билан ташқари чиқдик. Кеча қоронғида келиб чўлнинг нималигини билмаган эканман. Ўн учта янги оқ иморат. Нарироқда тепаси шийпонли идора, уйлар олдидаги қатор экилган ёш теракларнинг барги қахрабодек сапсарик. Артезиан қудуғидан чиқарилган сув бўй баравар баландликдаги қувурдан шалдираб оқиб ётибди. Ундан нарида тепаси тол билан омонатгина ёпилган сарой ичига селитра тўкиб қўйилган, икки-уч бочка керосин, қопланган цемент, фишт, тахта, ходалар уйиб ташланган. Шийпон олдида Марказий Фарғона степторгининг автолавкаси турибди. Унинг бир филдираги ўрнига фишт тахланиб, ўкига тиргович қилиб қўйилган. Оқ халат кийган сотувчи вафиллаб турган примус устида буғ пурқаётган мис чойнакка чой дамляпти.

Бургут лавкага бош сукиб қаради. Полкаларда сонсаноксиз арок, винолар, пачка-пачка майда туз териб қўйилган. Қизларнинг сочига тақиладиган ҳар хил лента, устига зар қопланган сигара, елпинич, упа, фотоувеличитель каби моллар тўлиб-тошиб ётарди.

Сотувчи нимадир демокчи эди, Бургут қўл силтади.

— Дўконни бекитинг. Туз чўлда ҳам кўп. Упа қўйишга хотинларнинг ҳозир қўли тегмайди. Ёлпиничсиз ҳам шабада бўлиб турибди. Ароқни бўлса кечқурун майдалашармиз.

Бургут идора томондан келаётган Нуъмонжонни имлаб чақирди:

— Бу кишини ола кет. Дўконни кечқурун очади. Бир грамм терса ҳам ҳарна-да!

Бургут хижолат бўлгандек қошини кериб менга қаради.

— Мехмон, ишимиз қизиқ бўлди-ку. Сал бемавридрок келиб қолдингиз-да. Уйимиз бетта бўлгани билан, пахта-

миз олти километр нарида. Шу турган еримиз келаси йилга бориб чўлнинг центри бўлади. Мен билан юрсангиз, чарчаб қоласиз. Яхшиси, Тўппонча полвон билан кетаверинг. Хожимуқоннинг ерида учрашамиз.

Бургут отга миниб қайгадир кетди. Биз Нуъмонжон билан йўлга чикдик.

От-арава, машина шиббалаб юборган текис йўлдан сал юрганимиздан кейин орқамиздан сотувчи йигит халлослаб етиб келди. То у келгунча гапимиз қовушмай турган эди. Гапни нима ва кимдан бошлашимни билмай жимгина борардим. Таниш-билиш йўқ. Бургутдан гап айлантирай десам, Нуъмонжоннинг кўнглига қаттиқ ботмасмикан, деб хижолатда эдим. Толеимга сотувчи сергапгина йигит экан. Йўл бўйи оғзи тинмай степторгининг инспекторидан шикоят қилиб борди.

— Нафси бузук одам. Жиндек чўзиб қўймасанг, молнинг яхшисини ололмайсан. Ака, ўзингиз ўйланг, кичкина дўкон бўлса, харидорнинг сони йигирмадан ошмаса, бозор яқин бўлмаса, ахир, бола-чақали одамимиз.

Нуъмонжон юмшоқ кўнгил, қиздеккина йигит экан. Унинг қадди-басти, хатги-ҳаракатлари дехқондан кўра сартарошга кўпроқ ўхшаб кетарди.

Оёқ товушлари енгил, гапи ҳам мулоим, қалин қора қошлари остидаги сарғимтил қўйқўзи хамиша кишига қулиб тургандек. Унинг шу топда ёнимда пилдираб бориши чўлда кетаётган ожиз чумолига ўхшаб, сира манзилга етолмайдигандек кўринади. Бунинг нимаси тўппончага ўхшайди, тавба.

Узоқдан тутун бурқсиди. Бу тутун бир зумда тарқаб, унинг ўрнида ёнбошлаб қолган терим машинаси кўринди.

— Бир бало бўпти, — деди Нуъмонжон бесаранжом бўлиб. — Бургутдан балога қоламиз, қани, югуринглар!

Унинг мулоим қўйқўзлари думалоқлашиб, бўрининг кўзига ўхшаб, кўкимтир тусга киргандек бўлди. У чўл ўртасида шамолдек олдинга югуриб кетди, боя чумолидек увок кўринган киздек йигит, энди кийиндек ел қувиб олдинда учиб борарди.

Биз халлослаб ярим йўлда қолиб кетдик. Кечаси қўп чекканимдан бўлса керак, юрагим гупиллаб уриб, тилим оғзимга сиғмай қолди.

— Тўппончанинг ўкига ўхшайди-я! — дея олдим энтиқиб. — Тўппонча полвон деганича бор экан.

— Бу Бургутнинг қўлига тушган қуён — шер, чумоли — фил бўлиб кетади.

Машина тўхтаган ерга етиб келдик. Ёмғир суви хал-

қоб бўлиб қолган чуқурликда машинанинг бир филдираги ботиб қолибди. Механик-хайдовчи ярим соатдан бери чиқазолмай, моторни гувиллатавериб, ёнилгини тугатаёзган экан. Нуъмонжон сотувчини орқага қайтарди.

— Аравада ёнилги олиб кел!

Йигит энсаси қотганидан гарданини қашиб, камҳаф-салалик билан орқага қайтди. Нуъмонжон эса этигини шалолатиб ботқоққа тушди-да, хижолат бўлгандек менга қаради.

— Меҳмон, кемага тушганнинг жони бир. Қани, потинкани ечинг. Бир ҳа-ҳалашиб юборайлик.

Тиззадан лой кечиб унинг ёнига бордим. Нуъмонжон ингичка оёқларини ерга қадаб, елкасини машина қанотига тиради.

— Қани, ҳайда!

Мотор гуриллаб, машина олдинга интилди. Интилди-ю, кейинги чап филдираги турган жойида пилдираб айланиб, афт-башарамга лой пуркаб юборди. Нуъмонжон бўғиқ овоз билан яна бир марта «ҳайда» деб машинанинг чап қанотини озод кўтарди. Машина орқасига тугун қайтариб, олдинга лапанглаб силжиди.

Бу йигитда шунча куч борлигига ҳайрон қолдим. Ахир, у шунча оғир машинани елкаси билан итариб, йўлга чиқариб қўйганини ўз кўзим билан кўриб турсам ҳам бунга сира-сира ишонгим келмасди. Наҳот, шу увोққина жуссада шунчалар катта, ишониб бўлмас паҳлавон куч яшириниб ётган бўлса. Буни «Тўппонча полвон» деб бекорга айтмаган эканлар.

Нуъмонжон тўнининг бари билан юз-кўзига сачраган лойларни артиб бўлиб, менга илжайиб қаради.

Унинг кўзлари бирам мулойим, бирам ёқимли. Ҳар қандай тош юракни ҳам эритадиган ажойиб кўзлар эди!

Бу йигит мен тасаввур қилган чўл йигитларига сира ўхшамасди. Нозик бармоқлари фақат дутор чертишга, сабза урган мўйловлари остида кулишга ҳозирланиб турган лаблари фақат жонон қизларнинг юзидан бўса олишга яратилгандек кўринарди. Кишининг ташқи киёфаси баъзан интилишларига, фикр-ўйларига қанчалик қарама-қарши бўлишига энди ишондим.

Машина ортидан эргашиб, тайин қилинган ерга келдик. Оппоқ очилиб ётган ғўзалар орасидан «Алиф-Лайло»даги кўзачадан чиққан Аҳраман девдек баланд, ҳар яғринига биттадан одам минса бўладиган ўттиз беш ёшлардаги норғул йигит машинага қараб келарди. Унинг узун чакмони дарахтга шолча ёпиб қўйганга ўхшарди.

Қош ва киприклари сариқ, аммо ўзига жуда ҳам ярашиб тушган мўйлови, негадир, локдек қоп-қора эди. Мўйловини бўяса керак, деб дилимдан ўтказдим.

— Хожимуқон шу бўлади.

Хожимуқон илдам юриб келиб, худди ёш болани кўтаришга чоғлангандек, энгашиб, икки букилиб Нуъмонжон билан кўришди. Унинг олдида Нуъмонжон худди дадасига талпинган ёш болага ўхшаб кўринарди.

— Ха, Тўппонча, мунча хаяллаб қолдинг?

Унинг овози қулоғимга момақадирокка ўхшаб эшитилди.

— Машина лойга тиқилиб қолган экан, чиқазгунча сал тўхталиб қолдик.

Машина янги очилган ердан эгатга кириб кетди. Хожимуқон девкадам билан унинг орқасидан эргашиди. Атрофга қарадим. Бу ерлар қаердан сув ичаркин, деб ҳайрон бўлиб Нуъмонжондан сўрадим.

— Фарғона каналидан оламиз. Сув масаласидан нолимасак ҳам бўлади. Ариқ қазийдиган янги машина чиққан. Овозини эшитяпсизми?

Нуъмонжон кунботар томонга қараб қулоқ солди.

— Келаси йили ҳув ўша томондан қирқ гектар ер очамиз. Шунда еримиз Қўшоқ отанинг ери билан туташади.

Кеча отимни суғориб берган чолнинг икки бармоғи қўшалоклиги, айрилишга келганда чол ўша томонга бурилганини эслаб, Қўшоқ ота дегани шу киши бўлса керак, деб гумон қилдим.

Терим машинаси эгатнинг бошига етиб, янги ариқдан қайтди. Брезент палаткадан чиққан ўрта яшар бир хотин сочини бошига турмаб, машина кетида келаётган Хожимуқонга қўл силтади. Кейин ўша томонга ғўза оралаб, югуриб кетди.

— Хожимуқоннинг хотини. Жуда ҳам гапга бичганда. Қофияли қилиб гапиради. Аммо Хожимуқон шу гавдасига хотинидан ўлгудек қўрқади.

Ўша палаткадан ёши йигирма бешлардаги сулувгина бир аёл чиқди-да, Нуъмонжонга қаради.

— Чой ичиб олинглар!

Кейин у фартугини бўйнига илиб, бояги хотиннинг орқасидан югурди.

— Бу киши бизнинг «маликаи дилозор» бўладилар, — деди Нуъмонжон кулиб.

— Сиз ҳам хотинингиздан кўрқасизми?

Нуъмонжон гарданини қашиди:

— Дунёда хотинидан қўрмайдиган одам ҳам бор эканми?

Палаткага кириб, энди бир пиёладан чой хўплаган ҳам эдикки, от чоптириб Бургут келиб қолди. Важданидан ҳозиргина биров билан уришиб келганга ўхшарди.

— Ха, Бургут, турқ-тароватинг бошқача, бир гап бўлдимми? — деб сўради унга пиёла узатаркан, Нуъмонжон.

— Картинкадан ўргилдим! Кечадан бери сарсон қилади-я. — Унинг гапига тушунолмаб бир-биримизга қаршиб олдик.

— Сочига тароқ тегмаган, иккита калта шимлик олифта бир машина ашқол-дашқол билан кепти. Картинкага оламан деб, у ёққа қарасам ҳам дурбинини тўғрилайди, бу ёққа қарасам ҳам дурбинини тўғрилайди.

Кеча райком биноси олдида кинохрониканинг машинасини кўрганимни эсладим.

— Тавба, офтоб чиқаётган томонга қараб, чаккамга пахта қистириб, ўнг қўлимни кўтариб турганимни картинка қилармиш. Картинка қилсанг, артисингни ола келмайсанми! Меҳмон, сиз билан Ёғоч полвоннинг ерида учрашамиз.

У чойдан бўшаган пиёлани пилдиратиб бир иргитиб илиб олди-да, хайр, деб чиқиб кетди. Бир оздан кейин чўлнинг уфқ билан туташган ерида от ўйнатиб кетаётганини аранг кўзим илғаб қолди. Нуъмонжон ҳам бўйнига фартук илиб, машина ололмаб қолган пахталарни тера бошлади.

Пайкал бошида ёлғиз қолиб, кўз илғамас пахтазорда жавлон уриб юрган терим машинасини тамоша қилиб турдим. Шамол қулоғимга аллақерда шудгор ағдараётган тракторнинг овозини ўхтин-ўхтин учуриб келади. Ариқ казиётган машинанинг бўри улиганидек ўкиришини бир дам олиб келади-да, яна каёқларгадир суриб кетади.

От солиб ўтган фотихларнинг, қўнғирок чалиб ўтган карвонларнинг сурони уйғотолмаган асрий мудроқ чўлни янги одам жиловлаган пўлат моторларнинг забардаст турткиси уйғотган эди.

Сотувчи йнгит аравада бир бочка керосин олиб келди. Икковлашиб бочкага резинка ичак солиб, бакларни тўлдириб олдик.

— Меҳмон, Бургут сизни Ёғоч полвоннинг ерига олиб бор, деб тайинлади.

Аравага чиқаётганимда механик йнгит бункерни бўшатиб, ёнилғи олгани пайкал четига чиқаётган эди.

Эгарга кийшиқ ўтириб олган йнгит, йўл-йўлакай Бургутнинг йнгитларини таърифлаб кетди.

— Бургутнинг йнгитлари ҳали курашда елкаси ер кўрмаган полвонлар. Ҳозир бу полвонларга Фарғона томонда тарафкаш йўк. Ёғоч полвон деб ном чиқарган Миразиз ўтган йили паркентлик полвондан йиқилиб қолди. Бургут шундан кейин Ёғоч полвонни бригаддан хайдаб юборди. Ўша полвонни йиқитиб келмагунингча, кўзимга кўринма, дейди. Йўк, бултур куздаги пахта байрамида Фарғонада кураш бўлиб, Ёғоч полвон ўша полвонни чархпалак қилиб ерга урди-ю, юзи ёруф бўлди.

— Бургут уни бригадага қайтариб олдимми?

— Олди. Лекин битта шарт билан олди. Кетмон ишлатмай, пахтани машинада экиб, машинада териш шарт билан. Ҳали борганда кўрасиз. Ҳар фўзаларки, бир тупидан бир кўрпалк териб олаверасиз. Ўзи ҳам антика одам. Ҳозир айтсам қизиғи қолмайди.

Сўнгги марта хириллаб нафас олаётган бемордек шикоятмуз гийқиллаб бораётган арава устида тевараги уфққа туташган чўлни тамоша қилиб бораман. Бу уйқуси қочган қўхна паҳлавон чўл билан беллашаётган, худди шу чўлдек бағри кенг, аммо навқирон, ҳар қайсиси алоҳида китобга қаҳрамон бўлса арзийдиган, бири бирига ўхшамаган табиатли йнгитларни кўраётганимга, улар билан ҳамсухбат бўлаётганимга ич-ичимдан севинаяман.

Бу учрашувларда уларнинг қилиқларини, бўй-бастларидан тортиб, кўз қарашларигача ёдда сақлаб қолмоқ учун тикилиб-тикилиб қарайман.

Чўл ўртасини девордек тўсиб ўтган дўнгни ошиб ўтганимиздан кейин йўл гавжум бўлиб қолди. Ҳар қадамда қурилиш материаллари ортган юк машиналари, устига бочка юкланган бричкалар узун йўлдан кетма-кет ўтиб турарди. Оран-сира мотоцикл патиллаб ўтиб қолади-да, чўл бағрига ўқдек санчилиб, бир зумда йўқ бўлиб кетади. Боя Хожимуконнинг ерида эшитилган гуриллаган товуш шу томондан келаётган экан. Экскаватор халқумини чўзиб, қуйқа босиб қолган зовурдан лой чиқараётди. Чўлнинг қоқ ўртасида ёнбошига тупроқ пурқаб канавокопатель ариқ қазимоқда. Унинг товуши гўё баҳайбат бир мушук муттасил ойна тимдалаётгандек қийқиллайди. Онда-сонда қуриб қолган ўтларин чимдиб юрган пода учраб қолади. Йўл ёқасидан артезиан суви шилдираб оқиб ётибди. Ундан тушган шаффоф сув цемент ҳовузчадан тошиб, йўл четига қўлмак ҳосил қилган. Сув атрофи-

да ўсган гиёҳлар ҳали қўм-қўк. Қўлча юзида қўй ва эчкиларнинг қумалоқлари сузиб юрибди.

Колхоз подаси шу ердан сув ичса керак деб ўйладим.

— Чўл қишлоққа шу томондан туташади, — деди ҳамроҳим, камчи дастаси билан узокда сарғимтил тусга кирган дарахтларни кўрсатиб.

Район марказидан йўлга чиққанимда, чўлга колхоз еридан ўтиб борсак керак, деб ўйлаган эдим. Бу ўйим янглиш чикди. Ҳамроҳим эгарга яна қийшиқ ўтириб олди.

— Чўл асли шу томондан сиқиб келиняпти. Боя сиз кўрган Хожимуқоннинг ери колхоз очадиган қўриқнинг охириги нуқтаси. Ундан у ёғи бошқа колхознинг зиммасига тушган.

Бирданига чўлнинг хавоси ўзгарди, эрта куз бўлишига қарамай, эсиб турган илимилиқ шабада ўрнига қандайдир димоққа хуш ёқадиган, боғлардан эсадиган ёкимли шамол кела бошлади. Ҳозир биз бир томони ҳали безрайиб ётган чўл, бир томони эса обод бўлган ернинг худудида турардик.

Этаги олисларга чўзилиб кетган чўл тўқувчи дастгоҳидаги тандага, янги обод бўлган жойлар эса шу танданинг аста-секин тўкилиб келаётган сергул матосига ўхшарди.

Шағал ётқизилган йўлнинг икки четида ҳали усти ёпилмаган бир қаватли бинолар, хом гишт деворига толь ташлаб, устидан тош бостириб қўйилган чала уйлар, баъзан шахмат катагига ўхшаган цемент пойдеворлар учраб турарди. Бу ерларда ҳали одам яшамай туриб, ёш терак ва қайрағочлар аллақачон ерга парча-парча соя ташлаб улгурган эди.

— Ёғоч полвоннинг ерига етиб колдик, — деди ҳамроҳим, от жилловини ўнг томонга буриб.

Биз йўл олган сўқмокнинг боши усти шох-шабба билан ёпилган чайлага бориб қадалар эди. Чайла олдидаги хирмонда Бургут офтобга пахта ёймоқда. Тахминан ўн беш гектар келадиган пахтазорнинг икки томонида икки терим машинаси гуриллаб юриб турибди. То биз чайлага етиб боргунимизча ёнимиздан ўтиб кетган кул ранг «Волга» машинаси устимизга чанг ёпириб, чайлага етмай тўхтади. Шамол чангни бир зумда ерга ёнбошлашиб кетди.

Машинадан ўрта ёшлардаги сал қорин қўйган, қалин қошлари кўзларини тутиб кетган бир киши тушди. Орқа эшик очилиб, мўйловли, аёлга ўхшаш бир йигит кўрин-

ди. Унинг сочи орқасидан таралиб пешонасига келганда яна тепага қайтариб юборилган эди. Унинг бу қиёфаси менга попишакни эслатди. Оғзида муштук; эгнида почаси тор, калта чийдухоба шим. У фотоаппарат тасмасини узук тақилган бармоғига ўраб олган эди.

— Мана, ўзингиз айтинг, ўртоқ партком, сира у кишини кўндиролмаяпмиз, — дер эди у қора кош партком йигитга.

— Хўш, нима гап? — деди партком канорга пахта жойлаётган Бургутнинг яқинига бориб.

— Парво қилманг, Миржалил ака, мендан артист чикмайди.

— Яхши эмас, атайин Тошкентдан келишипти. Тез бўл, у ёқ-бу ёғингни паратка қил. Қани, янга, бояги нарсани беринг!

Чайла орқасидаги бак остига ўт қалаётган Ойниса унинг гапини яхши эшитмади шекилли, ўрнидан туриб савол назари билан қаради.

— Бояги тугун қани?

Ойниса чайла тирговичига илиб қўйилган камзулнинг чўнтагидан шоҳи дастрўмолга тугилган нарсани олиб, парткомнинг кўлига берди.

Бургут тўнига илашган пахта толаларини кафти билан сидириб бўлгач, дўпписини тиззасига уриб қокди. Унинг бу ҳаракатларини кузатиб турган баланд бўйли, озгин, қоп-қора йигит гап қотди:

— Қошингга ўсма қўйиб қўяйми? Янга, упангиздан беринг!

Бу гапдан Бургутнинг энсаси қотиб, ер остидан хўмрайиб қаради.

Партком тугунчадан орден ва медалларни олиб Бургутнинг кўкрагига тақа бошлади. То Бургутнинг «пардоз» битгунча, калта шимли йигит «Волга»дан кино аппаратини олиб чиқиб, уларнинг ёнига келди.

— Шу киши нима деса ғиринг демай бажарасан. Хариш отга ўхшаб тайсалламай, ҳап турсанг-чи!

Бургут билан оператор пахтазорга кириб кетишди. Оператор йўлда қўшалок очилган пахтадан узиб олиб унинг чаккасига тақиб қўйди. Бутун колхоз йигитларига сўз бермай чўлда жавлон уриб юрган бургутсимон бу одам айни замонда оператор қўлида минг охангга тушар эди. Гоҳ ўнг қўлини кўтариб терим машинасини бошқараётган механикка нималардир деб кичқираб, гоҳ кунчиқар томонга бургутга ўхшаб толпиниб қўярди.

Охири у «артист»ликдан зерикди шекилли, қўл сил-

таб, жаҳл билан пайкалга қайтиб келди. Унинг кетидан эргашиб келаётган оператор норози оҳангда нимадир деди. Бургут яна қўл силтади.

— Икки кундан бери шу кишининг кетида овораман. Яна жиндай қолган эди-я!

— Бургутни бир кунда овлаб бўлмайдди. Кетидан икки-уч кун чўл кезиш керак, яхши йигит, — деди бояги тарашадек котма новча йигит.

— Шуни айтмайсанми, Ёғоч полвон.

Ёғоч полвонни дарров танидим. Унинг суратини ўтган йили физкультурачилар газетасида қўрган эдим. Республика мусобакасида паркентлик полвонни йиқитиб, Ўзбекистон чемпиони бўлган Асад полвон Иброхимов шу киши эди.

Партком терим машинасининг механигига «бирпас тўхта» дегандек ишора қилиб, пайкалга чақирди. Бошқаларни ҳам чайла олдида тўплади.

— Қўшок отанинг қирқмаси роса бўлиб берибди. Машинага иккита ташлаб қўйган эди, бирга баҳам қўрамиз.

Шофёр ҳар бири қўйдек келадиган иккита чўл ковунини инқиллаб кўтариб келди-да, тиззалаб шолчага думалатиб юборди.

Дастурхон устида Ёғоч полвоннинг таърифи бошланди.

— Ёғоч — одам! — деди жиддий туриб Бургут. — Лавзли одам у. Ўн саккиз гектар ерни кетмон тегизмай машинада қойил қилиб юборди. Қўряпсиз-ку, икки машиналаб ҳам териб тамом қилиб бўлмаяпти.

Мен ҳам гапга аралашдим:

— Бу киши ҳам хотинларидан қўрқадиларми?

— Бе, — деди Ёғоч полвон қўл силтаб, — гуноҳ қилган йигит хотинидан қўрқади-да! Биз ҳали гуноҳ қилганимизча йўқ. Нима дейсан, Бургут?

Бургут бошини сарак-сарак қилиб қулди.

— Уч-тўрт улфат бир бўлиб, гапдан гап чиқиб, «ким хотинидан қўркса, ўрнидан турсин» деган таклиф тушибди. Шунда ҳамма ўрнидан турибди-ю, бир полвон йигит жойидан қўзғалмапти. Ундан, нега турмадинг, хотинингдан қўрқмайсанми, деб сўрашибди. Полвон йигит нима депти, денг, хотинининг номини эшитишим биланок икки оёғим шол бўлиб, ўрнимдан туролмай қолдим, депти.

Қотиб-қотиб қулдик.

— Бизнинг Ёғоч полвон ҳам шунақа полвонлардан, — деди Бургут унинг бикинига туртиб. — Ха, дўст! Коматингга қойилман!

Ёғоч полвон қизариб кетди.

— Ҳеч-да, ичадиган вақтимда, рост гапи жиндаккина қўрқардим. Ўшанда ҳам хадеб машмаша қилавергандан кейин ёлғондақаси қўрққанга ўхшаб турардим.

Ковундан кейин бир пиёладан чой ичиб, ҳамма ўз ишига таркади.

— Бургут, эртага машинанинг бирини Қўшоквой отага юбор. Ёғоч полвоннинг пахтаси энди сийраклашиб қолибди. Машина бекор турмасин. Ўн учинчидан қўрак узадиганини юбораман.

Ёғоч полвон ерга бир қўз югуртириб чиқди-да, шундоқ қилсак ҳам бўлар экан деб парткомнинг сўзига рози бўлди.

Партком ҳам, кинооператор ҳам кетди. Бургут машина орқасидан қараб турди-да, илжайиб қўйди.

— Меҳмон, биз чиққан картинкани Тошкентда қўрадиган бўлдингиз. Биз томонларда ҳам қўрсатар, дейман. Қўшокбой отани олганда жуда интресний чиқарди.

Хирмонда шамоллатилган пахталар қанорлангунча шу ерда бўлдим. Қишлоқдан пахта ортиб кетгани машина келди. Ёғоч полвон қанорларни худди ястукдек енгил қўтариб машинага ирғитар, Бургут эса уларни эпчиллик билан тортиб олиб, фиш тахлагандек кузовга жойлар эди. Қанорлар бир-бирига миниб лапанглаб қолгунча тахланди. Бургут ерга сакраб тушиб, шофёрга дарров қайтишини буюрди-да, қўкрагида жаранглаб турган орденларни чиқазиб, бояги шоҳи рўмолчага тугиб, хотинига узатди.

— Олиб қўй, план тўлган қуни тақамиз энди.

— Энди менга жавоб берсангиз, Бургут, шу машинада қишлоққа етиб олай, — дедим унга.

— Ие, бирон кун қолмайсизми? Эртага Ёғоч полвоннинг тўйини қиламиз. Ошини еб кетасиз-да!

— Шу бачканалигинг қолмади-қолмади-да.

Ёғоч полвон зарда билан нари кетди.

— Ёғоч пахта пунктидаги лаборант қиз билан нари бери бўлиб юрар экан. Хотини биллиб қолиб, уйига киритмай қўйган эди. Роса йиғирма кундан бери чўлнинг қок ўртасида мажнун бўлиб, қўйлак-пўйлагини ҳам ўзи ювиб юрган эди. Ўтган қуни қазили ош қилиб беришни бўйнига қўйиб, яраштириб қўйган эдик! Насибангиз қўшилмаган экан.

— Бўлмаган гап, ишонманг бу гапга, меҳмон. Сиртки техникумда ўқийман-да! Имтиҳонга яқин қолганда лаборант қиз, агротехникадан ўзим ўргатиб қўяман, деган эди. Манови бемаъни қаёқдаги гапларни хотинимга ай-

тиб, уриштириб қўйса бўладими. Аҳмоқ бўлиб, яна ўзи яраштириб қўйди.

— Қўй-е, — деди Бургут менга кўз қисиб қўйиб, — бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на килур. Ха, дўст! Писмиқсан, Ёғоч! Писмиқсан! — Бургут шу гапни айтиб, тиззасига уриб, қотиб-қотиб кулди.

— Меҳмон, тагин шу гапларни ҳам китобга тиркаб қўйманг.

Улар билан самимий хайрлашиб машинага чиқаётганимда Бургут, папирос чекманг, меҳмон, йўлда пожарний штраф қилади, деб тайинлади.

Машина ҳавони кесиб, бир текис елиб чўл ўртасида борар, мен эса учрашувлардан олган таассуротларимни қай тартибда қоғозга туширишни ўйлаб кетардим.

Машина кеча Қўшоқ ота билан ажрашган жойга келганда қуёш этагига ботиб, осмоннинг ярми анор суви сачрагандек кип-қизил тусга кирганди. Атрофда тракторлар, экскаваторлар шовқин солади. Уларнинг гулдираганини шамол чўл бўйлаб айлангириб кетади.

Худди тепамда бир чўл бургути баҳайбат қанотини ёзиб, гир айланиб учиб юрибди. Шовқинга тўлган чўлда маконини йўқотган бу сахро султони, қўналға тополмай, осмонда чарх уриб кезарди. Чўлнинг асрий уйқусий бузган ер бургутлари энди унинг кўҳна масканини эгаллаган эдилар.

Бургут қизғимтир кўкда узок айланиб юрди-да, охири бир-икки марта умидсиз қанот силкиб, қуёш ботаётган уфққа қараб сузиб кетди.

1958 йил.

ЎРИК ДОМЛА

Мен бу одам ҳақида биринчи марта Ёзёвон чўлининг қок ўртасида, Чўл бургутининг чайласида эшитган эдим.

Чўл бургути янги очилган қўриқдан йигирма беш гектар ерни боғ учун ажратиб қўйганини ва бу ерни обод қилиш учун райисполкомнинг алоҳида қарори билан Ўрик домланинг ўзи келаётганини айтган эди.

Ажаб! Бу Ўрик домласи ким бўлди? Бургутдан бу одам ҳақида сўрамоқчи бўлиб турган эдим. Ёғоч полвон гап бошлаб қолди:

— Келмайди. Шундоқ боғини ташлаб келармиди. Бо-

ғига кирганмисан? Ё тавба, бир одамнинг қўлидан шунча иш келишига ақлинг бовар қилмайди.

— Келади! — деди ишонч билан Бургут. Боғи торлик қилиб қолган, янги кўчатга жой қолмапти. Чўлга кўз тикиб юрган эмиш.

Ёғоч полвон ёйилиб кулди:

— Чол тушмагур ҳам бизга ўхшаб қариганда чўл «жинниси» бўпти-да.

Ўрик домлага қизиқиб қолдим. Бу одам ҳақида унчамунчани билиб олмақчи бўлиб, чайлада икковимиз қолганимизда Бургутдан суриштирдим.

— Ажойиб одам. Ўзи ўлгудек эзма. Тажангликда тенги йўқ, ўриқдан бошқа гапни билмайди. Тўй-пўйга бориб қолса, ашула эшитаётганларнинг энчасини қотириб, ўриқдан гап бошлайди. Асли отини ҳалигача ҳеч ким аниқ билмайди. Аммо Ўрик домла десанг, бўлди, каттадан-кичик танийди! Жони дили ўрик. Райондаги қолхозларнинг боғида ҳозир шифил мева бериб турган ўриқлар шу домланинг кўчатидан бўлади. Одамлар Кавказга дам олгани боришса, Ўрик домла данак йиққани боради. Боғида дунёдаги ўрик навининг ҳаммасидан кўчат бор, дейишади. Облаstdан қимки чет элга борадиган бўлса, ҳамма ишини йиғиштириб қўйиб, уни вокзалгача чамадонини кўтариб кузатиб қўяди. Данак олиб келишни тайинлайди.

Бургут ҳикояси шу ерга келганда тиззасига уриб, қотиб-қотиб кула бошлади.

— Нега куляпсиз, бир гап бўлдимиз? — дедим унинг бемаврид кулгисидан ажабланиб.

— Бир воқеа эсимга тушиб кетди. Келини билан уришиб қолгани ҳам шу ўрик хусусидан-да! Ўтган йили катта тўй қилиб, ўғлини уйлантирган эди. Тўй ҳам жуда антика бўлган. Авжи ўрик пишиғи эди. Тўйга келган хотинлар нима бўлса ҳам домланинг кўзини шамғалат қилиб, ўригидан бир-иккита узиб ейишни ният қилиб қўйишган экан. Домла пешонасига замбаракнинг оғзини тўғрилаб бурсанг ҳам, ўриққа қўл тегиздирмайдиган хилдан. Тажриба ўрик-да, ахир! Домла нима қилибди денг: қўрғончадан боққа қирадиган эшик олдида икки обдаста сув, эшик ҳалқасига учта тўн билан салла илиб қўйибди. Бечора хотин-халаж, қариялар таҳорат олгани кириб кетишган экан, деб боққа яқин келиша олмабди. Қалласи ишлаганини қаранг бу домласи тушмагурнинг! Қойилман. Маладэс!

Бургут яна кула бошлади. Домланинг келини билан

ораси бузилганининг сабабини билолмаганим учун яна сўрадим:

— Келини билан нега уришиб қолган эди?

— Ха, айтганча, ҳали айтдим-қу, домла чет элга ким борса, данак олиб кел, деб тайинлашини. Саёҳатчилар унинг юзидан ўтолмай, ўшокларда ўрик есалар, данагини ташламай олиб келаверишибди. Домла шундай қилиб бир халта данак йиққан эди. Келин бечора унинг «данак жинниси»лигини билмай, домла йўғида шу бир халта данакни чақиб еб қўйибди. Бошқоронғи экан-да, бечора. Домла кўчадан келса бир ховли данак пўчоғи ётган эмиш. Кўрибди-ю, тутканоғи тутиб қопти. Хушига келиб, бутун ховлини бошига кўтариб дод солибди. Кўни-қўшнилар йиғилибди. Унинг феълени билганлар лом-мим деб оғиз очишолмабди. Келиннинг ранги қув оқариб кетган, дағ-дағ титрар эмиш. Кейин домла ўғлига ўдағайлабди:

— Бу уйда ё мен тураман, ё хотининг туради!

Албатта янги қув бир нима деёлмай тил чайнаб, анкайиб тураверибди.

Бу гап келиннинг ҳамиятига тегиб, кийим-бошини туғиб отасиникига кетиб қопти.

Бургут яна бошини сарак-сарак қилиб қулди.

— Шунақа. Домла ўрик деганда ҳатто отасини ҳам аямайди...

Кейинги Ёзёвон сафаримда Чўл бургутидан Ўрик домлани суриштирдим.

— Қалай, домла чўлга келдиларми?

— Келди, — деди Бургут кулиб, — юринг, сизни домла билан таништириб қўяй.

Икковлашиб боғ учун ажратилган кўриққа қараб кетдик. Хаво булутли бўлса ҳам, чўл устидан илиқ шамол эсарди. Кафтдек текис ерларда қор кўринмас, фақат ҳар ер-ҳар ерда йиғилиб қолган қўлмак сувлар худди осмондек қул ранг тусга кирган, эсаётган шамолда уларнинг бети жимирлаб, кўрғошиндек ожиз йилтираб кўярди.

Шохлари яланғочланиб қолган бута остидан иккита кирғовул патиллаб кўтарилди-ю, сал нарирокка бориб тушди.

— Эҳ, қўштиғ бўлмади-да... Роса семиз экан, узокқа учолмади-қу.

Бир оз жим бордик.

— Домла ёнига Тўппонча полвон билан Ёғоч полвонни олиб, бир кечадаёқ боғидаги янги ёш кўчатларни қовлаб, икки грузовойда чўлга олиб келди. Ҳозир бола-

лар хавонинг ғаниматида олатасир кўчат ўтказишяпти. Ҳозир чўлга домланинг ишки тушиб қолган. Келганидан бери районга икки марта тушди, холос. Ўзи ҳам боғми-сан-боғ бўладиғанга ўхшайди, — деди Бургут яна.

Дўнг ошганимиздан кейин бундан уч ой аввал кўрганымда канавокопатель ариқ казиётган жойда қатор ўтказилган ниҳолларга кўзим тушди. Уч-тўрт одам бир жойга ғуж бўлиб, нимадир қилаётган эди. Қадамни тезлатиб, уларнинг олдига бордик. Ёғоч полвон билан Тўппонча полвон ёш ниҳоллар танасига оҳак суртишаётган экан.

— Домла қанилар? — деди Бургут.

-- Ҳозир келиб қоладилар, — деб жавоб берди Ёғоч полвон, афтини буруштириб, кадини ростлар экан.

Ёғоч полвонга энди сал-пал жир битиб қопти. Тўппонча полвон эса ҳали ҳам ўшандек чакқон, сермулозимат. Чиройли кўзлари порлаб турибди.

— Бу жинқарча кўчатларни оҳаклайман деб белим қотиб кетди. Манови пакар энгашмай тик туриб оқласа, мен икки букилиб окляпман!

Дарҳақиқат, бу узун бўйли йигитга хадеб энгашавериш осон тушмас эди. Тўппонча полвон пичинг қилди:

— Ҳозир менга маза-ю, сенга азоб, ўрик пишганда сенга маза-ю, менга қийин бўлади. Негаки, сен тикка туриб узаверасан, мен бўлсам тагимга тўнка қўйиб чўзиламан.

— Сенга бу домла ҳали-бери ўрик уздириб қўя қолмас-ов, нима дейсан, Бургут?

Бургут унинг гапига кулиб қўя қолди. Чўкки соқол, бошига пати тўзиб кетган сурма ранг дўппи кийган кўзойнакли, олтмиш ёшлардаги чол велосипед миниб келиб қолди. У, у ёқ-бу ёққа қарамай, салом-алиқни ҳам унутиб, Бургутга бир қоғоз узатди.

— Телеграммага жавоб. Шредер станциясидан уч юз туп кўчат оладиган бўлдик. Раисга айтсангиз: иккита грузовой берса, эртага Тошкентга кетаман. Мирзачўлдаги тажриба станциясидаги агроном Эшонхонов билан бирга ўстирган кўчатларимиз бор. Қайтишда ола келаман. Қалай, маъқулми?

Чол гапини тугатиб бўлгандан кейингина биз билан кўришди. Кўришди-ю, яна ўз гапи билан овора бўлиб кетди:

— Хаво роса бўлиб берди. Кўчат ҳозир маст уйқуда. Кўчатни уйқусида босган ютади. Эрталаб Риштондан эликта кўчат келади. Агар Тошкентга келиб қолсам, Бургут болам, ўзингиз бош бўлиб, анови радга экирасиз-да!

Ўрик домла ёнгинасида турган кўчатнинг узун бир новдасини эгиб, гулкайчи билан кесаётганда, Бургут қулоғимга шивирлади:

— Бўлди энди, ўрикдан бошқа гап йўқ. Сув ичмай икки соат гапиради.

Дарҳақиқат, Ўрик домла ўрикдан гапириб кунни кеч қилса-я! Қантак ўрикнинг ватани асли Риштон бўлиб, Қонибодомга кейинчалик бориб қолгани, оқ ўрикнинг Риштондан кўра, Андижонда яхши ҳосил бериши, «пош-шойи»нинг туршагидан қилинган шарбатни баҳорда ичилса, медани тозалаши, хашаки ўрикнинг қоқисини молга қайнатиб ичирилса — кўтир бўлмаслиги, «кал йўлдош»дан солинган баргакни олтингугуртнинг тутунига димланса — худди тиллага ўхшаб сап-сарик бўлишини роса тушунтириб кетди.

Унинг гаплари мени асло зериктирмас эди. Ўз ҳунарига бутун умрини бағишлаган бу қария етук бир олим бўлиб туюларди. Ахир, у олтмиш йиллик умрида ҳасислик билан кўқартирган қанчадан-қанча кўчатлари бутун-бир водийнинг саноксиз боғларида яшнаб турганини ўйлаганим сари унга ҳавасим келар, юрагимда чуқур ҳурмат туйғулари кўзгаларди.

Кеч кириб атрофни қоронғи босди. Узоқда, янги по-сёлкада чироқлар милтиради. Тўртовлон орқага қайдик.

— Домла, — деди Бургут йўлнинг ярмига етганимизда, — Тошкентга кетмасингиздан аввал қудангизникига бориб, келинни кўриб кетсангиз бўларди.

Чол нимадир деб тўнғиллади. Чўл шамоли унинг овозини орқа томонга олиб кетди. Яна озроқ йўл юрдик.

— Бир халта данак-а, Ҳиндистондан, Афғону Арабистондан, Қашқару Қашмирдан келган данаклар эди-я. Э, аттанг!

— Бўлар иш бўлди, домла, энди ярашиб қўя қолинг. Кечиринг уни, билмасдан қилган-да.

— Сира кечирмайман. Бир халта данак энг камида икки юз туп кўчат бўлар эди. Қанакалигини ҳам билолмай қолдим.

Чол энди бошқа гапирмади. То қишлоққа етиб келгунимизча ундан садо чикмади. Келини еб қўйган данаги юрагини яна эзиб юборди шекилли, «степторг»нинг автолавкани олдида биз билан хайрлашар экан, бўшашиб қўл узатди. Дўкондан тушиб турган чироқ шуъласида унинг юзлари худди ғижимланиб, ўзи бирдан қариб қолгандек кўринди.

— Кўрдингизми ўжарлигини, — деди Бургут, уйга кирганимизда. — Данак воқеаси жуда ёмон таъсир қилган, қачон эзмалик қилиб гапни гапга қовуштирмаса, атайин данакдан гап очиб қўяман. Дами ичига тушиб кетади. Ҳозир дунёда битта душман шү келини, кўрарга кўзи йўқ.

Биз Бургут икковимиз алла-палагача ухламай, чўл ҳақида, чўлни ўзлаштираётганлар ҳақида гаплашиб ётдик. Боя домла ўрик ҳақида қандай тўлиб тошиб гапирган бўлса, Бургут ҳам қулфи дили очилиб, чўл ҳақида худди шундай мириқиб гапира кетди. У шундай яйраб гапирар эдики, етук бир шоир ҳам чўлни унчалик таърифлай олмас эди.

— Биласизми, меҳмон, ёз кечалари уйдан дайдиб чиқиб кетаман. Осмон тўла юлдуз, ой чўл устига келганда пастлаб ўтади, ё менга шунақа туюладими, ё ростдан ҳам ўзи шунақами, билмадим. Тунда турна учганини кўрганмисиз? Мен жуда кўп кўрганман. Жуда гаштли бўлади. Худди кўй хайдаган подачига ўхшаб «күре-күре» деб осмони заминдан ўтаверади. Айниқса, ойдин кечасидагининг гашти жуда бошқача бўлади. Синкага солинган оқ дока орқасидан учиб ўтаётганга ўхшарди. Шамол қишлоқ томондан ғалати ислар олиб келади. Кўйинг-чи, чўлда ёз кечаси чалқанча ётиб ухламаган одам, бу гапларнинг маъносига етмайди.

Бургут яхши бир кўшиқ эшитаётгандек тез-тез кўзини юмиб, паст овоз билан гапирарди.

— Хай майли, ухлайлик энди, меҳмон.

Бургут эндигина кўрпага бурканган ҳам эдики, кўча томондаги деразани биров чертди.

— Бургут болам, мен! Тўппончага айт, отни берсин, Қишлоққа тушиб чиқаман.

Бургут шошиб кийиниб чиқиб кетди. Ўн-ўн беш минутлардан кейин қайтиб келди. У уйқули кўзларини иш-калаб ҳадеб қулар эди.

— Ўрик домланинг келини ўғил кўрипти. Оғзининг таноби қочган. Бир жойда туролмайди. Хиринг-хиринг қулади. От олиб бердим, қишлоққа кетди. Боя келинни кўргани кўзи йўқ эди, ҳа, фарзанд экан-да! Туғруқхонадан чиқиши билан чўлга кўчириб келаман, дейди. Хали кўрарсиз, неварани тўйи қилиб беради. Пул кўп бу чолда. Тошкентда ўрик ҳусусида мана бундок катта китоби чикқан. Ҳа, айтганча, кинони кўрдингизми? Қизталок киночилар худди ўзимни опти-қўйишти-я. Қуруттойда қўйиб беришди. Мирзачўлдаги Ғанишерни ҳам олишган экан.

Делегатлар икковимизга ҳам «эрийсанлар» деб туриб олишди. Мехмонхонада зиёфат қилиб бердик. Фанишер билан уриштириб ичдим. Икковимиз ўша ерда қўл олишдик. Нима дейсиз мехмон, Фанишер зўр-а?!

— Сиз ҳам чакки эмассиз, — дедим. — Ахир, сизни кимсан Чўл бургути дейишади-я!

— Мен Чўл бургути бўлсам, Фанишер Мирзачўлнинг шери. — Шер билан бургутнинг ташлашгани қизиқ бўлади.

Бургут кула-кула чирокни ўчириб, кўрпага кирди. Уйқум қочди. Кўзимга чўл ўртасида отини елдириб кетаётган Ўрик домла кўриниб кетди. Назаримда, у булутлар орасида гоҳ ёниб, гоҳ ўчиб турган юлдузларга, отининг ёлини сийпаб ўйнаётган чўл шамолларига ҳам ўрик ҳақида гапириб бораётгандек, атрофида ястаниб ётган текис чўлга ўрик кўчатларини бир текис тикиб кетаётгандек, янги туғилган неварасига саватда ўрик олиб бораётгандек эди.

Чўлларда бошланган янги ҳаёт ва янги одамларнинг қиссасини ёзиб тугатиб бўлармиди!

Бу қиссанинг ҳам хали давоми бор.

1959 йил.

ЛОЧИН

Эрталаб Ўрик домла райондан қайтиб келди. Унинг оғзи қулоғида, кикир-киқир кулади.

— Неваралар муборак бўлсин, домла, — деди Бургут унга чой узатар экан.

— Куллуқ, куллуқ, болам, омон-эсон қутулибди иш-қилиб.

/ Домла чой устида қизиқ бир хангомани айтиб берди.

— Туғруқхонага кетаётсам райторг Умаралининг уйида қарс-бадабанг ўйин-кулги. Қизини чиқараётган экан. Эшигининг тагига машина тикилиб кетган. Ичкарига қисташди, узримни айтдим. Қайтишда киришга ваъда бериб ўтиб кетдим. Қўнглим хотиржам бўлиб қайтиб келсам, тўйхонада олатасир тўполон. Умарали фирт маст, оғзидан боди кириб, шоди чиқиб хотинини сўқади, ёр-ёр айтаётган яллаганининг қўлидан чирмандасини олиб, кўзимнинг олдида жаҳл билан кетмон дастасига уриб қолса бўлади-ми, чирмандани дастага тешиқулча қилиб қийғизиб қўйди. Нима гаплигини ҳеч ким билмайди, ҳамма хайрон.

Куёв Умаралининг этагидан ушлаб олган. Худди янги туғилган бузоққа ўхшаб оёғида аранг туради. Юрса гандираклар, кўрга ўхшаб одамларни пайпаслайди, оз бўлмаса ер ўчоққа тушиб кетай деди. Хайрият, ошпаз этагидан тортиб қолди.

Шивир-шивир гап бўлиб қолди. Нима дейсан, келин хуштори билан қочиб кетибди.

Ичкари ховлидан хотин кишининг чапак чалиб йиғлагани, эркак кишининг сўккани эшитилди. Тўй тарқади. Куёвнинг отаси берган қалинини қистаб қолди. Умарали сагта ўзини мастликка солиб гапни чалғитади:

— Топаман, ернинг қаърига кириб кетган бўлса ҳам тортиб чиқаман. Осмонга учиб кетган бўлса — бор мулкимни, «Победам»ни ҳам, хотинимнинг бўйнидаги ўн тўрт қават дурни ҳам, ховли-жойни ҳам сотаман. Спутник сотиб олиб, орқасидан қувиб чиқаман.

Умарали шу гапларни айтди-ю, сабзи тўғраб қўйилган бўйранинг устига йиқилиб, учиб қолди. Куёв боя қайно-таси чирмандасини тешиб қўйган яллаганининг пешонасини силаб, толеи йўқлигидан, аввалги хотини ҳам бевафолик қилиб бошқа бировга тегиб кетганидан нолиб, йиғи бошлади. Яллагани шилқимлик қилаётган «бетоле» куёвни силтаб ташлаб чиқиб кетди.!

Хижолатликда томоғимдан бир қултум ҳам чой ўтмади. Чиқиб кетдим.

Ўрик домла ҳикоясини тугатиб, совуб қолган чойни шимирди.

Мен унинг гапларига қулоқ солиб ўтириб, «хах, ўрик аралашмаган гапинг ҳам бор экан-ку!» деб дилимдан ўтказдим.

— Хай, майли болам, энди менга жавоб. Ҳаво яшнаб келди, кўчатлардан хабар олиб қўяй.

Чол хайрлашиб чиқиб кетди. Бургут кўчагача уни кузатиб қайтишда олтмиш ёшлардаги кампирни бошлаб кирди.

— Хизмат, ая, бобой яхши юрибдиларми?

— Шукур, шукур, болам.

— Фанивой қалай, кўринмай қолди-ку?

Кампир Бургутнинг сўроғига жавоб бермай, кўзини ерга қаратди.

— Нима бўлди?

Кампир бесаранжом бўлиб қолди:

— Йўк, ҳеч гап бўлгани йўк.

— Айтаверинг.

— Ўзингизга айтадиган гапим бор.

Буларнинг гапига халакит бераётганимни сезиб қолдим. Кампир хушёрлик қилиб Бургутни ҳовлига имлади. Унинг кетидан чиқиб кетган Бургут анча ҳаяллаб қолди, сал фурсатдан кейин ҳовлидан унинг ўтин ёргандек қарсиллаб қулгани эшитилди.

Бургут уйга қайтиб кирар экан, ўзидан-ўзи қулар, хадеб «маладэс, маладэс» деяр эди.

— Қани юринг, меҳмон, бир жойга бориб келамиз.

— Бир гап бўлдими, тинчликми? — дедим хайрон бўлиб.

— Бир гап эмас, минг гап деяверинг, юринг, йўлда айтиб бераман.

Ташқарига чиқдик, ёлғизоёк йўлдан чўлни кесиб, Қўшоқ ота звеносига қараб пиёда жўнадик. Олисда, шу йўлнинг уфққа сингиб кетган жойидан бояги кампир хассасига таяниб жадал борар эди.

— Хўш, десангиз, мен сизга айтсам, боя Ўрик домла айтган тўйдан келинни ҳалиги кампирнинг ўғли олиб қочган экан. Ярим кечаси «Победа»да олиб келибди. Кампирнинг ўтақаси ёрилиб, тонг отгунча мижжа қокмай, ана шарманда бўламан, мана шарманда бўламан, деб юрагини ҳовучлаб чиқибди. Қизнинг отаси Умарали закончи, кўп одамга зулмини ўтказган ярамас нарса. Бечора кампир, Фанивойга насихат қил, қизни элтиб кўйсин, деб келибди.

— Қиз билан Фанивой аввалдан дон олишиб юришармиди? — дедим қизиқиб.

— Дон олишганда қандоқки, иккови ўнинчини бирга битирган, битиргандан кейин Фарғонага бориб тракторчилар курсида ҳам бирга ўқиб келишган. Ўзи жуда сулув қиз. Шаддодликда тенги йўқ. Эсимда бор, ёш вақтида ўғил болалар билан кураш тушаверарди. Кап-катта болаларни уриб йиғлатарди. Зўр нарса ўзи. Бир йилча бўлди отаси ишга чиқазмай қўйган. Бўлмаса МТСда бинойидек ЧТЗ хайдаб юрган эди, медаль ҳам олган. Ишга чиқмаганига ишхонаси ҳам аралашди, нима бўлди-ю, иш босди-босди бўлиб қолаверди. Умарали закончи, йўлини қилган-да. Худо урган ярамас одам дедим-ку, сизга боя. Яқинда шивир-шивир гап бўлиб қолди. Умарали қизини истансадаги доррестораннинг буфетчисига бераётганмиш, деб эшитдик. Аламига чидолмаган Фанивой маст бўлиб, буфетчининг бошига бутилка билан уриб, ўн икки кун мелсада ҳам ётиб чиқди. Қизини астойдил яхши кўрар эди-да. Бу ҳам ўзи боевой бола. Орияти қучли. Игнани тушга ботириб, билагига санчиб, юракнинг суратини уч

бурчак қилиб ишлатибди, бир ёнига Ойша, бир ёнига Фани деб ёзиб қўйибди, вой тен-таг-эй. Шу қилинига мажлисда роса ўсал қилишган.

Гап билан бўлиб, Қўшоқ отанинг кўрғонига етганимизни билмай қолибмиз. Қўшоқ ота тутнинг тагида чўққайиб, бўқиб қолган сигирга туз ялатаётган экан, бизни кўриб ўрнидан турди.

— Келдингми, болам, э, меҳмон, зерикиб қолмадингизми?

Чолнинг бу гапидан, сен нима қилиб юрибсан, сени чақиртирганим йўқ эди-ку, деган маънони англаб, жуда мулзам бўлдим.

— Фанивойнинг ўзи қани? — деди Бургут чолга.

— Уйда, иккови ҳам уйда. Бўйнинг узилмагурларнинг қилган ишини қара. Энди нима қиламиз?

— Хайронман, — деди Бургут елкасини қисиб.

— Ичкарига киринглар, яхшилаб насихат қилинглр, маломатга қолмайлик.

Ҳовлига кирдик. Жуда ҳам чиройли, йигирма тўрт ёшлардаги, қомати худди куйиб қўйгандек бир қиз арик бўйида жомашовда гупиллатиб кир ювяпти. Хавонинг салқин бўлишига қарамай, майка кийган шоп мўйлов йигит беҳи шохига кир ёйиш учун арқон боғляпти. Қиз бизни кўриб, тиззасига йиғилиб қолган этагини тушириб, ўрнидан турди.

— Ие, келинглр, — деди шоп мўйлов йигит арқонни ташлаб, кўришгани қўл узатар экан.

— Ха, Фанивой, — деди Бургут қизга имлаб, — елмай-югурмай куёв бўлиб олибсанми?

— Нега елмай-югурмай бўлар экан, кеча тўйимиз бўлган, фақат тўй харажатини буфетчидан насия қилдик-да, — деди Фанивой қулиб, — қани, ичкарига киринглар. Ойшахон, чой қўйиб юборинг дарров!

Ойшахон айвон лабида турган оқ самоварни кўтариб, ошхона томонга ўтиб кетди. Кампир кирди.

— Ўзинглар тушунтиринглар, гапиравериб жағимда жағ қолмади.

Қўшоқ ота гапга аралашмади, хонтахтанинг четида болишни бағрига тортиб, нималарнидир ўйлаб тек ўтирарди. Кампир ўзларинг бир нима денглр, дегандек бизга қарайди. Ҳамма жим. Бу жимликни Қўшоқ ота бузди.

— Жуда хунук иш бўлди-да. Онаси зор қақшаб қидириб юргандир. Отаси бўлса...

Чолнинг гапи оғзида қолди, Бургут «Отаси чорт с ним» деб русчалаб юборди.

— Фарзанд-да, ахир. Бўладиган бўлса — очик-ойдин қилиш керак эди... Эртага элнинг оғзига тушади, унда нима деган одам бўламиз, халқ нима дейди?

— Халқми, — деди Бургут, — халқ, маладэс, дейди.

Бояттан бери судга тушган гуноҳкордек ҳамманинг кўзига қараб ўтирган Фанивойга бирдан жон киргандек бўлди.

— Э, дийдорингдан айланай. Бургутим, гапир, гапир шунақа.

Кампир топиб келган насихатгўйидан қуйганини билиб қолди.

— Энди гап шу, — деди Бургут, чўрт кесиб, — Фанивой жуда бопта иш қипти, бунақа ишни йигитнинг хўрози қилади. Қиз рози, йигит рози, вассалом. Ким нима деса деяверсин. Маладэс! Қизни зўрлаб сотадиган замон ўтиб кетган. — Бургут ҳовли томонга қараб кичкирди. — Хў, Ойшахон синглим, бир баққа қараб кетинг! Ойшахон деразадан каради.

— Шу иш сизнинг розилигингиз билан бўлганми, тўғриси айтиверинг.

— Агар ўзим рози бўлмасам, тракторга сургатиб ҳам опкелолмасдилар.

— Шу гапдан, қайтмайсиз, а? Бўпти, битта универсал сизники, потиллатаверасиз. Қайси звенога қўяйлик.

— Эрим қайсинда бўлса мени ҳам шунга...

— Вой шўрим, — деди кампир юзини тирнаб, — на никоҳ, на заксса қоғозсиз, эрим дейди-я... Вой, мусулмонлар, ҳеч бўлмаса Ўрик домлани чақириб, никоҳлаб қўйинглар.

— Кўп вайсама, — деди чол зарда билан, — Ўрик домла сен айтган диний домлалардан эмас, илм домласи, янгича китоб ўқийдиган домла! Розиман, раҳмат сизга, қизим, бир боламни шунча иззат қилиб, осмон никоҳини бузиб кепсиз, юрагингизга балли. Энди мундоқ қилсанглар, эртага район тушиб, дадангиз билан энангизга юз кўрсатиб келсангиз. Харна қилса ҳам фарзандлик қарзи, Майли, Фани ҳам борсин.

— Бормайман! — деди Ойша қатъий қилиб.

— Жон болам, айланай болам, энангизга раҳмингиз келсин.

Маслаҳат билан Ойша уйга бориб келадиган бўлди, фақат уч кундан кейин, эри билан бирга бормоқчи бўлди.

Бургут қизиқчиликка уларни «никоҳлаб» қўйди.

— Биби Ойша ибни Умарали қизи, Ёзёвон РТС механиги, орденли Фани Қўшок ўғлини никоҳингизга қабул қилдингизми?

— Пажалста, қабул қилдим, — деди Ойша учун атайин хотинча ингичка овоз билан Фанивой.

Ойшанинг ўзи ҳам пиқиллаб қулиб юборди.

Эртасига чиллали келин Бургутнинг участкасига шудгор кўтаргани универсал миниб келди. У қулоғига бир даста гунафша кистириб, атайин келинлигини билдириш учун юзига билинар-билинмас қилиб упа қўйиб, кўкрагига пастга қаратиб, чучмўма тақиб олган эди. Ундан гуп-гуп атир хиди анқир эди.

Бургут унга ҳайдаладиган ерни кўрсатиб берди. Ойша моторни ўт олдириб, рулга ўтирмоқчи бўлиб турган эди, узоқдан мош ранг «Победа» кўринди. Ойша бир нимани сезгандек қўл силтаб, тракторни ҳайдаб кетди. Киши билан қор сувини шимиб қўпчиган ер палахса-палахса бўлиб қўча бошлади. «Победа» келди. Ундан ширакайф «кўёв» тушди. У ёқ-бу ёққа қарамай трактор кетидан югурди. Ойша атайин уни кўрмаганга солиб руль бошқариб кетаверди.

— Тўхта, ўттиз икки минг сарф қилганман, судга бераман.

Ойша қўл силтади. Кўёв елдек югуриб трактордан ўтиб кетди-да, йигирма метрча нарига бориб йўлга узала тушиб ётиб олди.

— Ўлигимнинг устидан ўтасан.

Трактор унга тўрт метрча қолганда тўхтади.

— Тур-э, бетинг курсин. Ҳозир босиб қурвақадек эзиб кетаман...

— Ўзимни осаман, жавобгар бўласан.

Ойша трактор орқасидаги бир ўрам арконни олиб унга улуктирди.

— Ўзингни осанг, ҳув ана, сим тортилмаган столба бор.

Ойша зарда билан яна рулга ўтирди. Унинг ҳаракатларини кузатиб турган Бургут:

— Маладэс! — деди.

Ойша юриб кетаётиб трактор устида тик туриб орқага қаради. Унинг бу қараши, негадир, менга лочинни эслатди. Бунга Ўрик домла ҳам пайқаб турган экан.

— Ҳа, умрингдан барака топ, лочиннинг ўзисан-а! — деб юборди.

Мен чўлда рўй бераётган бу ходисаларни, чўл бағрига қўл солиб, унинг яширган бойликларини тортиб олаётган

бу танги-мард одамларни кўриб, юрагимдан уларга тахсин ўкидим.

Чўл бургути ёнига йигитларни олиб, Ўрик домла обод қилган янги боғни айланиб, каналдан лой чиқараётган экскаваторчилар олдига от чоптириб кетди. Чўлнинг уфқ билан туташган ерида уларнинг сояси кўринди. Олдинда Бургут елиб борарди, ортидаги йигитлар гоҳ олдинга ўтиб, гоҳ кейинда коларди. Уларнинг бу кўриниши худди бургут болаларини парвозга ўргатаётганга ўхшарди.

Ўрик домла билан икковимиз қолдик. У яна ўриқдан гап бошлармикин деб кўркиб турган эдим, йўқ, иши кистов экан, боғига кетди.

Ёлғиз қолдим. Ойшанинг трактор ҳайдашини кузатиб туриб хаёлга толдим. Бургутнинг йигитлари парвоз қилган чўлга яна бир лочин учиб келгандек бўлди. Бу шундай лочинки, на унинг канотини қирқиб бўлади, на ўзини кафасга солиб бўлади. У кафасни парчалаб кенгликларга парвоз қилган шаддод чўл лочини эди.

1959 йил.

ЧЎЛ ШАМОЛЛАРИ

ОДАМ ВА БЎРОН

Кундузи ҳаво жуда яхши эди. Кечаси бунақа бўрон бўлишини ким билибди? Мўйлов, Бесардан юкимни олиб келаман, деб машина сўраганда офтоб чарақлаб турган эди-я! Ўшанда машина бериб чакки қилган экан. Халигача кўчада мотор гурилламайди. Қайтмабди-да!

Кўзибой у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилади.

Ташқарида бўрон қутурган. Дарвоза тўғрисидаги симёғочда ёниб турган электр чироғи лапанглаб, ҳали барг ёзмаган ниҳолларнинг соясини ердан олиб деворга уради, девордан олиб ерга уради. Симёғочнинг соясини бўлса ўз атрофида чир айлантиради. Бўрон ҳар хуруж қилганда деразага шиттирлатиб қум сочади. Чўян қопқоғи очик қолган печка гоҳ бўрига ўхшаб увиллайди, гоҳ мушукка ўхшаб миёвлайди. Кўзибой уйғок. Ташқарига қулоқ солиб, кўрпани елкасига тортганича кимирламай ўтирибди. Қаердадир жаранглаб дераза ойнаси синди. Кимнингдир эшиги қарсиллаб очилиб ёпилди. Аллақайси томдан шифер кўчиб, тарақлаб ерга тушди. Кўзибой ўтирган ерида тимирскиланиб, шимининг чўнтагидан папирос олди. Хо-

тинини уйғотиб юбормаслик учун гутуртни ховучинини орасига олиб чақди. Заиф шуъла панжаларини худди кизил бўёкка ботириб олгандек ёритди. Хотини Кокила уйғок, қоронғида нурли чизиқдек нари бориб, бери келиб турган папирос чўғига қараб жимгина ётар эди.

— Э, ухламадингми? Кўрқаясанми? Кўрқма! Бўрон-ни энди кўрясанми!

Хотини индамади.

— Бўрон қутуришга қутурди. Шунака пайтда тўртта улфат бўлиб норин тўғраб ўтирсанг, роса гаштли бўлади-да, хотин.

Кокила эри бу гапни уни алаҳситиш учун айтаётганини билиб турарди. Бўлмаса, қум қутурган пайтда ким улфатчилик қилибди-ю, ким норин тўғрабди? Эрининг одатини билганидан индамай қўя қолди. Эр-хотин анча вақтгача жим қолишди. Охири хотини чидамади:

— Мени овутмай қўя қолинг, сираям кўрқаётганим йўқ. Кўрқсам, янги келган пайтларимда, ёлғиз ўзимни бий далага ташлаб, районга семинарга кетган пайтларингизда кўрқардим.

— Бўлмаса нимага ухламайсан?

— Ўзингиз-чи?

— Менинг йўриғим бошқа, — деди Кўзибой яна папирос тутатиб, — бошимда шунча иш... Саксондан ошиқ уйни қаккайтириб қўйдик. Энди йигирма бештасига одам келди. Пахтани икковимиз экиб, икковимиз терамизми? Шуларни ўйлаб уйқум келмаяпти, хотин.

Хотин эрини юпатмоқчи бўлиб, елкасини унинг елкасига ишқади.

— Жудаям ташвиш қилаверманг. Одам келади. Шу бугуннинг ўзида олти хонадон кўчиб келди. Эртагаям, индингаям келади. Хали қараб туринг, қурган уйларингизга одам сизмай кетади.

— Буни сендан яхши биламан. Келадиган бўлса авжи экиш пайтида келсин-да! Бўлди, энди ухла! Нима бало бўлди, Мўйлов хали ҳам қайтмади-ку!

— Қайси Мўйлов? — деди хотини яна ёстиқдан бош кўтариб.

— Бугун кўчиб келган бақалок йигит-да. Матрос бола.

— Вой шўрим, шаҳарга кетганмиди? Хомиладор хотинини ёлғиз ташлаб-а? Ўрганмаган жой, юраги ёрилади-я! Кўрқаётгандир...

Хотинининг гапи оғзида қолиб, Кўзибой ўрнидан сакраб турди. Чироқни ёкиб соатига қаради: ўн иккидан ошибди.

— Нима қилмоқчисиз, бормоқчимисиз?

— Хабар олиш керак. — Қўзибой шундай деди-ю, шошиб кийина бошлади.

Хотин ҳам ўрнидан турди.

— Мен ҳам борай, хотин кишининг ёнига кечаси борсангиз, билган ундоқ дейди, билмаган мундоқ дейди. Эрининг ҳам кўнглига келиши мумкин. Мени ўша ерга ташлаб, ўзингиз қайтиб келарсиз. Уйда Бобир ёлғиз қолмасин, — деди Кокила. — Бечоранинг хотини жуда пишиб турган эди. Дард тутиб қолмасин тагин.

Эр-хотин ҳовлига чиқишди. Бўрон ҳамон авжида. Қўзибой кўзини қумдан сақлаш учун чопонини бошига ёпиниб, ҳовлининг нариги томонига ўтиб кетди-да, зум ўтмай, эгарланган от етаклаб чиқди. Эр-хотин отга минишди. Хотин эрининг орқасидан маҳкам кучоқлаб, кўзини қумдан яширганча жимгина борарди.

Шамол гувиллайди. Яқинда шағал тўкилган катта йўл четларидаги ниҳоллар тагини қум ўраб олибди. Лапанглаб турган электр чирокларининг нурида қум қуюни худди ёнбошдан ёғаётган қорга ўхшайди. Ниҳоллар тагида тўдаланаётган қум уюмлари эса, аста-секин ўрмалаб, уни ҳалқумидан бўғмоқчидек.

Катта йўл орқада қолди. Лампочкалар олисда сузаётган кема чирокларидек тебраниб милтирайди. Эр-хотиндан садо чиқмасди. Уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан банд. Фақат отгина ҳушёр. У бошини сарак-сарак қилиб, индамай олдинга интилади. Ёллари буйдалаётган бўронни сузиб ташлайдигандек бўйинини ғоз тутиб қоронғилик қаърига кириб кетмоқда. Эр мудрайди, хотин ҳаёл суради...

...Бир вақтлар Кокила ўнинчини битириб, артистка бўлишга аҳд қилган эди. Қайси бир журналки бор, янги моданинг расми чиқса, суриштириб ўтирмай, шартта йитиб оларди. Тўққизинчида ўқиб юрган пайтларидаёқ онасидан бекитиб сурма кўярди. Сочини, нақ тақимига тушадиган коп-қора узун сочларини елкасидан кестирмоқчи бўлганда, акасидан роса калтак еган эди... Хаммаси ўтди-кетди. Болалик орзулари, шўхликлари битди, энди у балоғат остонасидан аллақачон ҳатлаб ўтган. Мана шу Қўзибой йўлида пайдо бўлди-ю, болалигини шамолдек аллақачонларга тўзитиб юборди-қўйди.

Қўзибой армиядан ўзининг туғилиб ўсган қишлоғи Симсойга қайтиб келганда, Кокила ҳаваскорлар гуруҳи билан Тошкентга фестивалга кетган эди. Кокила фестивалдан исми ёзилган тилла соат мукофот олиб қайтиб келса, бир вақтлар ўзи «хумкалла» деб лақаб қўйган

Қўзибой армиядан қайтиб келиб, қизларнинг бошини инлантириб юрибди. Ўзи ҳам тўлишиб, савлатли бўлиб кетибди. Эғнидаги ироқи куйлагининг кўкраги тирсиллаб турибди. Кокила уни кўрди-ю, эс-хушини йўқотди-қўйди. Ўша куни кўзларига сурмани қалин чаплаб, Қўзибойнинг олдидан икки-уч марта атайлаб каклик юриши қилиб ўтди. Бутун вужудидан муҳаббат ва ёшликнинг фақат балоғатга етиб, овози дўриллаб қолган ўспиринларгина биладиган ғалати ғамзаси ёғилиб турган қиз Қўзибойнинг ҳам кўзини тиндирди. Бола оромини йўқотди. Атир ҳиди димоғига кирса, безовта бўладиган, ингичка овоз эшитса, кўзи сузиладиган бўлиб қолди.

Кокила бир кун магазинга кирганда ҳар балога аралашаверадиган, оти Усмон бўлса ҳам негадир, Осмон деб лақаб олган (балки лақабни ҳам Кокила қўйгандир), бурни япаски йигит сичконнинг думидек ингичка мўйловини бураб, унга маъноли илжайиб қўйди:

— Қўзибойни единг-а? Балосан, бало!

Кокила энсаси қотганидан лабини чўччайтириб, индамай чиқиб кетаверди. Сал нарироқа борганда, гап қор қилиб, орқасига қайтди.

— Нима дединг? Яна битта гапир-чи!

Бунақа пайтларда Кокиладан яхши гап чиқмаслигини билган Осмон гапни айлантирмоқчи бўлди:

— Менга қара, панбархит келди, бир отрез олиб қўйганман, ҳали айтиш эсимдан чиққан экан.

— Бояги гапни айт деяпман! Сен пучук обдаста ўлгурга ким қўйибди бировларнинг ишига аралашини? Тегмаганимга алам қиляптими? Қўзибойга тегмоқчиман, билдингми?

— Э, — деди Осмон, — Қўзибой олиб бўпти сени, бошига урадимми?

— Нима, нима? Олмай бўпти?

Кокила шундай деди-ю, тарс-тарс юриб чиқиб кетди.

Қиз айтганини қилди. Қўзибой беданадай патирлаб Кокиланинг тузоғига тушди. Бир ойдан кейин тўйлари бўлди, икки ярим ойдан кейин турмушлари бузилди. Қўзибой шинелини елкасига ташлаб, уйдан чиқди-кетди. Соч-соқоли ўсиб, ранги рўйи бир ҳолатда бўлиб, самоварларда ётиб юрди. Кокила ҳар куни гузарга чиқиб, кўпчиликнинг ўртасида «Ёш умримни ҳазон қилдинг!» деб уни юмма талар, гапга нўноқ Қўзибойнинг дилини сиёҳ қилишини қўймас эди. Катта-кичик ораларига ҳам тушиб кўрди. Кокила лўлилик қилиб, бировга гап бермай

бидирлар, Қўзибой эса тўнғиллар эди. Хуллас, уларнинг муросаси тўғри келмай қолди.

Ораларига совуқчилик тушишининг сабаби шундай эди:

Кокила Тошкентга артистликка ўқишга кетадиган, лекин Қўзибойни ташлаб кетгиси келмай (қизлардан қизғарди) уни ҳам шаҳарга бирга олиб кетмоқчи бўлди. Қўзибой унамади, жон деб ўқирдим, яқинда армиядан келдим, тўй қиламан деб унча-мунча чиқимдор бўлдим, унинг устига, сендек кийимга ўч хотиним бўлса, ишлайман, деб туриб олди. Хуллас, у гапга, бу гапга кўнмади. Қўзибой Кокиланинг жанжалидан қочиб, чўлга қараб кетди. Колхознинг чўл участкаси ўша пайтларда Қўзибойни чақириб турган эди. Армия кўрган, интизомли, бақувват ёш йигит ишга ёпишди-қўйди. Раис ҳам, парторг ҳам севиниб кетишди.

Орадан бир йил ўтди. Қўзибой аввал бригадир, участка алоҳида колхоз бўлиб ажралиб чиққандан кейин эса, ўзи раис бўлиб қолди. Эри чўлга кетгандан кейин, ундан кўнгли тинчмай, Тошкентдан қайтиб келган Кокила таниш-билишларига: рўзгорли одамга ўқиш бўлмас экан, деб баҳона қилди.

Кимдир, Қўзибой уйланыпти, деб унинг юрагига ваҳима солди. Кокила ўша кунгидеки чўлни бошига кўтариб шанғиллаганча Қўзибойнинг олдига борди. Шу борганча кимирламай қўя қолди. Театр ҳақидаги орзулари ҳам, пардоз-андоз ҳам, Симсой кўчаларини буркитадиган атирлар ҳам эсидан чиқди. Сочини бошига турмаб, енгини шимариб, чўлга ишга киришди. Битта ўфил туғиб берди-ю, эр-хотин орасига меҳригидеки тушди-қўйди...

Кокила ҳозир довулнинг гувиллашига қулоқ солиб, шулар тўғрисида ўйлаб кетмоқда эди. Қаердандир, жуда яқинда бўри улиди. Қўзибой хотинини алаҳситмоқчи бўлди.

— Костюмнинг этагига қора мой тегибди. Эртага бензин олиб келиб бераман, тозалаб бер. Индинга райком бюроси бор, шу аҳволда борма, хотин.

Кокила индамади. Худди отнинг тумшугига тегайтегай деб бир бўри олдиндан югуриб ўтиб кетди.

— Ит, ит-ку! — деди Қўзибой унинг бўрилигини билла туриб. — Отабойнинг овчаркаси, танийман!

Хотини эрига билдирмай шик этиб кулиб қўйди.

Чўл чўлчилигини қиларкан. Боятдан бери ўнг томондан эсиб, қумни шопираётган бўрон энди чап томондан эсар, аллақаклардаги қумларни кўчириб келарди. От тизза-

дан қум кечиб, дўнг ошгандан кейин, яна яланглик бошланди. Олисда милтираб чироқ кўринди. Қўзибой жилловини тортмаса ҳам от ўша ёққа қараб юра бошлади.

— Қўрқдинг-а? — деди Қўзибой хотиржам товушда, — бояги ит деганим бўри эди.

— Сиздан олдин билганман. Бўрини энди кўряпманми?

Янги кишлоққа кириб боришди. Бўм-бўш, ҳувиллаб ётган янги, оппоқ уйларнинг факат биттасидагина чироқ ёнарди.

— Хали ётмабди. Қўрқкандир бечора. Агар Мўйлов келмаган бўлса, сен ёнида қолсан. Ўзим қайтиб кетавераман.

— Қўрқмайсизми?

— Бўри ермиди!

Қўзибой эшик олдига келиб, отдан тушди. Қўлини пешонасига қўйиб, деразадан ичкарига назар ташлади. Кейин, отдан туш, дегандек хотинига қаради. Кокиланинг узангига оёқ қўёлмай қийналаётганини кўриб, тушириб қўйди-да, қўлидан етаклаб дераза олдига олиб келди. Ичкарига қарашди.

Хали жой солинмаган уйнинг бир четда самовар, сандиқ устида шолчага тугилган кўрпа-тўшак. Юзига доғ тушган қорачагина бир жувон орқасига болиш қўйиб, тиззасида чақалоққа қўйлақча тикипти. Рангини офтоб оқартирган одаялга чалқамча ётиб олган мўйловдор йигит яланғоч қорнига боласини миндириб, нималардир деб жаврайди. Уни от қилиб миниб олган боланинг бир қўлида тешиккулча, бир қўлида кизил қоғозли конфет. Ерда ҳам конфет қоғозлари. Йигитнинг кўкрагига боши бургут, танаши одам, оёқ томони баликка ўхшаган сурат солинган.

— Қойилман, матрос! — деб юборди Қўзибой, унга хаваси келиб.

Электр чироғи кўзни оладиган даражада ёритиб турган чўл ўртасидаги уйда кишининг хавасини келтирадиган қандайдир бир халоват, беозор, осуда ҳаёт гуркираб турарди. Ташқарида чўл бўрони қутуриб, қумларни чор атрофга пуркади.

Қўзибой билан Кокила бўронда тебраниб, нурда порлаётган осуда оила манзарасидан кўз узолмай туришарди.

— Сен шу ерда қол, энди мен кетаман.

— Кирайлик, хавотир олганимизни айтмайлик-да! Билиб қўйсин ташвиш қилганимизни.

— Асло! — деб унинг гапини бўлди Қўзибой — Келганингни писанда қилмоқчимисан? Йўқ, хотин. Би-

ровга яхшилик қилсанг, ўзига билдирмай қил, кимга миннатдорчилик билдиришини ўзи ҳам билмасин. Ана унинг гашти бошқача бўлади.

Кокила яна деразадан қаради. Энди бола «от ми-ниш»дан зерикиб, дадасининг қорнида ўтириб мудрарди. Бирдан Кокиланинг эсига уйда ёлғиз қолган ўғилчаси тушди. Юрагини ваҳима босди. «Бола бечора уйғониб, ёлғиз уйда бўрондан қўрқиб ўтирган бўлса-я!»

Кокиланинг кўзига боя йўлни кесиб ўтган бўри кўри-ниб кетди. Шошиб бориб отнинг эгарига ёпишди.

— Юринг, кетамиз. Бобир уйғониб қолган бўлса...

Кўзибой илдам эгарга миниб, хотинининг кўлидан тортди. Отнинг сағрисиغا беозор бир-икки қамчи тегизди. Жонивор бошини силкиб, йўлга тушди.

Боя кум босган йўллари энди терс эсаётган бўрон супуриб қўйган эди. Бўрон қутургандан қутуриб ётибди. Бўкиради, увиллайди. Шу довулга кўкрак тутиб кетаётган эр-хотин бахтиёр. Уларнинг ҳар иккови ҳам ваҳима-ли товушларга қулоқ солиб, ўз ўйи билан овора.

Одамзод қизик бўлар экан. Бўлмаса, Кокила шу ваҳи-мали, даҳшатли бўронда кета туриб ҳам пошнаси бигиз-дек туфли хақида ўйлармиди.

1961 йил.

БЎСТОН

Кўзибой бундан уч кун аввал отда кета туриб шу ўрикнинг новдасига бўй чўзиб қараганда куртаклар бўртиб қолган эди. Энди бўлса анор донасидек кип-қизил гунчалар пайдо бўлибди. Отабойнинг ҳовлисидаги бодом худди крепдешин қўйлакни дорга ёйиб қўйгандек чаман бўлиб ётибди. Бирдан Кўзибойнинг чехраси ёришиб кетди. От жilовини бўш қўйиб, қамчи дастасини дутордек чертиб, қўшиқ бошлади...

Кўзибой бировнинг олдида сира ашула айтган эмас. Аммо айтса бировга маъқул қиладиган ширали овози бор. Уйда Кокила дуторни қарсиллатиб қўшиқ айтганда, Кўзибой унча-мунча жўр бўлиб турарди. Лекин ўзининг дуторга сира қўли келишмасди. Парда босишга нўнок. Шундай пайтларда қизикчиликка олиб: кетмон дастасига ўрганган қўл пардага ковушмаяпти, деб қўяди. Тор чертганда бўлса, нақ дуторнинг қорнини ёриб юборгундек қилиб қопқоғига тақиллатиб уради. Дуторга жони ачиб турган Кокила дарров эрининг кўлидан олиб қўярди.

— Хотин, бизга жуда бўлмаганда қорни замбардек дутор бўлса-ю, ашулани ҳаммомда айтсак.

— Сизга шундай бўлса бордир, нега мени аралашти-расиз! — деди унга Кокила...

Дала йўлида хиргойи қилиб кетаётган Кўзибой шу гапларни эслаб қулиб қўйди. Чўл шамоли аста елпиб турарди. Офтобнинг иссиғи ботган шудгорда худди жазирама қиздирган тунока томда яланг оёқ юрган одамдек ола ҳакка сакраб-сакраб юрарди. Ҳар замон энсани қотириб, шикоят билан қор чақиради. Чўлнинг узоқ-яқинидан мотор гуруллагани эшитилади, Кўзибойнинг кайфи чоғ. Ҳамон хиргойи қилиб, атрофга разм солиб боради. Йўл-йўлакай у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган юк машиналарининг шофёрлари кабинадан бош чиқариб, унга салом бериб ўтишади. Устига кўрпа-ёстиқ ортилган машинанинг босқичида тик туриб келаётган Мўйлов машина Кўзибойга яқинлашганда сакраб тушди.

— Ҳа, нима қилиб юрибсиз, ошна? — деди Кўзибой отдан тушмай, кўришгани қўл узатар экан.

Мўйлов бесаранжом кўзларини жавдиратиб, дарров гапиролмади.

— Шу, келинингизнинг дарди тутиб қолса бўладими, доя хотин топилмаса, машинада Заркентга обориб ташла-сам, деган эдим. Каттаси ўша ерда тувилган эди.

— Заркентда нима бор! Докторларга бекорга ҳақ тўлаб юрибмизми. Оборинг ўзимизнинг туғруқхонага. — Кўзибой узангига оёғини тираб қаддини ростлади-да, қамчи дастаси билан йўлнинг чап томонини кўрсатди: — Ҳу, анови ерда, кўряпсизми, радиоузелнинг орқасида. Отабойга бориб айтинг, «Волга»мни берсин. Жойлашти-риб бўлганингиздан кейин, олдимга келинг. Идорада бўламан.

Мўйлов ўткинчи машина кузовига осилиб, идора то-монга қараб жўнади. Кўзибой илжайиб, устахонага кетаётган одам, отининг жilовини шудгорга буриб, туғруқ-хонага қараб кетди. Яхши ҳам ўзи келгани. Туғруқхона-да ҳеч ким йўқ. Бир оёғи кесилиб ёғочоёқ уланган коро-вул йигит ногиронлар машинасини тўнкариб қўйиб, нима балодир қилмоқда эди.

— Доктор қаёқда? — деб сўради ундан Кўзибой.

— Опа шу ерда эдилар. Эснаб-эснаб ўтириб, мен кет-дим, деб кетдилар. Аммо лекин қаёққа кетаётганларини айтмадилар. Ишингиз бормиди ё шунчалик проверками?

— Дарров топиб келинг. Беш минутда шу ерда бўлсин!

Қўзибой отдан тушиб, машинани ўнглашга қарашиб юборди. Қоровул қўлтиктаёғини худди қайиқчиларнинг эшкакидек тиззасига қўшиб, машинасини ҳайдаб кетди. Машина жонивор ҳам унча тузалмаган экан шекилли, чунонам патиллаб бердики, нақ чўлни остин-устин қилиб юборай деди.

Қўзибой туғрукхона атрофида анча айланиб юрди.

Деразаларга акрохинга бўялган дока пардалар тутилган. Туваклардаги гулларнинг барглари офтобга интилиб, ойнага қапишиб олган. Катта дераза рафидаги тувакда ўсган бодринг палак отиб, шифтга етай деб қолибди. Сап-сарик гуллари офтобда яшнаб турибди. Қўзибой разм солиб қараса, битта-иккитаси найчалабди ҳам. Қўзибой туғрукхона битгандан бери бу ерга энди келиши. Унинг бу ёқларга келишига ҳеч қандай зарурат ҳам бўлмаган эди. Бу чўлда ҳали биронта одам боласи дунёга келмаган, туғрукхона комиссия келганда кўрсатиш учунгина хизмат қиларди, холос. Мухбирлар ёнидан қозғолиб, чўлда барпо бўлган биноларни ёзиб олаётганларида, Қўзибой албатта, «Намунали туғрукхонамиз ҳам бор!» деб қўшиб қўярди. Энди бўлса ўша «намунали» туғрукхона намуналиқдан чиқиб, росмана ишини бошлайдиган бўлди. Қўзибой ҳам ёнидан блокнотини олди. Нималарнидир ёза бошлади:

«Дераза парда, чинни умивальник, артезиандан қувур тортиш, телефон ўрнатиш, фермадан сўт, Отабойни Марғилонга юбориб, нимаки керак бўлса олиб келтириш...»

У айтганини қиладиган киши бўлгани учун ҳам ёзиб олганини аъзолар ишнинг битгани деб билишар эди. Гох гуруллаб, гох ўк отгандек нақиллаб қоровулнинг машинаси етиб келди. Ундан ёшгина, икки юзи кип-қизил, тўмтоқ қош, бакалок бир киз тушди. Бу -- бундан икки йил олдин акушерлик мактабини битирган Гупра деган андижонлик киз эди. У раиснинг чақиртирганидан қўрқиб кетган экан шекилли, қўй қўзлари ташвишли жавдирарди.

— Синглим, ҳозир бир хотинни олиб келишади. Тайёрмисиз? Нимангиз бору, нимангиз йўқ, айтинг. Ўзингиз эплаштирасизми, ё одам чақиртирайми? Уялмай айтаверинг, бу янги еримизда биринчи марта одам туғилиши. Тушунаясизми? Бу сиёсий иш!

Гупра киз боши билан неча марталаб хотинларни туғдирган, Тошкентдаги катта туғрукхонада зўр акушеркаларнинг қўлида таълим кўрган бўлса ҳам раиснинг,

сиёсий иш, деб қўйганидан кейин юраги дов бермай қолди. Бир оз саросимадан кейин, ўзимиз эплаштираемиз, деган маънода зўр билан илжади.

— Хотиржам кетаверай-а? Нимаки керак бўлса, қозғолиб беринг, эртага завхозни шахарга юбораман, олиб келади. Шуни яхши билингки, ишингиз энди қўп бўлади. Пишиб турган хотинлар қўп. Уйма-уй юриб консультация берасиз. Машина керак бўлса, меникини олаверинг. Менга фақат шахарга тушганда керак бўлади, бошқа вақт сизники.

Қўзибой отга миниб, қаёққадир кетди. Гупра қалиб солиб, уйини очди-да, қоровулга сув қайнатишни буюриб, ўзи асбобларни саранжомлашга киришди.

Машина келди. Ҳаво ранг «Волга» дан Мўйлов хотинини суяб олиб тушди. Ичкарига киришди. Хотин дояни, кексароқ одам, деб ўйлаган экан, ёшгина киз эканини кўриб, қўнгли озиб қолай деди. Эрига, шу ердан қимирламайсиз, деб туриб олди. Мўйлов Гупранинг ишораси билан ташқарига чиқиб, скамейкага ўтирди. Ичкаридан хотинининг безовта овози эшитилиб турарди. Мўйлов этаги осмон билан туташиб кетган чўлга қараб, жимгина ўтирарди.

Ёнидан медпунктнинг ҳамшираси ўтиб кетганини ҳам сезмади. Иягини икки кафтига тираб, ҳамон қимирламай ўтирганча ҳаёл сурарди. Хотинини, ўғлини, энди туғилдиган боласини ўйларди. Онаси бўлганда қандоқ ташвиш қиларди, янги неварасини кўрганда қандоқ севинарди! Шундай пайтда жим турулармиди, елиб-югурмасмиди?..

Мўйловнинг кўзи олдида юзларини ажин босган, қадди букилган онасининг меҳрибон сиймоси гавдаланди. «Кўрқма, болам, хотининг омон-эсон қутулиб олади, мана кўрарсан» деяётганга ўхшарди. Онаси ҳар гапнинг охирига «мана кўрарсан» деб қўшиб айтарди. У ўғлига тасалли беравериб, шу гапга ўрганиб қолган эди. «Даданг урушдан омон-эсон қайтиб келади, болам, мана кўрарсан...» «Даданг қайтиб келганда сенга ҳам этик олиб беради, мана кўрарсан...» «Даданг келганда қўлингдан етаклаб бозорга олиб бориб, ҳар нарсалар олиб беради. Омонтой, мана кўрарсан...» Бироқ унинг дадаси урушдан қайтиб келмади, ўғлига янги этик ҳам, бозорга олиб бориб, ҳар хил нарсалар ҳам олиб беролмади...

Омонтой дадасиз ўсди. Дадасининг башарасини ҳам эслаёлмайди, фақат суратидан танийди, холос. Она егим болани ортмоқлаб катта қилди. Ўқитди, сафга қўшди. У ерга урса осмонга сапчидиган олов бола бўлди. Шундай

шўх, шундай жанжалкаш бола баъзи пайтларда бирдан хаёлчан бўлиб қолар, айниқса, кечқурун кўрпага киргандан кейин ухлаёлмай, ярим кечагача тўлганиб чиқар эди. Она шундай кезларда унинг бошини силаб, юпатарди.

– Болам, ҳеч ким отасиз ўсмабдими, бўйинг чўзилиб қолди, энди ўзинг ота бўласан, мана кўрарсан.

Омонтой баловатга етди, ўнинчини битирди-ю, кўнглига денгизчи бўлиш нияти тушиб, денгиз томонларга толшиниб қолди. Армияга кетди. Она ёлғиз қувончини кишлокнинг то одамнинг қораси йўқолгунча кўришиб турадиган узун кўчасидан йиғлаб кузатиб қолди. Она-бола орасида ҳат узилмади. Ўғил хизматларидан, денгиз тўлқинларидан ошиб, олис ўлкаларга боргани, у ерларда нималар кўрганини ёзарди. «Ойижон, чет эл, чет одамлар орасида юриб, ўз кишлоғимизни, ўз одамларимизни жуда соғиндим» дерди Омонтой ҳар хатида. Она эса: «Болам, кишлоғимиз, одамларимиз яна ҳам яхши бўлиб кетди, мана, келсанг кўрарсан...» дерди.

Она қариди, ёлғизликда сўлий бошлади. Кейинги хатида: «Жон болам, қариганда тўйингни кўрай, болангни кўтарай, ҳеч бўлмаса уйланиб, хотинингни олдимга кўйиб кет, сени икки кишилашиб кутайлик. Кишлоғимизнинг қизлари бўйга етиб, оқи оқ, қизили қизил бўлиб етилиб турибди. Мана, келсанг кўрарсан...» деб ёзди. Омонтой хизматнинг бир ярим йили қолганда отпусккага келиб уйланди. Она бутун бисотини сарфлаб, тўй қилиб берди. Омонтой оқи оқ, қизили қизил бўлиб турган қизларга эмас, ўзи билан бирга ўқиган камгап, аммо ашула айтса ҳаммани сел қиладиган, эртаққа уста Илтифотхон деган қора қизга уйланди. Кампир неваралик ҳам бўлди. Лекин неварасини кўрди-ю, ўғлини қайта кўролмади. Омон қайтиб келганда она ёруғ дунёдан ўтган эди.

Омонтой она қабрида бутун вужудидан сиқилиб чиққан кўз ёшларини тўкиб йиғлади. Онасининг кимлигини, қандай она эканлигини гўё энди билаётгандек, қайтмас бўлиб кетгандан сўнггина билаётгандек аччиқ алам ёшларини тўкиб йиғлади.

Шунақа бўлади, ҳамиша оддий, бекадр бўлиб кўриган нарсалар йўқолганда, қайтиб топиб бўлмайдиган бўлиб йўқолганда кадри билинади.

Омонтой юртга ош бериб, армонини босгандек бўлди-ю, кишлокдан Бесарга кўчиб кетди. Уни Бесар мактабига ўқитувчи қилиб тайинлашган эди. Орадан сал ўтмай, чўл одам чақира бошлади. Мана бугун икки кундирки, Омонтой кўрпа-тўшагини ортиб чўлга келган.

Хали бу ерда унинг кимлигини ҳеч ким билмайди. Таниш-билишлари ҳам йўқ. Илтифотхон туғруқхонада...

...Бирдан ичкарида шов-шув кўтарилиб қолди. Шу шовкин ичида чақалокнинг ингаси қулокка чалинарди. Омонтой сапчиб ўрнидан туриб кетди. Агар қоровул ушлаб қолмаганда ичкарига кириб кетарди ҳам. Боя шошганидан ёнига папирос солиб олмаган экан, жуда хумори бўлиб кетди. Қоровулдан сўради, аксига у ҳам чекмас экан. У ёқдан-бу ёққа безовта бориб-келиб тураркан, ҳамшира хотин чиқди. «Бу қачон келган экан?» деб дилидан ўтказди Омонтой.

– Суюнчи...

Омонтой нима дейишини билмай ганграб турарди. Охири беихтиёр: «Ўғилми, қизми?» деб сўраш ўрнига:

– Оти нима? – деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

Унинг ҳолатини сезиб турган ҳамшира кулиб жавоб берди:

– Отини ўзингиз қўясиз. Қизча муборак бўлсин, иним!

– Қуллук, қуллук!... Онаси қалай? Онаси бардамми?

Ҳамшира, хотиржам бўлинг, дегандек қўзини қисиб қўйди. Омонтой узатган суюнчини олмай қайтарди. У кириб кетгандан кейин қоровул йиғит илжайиб унга яқин келди.

– Ука, суюнчини бизга беринг-да, бу чўл туғруқхонасида биринчи одам туғилиши, биринчи суюнчини ўзим оламан. Мабодо яримтага етмаса, киссангизда туравергани маъқул.

Қоровул қизикчилик қилаётган экан, у ҳам пулни олмади. Омонтой хотинининг олдига киритишмагандан кейин пиёда идорага қараб кетди. Раис йўқ экан. Бурчакда чўт қоқиб ўтирган Отабой:

– Кассадан пулингизни олинг, – деди.

Омонтойнинг колхозда ҳали оладиган ҳақи йўқ эди. Хайрон бўлди.

– Олаверинг, ука, олаверинг, Кейинчалик узилишиб кетасиз. Раис тайинлаб кетган, келмасангиз уйингизга элтиб бермоқчи эдик. Раис айтган гапни қилдирмай қўймайди. Олинг, бўлмаса биз балога қоламиз.

Омонтой иккилашиб кассага борди. Шу пайт Қўзибой келиб қолди.

– Ўғилми, холва? – деди илжайиб.

– Холва, холва! – деди Омонтой ҳам илжайиб.

– Дуруст, дуруст! Қани баққа кирингчи, ўтиринг! Гап бундоқ, Ўғилчани бизникига обориб қўйинг. Қоқила

нинг ўзи келиннинг иссик-совуғидан хабар олиб туради. Туғруқхонада бир одам учун складдан нарса олиб, қозон қайнатиб ўтирмай қўя қолишсин. Пулни олдингизми? Кам-қўстингизга яратинг. Энди ишдан гаплашайлик. Қандок иш берсак маъқул?

Омонтой ўзингиз биласиз, дегандек индамай турарди.

— Йўк, йў-ўк, матрос йигит. Айтинг. Қанақа хунарингиз бор?

— Хунар бўлгани билан бу ерга тўғри келмайди. Одамлар қилаётган росмана ишни бераверинг. Чўлга нима иш лозим бўлса, шуни қилавераман.

— Бўпти, иш топиш биздан. Илгари денгиз бўрони билан олишган бўлсангиз, энди чўл бўрони билан олишасиз. Кечкурун янги келганлар билан қўшма мажлис бўлади, албатта келинг: правление сайлаймиз. Колхозга ҳам ном қўямиз. Кейин, сизга топширик, мотоцикл минишни биласизми, ҳа, балли, бутун участкаларни айланиб, янги келгану, эскилару ҳаммасини мажлисга хабарлайсиз. Эшиқда турган мотоциклни миниб жўнайверинг.

Омонтой матросчасига гурс-гурс юриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин патиллаган овоз эшитилиб, секин-аста тинди.

Кечкурун мажлис кўп ҳам узоққа чўзилмади. Янги келганларни бригадаларга тақсимлашди. Омонтой ремонт устахонасига механик қилиб қолдирилди. Кўпчилик бир оғиздан колхозга «Бўстон» деган ном берди.

Бу номни ким таклиф қилганини раис ҳам аъзолар ҳам эслашолмайди. Гўё ўзидан-ўзи ном қўйилиб қолгандек бўлди. Ё минбарга чиққанларнинг сўзларига аралашиб турган «Чўлда бўстон яратамиз, чўл энди гулистон, боғу бўстон бўлади!» деган гаплар ўзидан-ўзи сингиб, номга айланиб кетдимикан?

Эрталаб Қўзибой билан Кокила туғруқхонага келишганда мўйловдор Омонтой эшиқ олдида ўғлини кўтариб турган экан. У раисга доктордан шикоят қила кетди.

— Киритишмаяпти-ку, раис ака, айтинг, кўрсатишсин!

Кокила ичкарига кириб кетди-да, бир оздан кейин дераза пардасини кўтариб, ойнани чертди.

Қўзибой билан Омонтой ўша ёққа қарашди. Кокила йўргакли болани баланд кўтариб, уларга кўрсатди. Бола ёруғдан кўзларини қисиб, лабларини бурарди. Қўзибой завқланиб кетди.

— Ҳа, жонингдан айланай, Бўстонхон! Қара, қара, чўлга қара! Кўр, шу жойлар сеники! Ўзингники! Бирга, тувилдинлар, бирга ўсасизлар!

Раиснинг шу гапи билан боланинг исми ҳам Бўстон бўлиб кетди. Ўйлаб, қидириб ўтирмай, унга, ўзидан-ўзи исм топишди-қўйди.

Албатта, шундай бўлгандан кейин, бу ҳикоянинг номи ҳам «Бўстон» бўлади-да! Чунки ҳикоя ҳам ўша чўлда тувилган.

1961 йил.

ЕР УЙҒОНДИ

Омонтойнинг бу ерда ҳали таниш-билишлари йўк. Қўзибойга суяниб қолган. Айниқса янги келган кунлари қилган яхшиликларини ўла-ўлгунча эсдан чиқармайди. Хотини Илтифотхоннинг ўғилчаси Таваккалжондан кўнгли нотинч эди. Омонтой болага раиснинг хотини Кокила қараб турганини айтиб тинчлантирди, чақалокқа яхши қарашини тайинлаб, туғруқхонадан хотиржам чиқиб кетаётганда Қўзибой идора олдида Усмонали ака билан гаплашиб турган эди.

Омонтой Усмонали акани танймайди. Чийбахмал гимнастёркасининг кўкрагида орден ялтираб турган, қоши, сочи оппоқ, лекин мўйлови тўсдек қоп-қора бу одамнинг олдига боришга хижолат бўлиб, четроқда Қўзибойнинг бўшашини кутиб турди. Қўзибой нималарнидир гоҳ қулиб, гоҳ қизишиб гапирар, Усмонали ака бўлса қўлидаги тол новдасини карки пичоқ билан йўниб, унинг гапларига диққат билан қулоқ солар эди. Қўчанинг нариги бетига чанг босган, қанотлари бўялавериш тошбақанинг косасидек олачипор бўлиб кетган эски «Победа» турарди. Усмонали ака шофёрга нимадир деди. Пешонасининг чап томони чандиқ шофёр бола минерал сувидан бўшаган шишасини кўрсатди.

— Қолмабди, пўкаги отилиб, тўкилиб кетибди.

Қўзибой Усмонали аканинг чўллаганини билиб, уйига чой ичгани таклиф қилган эди, қўнмади. Машинани самоварга буришни буюриб, иккови пиёда йўлга тушишди. Қўзибой йўлда тўхтаб, Омонтойга ўгирилди:

— Ишинг бормиди менда, матрос? Қани, юривер, самоварда гаплашамиз.

Қўзибой йўлда уни Усмонали ака билан таништирди.

— Матрос бола. Болтиқнинг хўрозларидан. Яқинда келган.

Усмонали ака унинг қуйиб қўйгандек тикмачоқ гавда

сига, кўндаланг бекасамга ўхшаш телняшқасини ёрвора-ман деб турган кўкракларига, икки қулоғига етай деб турган мўйловига қаради.

— Устахонага, механикка помощник қилиб қўйсам тайсаллаб кўнмаётибди, трактор берасан, ўзим экиб, ўзим тераман, дейди.

— Гапи тўғри-да, шундоқ болани устахонада олиб ўтирасанми? Қўй, далага чиқсин. Пахта эксин.

Колхоз кишлоғи орқада қолди. Эрта баҳор шамоли гириллаб эсиб турган ясси чўлнинг олис-олисларидан трактор гуриллагани эшитилади. Шудгор қилинган ерларда ҳали ҳам совуқнафас қарғалар аламзадалик билан қағиллаб қор қакириб, учиб-қўниб юришибди. Усмонали ака қўлини орқасига қилиб, кексаларга хос оғир қадам ташлаб боради. Унинг қапаки солиनावериб таг чарми қалинлашиб кетган этининг қўнжлари букланиб чанг йиғилиб қолган. Атрофи ажин босган кўзларини қисиб, олисларга тикилиб, жимгина ўй сурмоқда. Қўзибой ҳар замон гап қотиб, унинг хаёлини бўлади. Омонтой эса орқароқда аллақандай бир қўйни хўштатка солиб пилдираб боради.

Баҳор офтоби яшнаб кўзни олади. Илик шамол юзга урилади. Усмонали ака тўхтаб, энгашиб, шудгордан бир кесак олиб, юзига босиб кўрди. Кейин панжаларининг орасига олиб, уқалаб, яна марзага отди. У чанг бўлган қўлини худди чапак чалаётгандек бир-бирига қоқиб, Қўзибойга қаради.

— Ер уйғонибди, ука.

Унинг ҳаракатларини кузатиб турган Омонтойнинг хаёлига бир нарса келди. У Болтиқда хизмат қилиб юрганда кирғоққа келган болалар чиғаноқни қулоқларига тутиб кўришарди. Чиғаноқдан денгиз шовқини, довуллар, тўлқинларнинг гувуллаши эшитилармиш. Усмонали аканинг кесакни юзига қўйиб кўришидан, у худди ер қаъридаги садоларни эшитаётгандек эди.

Омонтойнинг кўзларини катта-катта очиб қараб турганини кўриб, Усмонали ака илжайди.

— Бу чол нима қиляпти, деб ўйлаётгандирсан-а, матрос ўғлим? Ажабланма. Баҳор кезлари, офтоб ерни қиздирганда ётиб қулоқ сол. Зийрак бўлсанг билиб оласан. Ҳозир ернинг таги тўполон. Шовқин-сурон.

Омонтойнинг қулоғига ерни туртиб чиқаётган гиёҳларнинг шитирлаши, танасига илик ўтган дарахт томирларининг илондек вишиллаб чуқурликка кириб кетаётгани, курт-қумурскаларнинг ҳаракати, нам тупроқ тағида

кўпчиб, пўстини ташлаётган уруғларнинг қуёш бетини кўришга шошиб, ерни чатнаётгани эшитилиб кетди. Ҳозир ёнма-ён кетаётган киши ҳар куни кўриб юрадиган одамларидан шу гапи биланоқ ажралди-қўйди. Усмонали ака ер илмини ҳаммадан кўра яхши биладиган ақли расо одамга ўхшайди...

Баҳор баҳорлигини қилиб, ерни қиздириб, тимдалаб, гиёҳларнинг бош кўтаришига ёрдамлашмоқда. Илик шамол ернинг оппоқ кўрпасини қимирлатиб кетганига ҳали унчалик ҳам вақт ўтгани йўқ. Бўғоз ер лорсиллаб, тўлғоқ тутиб уйғонди. Гуруллаган мотор шовқинлари уни бу йил барвақтроқ уйғотиб юборди. Қадимдан хотиржам, шошилмай бош кўтарадиган гиёҳларни одамнинг қисталанги, турткиси, шошириши бедор қилди. Асрлар ўз эрки, ўз ихтиёри билан яшаган бўз дала одамга тобе бўлиб қолди.

Худди мана шу ерларнинг уйқусини қочирган Усмонали ака бўлади. У шу ерларни гоҳ қадамлаб, гоҳ отда, гоҳ машинада шамолдек кезиб қариди. Унинг болалиги ҳам, йигитлиги ҳам шу ерларда қолди.

Норин сувлари каналдан оқиб, Ёзёвон чўллари оралаб, ҳали ерни қондирмай туриб, канал бўйларига экилган толлар ҳали тузуккина поя бермай туриб, уруш бошланиб кетди. Чўлга отланиб турган йигитлар шинель кийиб, далани аёлларга ташлаб кетишди. Чўл чўллигича қолаверди. Канал ёқаларида очилган янги ерларгагина кетмонлаб чигит экилди, холос.

Усмонали ака ўша пайтларда қирк беш ёшларда, айна қучга тўлган, ҳар елкасида биттадан одам кўтара оладиган бақувват йигит эди. Ўзи ишлаб юрган «Заркент» колхозида йигитлар бирин-кетин фронтга жўнаб кетиб, милтик кўтаришга ярайдиган бир ўзи қолганида, хижолатдан ҳарбий комиссариатга кетаётганида, раис Раҳимберди ака йўлдан қайтариб келди. Усмонали унинг бир гапини икки қилолмасди. У иттифоқ бўйича бообрў раислардан саналарди. Шундай бўлса ҳам, икковларининг орасида биров сезмайдиган жиндек совуқчилик ҳам бўлиб ўтди. Усмоналига бари бир Раҳимберди ака билан бирга ишлаш насиб қилмади. Райком уни кўз остига олиб юрган экан, чўлда янги ташкил қилиниб, ҳали қаддини кўтармай туриб, азаматларини жангга қузатган, ўзи ни хоятда қувватсизланиб қолган колхозга раисликка тавсия этди. Усмонали хотинларга онабоши бўлиб, уруш даврини ҳам ўтказди. Ҳатто районда уни «хотинлар колхозининг раиси» деб ҳам аташарди. Уруш тугаб, ўша «хотин

лар колхози» ҳамманинг оғзида дoston бўлиб қолди. Усмонали чўлдан янги жой очди. Қўзибой армиядан қайтиб келган йили колхознинг кичик бир участкаси алоҳида колхоз бўлиб ажралиб чиқди. Ёш колхозга Усмонали оталиқ қилди. Чўлда нимаики барпо қилган бўлса правление шу колхозга ҳадя қилди. Бу орада Усмонали аканинг белидан қувват кетиб, қарилиги билинадиган бўлиб қолди. Айниқса, Раҳимберди аканинг вафоти унинг қаддини анча букиб қўйди. Правлениега ариза берди. Ҳали йиғилиш бўлмаётган турибок, чет эл саёхати деган гап чиқиб, бир ойдан охиқ айланиб келди. Келди-ю, аризасини стол ғаладонидан олиб йиртиб ташлади. У ҳар йиғинда, тўю ҳашамларда фақат битта гапни қайтараверадиган бўлиб қолди:

— Кўрган кунингга, еган нонингга, кийган кийимингга минг марта шуқур қил! Одамзоднинг хорлигини ўз кўзим билан кўриб келдим. Белингга жиндаққина қувват бўлса, меҳнат қил, кўзингга зигирча нур бўлса, меҳнат қил. Ота-буваларимизда бир гап бор: хаддингдан ошсанг, мозор кез. Не-не зукколарнинг қабрини, одам боласининг ерда ётганини кўриб, шуқур қиласан. Мен тириклар мазорини, оч-яланғочлар ўлкасини кезиб келдим. Одам деганнинг хор бўлишини ўша ерларда кўрдим. Кўрдиму, ўз уйимни, жаннатга ўхшаган юртимни соғиниб кетдим.

Шундай қилиб, Усмонали ака ранслиқдан тушмади. Фақат икки қўлини орқасига қилиб, сал букилиб юришини, мўйловини бўяшини айтмасангиз, қарилиги ҳам унча билинмай қолди.

Чўл ўртасидан кесиб ўтган катта йўл ёқасидаги самоварга етиб келишганда офтоб анча тик келиб қолган эди.

«Бўстон»нинг чойхонаси Фарғона, Андижонга олиб борадиган, чўлни кесиб ўтган катта йўлнинг ёқасида эди. Олис йўл босиб, чўл қувиб келаётган «улуғ»лар ҳам шу чойхонага қўниб, битта яхна кўк чой ичмасдан ўтолмасди.

Бу ерда қадимдан бир туп садақайрағоч бор. Унинг неча ёшга кирганини, ким қачон экканини ҳам биров билмайди. Шу қайрағоч баҳона бўлиб, уни нишон қилиб чўл кезганлар салқинда дам олиш учун йўлни шу томонга солганлар. Вақт-соати келиб, Ёзёвонга хужум бошлаганда, яна шу қайрағоч нишон бўлиб, ҳайбатли машиналарнинг ғилдираги унинг рўпарасидан из солиб ўтди. Моторлар гуруллади, артезиан қудуқлардан шаффоф сувлар чашмаси отилиб чиқди. Катта Фарғона каналининг бўта-на сувлари чўл қўйнига кирди. Энди ўша бир туп сада-

қайрағоч агрофида кум бўронларини елкасида силкитиб ташлайдиган азамат тераклар, ғуж-ғуж толлар қад кўтарди. Кустанай, Қўкчатот бўз ерларининг ғаллаларини элеваторга ташиб бўлган, то янги ҳосилгача бўш турган саноксиз самосваллар шу томонларга қурилиш ускуналари ташишга ҳашарга етиб келди. Қоғоздек оппоқ уйлар, кафтдек текис йўллар, кечалари йўловчиларни имлаб чакирадиган минглаб чироқлар чўл жамолини очди. Чўлда биринчи марта ҳосил олинганда Отабой кизиқчиликка: «Чўл келини сувдан тиник чиқди!» деб ҳаммани кулдирган эди.

Учовлашиб самоварга киришди. Бошмалдоғида ортиғи бор самоварчи сергапгина йиғит экан, Усмонали акани кўриб, босар-тусарини билмай қолди. Бирпасда: академиядан келган профессорларга девзира гуручдан ўзи ош қилиб бергани, Тамарахоним «Бўстон»нинг боғида концерт кўрсатганда парда орқасида туриб яхна кўк чой қуйиб тургани, ўзининг талабига биноан Халимаҳоним радиода икки марта қўшиқ айтиб бергани, Урик домла келини билан аразлашиб қолиб, унинг самоварида яна икки кеча ётиб қолгани, Тошкентдан келган бир ёш шоирга чўлни «полний» тушунтирганини гапириб берди. Усмонали ака унинг гапларига қулиб, илжайиб қулоқ соларди.

Чой устида Усмонали ака яна чўл кезиб юрганининг сабабини айтиб қолди.

— Ука, анчадан бери бир нарса миямдан ҳеч нари кетмайди. Қизилсувга бордим, кечадан бери кирғоқларда санқиб юрибман.

Қўзибой ҳайрон бўлиб, унинг оғзига тикилди. Усмонали ака чорвадан гап бошлади. Колхозларнинг моли то Олой водийсига боргунча пиёда неча юзлаб километр йўл босиши, семириб, кўкагга тўйиб кузда қишлоғга қайтишида яна шунча йўл босиб, бояги-бояғидек озиб қолиши анчадан бери бошини котираётганини айтди.

— Агар шу томонлардан Қизилсувга кўприк қурилса, йўл қисқариши мумкин-ку, аммо инженерлар бунга қўнишмаяпти. Қизилсув бу томонларда жуда ёйилиб оқади. Кўприк қимматга тушади. Улар миллионнинг нари-берисига хомчўт қилишяпти. Беш-олти колхоз бирлашиб, шу ишга қўл урсак қандоқ бўларкин, деб атайлаб олдинга қўндим. Нима дейсан? — деб Қўзибойнинг оғзига тикилди.

Боятдан бери гапга аралашмай бир чеккада мўйловини ўйнаганча жимгина қулоқ солиб ўтирган Омонтой

Кўзибойга каради. Кўзибой чаккасини кашиб, нима дейишини билмай, хаёл суриб қолди.

— Ўйланиб қолдинг? — деди Усмонали ака унга қараб. — Нима, юрагинг дов бермаяптими?

— Колхоз янги бўлса, аъзо хали юзга ҳам етмаган бўлса. Чорва ҳам, ўзингиз биласиз, хамин қадар. Кассада бўлса хемири йўқ. Қурилиш бошқармаси уйларни насяга қуриб ташлаяпти. Сельхозбанк бир кун келиб гирибонимдан хиппа бўғиб, пулини кистайди. Хозирча кўприкка унчалик муҳтожлигим йўққа ўхшайди.

Усмонали аканинг қошлари керилиб, башараси тиришиди.

— Халиям хом экансан-ку! Колхоз шу етмиш уч бошдан бўлак қўй боқмайди, шу билан тамом деб юрибсанми? Бекор айтибсан. Ё пулдан чўчиюпсанми? Агар чўчиётган бўлсанг, пулни мендан ол. Уч йил муддатга қарз бераман. Қўнасанми? Майли, ўйлаб кўр. «Гулистон» рози.

— «Гулистон»нинг пули кўп-да!

— Қараб тур, сеники ҳам кўпаяди. Харажатнинг ярмини давлат кўтаради. Йўқ дема, бари бир, сен йўқ десанг, ўзимиз ҳам қураверамиз. Кейин бу йўлдан мол хайдагани хижолат бўлиб юрасан.

Кўприк тўғрисида бошқа гап бўлмади. Усмонали ака у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргандан кейин қўшни колхозга ўтиб кетди.

Орадан беш кун ўтиб, Омонтойнинг кистови билан Кўзибой бу масалани правление мажлисига қўйди: бу фикрни жуда озчилик маъқуллади. Кўпчилик қарзга ботишни истамай, хозирча кўприк зарур эмаслигини айтишди. Правление кўприк хусусида аниқ бир фикрга келмай тарқалди.

Омонтой икки марта мотоциклда Қизилсув бўйларини айланиб чиқди. У ҳар гал ўша томондан қайтиб келганда инженерларнинг хомчўт ҳисобига хайрон бўларди.

Кечаси ўғлини ухлатиб қўйиб, мук тушганича қоғозга нималарнидир чизди, нималарнидир ҳисоблади.

Омонтой бола вақтларида ҳам темир-терсакака ўч эди. Ота фронтдан қайтмаган, ёлғиз қўл она ногиронликда далада ишлаб дурустгина рўзғор тебраторлар эди. Уйда пилла тутиб, кўрпа қавиб, тирикчиликни амал-тақал қилиб турарди. Шўх-олов Омонтойга кийим чидамасди. Бугун кийганини эртасигаёқ йиртар, аллақаяқлардан темир-терсака суриб келиб, кийимларини расво қилар эди. Онаси, Биринчи май арафасида ўртоқлари олдида ўксин-

масин, деб қўлига пул бериб, ўзини беворасин Мархўмлонга автобусда жўнатди. Орқасидан: «Эшик олдидаги бўйнингга ўлчаб тўн ол. Белингдаги пулни Қосимдан олиб бер, эҳтиёт бўл, йўқотиб қўйма!» деб тайинлаб кетди.

Омонтой шаҳарни тоза айланди. Магазин витриналари олдида велосипед тузатадиган устанинг дўкони олдида эринмай узоқ-узоқ туриб қолди. Айниқса, қушма тили яп-янги ялтираб турган мотоцикл кўзини ўйнатди. Сира кетолмади. Хуллас, шундай бўлдики, Омонтой кечқураги уйга шалағи чиқиб кетган бир эски мотоцикл етаклаб кириб келди. Онасининг қўнгли озиб қолай деди. Ўйналади, сиктади. Умрида биринчи марта битта-ю битта ўғлининг юзига шапалок тортиб юборди. Ёш болага пул бериб шаҳарга туширган ўзини қуйиб-қуйиб қарғади.

— Кошки ўзимнинг пулим бўлса, бировники-я! Энди нима қиламан, эгасига нима дейман?

Бу гапларга Омонтой кўзини лўқ қилиб, бурнини тортиб қулоқ солар экан, кўзидан мўлтираб ёш оқаётганини сезмасди. Она ўғлининг ахволига қараб ичи ачишиди. Отаси бўлса унга нималар қилиб берарди! Унда нима айб? Бола бола-да, хавас қилади! Дадасиз ўсиб нима орзу-хавас кўрди бола? Она бечора ҳам нима қилсин, қўлида бўлса қараб турармиди. Ўрикка суяниб қийшайиб турган мотоциклга қараб она йиғлади, бола йиғлади. Охири Қосим акага эрининг тилла соатини юрагидан суғургандек қарз ўрнига олиб борганда жуда хафа бўлиб кетди.

— Синглим, хафа бўлманг, бола-да, соатни эҳтиёт қилиб қўйинг. Омонтой қатта бўлганда такади. Мархўм ўртоғим шу умид билан сизларни менга ташлаб кетганмиди? Пулга муҳтож эмасман. Ўша пул сизларга меннинг ёрдамим бўлсин. Мана бу пулга, — у ёнидан пул олиб, санаб, уч юз сўм узатди. — Омонтойга байрамга унча мунча олиб беринг, ўксимасин.

Она бировнинг қўлига қараб қолганиданми, ё Қосим аканинг одамгарчилигиданми, кўприк қоқиб бирдан йиғлаб юборди. Қосим ака уни юпатиб, остонагача қузатиб қўйди. Ниманки керак бўлиб қолса, тортинмай келаверишини тайинлади.

Она қачонлардир, насиб қилса бу сахий, одамгарчиликни биладиган мурувватли кишига бир яхшилик қилишни дилига туғиб қўйди.

Омонтой ўша эски мотоциклнинг у ёқ-бу ёғини титқилаб, охири юргизди. Колхоз устахонасидагиларнинг миясини ачитиб, хали ундан у асбобни, хали бундан бу

асбобни сўраб, эшитадиган гапини роса эшитди. Бу хира, ўз сўзли бола охири устахонадагиларнинг меҳрини ўзига тортди. Омонтой деярли ҳар куни устахонага келар, нима балоларни ясаб, уйига олиб кетар эди. Ёз ойларининг бирида Омонтой бирваракайига ўн кунча устахонага келмай, йўқ бўлиб кетди. Бола ўша кезларда томорқадаги хужрага кириб олиб, одамнинг гашига тегадиган товуш чиқазиб темир арралар, дарахтларга сим тортиб, лампочкалар илар эди. Онаси бир кун даладан қайтса, айвоннинг шифтида электр ёниб турибди! Томорқада мотоцикл тинмай потиллайди. Ховли тўла бола.

Айвоннинг деворига чойшаб осилган. Унда нима балолар лип-лип қилиб кўринапти. Бу Омонтойнинг «кино»-си эди. У онасининг кўзойнагидан, нон қутисидан, қўл машинасининг филдирагидан кино аппарати ясаган эди. Қишлоққа келадиган кўчма кинонинг укувсиз механикларни узиб ташлаган ямоқ ленталардан йиғиб, олакурок «кинофильм» қилган эди. Унда Тарзан, Радж Капур, Чарли Чаплин, Бағдод ўғриси ҳамда ҳар хил жосуслар бор эди.

Ҳамма ёқни ивирситиб юборган болаларни ҳайдашга онанинг кўнгли бўлмади. Бир чеккада ўтириб у ҳам «кино» кўрди.

Ана шу воқеадан кейин Қосим ака, болани инженерликка ўқитиш керак, деган ўй билан онасига маслаҳат солди. Аммо Омонтой бирдан матросликка хавас қилиб қолди-ю, ўнинчини битириб, денгизга қараб кетди.

Бугун Омонтой Қизилсув бўйларини айланиб келгандан кейин кўприк қуриш ҳақида уни, инженерлар айтганча бир миллионга эмас, олти юз минг сўмча харажат қилиб, яхшилаб қуриш мумкинлигини исбот қилмоқчи бўлди. Ҳозир у мук тушганча қорозда ана шуларни хисоблаб кўрмоқда. Вақт алламаҳал бўлиб қолган.

Таваккалжон у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб: «Ая!» деб ижирғанди. Омонтой бориб унинг юзидан ўпди-да, кўрпасини устига тортиб, ёстиғини тузатди.

Ҳамма вақт шовқин-сурон, тўполон билан яшаган, бола табиати ҳатто ота бўлгунча сақланган Омонтой ўғлига қараб туриб бирдан қатта бўлиб қолганини сизди. Боласининг пиш-пиш нафас олиб ётганини кўриб, ўз дадасини, онасини эслади. Чўлга туз-насиба тортиб келганидан тортиб хотини, шу чўлда тувилган, ҳозир туғруқ-хонада тамшаниб ётган чақалоғи Бўстонгача бир-бир кўз олдидан ўтаверди. Онаси тирик бўлганда қандай бўларди-я! Неварасининг пешонасидан ўпарди, стол устидаги

қоғозларига қараб: «Кўпригинг ҳам битадди, маша кўрарсан!..» деб унинг юрагига далда берарди.

Омонтой ўғлининг юзига юзини қўйиб, бирпас ором олмоқчи бўлди-ю, кўзини уйқу босиб, мудраб кетди. Ота бойнинг хўрози қичқирганини ҳам сезмай, донг қотиб ухлаб қолди.

Ташқарида биров гугурт чакқандек, тонг ёришиб келарди.

* * *

Омонтой Усмонали акани идорадан тополмади. У Раҳимберди аканинг қабрига мраммар лавҳа ўрнатиш маросимига кетган экан. Қачон қайтиши маълум эмас. Омонтой йўловчи машинадан ялиниб бақини бензинга тўлатиб олди-да, нефть тозалаш заводи қурилиши монтажчиларига йўликмоқчи бўлиб, мотоциклини потиллатиб кетди. Монтажчилар тушликка чиқиб, Ғози ака конторада бош инженер билан фикрлашиб турган экан. У Омонтойга қарамай жаҳл билан ҳовлига чиқиб кетди. Омонтой унга дарвоза олдида етиб олиб, зарур иш билан келганини айтган эди, у сал юмшаб нима иши борлигини сўради. Омонтой гапини айтди. Ғози ака уни қўлидан етаклаб яна конторага олиб кирди. Чертёжларини кўриб, ташлаб кетишини сўради.

— Шу бугуноқ кўриб чиқаман. Расчётни тўғри олган-мисан ишқилиб?

Омонтой бош ирғаб кўзларини пирпиратди. Ғози ака унинг кифтига қоқди.

Омонтой ўша куни қишлоққа қайтмади. Армиядан келганидан бери қўли тегиб Қосим акадан хабар олмаган эди. Онасининг маъракасида бир кўрганича қайта кўрмаган. Боролмаганига хижолат бўлиб юрарди. «Шу бугун хонаси келиб қолди, бобой билан бир гаплашиб ётай» деб бозордан унча-мунча совға олиб, Қосим аканикига қараб жўнади.

Эшик олдида олтимишларга бориб қолган оппоқ соқолли бир чол ўтирарди. Чол уни кўриб бир-икки қадам олдинга юрди. Юрди-ю, оёғидан қувват кетиб, чўккалаб йиқилай деди. Омонтой илдам бориб унинг қўлтиғидан кўтарди.

Бу чол, тўқиган атласлари водийга овоза бўладиган Уста Қосим эди. У Омонтойнинг дадаси билан қалрдон, ёшлиқдан ўртоқ эди. Энди қариб, зах дўконда орттирган боди кучини кўрсатган эди. У Омонтойнинг қалди-қома

тига, шоп мўйловига қараб, кўзлари яшнаб кетди. Омонтой унга дўстини эслатгандек бўлди.

Омонтой кўп вақтлардан бери сувга тушса бузилмайдиган қўл соат олиб қўйган эди. Ўша соатни олиб, чолга тутди.

— Хожати йўқ, болам, менга соатнинг зарурлиги йўқ. Ўзинг так, ёш нарсаган!..

— Олинг, олинг, ота, атайлаб сизга олганман. Онам шундай деб васият қилганлар.

Ота бир вақтлар кампирнинг қарз ўрнига тилла соат олиб келганини эслади. Кулиб турган кўзларини маъюслик босди.

— Марҳума топилмайдиган хотин эди.

Чол то ярим кечагача унинг дадасидан, онасидан гапириб берди. Эрталаб кетаётганида кўзига ёш олиб, уни дуо қилди. Тез-тез келиб туришини сўради:

— Фанимат бўлиб қолдим, болам, — деди.

...Ҳозир ака Омонтойнинг лойиҳасига анчагина ўзгартишлар киритибди.

— Аниқ ҳисобда ўша инженерларнинг хомчўтига қараганда уч барабар арзон баҳода кўприк қуриш мумкин! — деди.

Омонтой лойиҳани унга ташлаб, ўзи Усмонали акани хурсанд қилиш учун Заркентга қараб жўнади.

* * *

Бу баҳор ҳам чўл шамоллари майса-гиёҳларни силкиб ўйнаётган тонгда яна Марказий Фарғонага бордим. Омонтойнинг қизи Бўстонхон той-той турадиган бўлиб қолибди. Тили ҳам чиқай-чиқай деб турибди. Алланималарни чуғурлаб гапирарди. Омонтойнинг иши бўлса жуда жадал, каллаи сахарда чиқиб кетганича ярим кечада қайтади. Болалари кутиб ўтириб ухлаб қолишар экан. Қокила ҳали ҳам ўша-ўша. Хаваскор қизларга ўйин ўргатиб, дала шийпонларида концерт қўйиб юрибди. Радиоузелга эга чиқиб, одамларга гап эшиттирмай, нукул магнитофондан ҳиндча қўшиқ эшиттиргани эшиттирган. Қўзибой раис ҳали ҳам ундан зириллайди.

Усмонали ака машинасида янги кўприкка олиб борди. Омонтой ҳам, Қўзибой ҳам ўша ерда эди. Чўл колхозлари Чўнг Олой яйловларига пода ҳайдашаётган экан. Омонтойнинг соч-соқоли ўсиб кетибди. Осма кўприкдан ўтаётган қўйларга қараб икки қўлни белига қўйиб, чираниб қараб турарди. Пастда ҳайқириб оқётган Қизилсув

шаршараларига парво ҳам қилмайди. Денгиз довуллари билан олишган матрос бунақа майда тўлқинларни тўлқин дермиди! Унинг кеккайишига анчадан бери разм солиб тикилиб турган Усмонали ака завқланиб кетди:

— Яшавор-э, Мўйлов, чўл Зиганшини экансан-ку!..

1961 йил.

ТҶЙБОШИ

Қўзибой раиснинг бугун шундай иши қўпайиб кетдики, «дод» деб юборишига сал қолди. Ҳали у қиради, ҳали бу қиради, ҳаммаси ҳам атайлаб қилгандек, жанжалли иш билан келган. У идора олдида тўпланиб турган кишиларнинг бараварига гап бошлаганидан икки қулоғини беркитиб: «Вой, барака топқурлар, қорним очиб, қўзим тиниб кетяпти, уйга бориб, жиндай бир бало еб келай» — деди-да, қочгандек югуриб чиқиб кетди.

Ўчакишгандай, уйда ҳам Қокила тушлик қилмабди. Оёқ машинада гўмбурлатиб атлас қўйлак тикипти.

— Ҳой, инсофинг борми, ўлдим-ку, наҳотки тўртта картошка билан бир чайнам гўштни қозонга ташлаб қўйиш қийин бўлса!

Қокила лаби-лабига тегмай, бобиллаб берди:

— Ишим бошимдан ошиб ётибди-ю, шу маҳалда сизга овқат пишириб ўтираманми! Сизни ким айтади, раис деб? Ҳар раислар борки, қорни мана бундоқ. Раиссиз, ҳаддингиз сизмайдими. Отабойга айтинг, тушликка ош буюриб қўйсин.

— Отабой туянинг думи ерга текканда ош қилиб беради, — деб пўнғиллади Қўзибой энсаси қотиб.

Отабой колхознинг ҳам хўжалик мудирини, ҳам бухгалтерини. Колхоз ҳали ёш, кичик бўлгани учун ҳар икки вазифани унинг ўзи бажаради. Отабой ҳасис бўлганда ҳам унча-мунча ҳасислардан эмас, битта гугурт чўпини икки бўлиб ёқадиганлардан. Одамларнинг айтишларига қараганда, у омбордан дон бераётганда тарозига ишонмай доналаб санаб берармиш. Бир куни ревизия комиссиясининг раиси: битта ош қилиб берсанг-чи, кечаси ҳисобот тайёрлаймиз, уйга бориб ўтираимиз, деганда: паловни ўлсам — йил ошимда ейсан, деган ҳам мана шу Отабой бўлади.

Отабой аслида Заркентдаги колхознинг завҳози эди. «Бўстон» ёш колхоз деб Усмонали ака уни бу ёққа атай-

лаб «қарз»га берган эди. Хали биронта колхознинг завхоз-и мукофот олмаган, аммо Отабой шу вазифада туриб бир марта «Хурмат белгиси», икки марта «Шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофотланган.

«Бўстон» оёққа туриб, белини кўтариб олгандан кейин Усмонали ака: энди бўлди, Отабойни ўзимга бер, деб қистаб келганида Қўзибой ярим ҳазил, ярим чин қилиб: чўлга келган одам қайтиб кетмасди-ку, деди.

— Қандоқ бўлди, Отахон, ҳамма ўз одамини олиб кетаверса, чўлда ким қолади?.. Яна ўзингиз биласиз!..

Усмонали аканинг бир нима дейишга тили бормай, гапи оғзида қолди. Худди Отабойни жонидан суғуриб бераётгандек, аранг рози бўлди.

Шу-шу бўлди-ю, Отабой чўлда қолиб кетди. Бу ерда уни ёмон кўрадиганлар ҳам оз эмас. Ёмон кўришининг сабаби, ҳар нарсага тихирлик қилаверишидан. Кечаси келиб идорани бир айланади, қопқоғи очик қолган сиёҳдонларни кўрса жони ҳиқилдоғига келади: «Бу нима? Сиёҳ қуриб қолади-ку, ҳа, колхозники-да, аяма-я, аяма!» Чирок ёниқ қолса: «Станцияни текинга қурганмиз, ёқавер, бели оғримаган» деб шовқин солади. Шофёрларни айтмайсизми, ундан зириллашади. Бензин олгани келишганда албатта километражни текшириб кўради, агар мўлжалдан ортиқ сарфланган бўлса, бобиллаб беради: «Ҳа, Отабойнинг бензин анҳори бор, шундоқ челақни ботиради-ю, олиб беради. Кирақашлик қилишни биласанлар, бир литр бензин сотиб олсаларинг асақаларинг кетади. Бор, тошингни тер, ким катайса қилган бўлса, бензинни ўша берсин!» Тракторчилар билан бўлса доим вижиллашгани-ғижиллашган. Агар биронта тракторчи мўлжалдан олдин комбинезон оламан деб келса борми, олдига солиб қувлайди: «Ҳа, хотинчангизнинг қўлларига хасмол чикқанми, бундоқ ювиб, йиртиғини ямаб берсалар».

Отабой кўчада юрганда икки кўзи томда, Мабодо биронта бола томдаги каптарга тош отса, шиферни тешасан, тирмазак, деб уйигача қувиб боради.

Райком секретари бюро мажлисига келганда машинасининг ёғи тугаб қолган экан. Қўзибой жиндек беринг, деб Отабойга худонинг зорини қилдиямки, бари бир кўнмади.

— Хой, биродар, менинг машинам ҳисобидан беринг. Эртага пиёда юрсам юрарман, келинг, уятга ўлдирманг!

Отабой бари бир унамади. Унинг феълини секретарь ҳам билар экан, қулиб қўя қолди. Бир амаллаб етиб

оларман, деб жўнаб кетди. Шу воқеадан кейин одамлар секретарь Отабойни соғ қўймайди, бир куни қасдини олади деб юришган эди. Аммо секретарь район пахтакорларининг слёгида Отабойни роса мақтабди. Қани энди, бошқалар ҳам колхоз мулкини Отабойдек тежаса, дебди. Ана шундан кейин Отабой багтар бўлди. Симёғочга чиқиб электр тузатаётган монтерларга ҳам бақирадиган бўлди.

— Хай, эсинг жойидами, арра кавушингни секинрок ботир, ходани тимдалаворасан!

..Қўзибой ана шундоқ одамга ош буюрадими? Кокила бу гапни ўйлаб гапирдимми, йўқми! Қўзибой ялинишга ўтди.

— Жон хотин, ҳеч бўлмаса битта чой дамлаб бер, идорада одамлар кутиб қолишди.

Кокила тикаётган ишини четга олиб қўйиб, чойнак кўтариб ҳовлига чиқиб кетди. Қўзибой кўрпачага ёнбошлади. У неча йиллардан бери Кокила билан яшаб, ҳалигача унинг феълига тушунолмасди. Бир қараса, ундан меҳрибон одам йўқ, бир қараса тепа тўнини тесқари кийиб олади. Шу топда қилиб ўтирган ишини қаранг! Механик Раҳматулла уйланаётибди, келинга қўйлақ тикиб ўтирибди. Чеварлигимни кўрсатиб қўяман, деб эрта-лабдан бери атласни олдига ёзиб, у ёғидан ўлчайди, бу ёғидан ўлчайди. Яқинда ҳамма ёқни ивирситиб, ўн олтига атлас қўйлақ тиккан эди: хаваскор қизлар концерт қўйишар эмиш. Бу атласларни Отабойдан ундиргунча нақ Қўзибойнинг она сути оғзига келди. Қўзибой ҳозир ёнбошлаб ётиб кўзи илинган экан, Кокиланинг кулгисидан уйғониб кетди.

— Туринг, тура қолинг, раис бува, Отабой атайлаб бир тоғора сомса ёптириб бериб юборибди.

Қўзибой қараса, столда буғи чиқиб турган бир лаган сомса.

— Тушимми, а! Шу ўзимизнинг Отабой юборибдимми, а, йўқ-э!

Кокила қулиб юборди:

— Олинг, совумасин. Отабойдан қишда қор, ёзда офтоб сўрасангиз ҳам бермайди. Ўзим ёпдим. Кеча, сомса егим келяпти, дегандай эдингиз.

Қўзибой тўйиб сомса еб бўлгандан кейин хотинини «дуо» қилди.

— Кружогингнинг ривожини берсин. Ўйинчи қизларинг Мукаррамхон бўлиб кетсин! Яша, хотин, жуда бопта бўлди.

У шошилганича идорага югурди. Кўп одамларнинг ишини секретарнинг ўзи битказиб юборибди. Бир тўда комсомол кизлар уни кутиб туришган экан, барабар чувиллашиб идорага киришди. Яқинда комитет секретарлигига сайланган Анзират деган қақажон киз бидирлаб гапира кетди:

— Биласизми, биласизми, раис ака, янгича тўй қилмоқчимиз. Биласизми, Рахматулла Наимани оляпти. Танийсиз-ку!

— Ха, танийман. Хўш, нима қил дейсизлар!

— Биласизми, шу ҳалиги тўй харажатларини колхоз бўйнига олса, келин билан куёвнинг сарполарини ҳам...

Кўзибой бошини қашиди. Илжайиб, антикиб турган Анзиратга қаради.

— Хўп. Отабойга айтинглар, ҳамма нарсани тўғрилаб берсин.

Анзират тиззасига шапатилаб уриб, столга ўтириб қолди. Бошқа кизлар ҳам ҳафсалалари пир бўлиб, бир-бирларига ер остидан қараб олишди. Анзират кўзларини пирпиратиб ўрнидан турди.

— Майли, кўя қолинг бўлмаса. Ўзимиз бир амаллаб эплаштирамиз. Кунимиз Отабой акага қолган бўлса, тоза бўлган экан.

Киз ҳали гапини тугатмаган ҳам эдики, эшик очилиб Омонтойнинг мўйлови кўринди. Раис шошиб қичқирди:

— Хой, Мўйлов, бу ёққа кир! Совуқ сувдан ҳам зарур бўлиб турган эдинг.

Омонтой нима гап дегандек бир кизларга, бир раисга қараб анграйиб турарди.

— Оғайни, манови кизалокларнинг додларини эшит.

Кўзибой унга ҳозирги бўлган гапни айтиб берди. Отабой Омонтойни жуда яхши кўрарди. Унинг кизик-кизик гапларини эшитиб қотиб-қотиб қулар, ғайратига, қилган ишларига қойил қоларди. Омонтой ҳам уни эритиш йўлларини биларди. Ҳеч ким, ҳатто раис ҳам ундиролмаган нарсаларини Омонтой икки оғиз гап билан ундириб кетарди.

Маслаҳат билан Отабойни шу ерга чақирадиган, гапни аввал Омонтой бошлайдиган бўлди.

Зум ўтмай, кўлида калит, кўзойнаги пешонасида Отабой кириб келди. У ҳамма билан бир-бир кўришиб чик-қач, раиснинг столига бир қоғоз қўйиб, хитоб аломатидек, қаққайиб туриб олди.

— Бу нима? — деди Кўзибой қоғозга қараб.

— Чойхонадаги телевизорни тузаттиришган экан, пулини бузган одам тўласин, мен тўламайман.

Кўзибой, бу иш бир гап бўлар, деб қоғозни стол тортмасига солиб қўйди.

— Омонтойнинг сизга гапи бор экан, эшитинг.

Омонтой бир йўталиб гап бошлади:

— Отабой ака, кизлар сизни тўйга айтиб келишибди. Куёв етим бола. Қуда томон билан олик-соликқа ўзингиз туриб берасиз. Тўйбоши қилиб правление сизни тасдиқлади. Билиб қўйинг, агар тўй яхши ўтмаса, ўзингизни яхшилаб муҳокама қиламиз. Тўйда мундоқ соқол-поколни тарашлаб, орденларингизни тақиб олинг.

Отабой ёйилиб илжайди.

— Боппаймиз, матрос бола, бу ёғидан хотиржам бўлаверинг. Куёвни менга рўпара қилиб қўйинг, дастмоясини эконоом қилиб, яхши тўй қилиб бераман.

Омонтой дўпписини пешонасига суриб, қоқ миясини қашиб раисга маъноли қараб қўйди. Раис, бўш келма, дегандек унга имлади.

— Гапимга тушунмабсиз, — деди Омонтой унга жиддий тикилиб. — Тўй колхоз ҳисобидан бўлади.

— А? Харажатни қайси моддадан оламан?

— Қайси моддага тўғри келса ўшандан-да!

— Ревизия комиссияси нақ мени ғажиб ташлайди-ку!

Кўзибой «хотиржам бўлавер» деб уни совута бошлади.

— Бу ёғини келишиб олганмиз. Маданий-оқартув фондимиз ҳисобидан смета қилинлар. Билиб қўйинг, чўлда биринчи тўй бўляпти-я! Бу халқро иш. Ёшлар билан ҳазиллашманг, агар шу ишни бузсангиз, кейин чатоқ бўлади, бир айтиб қўйдим-да, ха.

Раиснинг пўписа қилиб «халқро иш» деганидан кейин Отабой сал бўшашди. Лекин, жавобгарлигини олмайман, олдин қарор чиқариб, ҳужжатларни миҳдай қилиб берасизлар, деб туриб олди. Раис рози бўлди. Қизлар кечқурун Омонтой билан унинг олдига келадиган бўлишди. Бир соат олдин ҳамма гапга кўниб чиқиб кетган Отабой кечга бориб айниди-қўйди. Китоб-дафтарларини роса варақлаб: «Ҳеч қайси моддага тўғри келмайди» дебди-ю, омборни қулфлаб кетибди. Кокила кидириб, уни уйдан топди. Бир челақ илиқ сувга марганцовка солиб, оёғини ботириб ўтирган экан. У Кокилани кўрди-да, шимининг почасини тушириб, тиззасини ёпди. Хотини Шодмон хола ўчоқдан бир хокандоз чўғ олиб чиқаёт-

ган эди, шошиб қолганидан Кокила билан хокандозни унинг елкасидан ошириб кўришди.

Шодмон хола Отабойдан етти ёш катта, баъзи хазил-кашларнинг гапига караганда, у харажатдан қочиб, сурнайчига ҳам пулни деб, атайин ўзидан катта хотинга уйланган эмиш. Уларнинг тўйлари ҳам унчалик дабдабали тўй бўлмаган. Қолхознинг сододой тўйи кунига тўғри келтирилган. Уларнинг ЗАГСдан ўтишларини биров эшитса, кулавериб ичаги узилади.

Муҳаббатдан маст, қарахт бўлган Отабой ЗАГС мудирининг саволларига пойинтар-сойинтар жавоблар бериб эсанкирайверган. У шунчалик эсанкираганки, янглишиб, хотинининг фамилиясига ўтиб кетганини ўзи ҳам билмай қолган. У ҳозир тўрт болали бўлди, ҳали ҳам хотинининг фамилиясида!

Шодмон хола елиб-югуриб Кокилани тўрга ўтказди. Отабой оёғини челақдан чиқазиб, нима гап дегандек, Кокилага қаради. Кокила ҳе йўк, бе йўк бирдан бидирлаб кетди.

— Қани, шу тўй бузилсин-чи, қани бузилсин-чи, радиоузелдан гапириб шарманда қиларман, ёшларнинг бахтли турмуш йўлига гов соляпти, деб овоза қиламан. Газетага ҳам ёзвораман.

Отабой мунақа пўписаларни эшитавериб эти ўлиб қолганидан писанд қилмади. Қайта, жаҳли чиқиб кетди.

Омонтой аралашмаса иш бузиладиган. У Отабойни енгидан кириб ёқасидан, ёқасидан кириб енгидан чиқди. Тўй янаги ҳафтага тайин қилинди. Отабой тўйбоши бўлди. У ўша куни орденларини тақиб, меҳмонларни кутиб, дастурхоннинг кам-қўстидан хабардор бўлиб турди.

Тўй қизигандан қизиб кетди. То ярим кечагача умрида ўйин-кулги кўрмаган чўлда ҳофизларнинг хониши эшитилди. Чирманда қарсиллар, юғора тараклар, йигит-қизларнинг қийқириғи, гуриллаб ёнаётган гулхан учқунлари чўл шамоллари қанотида олис-олисларга чиқиб кетарди.

Отабой кайф қилиб қолди. Гандирақлаб ўртага тушиб, Кокилани ўйиндан тўхтатди. У қўл кўтариб шовкинни босаман деди-ю, йиқилай деди. Одамлар бирдан жим бўлишди.

— Ўртооқларрр! Қанча тўйинг бўлса кўрсат! Опке, чўлингням уйлантирвораман! Қанча керак? Пулнинг ҳаммаси Отабой акангда-да!

Омонтой уни даст кўтариб, даврандан олиб чиқди-да,

сўрига ётқизиб қўйди. Кокила гулхан атрофида йўрғалар, Омонтой матросчасига оёғини ерга уриб, қулоч ёзиб, унга ияк қоқиб борарди. Қийқирик, кулги, чапак...

Шу кеча чўл ҳам ухламади, одамлар ҳам...

1961 йил.

СЕНИ ИЗЛАБ...

Шарафатга ота уйдан чиқиб кетиш осон бўлмади. Бу ишнинг бутун оғирлигини йўлнинг ярмига етганда сезди. Кўча муюлишигача эргашиб келган онасининг маънос кўзларини, остонада бошини эгиб қолган дадасини эслади-ю, қадами секинлашгандек бўлди. Бир нафасда уйи, ховлиси, чиқиб келаётганда миёвлаб оёғига суйкалган мушуги кўз олдига келди, таранг чўзилган резинка ип қўлдан чиқиб ўз нуқтасига қайтгандек, фикран уйда пайдо бўлиб қолди.

Бир қаноти очик қолган деразадан ариқдаги сувнинг ҳар хил оҳанг чиқариб шилдираши, жуда олисда оғир юк тортаётган паровознинг босиқ гупиллаши эшитилади. Уй ичида ғоят секин судралган ойнинг тўрт бурчак шуъласи қаравот қуббасини, чинни идишларни, рояль устидаги ўйинчоқларни бирма-бир ёритиб, яна деразадан ташқарига чиқиб кетди. Қора бахмалга қадалган зар тугмачалардек ялтираб турган юлдузлар бирин-кетин ўчиб, осмон бети оҳак суртилгандек оқара бошлади. Шарофат ҳамон уйғоқ. Қаердадир ит улиди, қаердадир хўроз чақирди. Бўғот лабида тинимсиз миёвлаётган мушукка кимдир кесак отди. Яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди. Шарофат ҳамон уйғоқ, ҳамон ўйларди.

Кетиш керак. Омоннинг олдига кетиш керак. Мана шу қимматбахо буюмларга тўлган, қуядори иси ўрнашиб қолган уйдан кетиш керак.

Шарофат шунини ўйларди. У ҳар гал садаф клавишларини босганда, титроқ садолари қўнғил дардларини орзу қанотида учирадиган рояль рўёбга чиқмаган ўша орзулар гувоҳи бўлиб жим турарди... Ох, тезроқ тонг ота қолсайди, дея орзиқиб деразага кўзларини жавдиратиб қаради у. Тонг аллақачон отган, дарахт учларига олтин ҳал суртилгандек эди. У сапчиб ўрнидан турди. Кўча эшигига толпинганда аяси йўлини тўсди. Отаси эшикни ланг очиб берди. Бу кеча ота ҳам, она ҳам ухлашмаган эди. Қизнинг қарорини, қўнғилини асир қилган, қиз қалбига уя

қурган ўша йиғит ота муҳаббатидан ҳам, она меҳридан ҳам зўр келганига уларнинг икковлари ҳам энди иқрор бўлишган эди. Қиз остонадан икки кадам ҳам нари кетмай, ота тилга кирди:

— Бери кел, болам.

Ота товушидаги титроқ кизни тўхтатди.

— Қайда бўлсанг ҳам бошинг омон бўлсин, — деди у. — Сени қайтаришга энди ҳеч қурбим етмайди. Шу пайтгача қўлингдан етаклаб сенга бахт излаган эдик. Қўнгил қўли етмаган даргоҳ бахт бермас экан. Энди ўз бахтингни ўзинг изла. Энди сенга икки нарсани мерос қиламан: бири — муҳаббатим, бири — қаҳрим. Муҳаббатсиз одам одамга ёв бўлади. Қаҳрсиз одам ёвга ем бўлади. Энди бор, йўлинг ойдин бўлсин, болам!

Ота кизининг пешонасидан ўнди. Шундан кейин Шарофат нима бўлганини билмайди. Қандай қилиб автобусга ўтирди, қандай қилиб чўл ўртасидаги ёлғизоёққа бурилди — эсида йўқ. Қўксидаги бир вақтлар Омон ташлаган чўғни ўчирилмаган, ўчириш қаёқда, баттар бағрида туташиб, ота уйдан олиб чиқа олган хислар чўл ўртасида кездириб, уни ўша Омонни олдига судради. Энди Омонни унга аввалгидек қарармикин? Уни кечирармикин? Қалбида яна унга жой берармикин? Уни илгаригидек эъзозлармикин? Шарофат бу тўғрида ўйламасди. Нима бўлса ҳам Омонни кўрса, аччиқ-аччиқ аламли сўзлар айтса ҳам, майли. Шу чўлларда унинг кетида соясидек эргашиб юрса, олисдан қорасини кўрса, узокдан товушини эшитса бўлгани. Шарофат шу Омонни деб чўл кезиб келяпти, ахир! Омони уни кечирармикин?

Шарофат шундай изтиробли ўйлар билан куя еган пўстиндек у ер-бу ерда гиёҳ кўқарган чўл ўртасида осмонда вижирлаб учаётган қалдирғочларнинг қўшинига маҳлиё бўлиб, янтоқлар тагидан сап-сарик кўзларини совуқ мўлғиратган калтакесаклардан хуркиб «Бўстон»га етиб келди. Қатор оқ иморатлар оралаб, ёш ниҳоллар қўланка ташлаган хиёбонлардан ўтиб, колхоз идорасига кирди. Қўзибой обедга чиқиб кетган. Отабой телефон трубкасига: «Бермайман, уставни бузишга ҳаққим йўқ!» деб бақирарди. Шарофат бурчакдаги курсига омонатгина ўтирди. Отабой трубкани жойига илиб, унга қаради.

— Синглим, менда ишингиз бормиди?

— Омон акани излаб келган эдим.

— Қайси Омон? Колхозда тўртта Омон бор, қайси бири?

— Омон Шарипов.

— Э, ха, — деди Отабой. — У Омонми? У Омон Чўнг Олойда. Чорвада.

Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Отабой трубкани олиб, ким биландир шошиб-пишиб гаплашди-да, ўқдек отилиб чиқиб кетди. Шарофат ёлғиз қолди. У Чўнг Олойнинг қаердалигини эшитган: Қизилсувнинг нарёғида. У томонларга етиш осон эмас. Бўшашиб ташқарига чиқди.

Офтоб кўзни олади. Шифер том тепасидаги телевизион антеннага қўнган мусичага икки бола тош отади. Йўл четидаги қирғоққа сапчиб оқаётган лойка сувда бир бола қоғоз кема оқизади, унинг кетидан эргашган бола, дўпписидан кўм-кўк довучча олиб, карсиллатиб чайнайди. Муюлишга етмасдан икки ховли берида янгигина, хали номери ҳам йўқ яшил «Москвич» турибди. Довучча чайнаётган бола машина деразасига тирмашиб, сигнал бериб қочди, нарироққа бориб эшик орқасига беркинди. Машина сигналига уйдан бир йиғит чиқди. У ёк-бу ёққа аланглаб болани кўрди-ю, ёлғондан пўписа қилиб, уни қувламоқчи бўлди. Бола қочди, йиқилиб дўпписидаги довуччалар тўкилди, йиғлади, бериги уйдан югуриб чиққан Кокила болани даст кўтариб, тупроққа беланган юзидан, кўзидан ўпа бошлади. Кейин бояги машинанинг эшигини очиб, болани кабинага ўтказиб қўйди. Энди бола кучининг борича сигнал берар, қийкириб куларди.

Буларни кузатиб турган Шарофат беихтиёр кулиб юборди. Кокила нотаниш жувоннинг олдига келди.

— Ха, ўртоқ, сиз ҳам чўл қувлашга келдингизми? Жуда соз бўпти-да!

— Омон акани излаб келдим, — деди Шарофат Кокилага бошдан-оёқ қараб.

— Омонжон чорвадалар. Хали соат тўртда Олойга вертолёт кетади. Йўл юриб чарчагандирсиз. Юринг, тамадди қилиб олинг.

Шарофат унга итоаткорлик билан эргашди. Эндигина палаги ниш уриб чиқаётган қовун полизни ёқалаб колхоз меҳмонхонасига келишди. Кокила эшик олдида ёстик жилди, сочиқ, кўрпа филофларини юваётган семиз бир жувоннинг биқинини чимдиб ўзига қаратди.

— Ҳой, бўқтик, битта чой дамлаб бер!

Жувон билагидан совун кўпикларини сидирар экан, қошларини чимирди:

— Ана, самовар қайнаб турибди, нима, ўзинг дамлаб олсанг эт-бетинг камайиб қоладими!

— Раиснинг хотини бир нима дегандан кейин дарров хўп дегин.

Бакалок жувон қўлидаги сочиқ билан Кокиланинг икки ўрим сочи савалаб турган жойига бир урди. Ёлғондан қочмоқчидек лапанглаб чойнак қўтариб уйнинг орқасига ўтиб кетди. Улар ичкарига киришди. Мехмонхона ичида сурат солинмаган биронта девор қолмаган, шифтда ҳам, шкаф ойналарида ҳам сурат. Иккита қаравот тепасида клеёнка орқасига ишланган манзара. Қўл, оқ ўрдак, кизил осмон, ярми қўк, ярми кизил сув.

Бу суратларни мутлако санъатга алоқаси бўлмаган бўёкчи ишлагани шундоққина билиниб турарди. Бу суратларнинг бирида дарё, кўприк, йўл тасвирланган. Осмонда самолёт, кўприкда поезд, дарёда кема, йўлда пахта ортган юк машинаси.

Кокила мехмоннинг суратларга қараб ажабланаётганини кўриб, изоҳ бера бошлади:

— Отабой ўлгурнинг қилган иши-да. Арзон тушади деб шаҳардаги артелдан патнис бўйидиганни эргаштириб келибди. Шифтдаги гуллар ҳосилотнинг уйдаги патнисларга қараб солинган.

Шарофат учун бу суратлар дадасининг қанча минг сўмлаб сарф қилиб чиздирган суратларидан, бу уй унинг қимматбахо жиҳозлар билан тўлиб кетган ётоғидан соддалиги билан минг марта аъло эди. Шарофат икки пиёла чойни қайноқ-қайноқ ичиб, кўзи илина бошлади. Кокила оёқ учида ташқарига чиқиб кетди.

Шарофат қизларнинг қўшиғидан уйғонди. Қанча ухлади, қаерда ётибди, бу мехрибон одамлар ким, билолмади. Деразадан ташқарига қаради. Радиода Кокила эълон эшиттирмоқда:

— Чорвада эри бор хотинлар, кийимларини ювиб, дазмоллаб бўлган бўлсалар, мехмонхонага олиб келишин! Отабой ака! Отабой ака! Тўртта батарея олиб келинг! Ойша, Ойша! Фанижон соқол қирадиган писка сўраган, дарров олиб кел! Салима! Раҳимингга «Синчалак» билан «Кутлуғ қон»ни қайдан бўлса ҳам топиб кел! Отабой ака, газета билан «Муштум» эсингиздан чиқмасин! Қайтараман, соат тўртда Олойга вертолёт учади. Кечикманглар!

Семиз жувон косада шавла олиб кирди.

— Йўлга кетадиган одамсиз, еб олинг.

Гуруллаган товуш уларнинг суҳбатини бўлди. Иккови ҳам шошиб ташқарига чиқишди Осмонда баҳайбат чигирткадек пириллаб вертолёт учиб келарди. Даланинг у ер-бу ерида юрган кишилар қўлларини пешоналарига

соябон қилиб, осмонга қарашарди. Мотоциклнинг люлькасида бир бойлам газета билан Кокила келди.

— Қани, мехмон, кетдик!

Шарофат мотоциклнинг орқасига мингашиб олди. Семиз жувон орқадан қўл силтаб қолди.

Вертолёт қўнган жойда ўн чоғли хотин тўпланган эди. Ҳаммасининг қўлида тугун. Учувчи йигит иккита ёнғокни шапкасига бекитиб, найрангбозлик қилар, хотинлар қикир-қикир қулишарди. Отабой арқон шотига тирмашиб, кабинага тугунчаларни ташир, ора-сира учувчига нималардир деб тўнғилларди. Шарофат вертолётга чиққанида боя дўпписига довучча солиб еб ўтирган болани қўтариб олган, ўнг қовоғида қоп-қора холи бор бир жувон ҳаллослаб етиб келди. У югуриб келганидан ёноқларни терлаган, ўзи ҳансирарди. Жувон қўлидаги тугунни Шарофатга бўй чўзиб узатаркан: Омон акамга салом денг, уйдагилар, болалар тинч экан, деб айтинг, деб тайинлади. Қўлидаги бола ҳам унга дўпписини чўзиб:

— Дадлага, дадлага, — дерди.

Мотор гуруллаб ҳамма ўзини четга олди. Баҳайбат паррак чир айланиб, вертолёт ҳавога бигиздек тик санчилди-ю, ер пастда қолди. Қўл силтаётган аёлларнинг кизил, қўк дурралари секин-секин кичрайиб, охири кўздан ғойиб бўлди.

Агар шу пўлат қуш хозир ерга қўнсайди, Шарофат ўша жувонни, Омоннинг муҳаббатига сазовор бўлган, унинг энг эзгу ҳисларига қалбидан жой берган кўксига ихлос билан бош қўярди, қовоғидаги ўша кўҳлик холидан тўйиб-тўйиб ўпарди... Энди у Омоннинг олдига нима деб боради? Унга нималар деб айтади. Ҳозиргина уни кузатиб қолган жувонларнинг юзини, кўзини эслади. Қандай бахтли хотинлар-а! Уларнинг кўзларида соғинч, олисда, тоғ этакларида лолаларга бурканган ён бағирларда энтиқиб йўлларига кўз тиккан энг азиз кишилари олдига учаётган пўлат қушнинг қанотини ҳам ўпишга, меҳр билан силаб-сийпалашга тайёр.

Пастда яшариб, яшилланиб келаётган чўл ястаниб ётибди. Шу чўл қўқатларига жон бераётган хотинлар ўз ёнларидан унга жой беришармикин? Кошки эди, унинг биринчи пешона тери шу ерларга тўқилса, чўл шамоллари унинг ҳам оппоқ билакларини қорайтирса...

Жувон кўксининг аллақеридан садо чиққандек бўлди.

— Қол, шу ерларда қол, Шарофат! Бахтинг шу ерда! Шу бағри кенг, ҳар бир гиёҳидан тортиб янтоғигача табиий, инсон қўлига, пешона терига зор чўлларнинг

аллақаерида сенинг ҳам бахтинг яшириниб ётибди. Қидир, изла! Тунлари чўл осмонида порлаган юлдузларнинг чўғини кўрмагансан ҳали! Чўлда уфқни қизартириб чиқадиган офтобга юзингни тутмагансан ҳали! Кўкатга чалқанча ётиб, ярми қизил, ярми оқ булутларга қараб ширин ўй сурмагансан ҳали. Қол! Қол шу ерда.

Пастда чўл чир айланар, кўм-кўк майсазорлар орасидаги йўл парқи очилган сочдек бўлиб кўринарди, қорли чўккилар тизмаси эса оёқ қўйса етгудек яқинда ялтирарди.

1961 йил.

ХАЗИНА

*«Хунарни асрабон нетгумдир охир,
Олиб тупроққачи кетгумдир охир».*

Навоий

Ҳамроҳим «Темир кўприк»да кўниб ўтишимизга унча рўйхуш бермаган бўлса ҳам, автобусдан қўярда-қўймай олиб тушдим.

— Нима қиласиз вақтни бекорга ўтказиб, чой бўлса Чимқўрғонда ичардик-да.

— Битта дутор эшитиб кетайлик. Ажойиб бир машшоқ бор. «Танавор»ни ундан зўр чаладигани йўқ. Эшитиб ўзингиз ҳам қойил қоласиз.

Ҳамроҳимнинг пешанаси тиришиб ғалати қараш қилди.

— Э, суф сизга-е, ҳали шунга йўлдан қолиб ўтириб-мизми?! Зап ғалати одатларингиз бор-да! Радиодан дутор эшитмаганмисиз?

Унинг мендан жуда ҳафсаласи пир бўлгани кўзидан билиниб турарди. Мен ҳам шундай завқсиз одамга йўлдош бўлганимдан қойиниб, индамай кетавердим. Икковимиз шу қўйи бир-биримизга қарамай кўприқдан ўтиб, канал бўйидаги чойхона томонга бурилдик. Эндигина барг ёзган кекса толлар тагидаги сўриларда чойхўрлар унча кўп эмас эди. Олди чий билан тўсилган қатор ўчоқлар олдида шаҳардан чиққан ошхўрлар ивирсиб юришибди.

Канал бўйидаги сўрига ўтириб, дастёр болага кўк чой буюрдик. Ҳамроҳим ҳали ҳам чехраси очилмай сувнинг қирғоққа салчиб урилишига бепарво қараб ўтирарди. Охири у ёнидан букланган газета олиб «Тамакининг зарари» деган каттагина бир мақолани ўқишга уннаб кетди.

Бу камгап, ғалати одамнинг кўнглини нима билан олишни билмай хижолат бўлиб қолдим. Бу ерга кўниб ўтишдан мақсад унга Уста Мақсуднинг дуторини эшиттириш, хордиқ чиқариш эди. Ўзим ҳам бу созанданинг

машқларини бундан йигирма йил аввал эшитганман. Орадан шунча вақт ўтган бўлса ҳам, у чалган куйнинг оҳанглари ҳали-ҳали қулоғимдан нари кетмас эди. У вақтда Уста Мақсуд йигирма беш ёшлардаги, вужудидан куч ёғилиб турган бақувват йигит эди. Катта Фарғона канали қурилишида мухбирлик қилиб юриб, шу «Темир кўприк»ка ҳар келганимда алла-паллагача чой ичиб ўтириб, унинг машқларини эшитардим. Қуни билан тупроқ қазиган қурувчилар то ярим кечагача чойхонада қолиб кетишар, оғир меҳнат чарчогини ижро этилаётган куйнинг сеҳри билан унутишарди. Уста Мақсуд, айниқса, «танавор» йўллари билар, уларни ажиб бир маҳорат билан ижро этарди. Бир куни кечаси редакцияга телефонда материал бериб, кечроқ чойхонага келсам, сўриларда жой қолмабди. Ҳамма жим. Ўртадаги сўрида Уста кўзларини чирт юниб «Фарғона танавори»ни чаларди. Четроқдаги сўрида Йўлдош ота куй мақомига тебраниб ўтирибди. У ҳар замон тиззасига орик бармоқларини беозоргина уриб қўяр, кўзларини Устанинг тор чертаётган бармоқларига тикиб хаёл сурарди.

Мен азим туп толнинг бужур танасига суяниб, кексалар қалбида аллақачон ухлаган ёшликнинг қайноқ ҳисларини уйғотиб юборган, йигитлар кўксига йилт этган муҳаббат учқунини аланга олдираётган сеҳрли куй садоларига берилиб жимгина ўтирардим. Уста тор чертишдан тўхтаб, атрофга қулимсираб бир назар ташлади-да, дуторни эҳтиёт қилиб ёнига қўйди.

Одамлар уйқудан уйғониб кетгандек атрофга қараб олишди. Уста Мақсуд уларни худди кўллари билан ушлаб ёшлик кўчаларига етаклагандек: қара, ёшлигингга бок, биринчи муҳаббатингни эсла, лола терган адирларингни, чўмилган сойларингни кўр, деяётгандек, ҳаёт машаққатларидан сен билан ёнма-ён туриб ўтган умр йўлдошининг кўксингга биринчи бор бош қўйиб ишқингга иқроп бўлган пайтидаги хаяжонини эсла, бу кунларга етолмай орзу-армонларини сенга ташлаб кетганларни унутма, дегандек бўларди.

Ҳамроҳим «Тамакининг зарари»ни ўқиб бўлгунича ўша унутилмас сирли тунни эсладим. Шу топда Уста Мақсуддан яна бир марта ўша куйни эшитгим келди. Атрофга аланглаб уни қидира бошладим. Қайрағоч тагидаги сўрида олдига чойнак қўйиб ёлғиз ўзи хаёл суриб ўтирган устани кўриб, ҳамроҳимни туртиб қўйдим.

— Ана шу киши Уста Мақсуд бўлади. Ҳозир илтимос қиламан, йўқ демайди. Одатини биламан.

Шу гапни айтдим-у, чойхоначи болага дутор келтиришни буюриб, ўзим устанинг олдига қараб кетдим. У бир қарашдаёқ мени таниди.

— Э, мухбир ука, бормисиз? Биз томонларга сира келмай кетдингиз.

Хол-ахвол сўрашдик. Канал қурилишидаги кадрдонларни эсга олдик. Мен унга Ёзёвонга кета туриб, атайин у билан учрашгани «Темир кўприк»да тушиб қолганимни айтдим.

— Йўлдош отага чалиб берган машқингиз хали ҳам қулоғимдан нари кетмайди. Малол келмаса бир эшитиб кетсам. Жуда кўпдан бери орзу қиламан.

Уста бесаранжом бўлиб қолди. Сал фурсат ўтмай кўзларини бир нуктага тикиб, обир тин олди. Хижолат чекаётгандек ийманиб деди:

— Дутор ушламаганимга ўн беш йилча бўлиб қолди. Шунақа...

У гапини тугатмай тўнининг энгини биллагигача шимарди. Кўзларимга ишонмай қолдим. Чап қўлининг тирсагидан пасти йўқ. Бир вақтлар торларни бекиёс чертган, санъатига кўпларни қойил қолдирган бармоқлар энди йўқ эди. Наҳотки...

— Дутор чаладиган қўлни уруш кесиб ташлаган.

Нима дейишимни, нима қилишимни билмай эсанкираб қолдим. Торларни чертишга, пардалар устида йўрғалашга мохир бўлган қўллар кези келганда милтик тепкисини босишга ҳам қодир эканлиги ҳақида сира ўйлаб кўрмаган эдим. Шу топда олдимда ўтирган кишининг севган санъатидан, касбидан ажралганини, унинг ажойиб маҳоратидан кишилар бенасіб бўлганини кўриб, бу уруш ёлғиз шахарларнигина вайрон қилмади, ёлғиз отани боладан, болани онадан жудо қилмади, балки омон қолганларнинг ҳам танасида жароҳат излари қолдириб кетганини кўриб турардим. Орага жуда ноқулай жимлик тушди. Уста оқ оралаб қолган мўйловининг учини бураганча ниманидир ўйлаб, ерда лип-лип ўчиб-ёниб ўйнаётган офтоб тангаларига тикилиб ўтирарди. Бу совук сукунатни чойхоначи бола бузди. У йўл-йўлакай чангини артиб келган дуторни тинғиллатиб бир чертиб, кўрпача устига қўйиб кетди.

Уста ҳайрон бўлиб бир менга, бир дуторга қараб кипригини пирпиратди. Менинг жуда ҳам мулзам бўлганимни сезган Уста Максуд ўрнидан туриб дуторни қўлига олди.

— Дутор эшитгингиз келаётган бўлса, баққа юринг!

Итоаткорлик билан унга эргашдим. Чойхонадан чиқмай туриб ҳамроҳим борлигини, агар малол келмаса уни ҳам борадиган жойимизга ола кетишимизни сўрадим. Уста рози бўлди. Аммо, ҳамроҳим энсаси қотгандек пешанасини тириштириб зўрға кўнди.

— Аслида ўзим кетаверсам бўларкан. Нега ҳам гапингизга кириб автобусдан тушиб қолдим-а!

Кўприкдан ўтганимиздан кейин Уста дуторни менга бериб, кўча бетидаги эшикка кириб кетди-да, ҳаял ўтмай яна қайтиб чиқди.

— Инобат олтинчининг ерида экан, ўшакқа борамиз.

Инобат ким? Олтинчи бригаданинг даласида нима қиламиз? Бу тўғрида ундан сўрашга журъд қилмай орқасидан эргашиб кетавердик. Ҳамроҳим ҳар замон менга қараб бир хўмрайиб қўярди. «Нима, умрида дутор эшитмаган эканманми, намунча зарур бўлмаса» деб устага билдирмай минғиллар эди. Шудгор қилинган катта ердан айланиб ўтишимиз билан бирдан трактор шовқини эшитилди. Тутзордан бир гала зағча қағ-қағ қилиб осмонга кўтарилди. Уста ҳамон чурқ этмасди. Дала шийпонига етиб келганимиздан кейингина унинг чеҳраси очилгандек бўлди. Бу ерда ўн чоғлик киши даланинг ҳар ер-ҳар ерида нима биландир машғул бўлиб юрарди. Шудгор қилинган даланинг у бошидан бу бошига сим тортилиб, трактор шу сим ёқалаб чигит қадаб келарди. Ҳали гулламаган ёввойи жийда тағидаги ерўчоққа ўт қалаб ўтирган хотин бир даста коса кўтариб ариқ томонга ўтди. Уста тепага келган қуёшга кўзини қисиб қараб: «Айни тушлик пайтида келибмиз», деди. Трактор ернинг нариги бошида тўхтаб, ундан конбинезон кийган ўрта яшар бир жувон тушди. У шийпон томонга қараб олди-да ўлчов симига қозик қоқётган кишига нимадир деб кичқирди.

Бирин-кетин шийпонга одам йиғила бошлади. Тракторчи жувон Устани кўриб: «Ҳа, домлака, нима қилиб юрибсиз!» — деди унинг қўлидаги дуторга ҳайрон бўлиб қараркан.

— Меҳмон бошлаб келдим, кизим. Дуторингни эшитгани атайлаб узоқдан келишибди. Йўқ демай чалиб бер, Инобат кизим.

Инобат қорамой бўлиб кетган қўлларини латта билан артиб, дуторни олди. Тик турганича бир тиззасини сал букиб кўтарди-да, дутор пардаларини қулоғи яқинига олиб бориб созлай бошлади.

— Нимани чалиб берай? — деди у шийпон зинасига оёқ қўяр экан.

– Нимани чалиб берсин? — дея бизга юзланди Уста. Мен ундан Уста аканинг Йўлдош отага чалиб берган «Фарғона танавори»ни чалишини илтимос қилдим.

Инобат кўрпача устига ўрнашиб ўтириб олгандан кейин дастрўмолини хўллаб, торларни артиб, устасининг салобати босаётгандек журъатсизлик билан куйни бошлади. Ер остидан ҳамроҳимга қарадим. У гўё ҳеч нарса бўлмагандек ўчоқдан чиқаётган тутунга лоқайд қараб ўтирарди. Аввалига ҳиссиз, шунчаки бошланган куй бирданига ўтирганларнинг хаёлини олиб кўйди. Инобат кўзларини юмиб, ўзи чалаётган куйдан ўзи таъсирланиб тебранар, гоҳ кўзини очиб офтобда гулхандек ёнаётган адирдаги лолаларга қарар, гоҳ бошини сал орқага ташлаб шифтдаги қалдирғоч уясига тикилганича киприк қоқмай туриб қоларди. Қўллари пардалар устида эркин йўрғалар, гўё дутор дастасини эзиб ундан анвойи оҳангларни сиқиб олаётгандек, бармоқлари эса торларни худди қалбни тирнаётгандек тимдаларди. Одам қалбига тоғ ҳавосидек ёқадиган куй яратаётган мана шу қўллар бундан бир неча минут илгари оғир трактор мурватларини бошқарганига сира ишонгим келмасди. Бу куй менга ёшлигим, болалигимни яна қайтариб келди. Торларнинг гоҳ денгиз довулларидек шиддаткор, гоҳ саҳар елларидек юмшок садолари йиллар ўтиб қалб қаърида нутилиб кетган ажиб болалик ҳисларини тугёнга келтирди. Вужудимда ҳалигача ҳеч ким билмаган ва ҳеч ким қилолмайдиган аллақандай зўр, жуда ҳам зўр ишлар қила олишга қодир бир куч пайдо бўлаётгандек эди. Дуторига жўр бўлгим, атрофда мавж уриб турган баҳор манзараларини кўшиққа солиб куйлагим келарди. Ҳамроҳимга қарадим: унинг кўзида ёш йилтирарди. У иягини кафтлари орасига олиб жимгина ўтирар, елкаси тез-тез силкинаётганини сезмасди.

Негадир Уста Мақсуднинг юз-кўзида ҳаяжон сезмадим. У куйнинг одамларга таъсиридан кўра, ижрочининг торни қандай чертишига, пардаларни қандай босишига кўпроқ диққат қиларди. Устанинг кўз қарашларида, юз ифодаларида адашмасмикан, усулдан чиқиб кетмасмикан, деган ташвиш сезилиб турарди.

Назаримда, бу уста санъаткор узоқ йиллар меҳнат машаққат билан топган хазинасини эритиб, шоғирдиннинг қалбига қуяётганга ўхшарди. Инобат эса бу санъат тавҳарининг устидаги чанг-ғуборни артиб, унга янги жилло, янги сайқал бериб кишилар юрагига олиб кирарди.

1960 йил.

МУНДАРИЖА

Халқ севган адиб. <i>О. Шарафиддинов</i>	5
Сароб	12
Азронл ўтган йўлларда	26
Қишдан қолган қарғалар	56
Букаламун билан учрашув	67
Азоб	72
Қоракўз мажнун	81
Меҳрибон	95
Муҳаббатнинг туғилиши	100
Қўзларнингда ўт бор эди	105
Тўлкинлар	111
Ялпиз хиди	115
Ўн саккиз ёшинг	121
Зумрад	126
Мўтти	134
Сумбул	140
Лайлак келди	147
Тоғ афсонаси	152
Сувлар оқиб кетди	158
Учинчи минора	164
Хотин	172
Баҳор сувлари	178
Турналар	182
Иқбол чироқлари	189
Раҳмат, азизларим	195
Онажонлар	201
Пойкадам	206
Бегона	213
Алла	217
Кечиккан севги	221
Баҳор қизлари	240
Чўл хикоялари	248
Чўл бургути	252
Ўрик домла	252
Лочин	258
Чўл шамоллари	264
Одам ва бўрон	270
Бўстон	277
Ер уйғонди	287
Тўйбоши	293
Сени излаб	298
Хазина	298

САИД АХМАД

Танланган асарлар

III жилдлик

I жилд

ҲИКОЯЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000

Мухаррир *З. Мирзоҳакимова*
Рассом *В. Куликов*
Бадний муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахмонова*
Мусаххих *Ю. Биџатова*

Теришга берилди 31.01.2000 й. Босишга рухсат этилди 20.03.2000 й
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Қудряшев гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табағи 15,96. Нашриёт ҳисоб табағи 17,0. Адади 10000 нусха
Бўџуртма № 67. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.**